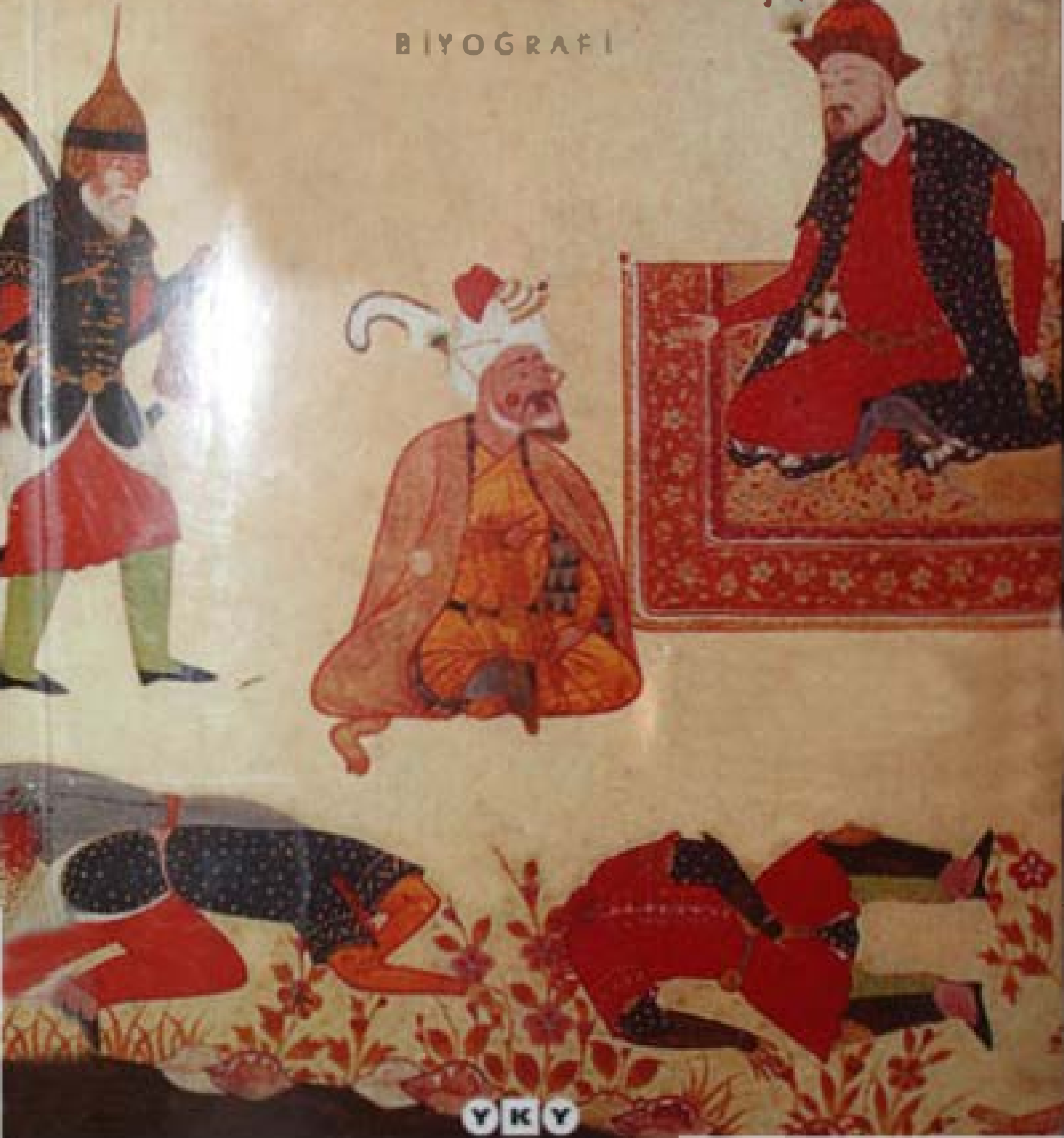
Justin Marozzi

Timurlenk

İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi

Çeviren: Hülya Kocaoluk

BİYOGRAFİ

TİMURLENK
İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi

Justin Marozzi 1970 Canterbury doğumlu olan Justin Marozzi Cambridge'de tarih eğitimi aldı. İlkgençliğinden itibaren Libya'dan Mısır'a, Pakistan ve Afganistan'dan Fas'a Müslüman dünyada seyahatler gerçekleştirdi, *Daily Telegraph, Evening Standard, Financial Times* ve *BBC World Service* için gazetecilik yaptı, bu esnada Asya'yı gezme fırsatını buldu, Burma'dan Manila'ya kadar. 1998 yılında çocukluk düşünü gerçekleştirdi ve Sahra'da deve kervanlarıyla yolculuk yaptı, batılı gözlerin aşina olmadıkları diyarları keşfetti. Bu gezisi ilk kitabı *South From Barbary* adlı yapıtına ilham olmuştur. Timurlenk üzerine detaylı bir araştırma sonucu yazdığı bu eser, ikinci yapıtıdır. *The Spectator* için gazetecilik yapmayı sürdürmekte ve Londra'da yaşamaktadır.

Hülya Kocaoluk 1955 yılında Adana'da doğdu. Üsküdar Amerikan Kız Lisesi ve Ankara Koleji'nde liseyi okudu. Boğaziçi Üniversitesi Psikoloji bölümü mezunu, London School of Economics'de Sosyal Psikoloji masteri yaptı. Ömrü kitaplar içinde ve kitaplarla geçti, sözlük yazarı, yayınevi yöneticisi, editör olarak çalıştı. Çeviriye yeni başladı, ilk kitabı İstiklal Yayınevi'nden çıkan Alex Klaits ve Gulchin Gulınamadova-Klaits ikilisinin yazmış olduğu *Afganistan: Aşkta ve Savaşta Bizim Hikâyemiz* adlı yapıttı.

JUSTIN MAROZZI

Timurlenk

İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi

ÇEVİREN:
HÜLYA KOCAOLUK

BİYOGRAFİ

İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları - 2419
Edebiyat - 748

Timurleng – İslam'ın Kılıcı Cihan Fatihi / Justin Marozzi
Özgün Adı: Sword of Islam, Conqueror of the World
Çeviren: Hülya Kocaoluk
Redaksiyon: Nuri Akbayar

Kitap Editörü: Mert Tanaydın
Düzelti: İncilay Yılmazyurt

Kapak Tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: Üç-Er Ofset
Yüzyıl Mah. Massit 5. Cad. No: 15 Bağcılar / İstanbul

Çeviriye Temel Alınan Baskı: Harper Collins, Londra, 2004
1. Baskı: İstanbul, Aralık 2006
ISBN 975-08-1164-X

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://yky.estore.com.tr
http://www.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

Bu kitap, anneme ve
babamın anısına ithaf edilmiştir.

Resim Listesi

Aksi belirtilmedikçe tüm fotoğrafların yayın hakkı Justin Marozzi'ye aittir.

Hoca Ilgar, Semerkand'ın güneyinde, Şehrisebz yakınlarında Timur'un doğum yeri.

Şehrisebz'de, Timur Zafer Parkı'na yukarıdan bakıyor.

Şehrisebz Çarşısı. Ruy Gonzalez de Clavijo, "Buradaki kavunların her biri bir at kafası kadar var; nefaset ve büyüklük olarak dünyada bir eşleri daha yok," diye yazmıştı.

Afganistan'ın kuzeyinde, Timur'un 1370'te tahta çıktığı Belh kenti.

İngiliz Ulusal Tiyatrosu, 1976'da Olivier Salonu'nun açılışını "Büyük Timurlenk"le yaptı. *(Ulusal Tiyatro Arşivleri)*

Shakespeare Kraliyet Kumpanyası'nın 1993 prodüksiyonunda Antony Sher, eli kanlı Timur rolünde. *(Henrietta Butler/ArenaPAL)*

Semerkand'da Recistan Meydanı. *(Bruno Morandi/AGE/Powerstock)*

Semerkand'da Timur'un torunu anısına yapılan Uluğ Bey Medresesi.

Semerkand'da, muhteşem Tilye Kari Medresesi'nin içi. *(Zefa/J. F. Raga)*

Semerkand'da, Şah-ı Zinde kabristanında gök mavisi kubbeler.

Semerkand'da güneşten kavrulmuş bir kubbe.

Semerkand'da mavi yivli bir kubbe detayı.

Semerkand'da bir minare detayı.

Semerkand'da yeni evli bir çift Timur'a saygılarını sunuyor.

Timur'un bahadırları bir kaleye saldırıyor. *Zafername'*den alınma bir minyatür. *(Bridgeman Sanat Kütüphanesi/ İngiliz Kütüphanesi, Londra)*

Timur'un ikinci şehri, "İslâmın Gök Kubbesi" Buhara. *(Keren Su/ Corbis)*

Kalon Camii, Buhara.

Herat Kalesi. Bu, 1379'da kenti ele geçiren Timur'un, batıdaki ilk fethiydi.

Timur'un mezaliminden en fazla nasibini alan kentlerden İsfahan'da 1387 yağması. Abdullah Hatifi'nin, on altıncı yüzyıl *Timurname* adlı yapıtından. *(İran Ekolünden Farsça Edebi Metin [16'ıncı yüzyıl], Bridgeman Sanat Kütüphanesi/İngiliz Kütüphanesi)*

Pencap'ın Pakistan'da kalan kısmında, Evliyalar Kenti Multan'da, Şeyh Rüknüalem'in Türbesi. 1398'de, Timur burayı yakıp yıktı.

Kabil'de, Babür'ün Türbesi.

1402 Ankara Savaşı'nda yenilerek esir düşen Osmanlı Sultanı Birinci Bayezid'in Timur'un huzuruna getirilişi. *Zafername'*nin on altıncı yüzyıl baskısından. *(Bridgeman Sanat Kütüphanesi/İngiliz Kütüphanesi)*

Hindistan'da Moğol hanedanının kurucusu, Timur'un torununun, torununun oğlu Babür. *(Bişn Das'ın yaptığı, kâğıt üzerine suluboya. Bridgeman Sanat Kütüphanesi/İngiliz Kütüphanesi)*

Timur'un torunu Uluğ Bey.

Özbek usulü devlet propagandası.

Timur, Özbekler için örnek insan.

Semerkand'da, Timur'un gömülü olduğu, Gûr-i Mir Mozolesi.

Taşkent'te, Emir Timur meydanında, Timur heykeli.

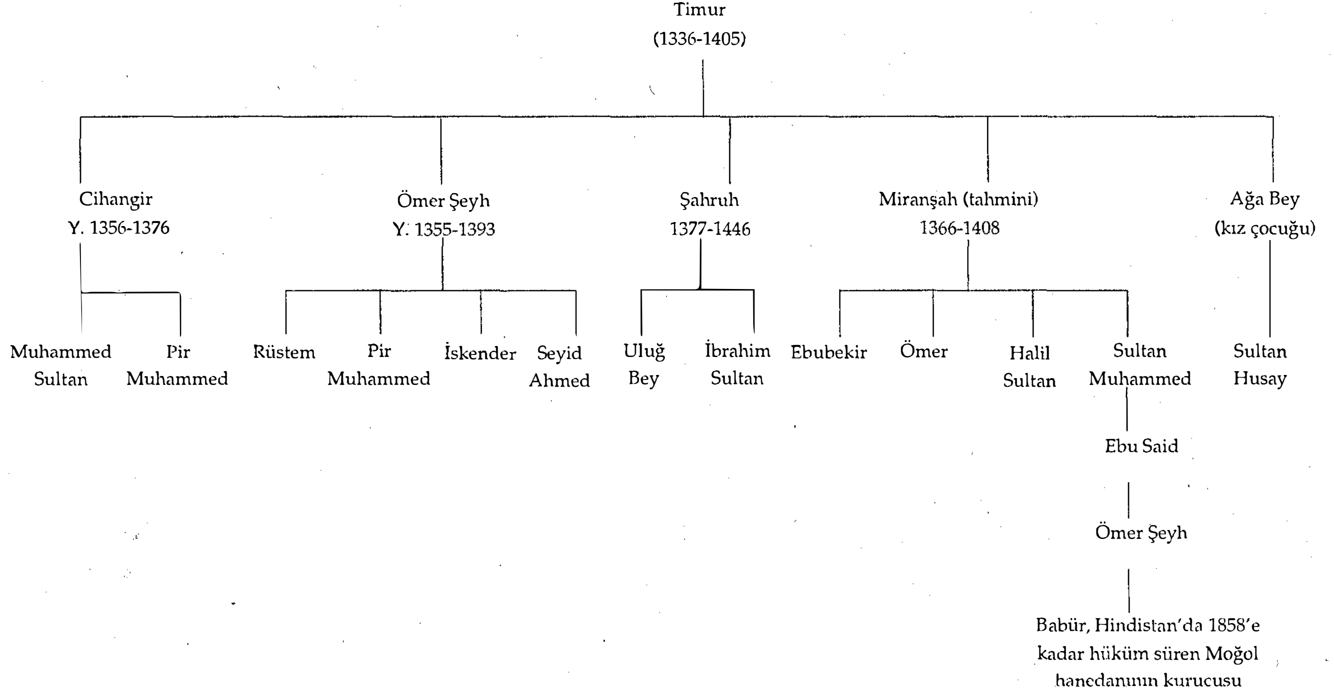
Çağlar boyunca Timur. On yedinci yüzyıl Almanya'sından *(Bridgeman Sanat Kütüphanesi)*, on sekizinci yüzyıl Fransa'sın-

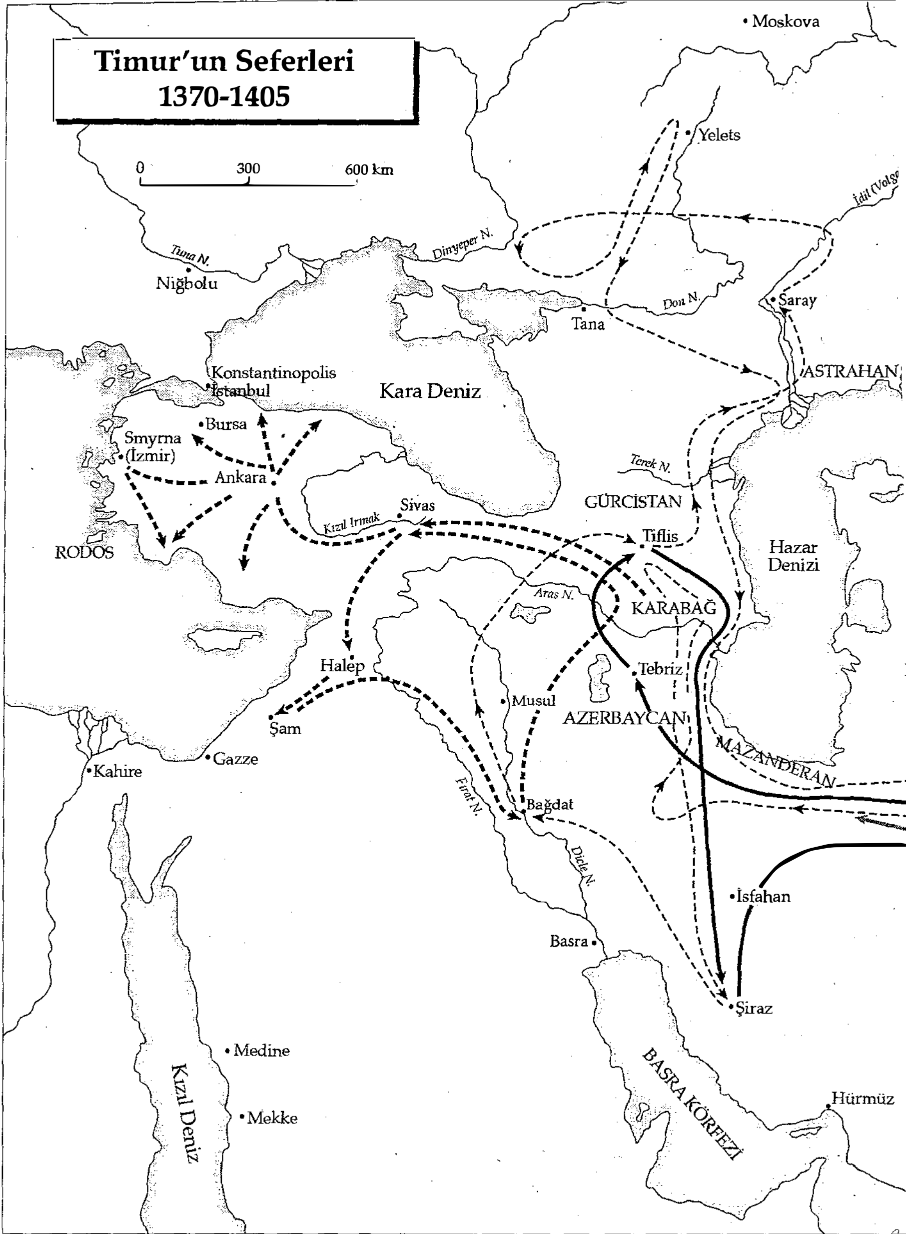
dan *(el boyaması kabartma, Pierre Duflos/Bridgeman Sanat Kütüphanesi)*, on dokuzuncu yüzyıl Hindistan'ından *(litograf, 1826 © Bettman/CORBIS)* portreler.

22 Haziran 1941'de Timur'un mezarını açan Sovyet arkeolog Mikhail Gerasimov, Timur'un kafatasını inceliyor. (Odyssey Özbekistan Rehber'*inden, yayın izniyle)*

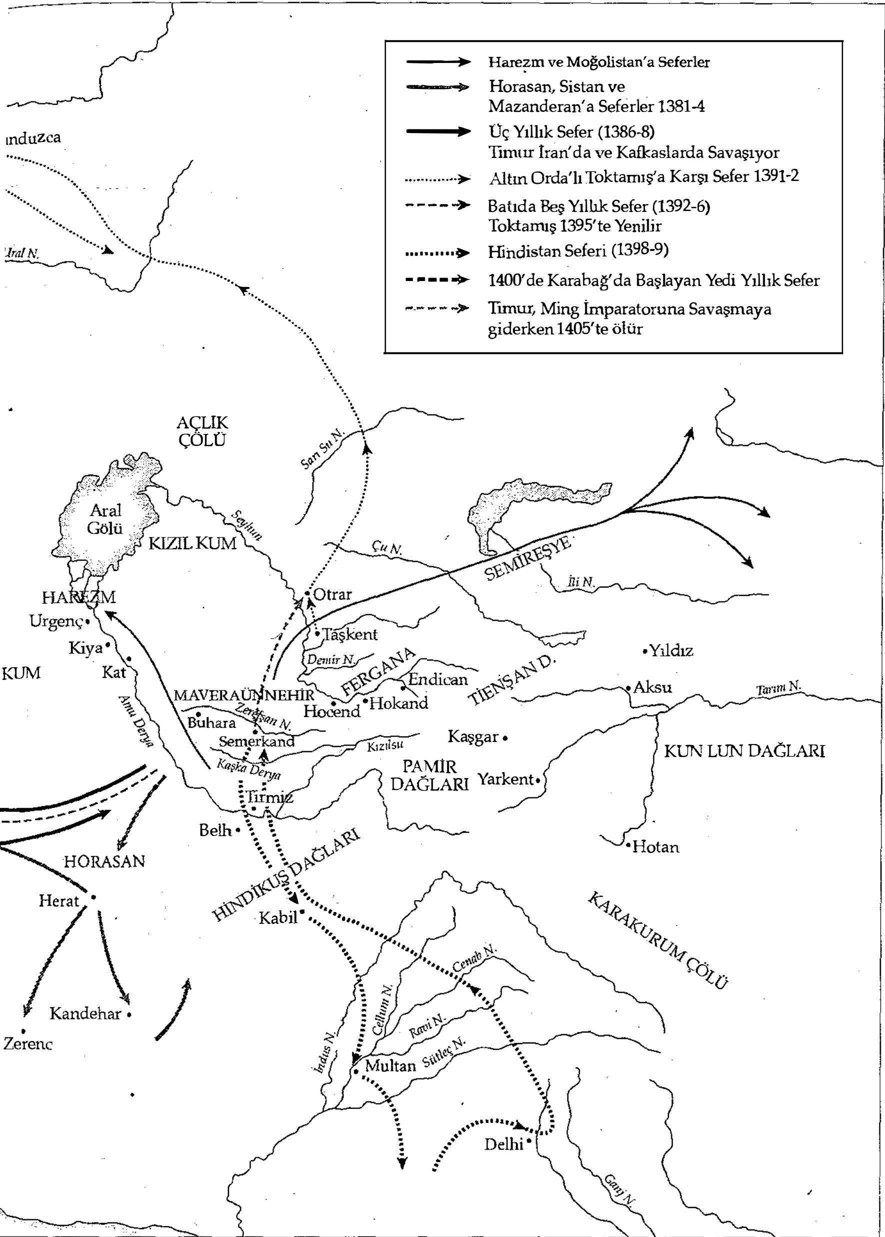
Timur'un kabri.

Harita Listesi

Timur
(1336-1405)
Cihangir
Y. 1356-1376
Ömer Şeyh
Y. 1355-1393
Şahruh
1377-1446
Miranşah (tahmini)
1366-1408
Ağa Bey
(kız çocuğu)
Muhammed Sultan
Pir Muhammed
Rüstem
Pir Muhammed
İskender
Seyid Ahmed
Uluğ Bey
İbrahim Sultan
Ebubekir
Ömer
Halil Sultan
Sultan Muhammed
Sultan Husay
Ebu Said
Ömer Şeyh
Babür, Hindistan'da 1858'e kadar hüküm süren Moğol hanedanının kurucusu

Timur'un Seferleri
1370-1405
0
300
600 km
Moskova
Yelets
İdil (Volga
Tuna N.
Niğbolu
Dinyeper N.
Don N.
Saray
Tana
ASTRAHAN
Konstantinopolis
İstanbul
Kara Deniz
Bursa
Smyrna
(İzmir)
Ankara
Terek N.
GÜRCİSTAN
Sivas
Kızıl Irmak
Tiflis
RODOS
Hazar
Denizi
Aras N.
KARABAĞ
Halep
Tebriz
Musul
AZERBAYCAN
Şam
MAZANDERAN
Gazze
Kahire
Fırat N.
Bağdat
Dicle N.
İsfahan
Basra
Şiraz
Medine
Mekke
Kızıl Deniz
BASRA KÖRFEZİ
Hürmüz

Harezm ve Moğolistan'a Seferler
Horasan, Sistan ve Mazanderan'a Seferler 1381-4
Üç Yıllık Sefer (1386-8) Timur İran'da ve Kafkaslarda Savaşıyor
Altın Orda'lı Toktamış'a Karşı Sefer 1391-2
Batıda Beş Yıllık Sefer (1392-6) Toktamış 1395'te Yenilir
Hindistan Seferi (1398-9)
1400'de Karabağ'da Başlayan Yedi Yıllık Sefer
Timur, Ming İmparatoruna Savaşmaya giderken 1405'te ölür
ınduzca
Ural N.
AÇLIK ÇÖLÜ
Sarı Su N.
Aral Gölü
KIZIL KUM
Seyhun
Çu N.
SEMİREŞYE
İli N.
HAREZM
Urgenç
Kiya
Kat
KUM
Otrar
Taşkent
Demir N.
FERGANA
Endican
Hokand
Hocend
TİENŞAN D.
Yıldız
Aksu
Tarım N.
MAVERAÜNNEHİR
Zerefşan N.
Buhara
Semerkand
Amu Derya
Kaşka Derya
Kızılsu
Kaşgar
PAMİR DAĞLARI
Yarkent
KUN LUN DAĞLARI
Tirmiz
Belh
Hotan
HORASAN
HİNDİKUŞ DAĞLARI
Herat
Kabil
KARAKURUM ÇÖLÜ
Cenab N.
Cellum N.
Ravi N.
İndus N.
Kandehar
Zerenc
Multan
Sütleç N.
Delhi
Genj N.

Teşekkürler

Bu kitabın ortaya çıkmasında çok yönlü katkıları olan birçok kişiye teşekkürü borç bilirim.

O tarihte kendisi farkında değildi; ama arkadaşım Vic Hutchinson bana Jason Elliot'un, *Umulmadık Bir Pırıltı: Afganistan'da Gezintiler* adlı kitabını vermekle, ilk adımı atmamı sağladı. Timurlenk'le ilgili, merak ve heyecan verici bir satır yazı, beni harekete geçirdi.

Bazı kişiler yardım etmeseydi, Orta Asya'da yaptığım seyahatler bu denli ilginç ve verimli olmazdı. Dünyanın hayli nahoş idarelerinden birinin temsilcileri olmalarına rağmen, Özbekistan'ın Londra büyükelçisi Alişar Feyzullahev ve meslek arkadaşı Mardon Yakubov beni, kendilerinden faydalı bilgiler edindiğim kişilerle tanıştırdılar.

Özbekistan'da, Özbeklerle ilgili her konuda bana rehberlik eden Eric Walberg'le tanışma şansına ve mutluluğuna eriştim. Beni hep doğru istikamete yönlendirdi; sayesinde ülke içinde daha rahat seyahat ettim ve benim için bitmez tükenmez bir bilgi kaynağı oldu. Bu kuru teşekkür, hiç yüksünmeden yaptığı yardımlar ve gösterdiği sıcak dostluk karşısında, esasen azdır. Çevirmenim Ferhad'a da; benimle birlikte çöllerde, bozkırlarda ve dağlarda sabırla Timur'un izini sürdüğü için teşekkür ederim. Sabit adında bir başka çevirmen, zor bulunan ve anlaşılması güç bir belgeyi çevirerek yardımcı oldu.

Taşkent'teki Doğu Araştırmaları Merkezi'nde, Timuroğulları tarih uzmanları Omonullo Boriyev ve Turgun Faiziev'e; Dr.

Asom Urinboyev'e; Emir Timur Müzesi müdürü Nazım Habibullaev'e; Tellya Şeyh Camii kütüphanecisi Murad Gulamov'a; arşivci Gulsera Ostonova'ya ve Taşkent Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Fakültesi dekanı Misrob Turdiev'e şükran borçluyum.

Semerkand'da, şair ve tarihçi Ekber Piruzi, kentte bulunan Timuroğulları'na ait nefes kesici anıtlara yaptığım çoğu ziyarette bana rehberlik etti. Tarihçi Fazlidin Fahridinov'a ve Orta Asya'da İslâmiyetin durumu hakkındaki düşüncelerini benimle paylaşan Hoca Abdi Derun Camii imamı Ahmed Rüstemov'a teşekkür ederim.

Naile Kasijanova, Buhara için vazgeçilmez bir rehberdi; adı gene Naile olan, Buhara Camileri ve Tarihi Eserleri Koruma Dairesi başkanı için de aynı şeyi söyleyebilirim. Buhara Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Dekanı Ömer Raşidov, meslek arkadaşı Profesör Ferhad Kasimov ve Belediye Başkan Yardımcısı Bahadır Ergaşev, Timur'un ikinci kenti, İslâmın Gök Kubbesi hakkında beni aydınlattılar. Cengiz Han 1212'de, bu kenti yerle bir ettiğinde, geride yalnızca minaresini ayakta bıraktığı Kalon Camii imamı Abdülgafur Rezzak, Buhara'daki Sufi kültür mirası konusunda heyecan verici bir kaynaktı.

Aral Gölü'nde yaşanan çevre felaketinin, kurumuş ve kavrulmuş kurbanı Muynak yaptığımız o unutulmaz gezi için Murad'a teşekkür ederim; sonradan talihi yaver gitti ve Amerika'ya göç etme akıllılığını gösterdi. Ülkenin öbür ucunda, Emir Timur Fonu üyesi ve Tirmiz Üniversitesi'nde tarihçi olan Dr. Kulmemet Avliyokulov, 1398 - 99 arasında yapılan Hindistan seferiyle ilgili ayrıntıları verdi.

Pakistan'da, BBC'nin Peşaver muhabiri Rahimullah Yusufzai, Afganistan ve Taliban konusunda tek başına bir ansiklopediye bedeldi. Peşaver Üniversitesi'nde tarihçi olan Nezir Gardezi bilgi ve algı gücü bakımından ondan geri kalmazdı.

Lahor'da görüştüğüm *Daily Telegraph*'ın Orta Asya muhabiri ve bölgeyle ilgili birkaç değerli kitabın yazarı Ahmed Reşid ve Pencap Üniversitesi'nde tarih hocalığı yapan Muhammed İkbal Çavla çok aydınlatıcı oldular. Timurlenk'in 1398'de yerle bir ettiği Evliyalar Kenti Multan'da Mirza Bey, yorulmak bil-

meyen, güçlü ve yürekli bir dosttu. İslâmabad'da bana ev sahipliği yapan Zehra ve Nadir'e ve Pakistanlı tarihçilerin duayeni Profesör Ahmed Dani'ye göstermiş oldukları örnek misafirperverlik için teşekkür ederim.

Koyu bir cehaletin hüküm sürdüğü Taliban yönetimi altındaki Afganistan'da, birkaç arkadaş ve tanıdık kendilerini tehlikeye atmak pahasına bana yardım etmek cesaretini gösterdiler. Bazılarının adlarını vermek mümkün olmayacak. Hele de eski arkadaşım Arif, görevinin gereğinden çok daha fazlasını yaptı. Haber kameramanlığının tam hakkını veren Peter Jouvenal, Robin Barnwell ve Abdüssettar gayet neşeli ve bilgili seyahat arkadaşlarıydılar. Peşaver'deki çevirmenim Velid, Kabil'deki Taliban Dış İşleri Bakanlığı tarafından görevden alınınca, hazin ve gülünç anlar yaşadık (Bu yaptığından utanmalısın, Faiz Ahmed Faiz). Suçu ne miydi? Sakalı çok kısaymış. Onun yerine gönderilen ve saçı sakalı yerinde olan İssa Han'a, Associated Press'ten Emir Şah'a ve çok kahrımızı çekmiş olan şoförümüz Şükür'e teşekkür ederim. Taliban'ın Kültür Bakanı Molla Kudretullah Cemal Allah'ın bir lütfuydu. Mezar-ı Şerif Dış İşleri Dairesi Başkanı Molla Hafız Faizlil Rubbi, başımız dara girdiğinde koruyucu kanatlarını üstümüze gererek bizi rahatlattı. Kandehar'da Dış İşleri görevlisi Molla Vekil Ahmed Mütevekkil Timurlenk'le Usame Bin Ladin arasında paralellikler kurarak önümde yeni ufuklar açan bir konuşmacıydı; kendisi son olarak, yaptıkları araştırmalarda Amerikan kuvvetlerine yardımcı olurken görülmüş.

Herat'ta, Herat Üniversitesi rektörü Molla Said Muhammed Ömer Şahid ve Mollalar Heyeti Başkanı Mevlana Hudad'la; Kabil'de, Kabil Üniversitesi tarihçileri Profesör Abdülbaki ve Mirza Gul Yaver'le yaptığım uzun görüşmelerden çok faydalandım. 2004 yazında Kabil'e tekrar geldiğimde, Yama ve Dil Muhammed, kent içindeki gezintilerimde bana yardımcı oldular. O tarihte acil ve takdire şayan bir restorasyondan geçmekte olan Babür Bağları'nda; Ağa Han Kültür Fonu, tarihi eserleri koruma mimarı Ratiş Nanda incelik göstererek bana, rehberlik etti.

Fatihin, dehşet ve tiksintiyle, "Allah'ın Belası Timur" olarak anıldığı Gürcistan'da, Khatuna Chkheidze uzmanlık dalındaki dikkate şayan bilgisini benimle paylaştı. Timur'un yarım

düzine sefer yaparak, her defasında yakıp yıktığı başkent Tiflis'te, bana olağanüstü bir rehberlik hizmeti sağladı. Ayrıca, Başkanın Milli Güvenlik Danışmanı Tedo Japaridze'ye, Tiflis Devlet Üniversitesi Doğu Tarihi Bölümü Başkanı David Katsitadze'ye teşekkür ederim.

Kraliyet Coğrafya Enstitüsü Keşif Danışma Merkezi Başkanı, eşi bulunmaz Shane Winser, geniş veri bankasıyla Orta Asya'da bana yardımcı olabilecek kişileri bildirerek imdadıma yetişti; bunların içinde, beni Semerkand Üniversitesi'ndeki Dr. Enver Şakirov'la tanıştırmak lütfunda bulunan John Pilkington'da vardı.

HarperCollins'de, canla başla editörlüğümü yapan Michael Fishwick'e; olağanüstü bilgiler sağlayan Robert Lacey, Kate Hyde, Caroline Hotblack, Rachel Nicholson ve haritacı John Gilkes'e verdikleri olağanüstü emek için teşekkürlerimi sunarım. Temsilcim Georgina Capel, yorulmak bilmeden çalıştı. Her zaman olduğu gibi, olağanüstü desteği için kendisine müteşekkirim.

Tufts Üniversitesi tarih kürsüsü öğretim üyesi ve bir numaralı Timuroğulları uzmanı Beatrice Forbes Manz'a, hem okumam gerekenler konusundaki önerileri hem metin üzerindeki son derece sağduyulu eleştirileri için teşekkürü borç bilirim. *Timurlenk'in Yükselişi ve Saltanatı* adlı çalışması, içinden zor çıkılır bir konuda vazgeçilmez bir rehberdi; Hilda Hookman'ın *Fatih Timur* adlı yapıtı için de aynı şeyi söyleyebilirim. Daha eski olmakla birlikte, Harold Lamb'in *Yeri Göğü Sarsan Timur*'u, Tatar fatihin hareket halindeyken saçtığı dehşeti duyumsatması açısından faydalı oldu. Chicago Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Başkanı ve İran ve Orta Asya Tarihi ve Yakın Doğu Dil ve Uygarlıkları profesörü John Woods, yönlendirici bir okuma listesi hazırladı.

Hatchard'da Roger Katz beni, 1976'da İngiliz Ulusal Tiyatrosu'nda, Olivier Salonu'nun açılışını yaptığı, Peter Hall prodüksiyonu *Büyük Timurlenk* oyununa ve Kraliyet Shakespeare Topluluğu'nun bir çığır açan 1993 prodüksiyonuna yönlendirdi. Bu kumpanya Antony Sher'in kana susamış oyunculuğu hakkında o zamanın basınında çıkan eleştirileri gösterdi.

British Library görevlilerine, özellikle de son yıllarda ikinci evim haline gelen Az Bulunan Kitaplar ve Müzikler bölümündekilere ve Orta Asya ve Kafkas Etütleri Merkezi Müdürü ve İsveç'te yayınlanan *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*'nin editörü Murad Esenov'a teşekkür ederim.

Bazı editörler manevi ve parasal güç sağladı. *Sunday Telegraph*'taki Michael Prodger ve Miriam Gross'a, *Spectator*'daki Mark Amory'e, *Financial Times*'daki Jan Dalley'e, *Evening Standard*'dan David Sexton'a ve *Literary Review*'daki Nancy Sladek'e, bu proje konusunda beni yüreklendirdikleri için candan teşekkür ederim. *Financial Times*'ta sırasıyla seyahat editörlüğü yapan Jill James, Gill Plimmer ve Rahul Jacob'a ve *The Times*'ın seyahat editörü Cath Urquhart'a da, *hiç kimsenin tatilini geçirmek istemediği yerler* listesinde yer alan İslâm dünyasına tekrar seyahat etmemi sağladıkları için teşekkür ederim.

Dost ve meslektaşlar, yaptığım araştırmalarda bana yardımcı olmak iyiliğini gösterdiler. Andrew Roberts, Anthony Powell'in Timurlenk'e yaptığı göndermeye dikkatimi çekti. *Semerkand'a Giden Pırıltılı Yol: Özbekistan* adlı birinci sınıf seyahat rehberinin yazarlarından Calum Macleod, Sovyet arkeologu Mikhail Gerasimov'u Timurlenk'in kafatasına hayranlıkla bakarken gösteren resmi sağladı. Cambridge, Peterhouse'daki John Adamson'a; Christina Lamb'e; Matthew Leeming'e; Bijan Omrani'ye; *Financial Times*'ın Orta Asya muhabiri David Stern'e; Mesud Golsorkhi'ye; *TANK* dergisi editörü John Murpy'e ve *Travellers Club*'daki, eşsiz insan Tom Sutherland'e teşekkür ederim. Uluslararası PEN'in Hapisteki Yazarlar bölümü, Özbekistan'da insan haklarının içler acısı durumu hakkında bana geniş bilgi sağladı.

Yazarlar da acıkırlar ve yemek yerler. Eniştemle teyzem Nick ve Susan Ward'a, olağanüstü cömertlikleri ve olur olmaz zamanlarda bana mükellef ziyafetler çeken, hele de uzun kış günlerinde kilerlerini boşaltmama aldırmayan Norfolk'taki komşularıma şükranlarımı sunarım.

Dokuz yaşındaki Clementine'e, üvey babasının durmadan başını alıp Orta Asya'nın şu veya bu 'belalı' ülkesine sıvışmasına katlandığı ve daha bu yaşta bir Orta Asya uzmanı kesildiği için teşekkür ederim. Ve son olarak eşim Julia'ya ne kadar ilti-

fat etsem azdır; Tanrı'nın Kırbacı, ikimizin de umduğundan daha uzun bir süre onu hırpaladı ve kimbilir metni kaç kez okumak ve düzeltmek zorunda kaldı. Uzakta oluşum karşısında gösterdiği anlayıştan, sabrından, cesaretinden, neşesinden ve sevgisinden ötürü ona müteşekkirim.

Annem ve babam, benim için daima bir ilham kaynağı olmuş, hayranlıklarını ve sevgilerini benden hiç esirgememişlerdir. Babamın bu eser basılana kadar yaşayacağını ummuştum. Öyle olmadı; fakat *Timurlenk; İslâmın Kılıcı, Cihan Fatihi,* anneme ve babamın anısına ithaf edilmiştir.

Kelimelerin Yazılışları ve Teknik Terimler Hakkında Açıklama

Birkaç yıl önce Frances Wood, *İpek Yolu*'nda, "Bu yapıt, yer isimleri açısından bugüne kadar yazdığım en çetrefil kitap oldu," demiştir. Bu duyguyu ben de tattım. Orta Asya bir mayın tarlasıdır. Ve bu, yalnızca yer isimleri konusunda böyle değildir.

Dünyanın en meşhur Moğol fatihini ele alalım. Cengiz Han mı dersiniz, Cingiz Han mı, yoksa Çingiz Han mı? Oğluna miras bıraktığı topraklar Cuci hükümdarlığı olarak adlandırılır. Coci diyenler de vardır; Çoçi diyenler de.

Akademisyenler ve yazarlar, daha az bilinen yazılışları kullanmak konusunda adeta hemfikirdirler, ama ben ortalama bir okura aşina gelecek yazılışları yeğledim. Orta Asya isimleri zaten yeterince çetrefil; bir de ben, işi büsbütün karıştırmak istemedim.

Tamerlane, esasen Timur'du. Batıda bilinen uzun ismi, Timurlenk'in (Aksak Timur) bozulmuş halidir. Kendisi bir Çağatay (bu kelimenin de farklı fonetik sembollerle yazıldığı olmuştur) veya Türkleşmiş bir Moğol veya Türktü; fakat Avrupa'da onu Tatar olarak tanımlayan köklü bir gelenek olduğunu fark ettim.

Barış ve huzur Timur'dan ne kadar uzak idiyse, bu konularda bütünlük ve devamlılık da bizden o kadar uzaktır. T. E. Lawrence, editöründen gelen, daha açık olma talebi doğrultusunda, *Erdemin Yedi Direği* adlı yapıtında şunu vurgulamıştı:

"Başka dillerdeki sesleri, kendi alfabemizin harfleriyle karşılamak konusunda geliştirilmiş bazı 'bilimsel sistemler' vardır; ancak bunların, Arapçayı zaten bilen kişilerden başka kimseye faydası olmadığı gibi, bilmeyenler için sonuç tam bir fiyaskodur. Ben bu sistemlerin beş para etmediğini göstermek için kelimeleri bildiğim gibi yazıyorum." Onun kadar pişkin olmamakla birlikte, ben de onun örneğini izledim.

1

Bozkırda İlk Zamanlar
1336 - 1370

"'Yıldızlara Hükmeden Hükümdar' Timurlenk, tarihte bilinen en büyük Asyalı fatihti. Küçük bir oymak beyinin oğlu olarak dünyaya gelmişti; cesaretine hiç diyecek yoktu; bunun yanı sıra fevkalade arif, eli açık, tecrübeli ve kararlıydı; şahsında topladığı bu meziyetler, onu üstün bir önder ve herkesin taptığı bir savaş tanrısı haline getirmişti... Timurlenk şan peşinde koşuyordu ve eski ya da yeni tüm fatihlerde olduğu gibi, onun yönetimi sırasında da çok kan dökülmüştü. Bu katliamları, kimi zaman misilleme olarak, kimi zaman siyaset gereği yaptırmıştı, fakat sırf vahşetten kaynaklananlar da yok değildi."

P. M. SYKES, *İran Tarihi*

28 Temmuz 1402 sabahı saat on sularında, yaşlı hükümdar ovanın üstündeki yüksek bir tepeden ordusunu gözlüyordu. Gözlediği, Ankara'nın kuzeydoğusundaki Çubuk ovasında kara ve korkunç bir leke gibi genişleyen, uçsuz bucaksız bir insan yığınıydı. Bir görünüp bir kaybolan güneşin altında, atlı okçuların düzenli safları titreşen ışıkta kaybolana dek göz alabildiğine uzuyor; her asker savaşa katılmak için verilecek işareti bekliyordu. Ovada, Ermenistan'dan Afganistan'a, Semerkand'dan Sibirya'ya kadar hükümdarlığın dört bir yanından toplanmış iki yüz bin asker vardı. Bunların özgüvenleri yüksek; disiplinleri, çok sayıda çarpışmanın ateşinde pişmekten demir gibi sertti. Yenilgi nedir, hiç bilmemişlerdi.

Son otuz yılda, bu adamlar ve onların oğulları ve babaları Asya'yı kasıp kavurmuşlardı. Bu gazap fırtınası, estiği çöllerde, bozkırlarda ve dağlarda taş üstünde taş bırakmamıştı. Doğunun en görkemli kentleri önleri sıra birer birer düşmüştü. Antakya ve Halep'ten, Belh ve Bağdat'tan, Şam ve Delhi'den, Herat, Kabil, Şiraz ve İsfahan'dan geriye yalnızca dumanı tüten harabeler kalmıştı. Amansız Tatar gürûhları karşısında hepsi yıkılıp gitmişti. Bu adamlar can almış, ırza geçmiş, yağmalamış, bütün bir kıtayı yakarak, yıkarak ve her zaferi korkunç ganimetlerle pekiştirerek baştan başa katetmişlerdi. Her savaş alanında, uçurdukları kafalardan göğe yükselen kuleler, kanlı piramitler dikmişlerdi; bunlar kendilerine karşı koymaya cüret edeceklere verilen ölümcül gözdağlarıydı.

Şimdi, at sırtındaki adamın gökyüzüyle çerçevelenmiş siluetine gözleri dikili olan bu askerler, bir başka zaferin beklentisi içinde çelik gibi serttiler. Doğrusu hükümdarları tüm o tumturaklı unvanları hak etmişti. Yıldızların Bahtına Hükmeden Hükümdar (yıldızların doğumundaki hayırlı kümelenmelerine atfen); Cihangir; Asrın İmparatoru; Yedi Düvelin Yenilmez Padişahı. Fakat bir ismi vardı ki onu hepsinden daha iyi tanımlıyordu: Tanrı'nın Kırbacı Timur.

Yaz ortasının yakıcı göğü altında bulunduğu elverişli noktada, hükümdar en ufak bir tedirginlik duymuyordu. Hayatının en önemli savaşına dakikalar kala, içinde her zaman yaver gitmiş talihine karşı duyduğu sarsılmaz güvenden başka hiçbir duygu yoktu. Atından indi ve kâinatın yaratıcısı için namaza durdu; kibirsiz başını cayır cayır yanan toprağın üstünde secdeye koyup, tüm zaferlerini Allah'a adadı ve O'ndan, inayetini, hep yaptığı gibi, bir kez daha bu kulundan esirgememesini niyaz etti. Sonra eyer üstünde geçmiş altmış altı yılın verdiği sağlamlıkla ayakları üstünde doğruldu ve gözlerini, sevgili oğulları ve torunlarıyla birlikte hanedanının kaderini tayin edecek olan savaş alanına çevirdi.

Sol kanada oğlu Şehzade Şahruh ve torunu Halil Sultan komuta ediyordu. Bu kolun öncü kuvvetleri bir başka torununun, Sultan Hüseyin'in kumandası altındaydı. Timur'un üçüncü oğlu Şehzade Miranşah sağ kanadı yönetiyordu; onun oğlu

Ebu Bekir ise bu kanadın öncü kuvvetlerinin başındaydı. Fakat hükümdarın bulanık gören gözleri, muhtemelen en çok torunu Veliaht Muhammed Sultan komutasındaki merkez kuvvetlerin rengârenk ve ışıltılı görüntüsü üzerinde oyalanmıştı. Bu askerlerin ortasından Timur'un, at kuyruğu üzerinde altın renkli bir hilalle temsil edilen al sancağı yükseliyordu. Bu taburlar, silah altındaki savaş yorgunu asker kardeşlerinden farklı olarak, hükümdarlığın başkenti Semerkand'dan daha yeni gelmişlerdi ve kuşamları göz kamaştırıyordu; içlerindeki her birlik kendine özgü bir rengi ihtişamla sergiliyorlardı. Kırmızı eyerleri ve kalkanlarıyla, kırmızı sancaklar taşıyan bayraktarlar vardı. Diğer birlikler tepeden tırnağa sarıya, eflatuna ya da beyaza bürünmüştü; hepsinin bunlarla bir renk mızrakları, sadakları, zırhları ve gürzleri vardı. Bunların önünde, 1398'de Delhi'nin yağmalanması sırasında ele geçirilmiş, önüne geleni çiğneyen, ezen, tek sıra halinde kusursuz donanımlı otuz muharip fil yer alıyordu. Sırtlarında ahşap kuleler vardı ve bu kulelerin içinde okçularla ateş atıcılar bulunuyordu.

15. yüzyıl tarihçisi Suriyeli İbn Arabşah, Tatar ordusunun yüreklere dehşet salan bir görüntü sergilediğini yazar. "Timur'un ordusu sefere çıktığında, sanki vahşi hayvanlar yeryüzüne salınmış, gökteki yıldızlar yere yağmış, dağlar ayaklanmış, kubbeler devrilmiş ve saldırıya geçtiğinde, yer yerinden oynamış gibi olurdu."

Sıcaktan kavrulan ovanın karşı tarafında, Timur'un en amansız düşmanının safları gözlerini onlara dikmişti. Kendini İslamın Kılıcı kabul eden Osmanlı Sultanı I. Bayezid, meydana aşağı yukarı aynı sayıda tabur yığmıştı. Tam donanımlı yirmi bin kişilik bir Sırp süvari gücü, atlı sipahiler ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinden gelen başıbozuk süvari ve piyade birlikleri vardı. Bayezid'in kendisi, üç oğlu Musa, İsa ve Mustafa'yla beraber, –düzenli orduyu oluşturan askerler olan– beş bin yeniçerinin başında, merkez kuvvetlerine komuta ediyordu. Sağ kanadın başında sultanın Hıristiyan kayınbiraderi Sırbistanlı Lazaroviç, sol kanadın başında bir başka oğlu, Süleyman Çelebi vardı. 1396'da, Niğbolu'da, son Haçlıları yenerek Avrupa şövalyeliğinin ateşini söndüren bu askerler onca zorlu seferden

sonra susuz, yorgun ve perişandılar. Moralleri daha savaş başlamadan, Timur'un dâhiyane birkaç manevrasıyla çökertilmişti. O tarihten bir hafta önce düşman ordusunun şimdi mevzilendiği yüksek tepeyi istila etmişlerdi. Kaçar gibi yapan Tatarlar, onların kuyularını zehirlemiş, su yataklarının yönünü değiştirmiş, geriye dönüp savunmasız kalan karargâhlarını yağmalamış ve mevzilerini ele geçirmişlerdi.

Her iki tarafa da tam bir sessizlik hâkimdi. Atlar yaklaşan saldırıyı sezip huysuzlanınca, Timur'un süvari saflarında bir dalgalanma oldu. Ardından muharebenin başladığını haber veren nekkarelerin gümbürtüsü, zillerin ve borazanların sesine karışarak sessizliği yırttı. Şimdi ova nal şakırtısı, mızrak uğultusu ve birbiriyle tokuşan metallerin tınısıyla çın çın ötüyordu. Daha ilk vuruşlardan, bunun çok kanlı bir muharebe olacağı anlaşılıyordu. Ovanın karşı tarafından amansız Sırp süvarileri tozu dumana katarak, zırhtan parıltılar halinde hücum ediyorlardı. Bu baskı altında Tatarlar'ın sol kanadı gerilemeye başladı; çekilirken ok üstüne ok savurarak ve neft yağından ateşler atarak kendilerini koruyorlardı. Ebu Bekir'in komutasındaki sağ kanat Süleyman Çelebi'nin komutasındaki sol kanada bindirerek yağmur gibi yağan okların koruması altında aslanlar gibi dövüşüp düşman saflarını yardılar. Bayezid'in ordusundaki Tatar süvariler saf değiştirmek için tam bu anı seçtiler ve Süleyman Çelebi'nin Makedon ve Türk askerlerden oluşan artçı birliklerini vurdular. Bu, Osmanlı saldırısının kaderini tayin eden ve çökerten an oldu. Timur şeytani bir kurnazlıkla aylar öncesinden Tatarları, kendi boylarına olan sadakat duygularını körükleyerek ve daha yüklü ganimetler vaat ederek bu ihanete hazırlamıştı. Kendi kuvvetlerinin Tatarların baskısı altında çözülüşünü ve Osmanlıların sağ kanadının da Timur'un torunu Sultan Hüseyin'in süvarileri karşısında dağılıp ümitsizce gerilediğini gören Çelebi, savaşın kaybedildiğine hükmederek sağ kalan adamlarıyla birlikte savaş alanını terk etti.

Timur, ovanın üstünde tarih sayfalarının gözleri önünde açılışını seyrediyordu. At sırtında hızla yaklaşmakta olan ola-

ğanüstü donanımlı bir adamın bulanık görüntüsü onu düşüncelerinden ayırdı. En sevdiği torunu Muhammed Sultan, atından aşağı atlayarak tek dizi üzerine çöktü ve savaşa katılmasına izin vermesi için dedesine yalvardı. Sağlanan üstünlüğü pekiştirmenin tam zamanı olduğunda ısrar etti. Hükümdar delikanlının sözlerine büyük bir ciddiyetle kulak verdi ve başını gururla sallayarak rıza gösterdi. Muhammed Sultan fevkalade gözüpek bir savaşçı ve tahta yakışır bir vâristi.

Seçkin Semerkand tümeni, hükümdarın muhafız alayıyla beraber Sırp süvari birliğine saldırdı; Süleyman Çelebi'nin savaş alanından kaçışını dehşetle izleyen birlik, bu saldırı karşısında çökerek onun ardından Bursa yönünde gerilemeye başladı. Bu, Bayezid için ağır bir darbeydi; o an itibariyle elinde bozguna uğramayan yalnızca piyade gücü kalmıştı. Bundan kötüsü de gelecekti. Şimdi Tatar merkez kuvveti, seksen alay asker ve yüreklere dehşet salan filleriyle öne çıkıyordu. Üstünlük onlardaydı. Osmanlı piyade gücünü felç ederek, iki ayağı üstünde duran katledilmedik ya da esir alınmadık adam bırakmadılar.

Adı, Avrupalı kral ve prenslerin yüreğini korkuyla titreten Sultan Bayezid, bir felaketin eşiğindeydi. Ordusunun büyük bir bölümü firar etmişti. Yalnızca yeniçerileri ve yedek kuvvetleri kalmıştı. Fakat yine de teslim olmadı; savaş karanlık çökene kadar tüm şiddetiyle devam etti ve askerleri sultanlarını kahramanca korudu.

İbn Arabşah, "Gelgelelim bunlar, tozu tarakla süpürmeye veya denizi kalburla boşaltmaya veya dağları gramla tartmaya çalışan bir adam gibiydiler," diye yazar. "Ve kalın bir toz dumanın içinden çıkıp dağları, tepeleri kapladılar ve tarlalar, o aslanların kanlı kargılarının estirdiği fırtına ve kapkara oklarının yağdırdığı yağmurla inledi ve Talihi önüne katmış giden Kader Avcısı sürünün üstüne köpeklerini saldı; ki artık ne yenilmez olsunlar ne de yenebilsinler ve kirpi gibi olana dek keskin okların hükmüne boyun eğsinler ve böylece iki ordu arasındaki çarpışma gün doğumundan akşama, tâ ki demir yapılılar galibiyeti kazanana dek sürdü ve Rum'un adamına Fetih

suresi okundu.[1] Silahları susup ön safları ve yedek güçleri de telef olunca, en uzaktaki düşman bile keyfince üstlerine yürüdü ve yabanın adamları kılıçları ve mızraklarıyla onları harap etti ve çukurları ve bataklıkları onların kanları ve uzuvlarıyla doldurdu ve Osman Oğlu (Bayezid) zincire vurularak kuş misali kafese tıkıldı."

Ankara savaşı ve Sultan Bayezid'in saltanatı sona ermişti. Timur hayatının en büyük zaferini kazanmıştı. Edward Gibbon, "İrtiş ve Volga'dan Basra körfezine ve Ganj'dan, Şam ve Takımadalara kadar Asya, Timur'un eline geçmişti," diye yazar. "Ordusu yenilgi, hırsı sınır tanımıyordu ve bu onu, batıda adı karşısında titreyen Hıristiyan âlemini fethedip onları dinlerinden döndürmeye azmettirebilirdi. Şimdi gelmiş, Avrupa kapılarına dayanmıştı; buranın güçsüz, birbiriyle kavgalı ve pinti kralları –İngiltere'de IV. Henry, Fransa'da VI. Charles ve Kastilya'da III. Enriquez– gerçekten de bu bilinmeyen cengâverin en amansız düşmanlarını bu kadar kolaylıkla yenmesi karşısında dehşetle ürpermiş, muhtemel bir saldırının önünü almak için 'En şanlı ve en yüce Hükümdar Timur'a tebriklerini ve iyi niyetlerini belirten dalkavukça mektuplar göndermekte gecikmemişlerdi. Hepsinin korkusu onun daha ileriye gitmesiydi.

Tatar ordugâhında böyle bir korkudan eser yoktu. En nüfuzlu emirden en düşük rütbeli askere kadar Timur'un adamları, hükümdarın bundan sonraki adımını merak ediyordu. Belki onları daha batıya, Hıristiyan âleminin ta içine kadar sürecek ve kâfirlere biraz daha zarar vererek yüce Allah'ın daha yüksek ihsanlarına erişecekti. Belki de gözünü doğuya ve hepsinden daha güçlü bir başka kâfire, Çin'deki Ming hanedanı imparatoruna çevirecekti. Bu kararlara henüz zaman vardı.

Hükümdar ve adamları şimdilik en büyük zaferlerinin keyfini sürmekle yetineceklerdi. Askerler kanla sulanmış savaş alanında katledilenlerin kafalarını gövdelerinden ayırıyor ve

1 Kuran'ın 48. suresi Fetih'in 1., 2., 3. ve 20. ayetlerine gönderme: "Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik. Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlar. Sana olan nimetini tamamlar ve seni doğru bir yola iletir. Ve sana şanlı bir zaferle yardım eder... Allah size elde edeceğiniz birçok ganimet vaat etmiştir. Bu ganimetlerden işte şunları hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir ki bu, müminlere bir işaret olsun ve sizi doğru yola iletsin."

bunlardan o bildik kulelerini dikiyorlardı. Osmanlıların atları, silahları ve ölülerinin üstünden çıkan işe yarar her şey toplanıyordu. Asıl keyifli uğraşlar sonraya bırakılmıştı. Daha ziyafet sofrasına oturulacak, rakkaseler hayranlıkla seyredilecek ve hepsinden âlâsı, Bayezid'in haremine dalınacaktı.

* * *

Kimdi bu; dünyanın en güçlü hükümdarlarından birini yok eden ve kem gözünü şimdi de İstanbul Boğazı'nın öte yakasına dikmiş olan doğulu cengâver? Bu soruyu yanıtlamak ve 1402'de Timur'un, önce Bayezid'i bozguna uğrattıktan, ardından da İzmir'deki Hospitalier Şövalyeleri'nin[2] uçurulmuş kafalarını dehşete gark olmuş müritlerinin üstüne taş niyetine yağdırdıktan sonra Avrupa'nın aklına nasıl gülle gibi düştüğünü anlamak için, olay dolu altmış yıl kadar geriye ve yaklaşık 3000 kilometre doğuya, Özbekistan'ın güneyindeki Keş adlı küçük bir kasabaya seyahat etmemiz gerekecektir.

Tarihi kayıtlara göre, buraya yakın bir yerde, 9 Nisan 1336'da Barlas boyuna mensup, Turagay adlı küçük çapta bir soylunun bir oğlu dünyaya geldi.[3] Bunlar Tatardı; on üçüncü yüzyılda Asya'yı kasıp kavurmuş olan Cengiz Han'a bağlı göçebe kavimlerin soyundan gelen, Moğol asıllı Türklerdi.[4]

2 On birinci yüzyılda Kudüs'te, St. Jean Şövalyeleri olarak kurulan bu dini ve askeri tarikat 1402'de Hıristiyanlığın Anadolu'daki son kalesiydi.

3 Timur'un gerçek doğum tarihi akademisyenler arasında tartışma konusudur. Örneğin, Timur hakkında akademik bir çalışmanın yazarı olan Beatrice Forbes Manz'a göre bu tarihin, "uydurma olduğu bellidir. Timur muhtemelen bu tarihin gösterdiğinden beş yaş daha büyüktü."

4 Tatarlar beşinci yüzyıldan itibaren Moğolistan'ın kuzeydoğusunda hüküm sürmüş, güçlü bir kavimdi. Bu terim -çok büyük nüfus hareketlerine sahne olan Orta Asya'nın potasında kaynamış diğer etnik topluluklar için de söylenebileceği gibi- ne kesin ne de dışlayıcıdır. Kelime, muhtemelen erken dönem boy beylerinden, Tatur'un adından türemiştir.
On üçüncü yüz yılda Cengiz Han'ın Moğollarla birlikte batıya yaptığı seferler, bütün bir kıtada farklı kültürlerin ve insan topluluklarının birbiriyle kaynaşmasına yol açmıştı. Tatar boylarını neredeyse tümüyle ortadan kaldırmış olmasına rağmen bu Türkleşmiş Moğollar, Tatar adıyla bilinir. Avrupalılar ise bu terimi, fark gözetmeksizin, tüm göçebe kavimler için kullanıyorlardı; bu her türlü incelikten yoksun vahşilerden hem korkup hem tiksindikleri için onlara, Yunan mitolojisinin en karanlık cehennemi olan Tartarus'tan hareketle Tartar diyorlardı. Günümüzde, Moğol ve Tatar terimleri genellikle aynı anlamda kullanılmaktadır.

Arabşah, "Bu madrabazın doğum yeri Keş yöresinde Ilgar adlı bir beye ait küçük bir köydü – Allah ona cennet yüzü göstermesin," diye yazmıştır. Oğlana, demir anlamına gelen Timur adı verildi; bu ad daha ileride, gençliğinde geçirdiği ve topal kalmasına neden olan bir kazanın ardından Farsça, Timur-i leng'e, yani Aksak Timur'a dönüştü. Bu da, biraz bozulup çarpıtılarak Tamerlane, Türkçede Timurlenk biçimini aldı.[5]

Efsaneye göre, doğumu sırasındaki belirtler pek hayra yorulmaz. Arabşah, "Anasının karnından çıktığında avuçlarının kana bulanmış olduğu söylenir... Bu da eliyle çok kan dökeceği biçiminde yorumlanmıştı," diye yazar. (Kitabın başında, Arabşah'ın Timur aleyhtarlığına açıklık getirmekte yarar var.[6] Sekiz veya dokuz yaşlarında iken bu Suriyeli adam, 1401'de Şam'ın yağmalanması sırasında Tatar güçlerinin eline düşmüştü. Annesi ve erkek kardeşleriyle birlikte Semerkand'a esir olarak götürülmüş, değerli bilginlerden eğitim almak ve çok seyahat etmek suretiyle Farsça, Türkçe ve Moğolca öğrenmişti. Daha sonra, kaderin garip bir cilvesi sonucu, parlak askeri hayatı Timur tarafından bitirilen Bayezid'in oğlu I. Mehmed'in özel danışmanı olmuştu. 1421'de Şam'a geri dönmüş, fakat Timur'un ordusunun yaptığı rezilane tecavüz ve yağma sahneleri hiç aklından çıkmamıştı. Bunlar, Emeviye Camii'nin yerle bir edilişi ile doruk noktasına ulaşmıştı; on dördüncü yüzyılda yaşamış olan Faslı gezgin İbn Battûta'ya

5 1402'de Kastilya kralı III. Enriquez tarafından Timur'un sarayına elçi olarak gönderilen İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, "Ondan bu kadar uygunsuz bir isimle söz etmek doğrusu hakaret sayılır," demiştir. Yazarınızın bundan 598 yıl sonra, St. James sarayında Taşkent büyükelçisiyle yaptığı görüşmede fark ettiği gibi, Özbekler arasında bu tür diplomatik incelikler günümüzde de hâlâ büyük bir titizlikle gözetilmektedir. Bana, "Biz , Emir Timur'la gurur duyuyoruz. Biz ona Timurlenk demeyiz" tarzında belli belirsiz ve son derece diplomatik bir serzenişte bulunmuştu.

6 Bu düşmanlık, *Büyük Emir Timur'un Hayatı* adlı yapıtının bölüm başlıklarından açıkça anlaşılır. "Veledi Zina, Azerbaycan ve Irak Viraneye Çeviriyor"; "Mağrur Zorbanın Burnu Nasıl Yere Sürtüldü ve Cehennemin En Karanlık Kuyusuna Atıldı." Diğer yerlerde Timur, kâh "İblis", "Zebani", "Engerek Yılanı", "Cani", kâh "Müstebit", "Düzenbaz", "Ahlak düşkünü Budala" olarak geçer. Bu nedenle, Timur'a bu kaynaktan gelen övgü hafife alınmamalıdır.

göre bu, koca İslam toprağında 'eşi, benzeri görülmemiş' bir yıkımdı.[7])

Şehrisebz, Arapçada Maveraünnehir, "Nehrin Ötesi" olarak adlandırılan yörenin tam ortasında yer alıyordu. Günümüz atlaslarında Maveraünnehir, eski Sovyetler Birliği'nin pamuk ambarı olan yöre boyunca uzanır; bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinden Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ı içine alarak Çin'de, Xinjiang'ın kuzeydoğusuna kadar girer. Bölge Transoksiyana olarak da bilinirdi; merkezi, Orta Asya'nın en büyük iki nehri Amu Derya ve Siri Derya arasında kalan üç yüz mil genişliğinde bir kara parçasıydı. Daha zengin çağrışımlı klasik adlarıyla –Ceyhun (Oxus) ve Seyhun (Jaxartes)– bilinen bu nehirler Ortaçağ'da, geçtikleri çorak toprakları cennete çeviren dört nehirden ikisiydi. Yaklaşık 3000 kilometre uzunluğundaki Ceyhun, bölgenin en uzun nehridir; Pamir Dağları'ndan çıkarak batıya doğru yumuşak bir kavis çizdikten sonra kuzeydoğuya, Aral Gölü'nün güney kıyısına doğru yönelir. Yaklaşık 2300 kilometre uzunluğundaki Seyhun da, karlı Tienşan Dağları'ndan batıya doğru çıkıp kuzeydoğuya kıvrılır ve kurumakta olan Aral Gölü'nün kuzey kıyılarına adeta su yetiştirir.

Bu mübarek nehirlerin ve onlardan çıkan kolların kıyılarında, adları Büyük İskender'e ve Moğol cengâver Cengiz Han'a[8] ait uzak anıların tınısını taşıyan Antik Çağ'ın soylu kentleri yükseliyordu: Buhara, Semerkand, Tirmiz, Belh, Urgenç ve Hive. Nehirlerin ötesinde çölün ölümcül kumları kaynıyor; kuru, kızgın yellerle bölgenin dört bir yanına savruluyordu. Ceyhun'un batısında Karakum'un iç karartıcı sahrası uzanıyordu. Seyhun'un doğusunda ise aynı ölçüde haşin

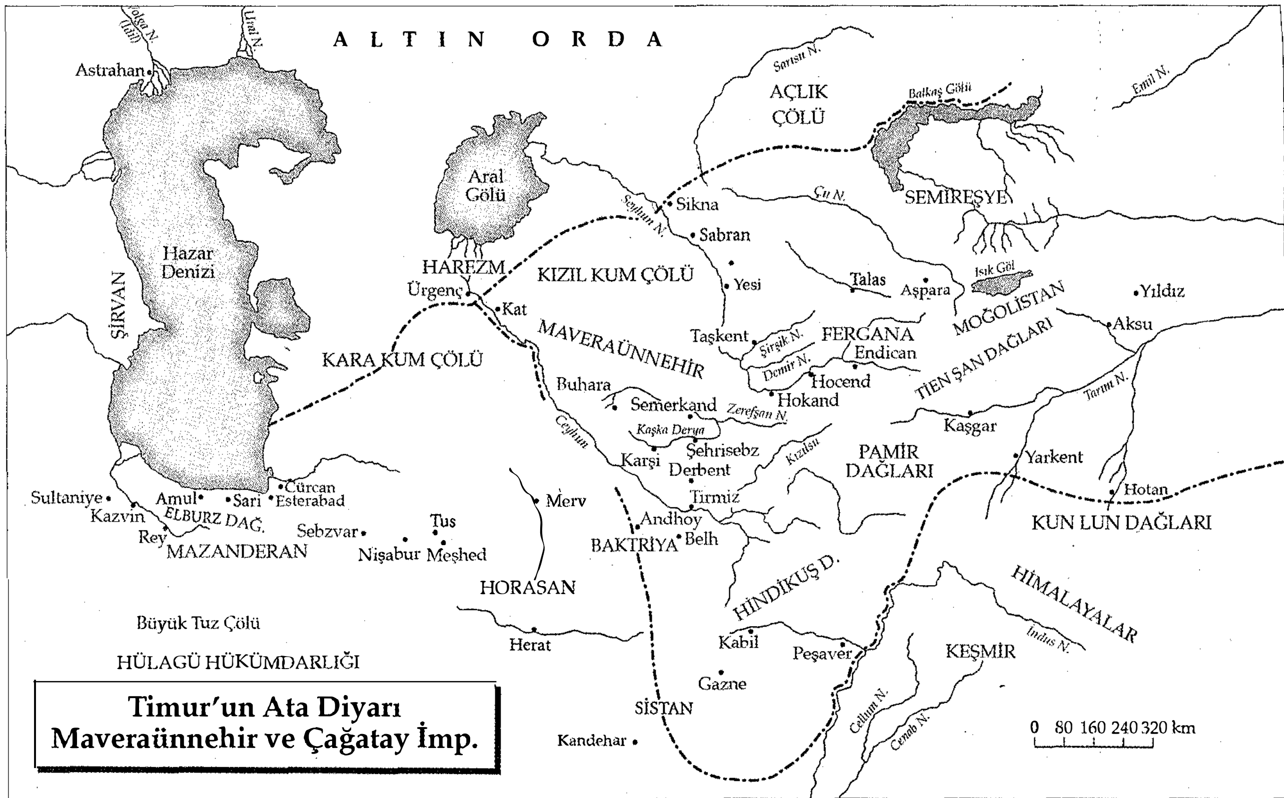
7 İbn Battûta, dünyanın etrafında yirmi dokuz yıl ve yüz yirmi bin kilometre seyahat ettikten sonra, "İslam Seyyahı" unvanını kazanmıştı. Volga'dan Tanzanya'ya, Çin'den Fas'a kadar deve, at ve eşek sırtında, Çin yelkenlilerinde, Arap teknelerinde, sallarda yorulmak nedir bilmeden gezip durmuştu. Kimi zaman kadı veya elçi, kimi zaman keşiş olarak yaşayan İbn Battûta aynı zamanda üstün bir gezi yazarıydı; destansı yolculuklarının öyküleri *Kentlerin ve Yolculukların Harikalarını Görenlerden Seçme Hediyeler* adlı abidevi yapıtında anlatılır.

8 Han, Ortaçağ Asyası'nda hükümdarlara en yaygın olarak verilen unvandı. Önceleri yalnızca hükümdarlara ve emirlere verilen bu unvan sonraki asırlarda yozlaşmış, yerel idareciler, hatta boy beyleri için bile kullanılır olmuştu.

Açlık Bozkırı vardı; alabildiğine geniş ve hiç aman vermeyen bir düzlük olarak ufukta kaybolana dek uzayıp gidiyordu. Bu iki nehir arasında yer alan uygar yerleşim merkezleri dahi doğanın ezelî ve ebedî hışmına maruzdular; tarım yapılan verimli topraklar, kuzeyde kızgın Kızılkum Çölü'ne açılıyordu. Yazın sıcak kavuruyor, tarlalarda çalışanların derilerini kabarcıklar çıkartıp köseleye çeviriyordu. Kışın ise ölü bir toprağın üstüne aralıksız yağan kar hiç göz açtırmıyor; yerleşik veya göçebe, burayı kendilerine yurt edinmiş erkek, kadın ve çocuklar çuha çadırların ve kerpiç duvarların ardına çekilip hayvan postlarına ve yün örtülere sımsıkı sarınarak, kendilerini at sırtındaki bir adamı yere çalacak şiddetteki fırtınalardan koruyorlardı. Ancak ilkbaharda, nehirlerin dağların tepelerinden çağlayarak indiği, bahçelerde baharların açtığı, pazarların elma, dut, şeftali, armut, erik, nar, karpuz, kayısı, ayva ve incirle dolup taştığı, açık havada yakılan ateşlerin üstünde kuzu ve at etinin cızırdadığı ve tüm boyun bir araya geldiği şölenlerde testi testi şarabın devrildiği zamandır ki yöre, bolluk ve bereket görüyordu.

Tarihçilerin, "dünyanın altını üstüne getirdiğini" söyledikleri Moğol istilaları 1206'da başlamıştı. Moğolistan'daki savaşçı kavimlere boyun eğdirip kendi kumandası altında birleştiren otuz yaşlarındaki Timuçin adlı Moğol lider, Onon Nehri kıyısında Cengiz Han –Denizlerin, Evrenin Hâkimi– sanıyla taç giymişti. Hâkimiyet alanı Karakurum Çölü'ydü. Kumandası altında çok sayıda kavim olmasına rağmen bunlar, bu tarihten sonra yalnızca Moğollar olarak bilinmiştir. Sayıları belki de yüz bini geçen bu muazzam savaşçı güce bir meşguliyet bulmak gerekiyordu. Aksi takdirde, çok geçmeden o kavimler ve boylar arası ezelî bölünme ve kan davalarının yeniden başlayıp yeni hükümdarın otoritesini sarsması işten değildi. Gözünü sınırlarının ötesine, güneye çeviren Cengiz, Çin'in kuzeyindeki Çin İmparatorluğu'na saldırmaya karar verdi.

Binicilik ve okçulukta üstüne olmayan ordusu, Asya'yı bir deprem dalgası gibi yutmuş, karşısına çıkan her hasmı ezip geçmişti. 1209'da, bugünkü Xinjiang'da yaşayan Uygur Türk-

**Timur'un Ata Diyarı
Maveraünnehir ve Çağatay İmp.**

leri ona bağlılıklarını bildirmişlerdi. Bundan iki yıl sonra Kuzey Çin İmparatorluğu'nu istila etmiş, 1215'te de başkent Pekin'i ele geçirmişti. Üç yıl sonra Çin'in kuzeyindeki Altay bozkırlarından civar topraklara hükmeden göçebe Karataylar ona boyun eğmiş; böylece, Cengiz'in doğmakta olan imparatorluğunun sınırları, İran'ın ve Maveraünnehir'in büyük bir kısmını içine alan ve başkenti Semerkand olan Harezmşah Sultanı Alâeddin Muhammed'in imparatorluğuna kadar gelip dayanmıştı. Cengiz'in o tarihte, bu heybetli düşmanla savaşmak fikrinde olup olmadığı tartışmalıdır; fakat Muhammed'in sınır kenti Otrar'da, Cengiz'in hâkimiyetindeki topraklardan yola çıkmış, 450 Müslüman tacirden oluşan bir kervanın, casus oldukları gerekçesiyle hunharca katlinden ve tazminat önerilerinin reddinden sonra savaşmaktan başka çıkar yol bulamamıştı.

1219'da Moğollar Orta Asya'ya akın ettiler. Otrar kuşatma altına alınarak zaptetildi. Cengiz'in oğulları Ögedey ve Çağatay, kentin yöneticisini yakalayıp, boğazından aşağı kızgın altın akıttılar. Bu, ondan sonra gelecek korkunç seferlerin ilk habercisiydi. Dehşet içindeki Muhammed, amansız bir takibin ardından, Hazar Denizi üzerindeki bir adaya firar etti ve kısa bir süre sonra da orada öldü. Refah içinde yüzen Buhara şehri ve hemen ardından 110 000 kişilik askeri gücü ve yirmi muharip filiyle dahi Moğol akınlarına karşı koyamayan Semerkand şehri düştü. Cengiz'in gazabı, bu İslam yurdunda tüm şiddetiyle hissedilmişti. Bu adam savaşmaktan ve kan dökmekten haz duyuyordu; komutanlarına şöyle söylemişti: "İnsanoğluna bahşedilen en büyük nimet, düşmanını kovalamak ve onu altederek, sahip olduğu her şeyi ele geçirmek, karılarını ağlatıp inletmek, atına binmek, kadınlarının bedenlerini gecelik entarisi ve örtüsü niyetine sarmak, gül goncası memelerini seyretmek, öpmek; en az meme başlarındaki kirazlar kadar leziz ve sulu dudaklarını emmektir."

Kentler talan ediliyor, ahalileri kılıçtan geçiriliyor, esirler katlediliyor ya da orduların önünde ve tam savaş düzeni içinde kalkan olarak yürümeye mecbur ediliyorlardı. Kediler, köpekler bile sağ bırakılmıyordu. Azerbaycan'a giren istilacılar, 1221'de Hıristiyan Gürcü Krallığı'nı yağmalayarak başkent Tiflis'i yerle

bir ettiler. Kafkasya, Kırım ve Volga boyunca ilerleyerek, yolları üstündeki Bulgarları, Türkleri ve Rus prenslerini yenip Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarına kavuştular. Bir başka kuşatma da şahların kenti Urgenç'e yapıldı. Yedi aylık bir direnişten sonra kente hışım gibi girdiler. Esnaf, zanaatkâr, kadın ve çocuklar bir kenara ayrılıp esir alındı. Geriye kalanların tümü kılıçtan geçirildi. Cengiz'in her bir askerine yirmi dört savaş esirinin katli emredildi.

Ceyhun'un kuzeyinde, Moğollar antik kent Tirmiz'i de kasıp kavurdular; burada bir kadının, inci yuttuğunu söyleyerek hayatının bağışlanmasını dilediği rivayet olunur. Kadının karnı yarılıp içindeki cevher çıkarılmış, bu olay Cengiz'e, adamlarına her ölünün bağırsaklarını deşerek içlerine bakmaları emrini verdirmişti. Eski Baktria imparatorluğunun başkenti olduğu hikâye edilen Belh de Moğol saldırısı karşısında çöktü; bunu, Merv şehrinin düşüşü izledi; Cengiz'in bir başka oğlu Toluy'un askerlerinin burada yedi yüz bin kişiyi katlettiği rivayet edilir[9]. Herat, Nişapur ve Bamyan da aynı biçimde ele geçti. 1221 yılının son aylarında, babası Muhammed'in yüz kızartıcı firarından sonra Moğollara karşı sürdürülen direnişi yönetmiş olan Celâleddin Harezmşah, İndüs savaşında yenildi ve büyük istila bununla sona erdi. Cengiz 1223'te doğuya döndü. Dört yıl sonra, Çin'den Avrupa kapılarına kadar, koca bir kıtayı kaplayan devasa bir imparatorluğun hâkimi olarak hayata gözlerini yumdu.

Kendisinden sonra gelenlerin hiçbiri onun korkunç dehasına sahip olmamakla beraber, yine de Cengiz'in başlattığı fetihleri oğulları ve torunları azimle sürdürüp yaygınlaştırdı. Fethettiği topraklar, geleneğe uygun olarak paylaşıldı. En küçük oğlu Toluy'un payına, babasının Moğolistan'daki tahtı düştü. En büyük oğlu Cuci, Karakurum'un ilerisinde, İrtiş Nehri'nin batısındaki topraklara sahip oldu; daha sonraları burada, İkinci Bölümde sözü edilecek olan Altın Orda adıyla bir hanlık kurulmuştur. Üçüncü oğul ve tüm kardeşlerinin üstünde bir konumun

9 Bu rakam, Ortaçağ tarihçelerinin çoğunda yapılması gerektiği gibi, temkinle karşılanmalıdır. Akademisyenler, bu kaynaklarda verilen nüfus ve savaş kayıpları tahminlerinin abartılı olduğunu düşünürler.

sahibi, geleceğin büyükhanı Ögedey'e ise, Moğolistan'ın batısı ulus olarak verildi. Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay, miras olarak Orta Asya'yı aldı. Batısında, Timur'un büyüdüğü Maveraünnehir'in yer aldığı bu bölge, Çağatay ulusu olarak anılmaya başlandı.

1234'e kadar, Ögedey Çin'e baştan sona hâkim olmuştu. 1240 ve 1250'lere gelindiğinde, Cengiz'in yürekleri titreten torunu ve Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu Batu'nun önderliğinde Moğol hâkimiyeti, Rusya'nın güneyinden batıya, Avrupa'nın doğusuna kadar yayılmıştı. Bununla eşzamanlı olarak, Hulagu adlı bir başka torunu, kılıç zoruyla kendine toprak kazanıyor ve batıda Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı, güneyde Bağdat ve Mezopotamya'yı içine alan ve İran'ın doğusunda, Horasan'a kadar uzanacak olan imparatorluğunun temellerini atıyordu. İran'daki İlhanlı hanedanının da kurucusu olan Hulagu, bu fetihlerde Batu ve Çağatay'ın yanısıra kardeşi Büyük Möngke Han'dan askerî destek alıyordu. Hanlar arasındaki birlik, karşı konulmaz bir güç oluşturmuştu.

Tarih, imparatorluk kurmanın onu korumaktan daha kolay olduğunu gösterir; nitekim Cengiz'in vârisleri de bu kurala bir istisna oluşturmadılar. Hanlarhanı Möngke'nin 1259'daki ölümüyle, Moğolların büyük fütûhat devri sona erdi. 1260'taki Ayn Calut savaşında Moğol ordusu, Baybars komutasındaki Mısır ordusuna yenildi ve Baybars aynı yıl Memluk sultanı olarak tahta geçti. Afrika, kapılarını doğudan gelen dini, imanı olmayan istilacılara karşı ebediyen kapatmıştı. 1279'da Güney Çin'in Sung İmparatorluğu, Cengiz'in ünlü torunu Kubilay'a yenik düştü; fakat artık bu tarihte yirmi yıldan beri durmadan savaşan Moğol İmparatorluğu parçalanmaya yüz tutmuştu. 1262'de Altın Orda Hanlığı ve İlhanlı hanedanı, güçlerini birleştirip topraklarını batıya doğru genişletecek yerde, Azerbaycan ve Kafkasya'daki otlaklar yüzünden bir dizi çarpışmaya girdiler. Aynı tarihte doğuda, Toluy hanedanı da, Kubilay ve kardeşi Aruğ Böke arasındaki taht kavgasından çıkan ve dört yıl süren savaş sonucu çökmeye başlamıştı. On üçüncü yüzyıl yaklaşırken Çağatay ulusu, Cengiz'in soyundan üç hanedanla savaş halin-

deydi. Evrenin Hâkimi'nin oğullarına miras bıraktığı imparatorluklar, birbiriyle boğaz boğaza dövüşüyordu.

* * *

Timur doğduğunda, Cengiz'in ölümünün üstünden yüz yıldan fazla zaman geçmişti; ama Moğol istilalarının anısı bu çöl, bozkır ve dağlarda hâlâ capcanlı duruyordu. Gündelik yaşamla ilgili birçok alışkanlık pek az değişime uğramıştı ve Cengiz Han'ın istilasına uğrayan yörelerde, göçebelik o tarihte de en yaygın yaşam biçimiydi. John Joseph Saunders, bu dönemi anlatan *Moğol İstilaları Tarihi* (1971) adlı klasikleşmiş yapıtında şöyle yazar: "Göçebe imparatorluklar şaşırtıcı bir hızla kurulup çöküyor, fakat bozkır yaşamının belli başlı özellikleri yüzyıllar boyunca değişikliğe uğramıyordu; o kadar ki Herodot'un milattan önce beşinci yüzyılda yaşamış olan İskitlere dair anlattıkları, önemsiz birkaç ayrıntı dışında, 1700 yıl sonra, yani milattan sonra on üçüncü yüzyılda yaşayan Moğollar için de aynen geçerlidir."

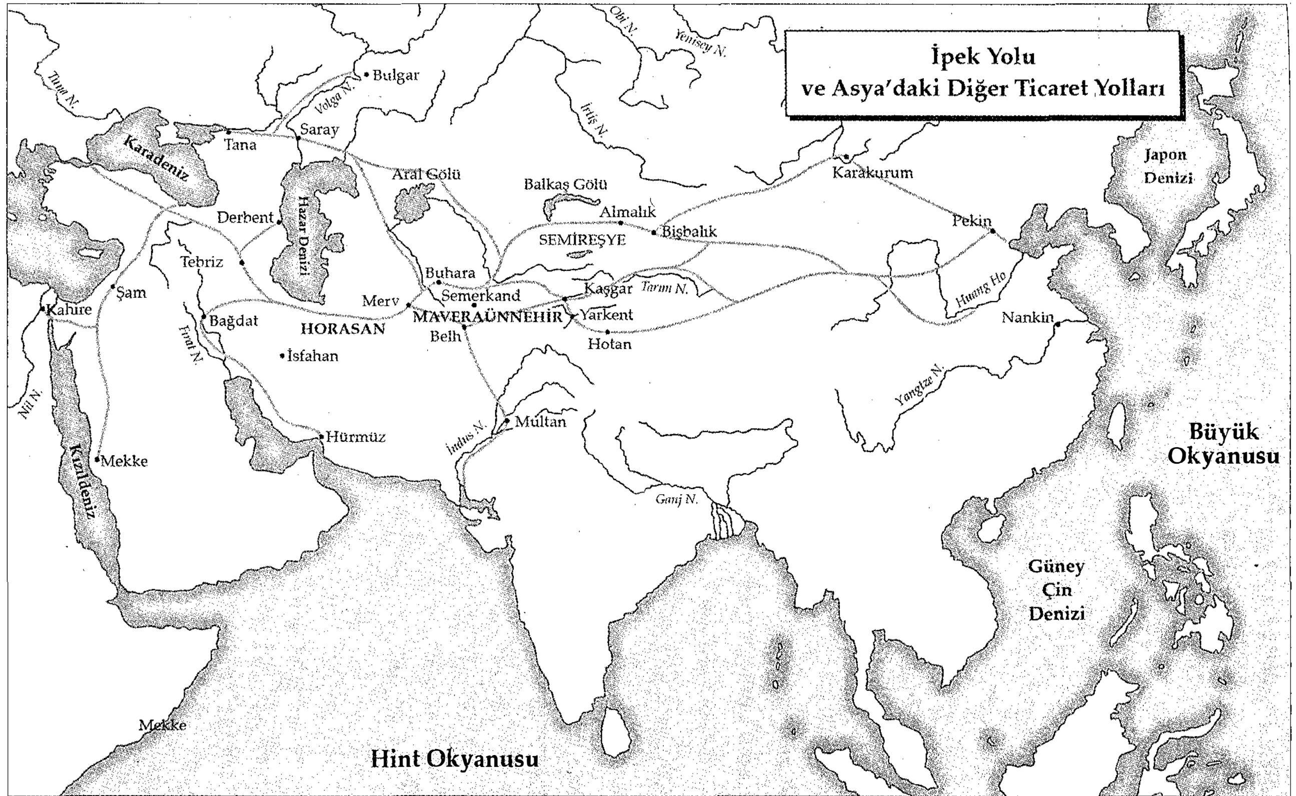
Moğollar, çağlar boyunca insan ve hayvan sürülerini uçsuz bucaksız, bir tek ağacın olmadığı bozkırlarda, zamanı mevsimlerce belirlenen büyük göçlere çıkartarak, bir otlaktan öbür otlağa göçürmüşlerdi. Koyunlar ve atlar neredeyse tüm ihtiyaçlarını karşılıyordu. Koyunun derisinden giysilerini, yününden içinde yaşadıkları *gers* adlı çadırlarını sağlıyor; etini yiyip, sütünü içecek olarak ve peynir yapımında kullanıyorlardı. Atlar avda ve savaşta binek olarak işe yarıyor, ayrıca kısrak sütü ekşitilerek fevkalade sarhoş edici, kımız adlı bir içki yapılıyordu. Yaşam biçimlerinin taban tabana zıt olmasına ve birbirlerine hep kuşkuyla bakmalarına rağmen, en çok da at sırtında oradan oraya göçerek hayatta kalma savaşı veren insanların gayretiyle olsa gerek, Orta Asya'nın göçebe topluluklarıyla kent ve kasabalarının yerleşik nüfusu arasında zaman zaman ticaret amaçlı temaslar oluyordu.

Silah yapımında kullandıkları madenler, göçebeler için en değerli metalar arasındaydı. Çay, ipek ve baharat lüks tüketim maddeleriydi. Bunların ticareti Cengiz'den yüzlerce yıl önce-

sinde başlamıştı. İpek Yolu –Çin'le Akdeniz'de bulunan Antakya ve İskenderiye limanları arasındaki, Semerkand üzerinden yaklaşık 6000 kilometre– açılalı beri Orta Asya, doğu ile batı arasında bir kavşak durumuna gelmişti. Moğollar dönemine gelinene dek, doğu ile batıyı birbirine bağlayan en az üç belli başlı ticaret yolu daha açılmıştı. Bunlardan ilki, güney Çin'i Basra Körfezi'ne bağlayan deniz yoluydu. İkincisi, aşağı Volga'dan başlayıp Seyhun Nehri'ni yakın takiple doğuya, Çin'in batısına ulaşıyordu. Sonuncusu, Volga-Kama yöresinden başlayıp güney Sibirya'yı katederek yukarıya Baykal Gölü'ne çıkan ve oradan güneye kıvrılıp Karakurum ve Pekin'e uzanan kuzey yoluydu. Bu yollardan doğuya kürk, atmaca, yün, altın, gümüş ve değerli taşlar geliyordu. Batıya ise Çin'den porselen, çay ve baharat gidiyordu.

Yaşamın, on üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla değişmeyen öğelerinden biri göçebelikse, diğeri askerlikti. Moğollarda erkek demek asker demekti, çünkü altmış yaşın altındaki her erkek silah altına alınmaya elverişli kabul edilirdi. Askerlikle uğraşmayan, sivil bir erkek topluluğu kavram olarak bile mevcut değildi. Çorak bir arazide, karnını doyurmak –yani yiyecek et avlamak– için gereken beceriler zaten savaş alanındakilerden farklı değildi. Askerlik tekniği çok genç yaşta öğrenilirdi. Bir oğlan çocuğu at üstünde durmayı becerdiği an askerliğe ilk adımını atmış olurdu. Eyer üstünde atına tam anlamıyla hâkim olmayı ve ona ustalıkla yön vermeyi, hasmı ile kendisi arasındaki mesafeyi iyi ölçüp tartmayı ve öldürücü darbeyi tam bir isabetle indirmeyi öğrenirdi. Bu, at sırtında kusursuz bir okçuluk eğitimiydi; Cengiz'in ordusunun bel kemiğini oluşturan askerler boynuz, tahta ve sinirden yapılma karma bir ok ve yay düzeneği kullanırdı. Gibbon'un dediği gibi, "av eğlenceleri, imparatorluk kuruculuğunun peşreviydi".

Cengiz ordusunu, sonradan Timur'un da sadık kaldığı bozkırın geleneksel onluk sistemine göre; on, yüz, bin ve on bin askerli birlikler halinde düzenlemişti. Askerlere, savaşlarda yenilgiye uğrattıkları düşmanlardan sağlanan ganimetlerden ve kentlerin yağmasında ele geçirilenlerden başka ödeme yapılmazdı. Daha önceden birbirine düşman olan boylar, ihtiyaten

İpek Yolu
ve Asya'daki Diğer Ticaret Yolları
Tuna N.
Volga N.
Bulgar
Obi N.
Yenisey N.
İrtiş N.
Saray
Tana
Karadeniz
Hazar Denizi
Aral Gölü
Balkaş Gölü
Karakurum
Japon
Denizi
Pekin
Almalık
Bişbalık
SEMİREŞYE
Derbent
Tebriz
Buhara
Semerkand
Kaşgar
Tarım N.
Huang Ho
Şam
Kahire
Merv
MAVERAÜNNEHİR
Yarkent
Nankin
Fırat N.
Bağdat
HORASAN
Belh
Hotan
İsfahan
Yangtze N.
Nil N.
Multan
İndus N.
Hürmüz
Büyük
Okyanusu
Mekke
Kızıldeniz
Ganj N.
Güney
Çin
Denizi
Mekke
Hint Okyanusu

bölünüp ayrı ayrı birliklere konulur, böylece kendi boylarına olan sadakat duyguları zayıflatılarak, Cengiz'e bağlılıklarında birleşen yeni bir güç ortaya çıkarılırdı. Ayrıca imparatorluk merkezinde görev yapan on bin askerlik bir muhafız alayı vardı. Timur da Orta Asya'nın farklı kavim ve boylarını bir ordu içinde sımsıkı kenetlemek için benzer bir strateji izlemişti. Bu devamlılık, özellikle Moğolların izlediği kuşatma ve birçok düşmanı kaçar gibi yaparak bozguna uğratma taktiklerinde de gözlemlenir.

Moğollar dine pek önem vermezlerdi. Gayet sade bir biçimde, sonsuz göklerdeki Tengri adlı kutsal koruyucuya tapınılır; ondan inayet dilenir, zafer için ona adaklar sunulurdu. Bugün anlaşılan manada ne tapınak ne de örgütlü bir ibadet vardı. Tengri'ye sık sık at kurban edilir ve bir adam öldüğünde, sırtında rahatça öbür dünyaya gidebilmesi için bir at öldürülüp onunla beraber gömülürdü. Şamanlar, Moğol toplumunun önde gelen kişileriydi; doğal ve doğaüstü dünya arasında iletişim kurarlar, ruhları toplum yararına gökte veya yeraltında dolaşırken kendilerinden geçerlerdi. Bembeyaz bir giysi içinde ve beyaz bir atın üstünde, bir elinde asası ve bir elinde dümbeleğiyle göz kamaştıran Şaman, göçebe topluluklar içinde son derece ayrıcalıklı bir konuma sahipti; sürüleri ve avcıları kutsar, hastaları iyileştirir, düşmanın nerede mevzilendiğini söyler ve en elverişli otlakların yerini bildirirdi. Moğolların doğasında dinî hoşgörü vardı; karşılarına çıkan başka inançları dikkate değer bir açık görüşlülükle karşılarlardı.

Gibbon, Cengiz'den kalan mirasın bu yönünden çok etkilenmiş. "Bir safsatayı savunmak uğruna onca mezalim yapan Avrupa'nın Katolik Haçlıları, barbar dedikleri bu insanların, felsefenin temel ilkelerini tâ o zamandan sezip uygulamaları ve kanunlarını katıksız bir iman ve kusursuz bir hoşgörüye dayandırmaları karşısında şaşırmış olsalar gerektir," diye yazar. O kadar ki bu yetkin tarihçi, "Cengiz Han'ın ve Locke'un dinî akideleri arasında tam bir uyum olduğundan söz edilebilir," iddiasını dahi öne sürer. Moğollar; Budist, Hıristiyan, Müslüman veya Musevi olsun, topraklarından geçen tek tanrılı din mensuplarından çok daha az bağnazdılar. Asya'dan Avrupa'ya

yayılırken fethettikleri topraklardaki insanların dinlerini kabul etmişler; örneğin Çinlilerden Budizmi veya İranlılardan ve Altın Orda Hanlığı'ndan İslamı almışlardı. Fakat yine de hiç kuşkusuz Şamanizmin bazı uygulamalarından tam olarak vazgeçmedikleri içindir ki, İslam camiasının önde gelen güçleri, Timur'u gerçek bir müminden çok, bir barbar olarak görmekten bir türlü vazgeçmemiştir.

Dinin Moğollar üzerindeki etkisi ne ölçüde azsa, Moğolların kültürel hayata katkıları da o ölçüde siliktir. Sanatsal üretimlerinden övgüyle söz etmek kabilse de –kemik, boynuz ve ahşap oymacılığında son derece ustaydılar ve fevkalade zarif bardaklar, çanaklar ve takılar üretmişlerdi– dünyalarında okuma yazma ve edebiyatın pek yeri olduğu söylenemez. Cengiz'den önce okuryazar olmayan bu kavim geride, dönemleriyle ilgili hemen hemen hiçbir yazılı metin bırakmamıştır. Güvenilirliği hayli tartışmalı olan on üçüncü yüzyılda kaleme alınmış *Moğolların Gizli Tarihi* adlı yapıt elle tutulur tek kalıntıdır. Fakat düşünsel yetkinliğe sahip oldukları, büyümekte olan bir imparatorluğun başındaki kişi olarak Cengiz'in koyduğu ama tam olarak aydınlığa çıkmamış yasalardan anlaşılmaktadır. Karanlık noktalar, hiçbir zaman tümünün yazılı olduğu bir metnin ele geçmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Tarihçiler, tarihi kaynaklarda geçen çok sayıdaki göndermelere dayanmak zorunda kalmışlardır. On üçüncü yüzyıl Moğol İmparatorluğu tarihçisi, İranlı Ata Melik Cüveynî'ye göre *yasa,* "ordu düzeni ve kentlerin nasıl yıkılacağı" hakkındaydı. Uygulamada yasa, devamlı gelişen ve ganimetin nasıl paylaşılacağından, kent ve kasabaların ordu konaklarına nasıl at ve sürücü sağlayacağına; savaş alanında uyulması gereken yüksek disiplin ilkelerinden, at hırsızlarının nasıl cezalandırılacağına dek (hayvan sahibine iade edilir ve yanı sıra dokuz at daha verilirdi; bunu yerine getirmeyen hırsız canından olabilirdi); toplum halinde yaşamın her yönüne değinen bir kurallar dizisiydi. Yasa, dinden (hoşgörü öğütleyerek ve din adamlarını vergiden muaf tutarak), akarsuların nasıl kullanılacağına varıncaya kadar (kutsal sayılmaları nedeniyle içlerine işemeyi veya sularında çamaşır yıkamayı yasaklayarak) her alanı kapsıyordu.

On dördüncü yüzyıl Tatarları ile onlardan önce gelen on üçüncü yüzyıl Moğolları arasındaki paralellik aşikârdır. Araştırmacılar, özellikle bedensel dayanıklılıklarına ve askerlik alanındaki efsanevi yeteneklerine işaret etmişlerdir. 1402'de Kastilya kralı III. Enriquez'in elçisi olarak Timur'un sarayına gelen İspanyol Ruy de Gonzalez de Clavijo, Tatarlar hakkında, "soğuğa ve sıcağa, açlığa ve susuzluğa başka her milletten daha büyük bir sabırla katlanabiliyorlardı. Yiyecekleri varsa tıka basa yiyorlar, yoksa ayranla idare ediyorlardı... Yakacak olarak hiç odun kullanmıyorlar, kızartma ve kaynatma amaçlı ateşlerde yalnızca tezek yakıyorlardı," diye yazmıştır.

Savaşmak, damarlarındaki kanda vardı. Ok atmadaki ustalıkları dillere destandı; bozkırın bir ucundan fırladıkları gibi düşmanlarının başına ok üstüne ok yağdırırlardı. "Bir tek okla, göklerde süzülen atmacayı yere indirir, karanlık gecelerde bir mızrak atışıyla denizlerin dibindeki balığı çekip çıkarırlardı; savaşa, düğün derneğe gider gibi giderler, etlerine batan mızraklar onlara genç kız busesi gibi gelirdi." Avcılıkta da üstlerine yoktu; kilometrelerce çapında çemberler oluşturur, ardından atlarını içeriye doğru sürerek önlerine kattıkları av hayvanlarını ortada kıstırırlardı. Bu, hem askeri yeteneklerini bileyen hem gecenin geç saatlerine kadar süren ve içkinin su gibi aktığı şölenlerde karınlarını doyurmaya yarayan bir spordu. Gündüzleri hayvanlarının bakımıyla uğraşır, atlarını, develerini, keçilerini ve koyunlarını otlatmaya çıkarırlardı. Gündelik hayatta kullanılan para birimleri de bunlardı; bir adam evlenmek istediğinde hayvan veya bir merada otlatma hakkı karşılığında kendine bir eş satın alırdı. Varlığı yerindeyse birden fazla alırdı. Topluluğun üst tabakalarında çokeşlilik yaygın bir seçimdi.

Sıradan kadın ve erkeklerin giysisi, hava şartlarına karşı koruma sağlayan çirişli keten bezinden kaba ve basit kaftanlardı. İpekler ve sırma işlemeli güzel giysiler, ancak hükümdar soyundan olanların harcıydı. Savaşta arz ettikleri manzara görülecek şeydi. Düşmanları, karşılarında tir tir titrerdi. On dördüncü yüzyıl sonunda Timur'un güçleri tarafından ele geçirilen Hintli şair Emir Hüsrev, yüreğine dehşet salan bu görüntüyü şöyle betimlemişti.

Deve sırtında, fevkalâde cengâver, binden fazla Tatar kâfir ve başka kavimlere mensup muharip vardı; çelik gibi sert gövdeleri pamuk giysilere bürülüydü; yüzlerinden kıvılcımlar saçılıyor, tıraşlı kafalarında koyun postundan börkler seçiliyordu. Gözleri o kadar kısık, bakışları o kadar deliciydi ki tunçtan bir tekneyi oyup geçebilirlerdi... Kafalarının gövdeleri üstünde öyle bir duruşu vardı ki, boyunları yok sanılabilirdi. Yanakları, yumuşak deri mataralar gibi, kırış kırış ve düğüm düğümdü. Burun kanatları bir yanaktan öbürüne, ağızları bir elmacık kemiğinden diğerine kadar uzanıyordu... Bıyıkları pala gibi uzundu. Sakalları, sadece çeneleri etrafında ve seyrekti... Bir sürü ak zebani bir araya gelmiş gibiydi ve insanlar dehşetle onlardan kaçıyorlardı.

Cengiz'in vârisleri olan ve Asya'nın aslan payını demirden bir pençe gibi ellerinde tutan Moğol Hanlıkları arasındaki sürtüşmeler, kendi bünyelerinde de huzursuzluğa yol açıyordu. On üçüncü yüzyılda, Çağatay ulusu içinde ciddi rahatsızlıklar baş gösterdi. En çok da Maveraünnehir bölgesindeki kent ve kasabalarda yerleşik yaşayan ve İslam dinini kabul etmiş olan soylularla, doğuda göçebeliği sürdüren ve bu dini reddederek putperestlikte ısrar eden asker soylular arasında gerilim yaşanıyordu. Bunlar için fethettikleri insanların yerleşik yaşamı, lanetli yaşamdı; o kadar ki aşağılamak için onlardan *kıraunı* (kanı bozuk, soysuz) diye söz ediyorlar, batı Çağataylar da bu hakarete karşılık onlara *çete* (soyguncu) diyorlardı. Dorukları yedi bin metreyi bulan Tienşan veya Allahü Ekber Dağları'nın coğrafi olarak sağladığı doğu-batı bölünmesi, ulus içindeki ideolojik bölünmeden daha az keskin değildi. İki taraf da, yürekleri nefretle kabararak, bu dağın yamaçlarına daha sık bakar olmuşlardı. Hanın asker soylulara sağladığı ayrıcalıklar da taraflar arasındaki sürtüşmeyi büsbütün körüklüyordu. Bunlar; askerleri beslemek, giydirmek ve silahlarını sağlamak zorunda bırakılan yerli halkın durumu iyi olmayan kesimi üstüne, ağır bir yük bindiriyordu.

1266'da Çağatay hanı Mübarek taç giymek için, âdet olduğu üzere Çağatayların, Kazakistan'ın güneydoğusundaki İli Nehri üzerinde kurduğu yüzlerce kilometre doğudaki gö-

çebe kampı yerine Maveraünnehir'i seçti. Bir yaşam biçiminin ötekine tercih edildiğini gösteren bu anlamlı tören, asker soylular tarafından geleneklere ve askeri yetkeye doğrudan bir meydan okuma olarak alındı. Bundan da kötüsü, Mübarek daha sonra İslamın çağrısına kulak verdi ve bu din değiştirme Orta Asya'yı bir deprem gibi, ta dibinden sarsarak Doğu ve Batı arasında gittikçe büyüyen bir uçurum açtı. 1269'da, Moğolların ileri gelenlerinden oluşan *kurultay* ulusun geleceğini kararlaştırmak üzere toplantıya çağrıldı. Burada, bozkırın atlı cengâverleri baskın çıktı ve hem kentlerde yerleşime hem de sürülerinin tarım amaçlı kullanımına karşı çıktılar. Gürûh, eski âdetlere uygun olarak, yine bozkırda dağ tepe gezecek, yorulmak bilmez hayvanlarını o meradan o meraya göçürerek otlatacaktı. Mübarek, hiç vakit kaybedilmeden tahttan indirildi. Ondan sonraki elli yıl egemenlik, putperest soyluların oldu.

Fakat Mübarek'in ektiği değişim tohumları, o artık başta olmasa bile kök salmaya devam ediyordu. Çünkü toprak verimliydi. Mübarek'e Maveraünnehir seyahatinde refakat eden ve aralarında Timur'un mensup olduğu Barlas boyu da bulunan Moğol savaşçılar, on dördüncü yüzyıla kadar İslam dinini kabul etmiş ve Türkleşmişlerdi. 1269 *kurultayının* kararları ne kadar açık olursa olsun, belirleyici olmamıştı. Doğu ve Batı, Putperestlik ve Müslümanlık, göçebelik ve yerleşik yaşam arasındaki eski sürtüşmeler, büyüyen ve yayılan Çağatay ulusunu için için kemirmeye devam ediyordu.

Zamanla bu tür baskılar etkisini gösterdi. Nihayet 1330'da, birkaç kuşaktır ağır ağır kaynayan bu yıpratıcı sürtüşmeler patladı ve kırılan fay hattı *ulus*u böldü. Batı, Maveraünnehir oldu. Doğu ise, Kırgızistan'daki Isık Göl'ün güneyinden Tarım havzasına kadar uzanan dağlık alan üzerinde Çağatay sülalesinin ayrılmış kolu Moğolların ülkesi, Moğolistan oldu. Bu düşmanca bölünme, her ne kadar Timur'un doğduğu sıralar meydana gelmiş de olsa, sonuçları onu bütün saltanatı boyunca uğraştırmıştı. Doğrusu şu ki, birkaç dönem dışında Timur Moğollara bir ömür boyu düşmanlık gütmüştü.

On dördüncü yüzyılın ilk zamanları Maveraünnehir, Kebek Han'ın yönetimi sırasında (1318-26) kısa bir refah dönemi

yaşamıştı. Selefi Mübarek'in yerleşik yaşam biçimini benimseyerek yönetim merkezini verimli Kaşka Derya ovasına taşımış, kendi çıkardığı parayı tedavüle koymak ve ilk kez düzenli bir vergi sistemi kurmak gibi, bir dizi idari reform yapmıştı. Bu davranışlar, böyle bir otorite baskısından rahatsız olan Maveraünnehir'deki göçebe unsurlar nezdinde onu pek sevimli kılmamıştı. Kaşka Derya ovasının tam göbeğine, Karşi'ye kondurduğu saray, hoşnutsuzluğun biraz daha artmasına yol açmış, fakat Kebek geri adım atmamıştı.

Birbirine diş bileyen yerleşik ve göçebe topluluklar arasındaki sürtüşme, ondan zayıf çıkan halefi, kardeşi Tarmaşirin'in yönetimi sırasında daha sert bir biçimde yeniden su yüzüne çıktı. Çağatayların parçalanmasına yol açan bu ikilik, şimdi Maveraünnehir'i tehdit etmeye başlamıştı. Hâlâ eski yaşam biçimlerine dönme özlemi çeken göçebe soylular, Tarmaşirin'e 1269 *kurultayında* alınan kararları yürürlüğe koyması için baskı yaptılar. Fakat sonuç alamadılar. Yeni Han, taviz vermek yerine Müslüman olmayı seçti. Toplumdaki derin bir istikrarsızlık dönemine denk gelen bu kışkırtıcı davranış, onun kaderini tayin etti. Kendinden önce Mübarek'e yapıldığı gibi, ona da yönetimden el çektirildi.

Tarmaşirin'in göçebe aşiretler tarafından devrilişi önemli bir dönüm noktası oldu. Maveraünnehir'in Çağatay hanları bir daha asla gerçek iktidara sahip olamadılar. Bu tarihten sonrakiler yalnızca kukla yöneticilerdi; çünkü gerçek güç ve yetke, onları oraya Cengiz'in geleneklerine baş sallamaları için oturtmuş olan, göçebe savaşçıların eline geçmişti. Maveraünnehir'in ruhu ve Moğol fatihin yaygın kıldığı yaşam biçiminin egemenliği için verilen savaş, istenilen sonuca ulaşmıştı. Kent ve kasabalarda yerleşik olarak yaşayan soyluların nihayet karşılarına dikilinmiş ve haklarından gelinmişti. Bundan böyle iktidar eyerin üstündeki adamların olacaktı; değil mi ki onların kudreti ve dayanma gücü kimsede yoktu.

1347'de Emir Kazakhan, Çağatay hanını devirerek, iktidarın dizginlerini ele geçirdi. On yıl süreyle komşu bölgelere akın düzenletip onları yağma ve talan ettirerek savaşçılarını zaferden zafere koşturdu. 1358'de Moğol hanının emriyle düzenle-

nen bir suikasta kurban gitmesinden sonra, Maveraünnehir büyük bir karmaşaya sürüklendi. Merkezi yönetimin çöküşü burayı viraneye çevirdi. Kazakhan'dan kalan boşluk, gözlerini hırs bürümüş yerel savaş tacirleri ve dinî liderler tarafından çarçabuk dolduruldu. Maveraünnehir adi hesaplaşmalar ve bölünmelerle parçalandı. Moğol hanı Tuğluk Timur, işgal hazırlığına başladı.

İşte Timur, dünyanın damından (Himalayalar) gölgelerin vurduğu bir yükseltide ve bu girdabın, yani birbirinin kanını içmeye azmetmiş hanlıkların, içine doğdu.

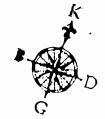
* * *

Tarihi Özbek kenti Şehrisebz'in –Yeşil Kent'in– güneyinde, yaklaşık on üç kilometre uzaklıkta ve yol kenarında bulunan Hoca Ilgar köyünde, tuğladan örülmüş bir anıt "Tanrının Kırbacı"nın doğum yerini gösterir. Bu yapı, diğer anıtlara kıyasla, son derece yalın ve iddiasızdır; beton bir kaide üzerine örülmüş bir sıra tuğla ve bunun üstüne dikilmiş bir yazıtla, dünyanın en büyük fatihlerinden birinin anıtından çok, derme çatma bir açık hava ocağını andırır. Buraya gelecek bir yolcu anıtın, Özbekistan gibi bağımsızlığını henüz 1991'de kazanmış ve Timur'u Sovyetler Birliği'nin tarih çöplüğünden bulup çıkararak, anayurtlarının yenilmez ve yeni ülkelerinin millî kahramanı olarak ilan etmiş genç bir ülke için, önemli bir turistik merkez olduğunu umabilir. Fakat burası, üstünden hâlâ komünizmin tozunu silkeleyememiş ve kapitalist sisteme bir türlü ısınamamış bir ülkenin bağrında yer aldığı için, bu tür bir alışverişin hiçbir belirtisi yoktur. Timur tişörtleri, anahtarlıkları ve tükenmezkalemleri satan dükkânlar görülmez.

Burası, aksine, 28 Ağustos 1404'te İspanyol elçi Clavijo'nun Şehrisebz'e veya o zamanki adıyla Keş'e geldiği gün gözlemlediği gibi, tam anlamıyla bir kırsal kesim özelliği gösterir. "Bu büyük kent... bir düzlükte yer alıyor ve dört bir yanından akan dereler ve su kanallarıyla gayet güzel sulanıyor; etrafı ise içlerinde çok sayıda çiftlik evinin ve müştemilatın bulunduğu bağlarla çev-

ORTA ASYA
On Dördüncü Yüzyılda ve Bugün

0 150 300 450 km

HAZAR DENİZİ
KAZAKİSTAN
İşim N.
İrtiş N.
Aral Gölü
HAREZM
Seyhun
Sarı Su N.
Çu N.
Balkaş Gölü
MOĞOLİSTAN
TÜ KMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
MAVERAÜNNEHİR
SOĞDYA
Ceyhun
Zarafşan N.
Buhara
Taşkent
SEMİREŞYE
İli N.
Alma Ata
Merv
Semerkand
Şehrisebz
İRAN
Isık Göl
FERGANA
KIRGIZİSTAN
Tirmiz
Belh
XINJIANG
ÇİN
BAKTRİYA
TACİKİSTAN
AFGANİSTAN
KEŞMİR

rilmiş. Buradan öteye düz, çayırlık ve sulak bir kırsal alan üzerinde köyler ve kabarık nüfuslu beldeler uzanıyor; yılın bu yaz mevsiminde, öyle güzel ve doyulmaz bir manzara ki bu. Bu topraklarda, mısırdan yılda beş defa mahsul alınıyor, üzümden de öyle ve çok sulak olduğu için çok miktarda pamuk yetiştiriliyor. Meyve yüklü ağaçlardan ve kavun tarlalarından geçilmiyor."

Timur'un izini sürmeye ve güz meltemlerinin altı yüzyıl öncesinden getirdiği, cihangirin uzak tınılarına kulak vermeye başlamak için burası uygun bir yerdir. Bugün bile, bu iki tarih arasında devamlılık sağlayan, umulmadık ipuçlarına rastlanır. Küçük bir asma bağı, Müslüman bir ülke olan burada dahi üzümün sağladığı keyiflerin göz ardı edilmediğini gösterir ve Timur'un o içkinin su gibi aktığı, bağbozumuna benzeyen şenliklerini hatıra getirir.

Bu hem dingin hem haşin olabilen Kaşka Derya ovasında, bir tuğla anıtın ve aşırdığı kavunlar için titizlenen sevimli bir oğlan çocuğunun yanı başında, Timur'un çocukluk günlerini hayal etmek mümkündür. İşte bu amansız topraklarda büyümüş; bozkırın, kendisine tüm dünyayı dize getirme düşleri kurduran o katı kurallarını burada bellemişti. Bu yörede kullanılan bir atasözü çocukluktan başlayarak kulağına küpe olmuş olsa gerekti: "O el ki kılıç tutmaz, kral asası hiç tutamaz." Bu haşin dünyada dövüş sanatlarında ustalaşmadan kişisel zaferler mümkün olamazdı.

Dorukları karlı Zerefşan dağlarıyla çevrelenmiş ve buz kesmiş bu bozkırda, yanında gözükara arkadaşlarıyla at sırtında çeşitli hünerler öğrenmiş; kim bilir ne büyük çarpışmalar, düşman ordugâhlarına ne yıldırım baskınlar, ne göz kamaştırıcı zaferler ve başı önünde kaçışlar düşlemişti. Bu bereketli ovada ve dağların alt yamaçlarına kadar uzanan bu geniş ve yemyeşil otlaklarda ayı ve geyik avlamayı öğrenmiş olmalıydı. Kazandığı bu beceriler, o günlerden yarım asır sonra, bugünkü Kazakistan'ın büyük bir kısmını ve Rusya'nın güneyini geçerek Büyük Altın Orda Hanlığı'na yapacağı en zorlu seferlerinden biri sırasında ordusunu açlıktan ölme tehlikesinden kurtaracaktı..

Kışların iliğe işleyen soğuğu ve yazların deri çatlatan sıcağıyla terbiye edilen Timur, bu ovada, bozkırlarda ve dağlarda tam bir erkek gibi dövüşmeyi öğrenmiş; ihtiyatsız çobanlardan koyun aşırmak için gittikçe daha cüretli gece baskınlarına girişerek ve etrafına kendi kafa yapısındaki haydutları toplayarak, zamanla cesareti ve liderlik vasfıyla ün salmış ve boy beylerinin dikkatini çekmiş olsa gerektir.

Kaynaklar Timur'un çocukluk dönemi hakkında suskundur. On dördüncü yüzyılın ilk zamanlarında bozkır yaşamının özelliklerini ancak hayal edebiliriz; bu, aşiret geleneklerinin ve aile ilişkilerinin baskın olduğu, mevsimlerin yeknesak bir tempoyla birbirini kovaladığı ve baş döndürücü bir hızla bir o tarafa bir bu tarafa kayan ittifakların arasında hayatta kalmak için kıyasıya mücadele verilen bir dünyadır. Timur'un kendisi de çocukluk yılları üzerindeki karanlığı aydınlatmak için pek az gayret göstermiş; sonraki hayatında kazandığı ün ve başarıyı vurgulamak için, yalnızca ne kadar mütevazı koşullarda yetiştiğinin üstünde abartılı bir biçimde durmuştur. Söylenildiği gibi belki de Timur'da, daha çok küçükken, ileride büyük bir lider olacağının belirtileri mevcuttu. "On iki yaşındaydım; bende bir büyüklük ve bilgelik olduğuna dair belirtiler seziyordum; ziyaretime gelenleri gayet yukarıdan bir tavır ve vakarla karşılardım," dediği rivayet olunur.[10]

10 Timur'un hayatını anlatan, sözde otobiyografik, en tartışmalı iki kaynaktan, *Melfuzat* (Anılar) ve *Tüzükat*'tan (Tüzükler) alıntı. Tarih olarak, Ebu Talib el-Hüseyni adlı bir âlimin bunları keşfettiği söylenen on yedinci yüzyılın başlarına dayanırlar; Ebu Talib bu kaynakların Farsça çevirisini 1637'de Hint-Moğol imparatoru Şah Cihan'a sunmuştu. On dokuzuncu yüzyıla kadar hem *Melfuzat* hem *Tüzükat* geçerli tarihi kaynaklar olarak kabul ediliyorlardı. 1830 Londra baskısının çevirisini yapan Binbaşı Charles Stewart'ın iddiasına göre, anlatıma baştan sona hâkim olan o "soylu sadelik"le, "yalın ve süssüz kibir" bu belgelerin özgünlüğünü kanıtlayan unsurlardır. Daha sonraki araştırmacı kuşaklar daha temkinli yaklaşmışlardır. Eğer bu belgeler Timur'a aitse, neden aynı dönem tarihçilerinden Nizameddin Şâmi ve Şerefeddin Ali Yezdi bunlardan hiç söz etmemiştir? Neden Hüseyni'nin çevirdiği söylenen metnin aslı hiçbir zaman ele geçmemiştir? Ve son olarak, Timur'un geleceği düşünerek yazdığı iddia edilen bu belgeler nasıl olup da 232 yıl boyunca sır olarak kalabilmiştir? Bu kuşkular tatmin edici bir biçimde giderilmediği ve *Melfuzat* ve *Tüzükat*'ın özgünlükleri tartışma götürmez bir biçimde kanıtlanmadığı sürece bu iki yapıtı yanıltıcı olarak değerlendirmek en doğrusudur. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Özbekistan'daki devlet güdümlü akademik kurumlar, bunları su götürmez bir biçimde özgün saymaktadırlar.

Timur'un, çağdaşları arasında iddialı bir lider olarak sivrildiği gençlik yıllarına ait hayli çarpıcı, fakat belki biraz abartılı bir başka öyküyü de Arabşah anlatır. Onun meziyetlerini takdir etmekte diğerleri kadar hevesli olmayan bu yazarın Timur'a duyduğu düşmanlık, aşağıdaki betimlemeyi daha da değerli kılar.

Gözüpek, yürekli, ele avuca sığmaz, güçlü ve nazik bir genç olarak yetişti ve Vezirin yaşça ona denk oğullarının dostluğunu kazandı ve genç emirler içinde yaşıtı olanlarla o derece yakınlık kurdu ki, bir gece ıssız bir yerde toplanıp tatlı tatlı söyleşmek üzere yaygıları altlarına serdiler ve birbirleriyle sözlerini hiç sakınmadan, senli benli konuşup güler ve aralarındaki sır perdelerini kaldırırken onlara şöyle dedi, "Ninem, usta bir kâhin ve falcıydı; bir gece rüyasında bir şey görmüş; bunu, oğullarından veya torunlarından birinin bir gün büyük topraklar fethedeceği, geniş insan yığınlarına hükmedeceği ve Yıldızların ve o devrin Krallarının Efendisi olacağı şeklinde yorumlardı. İşte o adam benim ve o devir de bu devir; haydi bakalım; şimdi benim arkam, elim, kolum, sırtım, böğrüm olmaya ve beni asla yaya bırakmamaya ant için."

Büyük bir adam olacağına dair belirtiler var mıydı, zor bir çocukluk geçirmiş miydi bilinmez, ama Timur ilk kez 1360'ta, zamanlama konusundaki ustalığını gösteren bir atılımla, karanlığı delerek tarihî kayıtlarda belirdi. Bu, tam da ondan beklenecek tarzda, gayet kurnaz ve cüretkâr bir hamleydi. Emir Kazakhan'ın 1358'deki katlinden sonra Moğol Hanı, Maveraünnehir'in içine düştüğü kargaşadan yararlanmak ve dağılmış Çağatay ulusunu kendi idaresi altında yeniden birleştirmek fikriyle burayı, doğudan işgal etti. Timur'un yaşadığı Kaşka Derya ovasındaki Barlas boyunun reisi Hacı Bey, savaşmaktansa kaçmayı yeğledi. Delikanlı yaştaki Timur, Ceyhun nehrine kadar ona refakat ettikten sonra, yurduna geri dönmek için rıza diledi. Döndüğünde, kendi adamlarını toplayarak Moğolların daha fazla toprak almalarını önleyeceğine onu ikna etti.

Ondan sonra olanlara bakarak, Timur'un hiç de böyle bir niyet taşımadığını söylemek olasıdır. Hacı Bey'e söylediğinin

aksine, Moğol istilacılara karşı bir kez olsun kılıç çekmedi. Onların güç olarak daha üstün olduklarını anlayıp bundan çok daha akıllıca bir iş yaptı ve Moğol Hanı'na, emrine amade olduğunu bildirdi. Bu taraf değiştirme, kurnazlığın daniskasıydı, fakat teklifi kabul edildi. Bundan böyle, Moğol Hanı'nın bendesi olacaktı. Yirmi dört yaşındaki Timur, koskoca Barlas boyunun başına geçmeyi başarmıştı.

Yeni edindiği mevkiyi pekiştirmek amacıyla, Afganistan'ın kuzeyindeki Belh'te bölgesel bir güç olarak ortaya çıkmış, soylu yönetici Kazakhan'ın torunu Emir Hüseyin'le ittifak yaptı. Hüseyin, Karakunas boyunun beyiydi. İki adam, gizlice anlaşıp Moğolları Maveraünnehir'den temizlemeye ant içti. Timur'un, Hüseyin'in kız kardeşi Aliye Türkanağa'yla evliliği aralarındaki ilişkiyi pekiştirdi. Bu olmasaydı bile, Timur'un Moğol Hanı'na bağlılığı uzun sürmeyecekti, çünkü bazı boy beylerinin çıkardığı kanlı bir ayaklanma sonucu, Moğol Hanı oğlu İlyas Hoca'yı Maveraünnehir'e vali olarak atadı. Timur, emir komuta zincirinde ikinciliğe razı olamazdı (Hüseyin belki de bunu hiçbir zaman anlamadı). Tepki vermekte hiç gecikmedi. Timur ve Hüseyin o andan itibaren kanun kaçağı olup gizlenmek zorunda kaldılar.

Ondan sonraki birkaç yıl, bu iki ortak geçimlerini eşkıyalık, yol kesicilik ve paralı askerlikten sağlayarak, Asya'nın yukarı taraflarında dolaşıp durdular. Kimi zaman şansları yaver gidiyor ve hatırı sayılır bir ganimet ele geçiriyorlardı. Fakat bu kolay bir hayat değildi, çünkü intikam peşinde koşan Moğol Hanı'na yerlerini belli etmemek için devamlı hareket etmek zorundaydılar. Tarihi kayıtlara göre, bir ara Timur'un maiyetinde yalnızca karısı ve bir tek adamı kalmıştı. Nihayet düşe düşe, 1362'de karısıyla birlikte haşerat dolu bir ahırda iki ay hapsedilmeye kadar indi. Bu, günün birinde Moskova'dan Akdeniz'e, Delhi'den Şam'a kadar hükmedecek bir adam için pek adi bir başlangıçtı.

Bu dönemde, tahminen 1363'te Timur, sağ bacağıyla sağ kolunu aksak bırakan ve düşmanlarının onu aşağılamak için kullandığı Aksak Timur lâkabını ilham eden yarayı aldı. Muhtemelen bu, Afganistan'ın güneybatısında, bugün Deşt-i Mergî

(Ölüm Çölü) olarak bilinen bölgenin bir yerinde, Horasan'daki Sistan Hanı'nın hizmetinde paralı asker olarak çalışırken olmuştu. Farklı açıklamalar çoktur. Timur'a garez dolu kaynak Arabşah'a göre, o bir koyun hırsızıydı ve bir gün işi azıtmıştı. Sürüsünün etrafında sinsice dolaşan hırsızı fark eden uyanık çoban, gayet isabetli bir ok atışıyla Timur'un omzunu parçalamış, fazladan bir tane de kalçasına saplamıştı. "Böylece, fukaralığına bir de sakatlık eklenmiş, habis ruhuna ve hiddetine halel gelmişti."

Tarafsız bir gözlemci olduğundan kuşku duymamız için daha az neden bulunan Clavijo'ya göre ise, Timur pusuya düşürülmüştür.

> *O sırada Timur'un maiyetinde yalnızca beş yüz atlı vardı; bunu gören Sistan'ın adamları güçlerini birleştirip onu alt etmeye giriştiler, bir gece Timur, bir koyun sürüsünü bir yerden başka bir yere götürürken hep birlikte üstüne çullanıp adamlarının büyük bir kısmını boğazladılar. Onu da atından aşağı düşürerek sağ bacağından yaraladılar; bu yaradan ötürü ömrü boyunca o ayağı aksadı (Aksak Timur adı buradan gelir); bununla yetinmeyip, sağ elini de yaraladılar; bunun sonucunda da serçe ve yüzük parmağını kaybetti.*[11]

İspanyol elçi, onun öldü kabul edilerek oracıkta bırakıldığını, fakat sürünerek kendisine kucak açan birtakım göçebelerin yanına sığındığını söyler.

O dönemde, hem kendi şanını yürütmek hem Maveraünnehir'i Moğol işgalinden kurtarmak için savaş alanında kullandığı, kendi icadı olan dâhiyane taktiklerle nam salmaya başlamıştı. Arabşah'ın kin kusan polemiğine karşılık, *Zafername* adlı eserinde ağzından bal akan Yezdi, Timur'un askeri

11 22 Temmuz 1941'de, Timur'un mezarı Sovyet arkeolog Mikhail Gerasimov tarafından açıldı ve her iki sağ uzvunda bulunan darbe izleri teyit edildi. Ruhların ölümden sonra da yaşadığına inananlar, mezarın açılması konusunda epeyce patırtı kopardılar. Özbekler, hükümdarın ölüsü taciz edilirse bir sürü felaket yaşanacağı endişesiyle bu işe şiddetle karşı çıktılar. Gerasimov mezarı açtıktan saatler sonra, dünya Hitler'in Rusya'ya saldırdığı haberini aldı. 1942'de Timur'un ve torunu Uluğ Bey'in kemikleri İslami kurallara göre yeniden gömüldükten kısa bir süre sonra Almanlar, Stalingrad'da teslimiyeti kabul ettiler.

dehasını öve öve bitiremez.[12] Bu İranlının yazdığına göre, Timur bir çarpışmada askerlerine, düşmanın kendininkinden kat kat üstün olan güçleri etrafındaki tepelerde yüzlerce kamp ateşi yaktırarak, onları dört bir yandan kuşatıldıklarına inandırmıştı. Hasımları kaçarken, onları kovalayan askerlerinin eyerlerine bol yapraklı ağaç dalları bağlatmış, böylece kalkan toz duman içinde dev bir ordunun gelmekte olduğu sanısını uyandırmıştır. Bu aldatmacalar çok işe yaramıştı. Moğolları kaçırmış, Maveraünnehir'i kurtarmış, Şehrisebz'i kendisine kazandırmıştı. "İşte hep yaver giden talihi, onun bu kez de bir orduyu ateşle yenip, bir şehri toz dumanla ele geçirmesini sağladı."

* * *

Bugün dahi, Şehrisebz'in en değerli varlığı, büyüklüğü ve güzelliğiyle 1404'te Clavijo'yu da büyülemiş olan Ak Saray'dır. Yezdi'ye göre, "o kadar güzel ve kusursuz bir mimarisi vardır ki, hiçbir şey onunla boy ölçüşemez." Timur'un, "Kim ki bizim gücümüzden kuşku duya, diktiğimiz binalara baka," sözü, en güçlü ifadesini burada bulur. Kırk metre yükseklikteki kemerli methalin iki yanında yer alan, yerden altmış metre yükseklikteki ikiz giriş kuleleriyle bu, onun en büyük sarayıydı. Clavijo geldiğinde, taş ustaları ve binlerce başka zanaatkâr yirmi yıldan beri bu inşaatla uğraşmakta ve çalışma günbegün devam etmekteydi.

Göz kamaştıran girişin ardından, toprak tuğla ve mavi desenli çinilerle bezenmiş kemerli geçitlere giriliyor, bunlar da Timur'un huzuruna kabul edileceklerin alındığı küçük bekleme odalarına açılıyordu. Bunların arkasındaki bir başka kapıdan yaklaşık 100 metre uzunluğunda, etrafı iki katlı ke-

12 Gibbon'ın ölçülü sözleri, her iki yazarı da hayran olunacak bir tarzda yerli yerine koyar. Şerefeddin Ali Yezdi için: "Coğrafi ve tarihi bilgilerinde şaşmaz bir doğruluk var, herkesin bildiği gerçekler konusunda da güvenilir bir kaynak, fakat kitap kahramanının meziyetlerini ve talihini dalkavukça yüceltiyor." İbn Arabşah içinse: "Bu Suriyeli yazar, hem çok habis hem yer yer cahil bir düşman; eserinin bölüm başlıkları gayet hakaretengiz; yok İblis şunu yaptı, yok kâfir bunu dedi, yok engerek yılanı şuna saldırdı, vs. gibi," der.

merli geçitlerle çevrili, yeri yassı mermer taşlarla döşeli ve ortasında işlemeli bir su haznesi olan bir avluya geçiliyordu. Bir sonraki kemerli geçidin ardında ise sarayın kalbinin attığı yer vardı: nice elçinin içindeki olağanüstü işçiliği takdir etmek uğruna boynunu ağrıttığı ve Yeri Göğü Sarsan Adamın karşısına çıkmadan önce sinirden üst üste yutkunduğu kubbeli bir kabul salonu.

Gözlerine inanamayan Clavijo, "duvarlar altın varak ve mavi çinili panolarla, tavan ise silme altın varakla kaplıydı," diye yazmıştı. Soluksuz anlatımından çıkarılabileceği gibi, İspanyol elçi böyle bir ihtişamla karşılaşacağını ummuyordu. Ne de o devirde Doğuyu karanlık, barbar bir dünya olarak gören başka bir Avrupalı umabilirdi. Clavijo, "buradan alınıp üst kattaki koridorlara çıkarıldık, duvarlar gene altın yaldızlı çinilerle kaplıydı," diye devam eder.

> *Burada da birçok odalı bölmeler ve tek tek odalar gördük, bunlardan o kadar çoktu ki ve hepsi altın sarısı, mavi ve başka renklerde çinilerle kaplanmıştı... Daha sonra bize, Timur'un eşleriyle geldiği zaman kaldığı ve kullandığı muhtelif daireleri gösterdiler, hepsinin duvarları, tavanları ve tabanları çok görkemli bir biçimde bezenmişti... Timur'un soylu hanımlarıyla yemek yediği büyük bir ziyafet salonunu ziyaret ettik; bu da göz kamaştıran süsler içinde devasa bir salondu ve arkasında meyve veya gölge veren çok sayıda ve çeşit çeşit ağacın dikili olduğu büyük bir bahçe uzanıyordu. Bunlar, etrafı yemyeşil çimenlerle kaplı şadırvanları çevreliyorlardı. Bahçe öylesine genişti ki büyük bir topluluk burada rahatlıkla bir araya gelebilir ve yaz sıcağında, ağaçların gölgesi altında, su başlarının serin havasını soluyabilirdi.*

Bunlar, bile isteye Cengiz Han'ın Moğol sarayı geleneğini sürdüren bir hükümdarın bolluk ve bereket içindeki bahçeleriydi. Şehrisebz'in, Yeşil Kent'in altın çağı başlıyordu. 1379'da Yezdi, "şehrin güzelliğine, havasının temizliğine, bahçelerinin bereketine ve suyunun arılığına vurulan hükümdar, burayı yazlık ikametgâhı ve hükümdarlığının ikinci başkenti ilan etti," diye yazar.

Ak Saray, Timur'un diktirdiği başka her yapıdan fazla, çalım satmak ve doğu kulesinin üstündeki Kûfi yazıtında söylendiği gibi Sultan'ın, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olduğunu göstermek amacıyla inşa edilmişti. Bir rivayete göre Timur, batı kulesindeki, "Sultan bir gölgedir" yazısını azımsayarak hiddete kapılmış ve sorumluları sarayın tepesinden aşağı attırmıştı. Diğer yazıtlarda ise, Tatar'ın parlak vasıfları göklere çıkarılıyordu. Birinde, "Ey İnsanların Velinimeti, saltanatın Süleyman'ın saltanatı, ömrün Nuh'un ömrü gibi uzun olsun. Güzelliğiyle cümle âlemi büyüleyen bu saray (sahibine) saadet ve refah getirsin," deniliyordu. Bir başkası, "Sultan yaptığı iyiliklerle, düşmanlarının ayağına zincir vuruyor" diye gürlüyordu. "Ona sığınan saadet bulur. Yaptığı iyilikler, latif bir koku gibi, her yere yayılır. İyiliği besbellidir. Yüzü aydınlık, davranışları isabetlidir." Saray kapısından içeri giren küçük ve önemsiz ziyaretçiler kim bilir neler hissediyorlardı. Ziyaretçilere hadlerini bildirmek, eğer dünyanın en büyük hükümdarlarından birinin huzurunda bulundukları konusunda en ufak bir kuşkuları kalmışsa, bunu gidermek için müthiş bir yol bulunmuştu.

Methalin iki yanındaki ikiz kuleler; bugün savaş, tamah ve geçen zamanın etkisiyle otuz beş metreye kadar inmiştir. Asıl yüksekliklerinin yüzde altmışından daha azına da sahip olsalar, gene de heybetlerinden pek bir şey kaybettikleri söylenemez; sağlamlıkla ince işçiliği, zarafetle yalınlığı birleştiren mimari tarzları, onlara hâkim bir konum sağlar. Kemerin ürkütücü kavsi, kulelerin tepesine doğru –bilgisiz bir göze, yalnızca cicili bicili geometrik desenler olarak görünen– turkuaz ve lacivert renkte, Kûfice hatla yazılmış, "Allah" ve "Muhammed" adlarının hemen üstünden başlar. Gökleri, bir baştan öbürüne katedecekken bir parça gökyüzü tarafından kesilir. Her bir kule kendi başına ve dimdik durur.

Boyutlar ezici ölçülerdedir. Fakat kim bilir, şaşaa ve debdebenin zirvesindeyken, altın varak tavanı yıldızlarla boy ölçüşür ve Timur'un muhtelif eşleri –Clavijo, kaldığı sürece sekiz tane saymıştır– yemyeşil çimenlerin, meyve ağaçlarının, şırıl şırıl akan derelerin ve şadırvanların arasında; sırma işli,

muhteşem minder ve yaygıların üstündeki yerlerini alıp uzanmak için ipek giysilerini hışırdatarak ve salına salına ziyafet salonundan bahçeye geçerlerken nasıldı? Yazın ipek, kışın kürkle çevrilmiş çadırların ve gölgeliklerin altında ve lambaların soluk ve titrek ışığında sesleri, nasıl bir şarkı olup yıldızlara doğru akardı.

Burada yenileme çalışmaları yapılmış, kırılan çiniler yenileriyle değiştirilmiş de olsa, sarayın harap görünümü esasen korunmuştu. Timur'un en görkemli yapısından geriye, şimdi yere çalınmış dev bir hayvanın uzun ve iri dişlerini andıran iki kısalmış kuleden öteye bir şey kalmamıştı. Fakat bu harap görünümdür ki bizde bıraktığı büyüklük izlenimini güçlendirerek, asıl halinin hayal gücümüzü aşan bir ölçek ve görkemde olduğunu hatırlatır. Veya işçiler onca yıllık çalışmadan sonra bile hâlâ sarayın etrafında dört dönüp didinirlerken, hayli sersemlemiş Clavijo'nun yazdığı gibi, "bu sarayın süslemelerinde sergilenen zenginlik ve güzelliği kelimelerle anlatmak kabil değildir".

* * *

Kavurucu sıcağın altında tere batarak ve nefes nefese tepeye, Şehrisebz'in görüleceği hâkim bir noktaya tırmanmak mümkündür. (Timur'un zamanında, kuleler asıl yüksekliklerinde iken bunu yapmak kim bilir ne kadar daha zordu.) Daha ileride, güneye doğru Timur'un torunu Uluğ Bey'in 1435-36 yılları arasında yaptırdığı Gök Kümbet Camii'nin mavi renkli abidevi kubbesi, yaprak dolu gökyüzünü böler. Bunun yanında aynı gruba ait, fakat mavi kubbesi diğerlerinden daha küçük olan bir başka cami yer alır. Aralıklarında göz kamaştırıcı ışınların biriktiği oluklu demir çatılar, güneşin altında kavrulur. Bu sıcak hava kütlesinin üstünde kuşlar, süzüle süzüle bir o yana bir bu yana uçar.

Ak Saray'ın tam önünde ve Zafer Parkı'na giden yolun yarısında, Timur'un bir heykeli dikilidir. Çok uzaklara bakan gözleriyle, gücün ve yetkenin simgesi ve Şehrisebz'in koruyucusu olarak durur. Başında süssüz bir taç vardır. Dizlerine ka-

dar inen şal desenli bir asker ceketi yuvarlak, kabartma tokalı, kalın bir kemerle tutturulmuştur. Sol tarafında kıvrık bir kılıç asılıdır. Omuzlarında dökümlü, kısa bir pelerin vardır. Kaba ve sağlam çizmeleri, kalıcılık ve güçlülük duygusunu artırır.

Şimdilerde, heykel ve kaidesi karşısında küçülüp cüceleşen düğün alayları düzgün sıralar halinde buraya gelmekte ve Timur'un ayakları dibine çiçek koyduktan sonra Devletin Babasının altında resim çektirmektedirler. Her tören, bir şişe Özbek şampanyası patlatılarak kutlanır. Alayların biri gitmeden öbürü sökün eder. Bu, pek hoş bir görüntüdür: arka planda sarayın harabesiyle çerçevelenen genç çiftler, Timur'un devasa cüssesi önünde saygıyla dururlar. Gülümsemeleri biraz sinirli de olsa, hanımlar pek neşelidir. Fakat istisnasız olarak bütün erkekler, ölesiye ciddi dururlar, fotoğraf makinesine dikili çatık kaşları sanki başka bir yerde olmayı istediklerini düşündürür.

Güneşli bir Ekim ikindisinde, Timur'dan birkaç yüz metre ileride ve Şehrisebz'i tam ortasından ikiye bölen geniş İpek Yolu caddesindeki yöreye özgü bir *çayhane*de, bir grup yaşlı adam karılarından ve çocuklarından ayrı, yüksekçe bir kerevetin üstündeki minderlere yan gelip oturmuştur. Hepsinin üstünde, *çapan* denilen geleneksel giysiler bulunmaktadır, kimileri parlak mor ve açık mavi çizgili, kimileri siyah ve soluktur. Bazıları bunları, dizlerine kadar inen ve bariz bir biçimde uzun olan kollarını boş bırakarak pelerin niyetine giyer; bazıları kollarını sıvarlar. Beyaz, gri veya siyah renkli sarık ya da işlemeli börkleri, başlarına kondurulmuş süslü kuş yuvalarını andırır. Çoğu sakallıdır; bu uzun, gümüşi yeleleri ara sıra, mevsimler kadar acelesiz sıvazladıkları olur. *Kök çayı* bardakları etrafında toplanmış, eski çağ giysileriyle başka bir devirden arta kalan ve tarihe bekçilik eden bu adamlar dört bir yanlarından, geçmişin giyim geleneklerini umursamayan –havacı ceketleri, beyzbol şapkaları ve lastik ayakkabılar içindeki– genç kuşak tarafından kuşatılmıştır.

Çayhane, yaşlıların aldıkları bu tavra uygun bir mekândır, çünkü Şehrisebz'de geçmişin –ve Timur'un izi– buradan sürülmeye başlanır. İpek Yolu caddesi, iştah açıcı ilk yemeği Melik Azder Hankâhı olan, tarihi bir şölendir; on dördüncü yüzyılda

gezgin Sufi dervişlerinin konak yeri, Sovyet döneminde basit bir müze olan bu yapı sonraları kentte cuma namazlarının kılındığı bir camiye dönüştürülmüştür. Şölen bunun hemen yakınında, restorasyon çalışmalarının sürdüğü, on beşinci yüzyıl kaplıcalarıyla devam eder. Ardından, eski devirlerde Kuran öğrenmek için sıra sıra dizilmiş oğlan çocuklarına eğitim veren bir kurum olan Kuba Medresesi gelir. Son birkaç yıldır kapitalizme meyleden bu yapı, şimdi içinde ünlü markaların sahte blucinlerinin, işporta malı pabuç ve spor ayakkabıların satıldığı tablalarla tıklım tıklım dolu bir avludur. Anayolun daha altında, güzelliğinin verdiği küstahlıkla göklere meydan okuyan, Hürmet ve Nezaket Kürsüsü, Dorut Tilovat bulunur; buradaki ana yapı, Timur'un gökbilimci torunu Uluğ Bey'in yaptırdığı, Ak Saray'dan da görülebilen Gök Kümbet Camii, şölenin en leziz yemeğidir.

Burası, Şehrisebz'e geldiği zaman Clavijo'nun ilk götürüldüğü yerdi; o tarihte yapımı hâlâ bitmemişti. Clavijo, "Timur'un özel emriyle burada her gün yirmi koyun kesilip pişiriliyor ve merhum babasıyla oğlunun türbelerdeki ölülerinin hayrına sadaka olarak dağıtılıyordu," diye yazmıştır. Et ve meyveyle tıka basa doyurulan İspanyol elçiye, Timur'un çok sevdiği oğlu Cihangir'le, babası Turagay'ın buraya gömülüşünün hikâyesi anlatılmıştı. Kendisine ayrıca, Timur öldüğü zaman onun da buraya gömüleceği söylenmişti.

Burada da restorasyon çalışmaları yapılmıştı ve methalin yenilenen mavi çinileri şıkır şıkır parlıyordu. Yerel bir rivayete göre, Timur'un babasıyla, akıl hocası Sufi Şeyh Şemseddin Külye, civardaki Barlas mezarlığından bugün geriye kalan anıt mezarlardan birinde, eski oniks mermer oymaların altında yatıyorlardı. Hemen yakında, Uluğ Bey'in akrabalarından dört erkeğin mezar taşları bulunan, kubbeli küçük bir türbe yer alıyordu. Gök Taş, asırlardan beri hasta çocuklarının şifa bulması için ana babaların üstüne döktüğü sularla oyulmuştu. Taş, şifalı tuzlar içeriyordu.

Mezar taşlarının sükûnetinden sonra, pazar merkezinde tam bir curcuna hüküm sürüyordu. Çiftçiler, karıları ve çocuklarıyla birlikte buraya mahsullerini satmaya gelmişti. Tozun

toprağın içinde; domates, soğan ve elma dolu tahta sandıklarının veya teneke kovalarının yanında çömelmiş oturuyorlardı. Allı güllü, ucuz basma elbiseleri ve parlak renkli baş örtüleriyle köylü kadınlar, ürünlerinin tozunu silip, özenle istif ediyorlardı. Kafası tıraşlı çocuklar, hamala ihtiyacı olanların yüklerini taşımak için derme çatma el arabalarının yanında hazır bekliyorlardı. Her biri bir top mermisi büyüklüğündeki dağ gibi kavun yığınlarını güneşten korumak için geniş tenteler dikilmişti. En azından bu hiç değişmemişti, çünkü Clavijo da tam bu olaydan söz etmiş, "buradaki kavunların her biri bir at kafası kadar var... nefaset ve büyüklük olarak dünyada bir eşleri daha yoktur," diye yazmıştı. Bunlardan bir kısmı, bir kamyonun arkasına yükleniyordu; aşağıda duran bir adam, taşıtın üstündeki bir çocuğa bunları sakınarak atıyordu. Buruş buruş yüzlü kadınlar, taş bir serginin arkasında yumuşak peynir satıyordu; bir yandan ürünlerini kepçelerle alıp şirin piramit kuleler dikerlerken bir yandan da müşterileri cezbetmek için birbirleriyle çekişiyorlardı. Upuzun sergilerde şeker, kuru yemiş, yığınla makarna, bisküvi ve uzak diyarlardan gelme baharat satılıyordu. Ayçekirdeği dolu çuvallar ağızları açık, öylece duruyor; gelen geçen içlerine keyfince elini daldırıyordu. Erkekler, kadınlar ve çocuklar avuç dolusu alıp ortasından ustaca dişleyerek dış kabuğunu tükürüyor ve minicik çekirdeği, bir yoksul öğünü gibi değil, dünyanın en lezzetli yiyeceğiymiş gibi yiyorlardı. Meyve ve sebzeler nerede yer varsa, kimi zaman toprağın, kimi zaman sergilerin üstünde yığılı duruyordu. Burada, Timur'un zamanında olduğu gibi, şeftali, armut, nar, erik, kayısı, elma, greyfurt, incir, patates, biber ve soğan bulunuyordu. Bazı sergilerde, yağ, et ve sebzelerle pişirilen pirinç pilavı için özel olarak önceden kesilmiş ve naylon torbalara doldurulmuş havuç satılıyordu. Kasaplar, kocaman satırlarıyla öyle olmadık etler kesip satıyorlardı ki daha varlıklı ülkelerde bunların yeri ancak çöp tenekesi olabilirdi. Çengellere asılı hayvan ölülerinin kanları tozun toprağın içine damla damla akıyordu. Burada hiç bitmeyen bir hareket vardı. İnsanlar yaya olarak; bisiklet, el ve at arabaları, at ve eşek üstünde biteviye gidip geliyorlardı. Güneşten kaçanlar, önünde sıra sıra bi-

sikletlerin durduğu küçük bir aşevine çekilmişlerdi. Kemerli geçidin altında, erkekler ya şaşlık kebabı çiğniyor, ya kuzu eti ve soğandan yapılan yoğurtlu mantı yiyorlardı. Kimileri, ateş üstünde dumanı tüten bir pilav kazanının etrafında, karavana usulü topluca yemek için toplanmışlardı.

Özbekistan'ın her yerinde olduğu gibi, Şehrisebz'de de hayat zordu. Kentin, altı yüzyıl önce, Timur zamanındaki ihtişamından hemen hemen hiçbir iz kalmamıştı. Bir zamanlar gitgide büyüyen bir imparatorlukta, bir cevher gibi ışıldayan kent, eski Sovyetler'de unutulmuş, yolsuzluğa ve yoksulluğa batarak, dumanı tüten bir viraneye dönmüştü. Şehrisebz'in altın çağı sona ereli çok olmuştu. Yalnızca geride kalan yıkıntılar ve Timur'un heykeli bir zamanlar var olduğunu göstermekteydi.

* * *

Timur, 1365'te, Ceyhun Nehri'nin kıyısında, şan ve şöhretten çok, ama çok uzaktı. Müttefiği Emir Hüseyin, talihinin ciddi olarak tersine döndüğü ilk çarpışmada onu yalnız bırakmıştı. İki adam arasındaki kızgınlık ve rekabet duyguları gittikçe şiddetleniyordu. Nihayet o meşum Mir çarpışmasında bu tam olarak açığa vuruldu.

Maveraünnehir'in eski valisi İlyas Hoca bir kez daha işgale kalkışmıştı. Timur'la Hüseyin'in güçleriyle karşılaştığı zaman, ordusu Taşkent yakınlarındaydı. Gök yere inerken, çarpışma başladı. Çakıp sönen şimşekler ve gümbür gümbür gürleyen gök altında aralıksız yağan yağmur, savaş alanını hem insanları hem hayvanları yutan, ışıktan bir bataklığa döndürmüştü. Moğolların üstüne çullanan Timur, üstünlüğü ele geçirdi ve şekil olarak komutanı durumunda bulunan Hüseyin'e, kendi adamlarıyla düşmanın işini bitirmesi için işaret verdi. Fakat Hüseyin geri durdu. Moğol güçleri, bu hayati yanlıştan faydalanmakta geç kalmadılar; saldırıya geçip dört bir tarafta kılıçtan geçirilmedik adam bırakmadılar. On bin kişi öldü. Timur'la Hüseyin, Ceyhun Nehri'ni geçerek güneye doğru kaçtılar. Bu yüz kızartıcı bir sondu.

Aynı zamanda da ibret vericiydi. Timur'un ihtirasları bu

küçük savaş sahnesiyle sınırlı olmadığı için, olay Hüseyin'le ittifakı konusunda içine kuşku tohumları ekmişti. Çarpışmanın en kritik anında, müttefiğiyle birlikte vuruşmayı reddeden bir adama ne ölçüde güvenilirdi? Timur, kendini ihanete uğramış sayıyordu. Zaten Timur'un veya Hüseyin'in buna kalıcı bir ittifak olarak bakmış olmaları olasılığı çok düşüktür. Ne de olsa, bozkırda bu işler böyle yürüyordu. Hiç durmadan ittifaklar kuruluyor, hiç durmadan bozuluyordu. Gene de kısa vadede dayanışmaları sürdü. Mir çarpışmasından bir yıl sonra Timur'la Hüseyin, Semerkand'ın bağımsız Serbedar yönetimini hunharca alaşağı etmenin ve buranın yeni yöneticileri olmanın zaferini kutladılar.[13] Daha önce olduğu gibi, burada da Emir Kazakhan'ın torunu soylu göçebe Hüseyin, resmen Timur'un üstüydü.

Fakat Timur'un daha o tarihte bile sadece ona sadık olan adamları vardı. Ganimet dağıtımındaki cömertliği, kumandası altındaki emirleri ve askerleri gayrete getirmişti; ona hayrandılar. Buna karşılık Hüseyin pintiydi. O talihsiz Mir çarpışmasında uğradığı ağır kayıpların telafisi için Timur'un emirleri ve askerleri üzerine, ceza niteliğinde bir kafa vergisi salmıştı. Tarihi kayıtlara göre bu o kadar yüksek bir meblağdı ki hiçbirinin ödemesine olanak yoktu. Timur atlarını, hatta Hüseyin'in kardeşi, karısı Aliye'nin altın ve gümüş kolye ve küpelerini vermek zorunda kaldı. Hüseyin, bunların aile mücevherleri olduğunu bile bile, hiç oralı olmadan hepsini aldı. Bu açgözlülüğü dikkatlerden kaçmadı. Timur'un yıldızı ise biraz daha parlamıştı.

İki savaşçı arasındaki ittifak, Timur'la Aliye'nin evlenmesi ile mühürlenmişti. Kadının bu sıradaki ölümü, aileler arasındaki son bağı da kopardı; adeta kader ağlarını örüyordu. 1366 ile 1370 yılları arasında bu iki adam geçici ittifaklar içinde bir ayrılıp bir birleştiler; kâh Moğol istilacılara karşı işbirliği

13 Serbedarlar, 1330'larda Horasan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardı. İsimleri, "başı darağacında" kelimesinden gelir. Maveraünnehir'deki nefret verici Moğol yönetimini kabul etmektense, onlara karşı koyup darağacına gitmeye razıydılar. En dikkate değer galibiyetlerini, Semerkand'da İlyas Hoca'nın kuşatmasını kırarak kazandılar. Güçten düşmüş kentin etrafında akbabalar gibi dolaşan Timur ve Hüseyin, bu durumu fırsat bilerek hemen harekete geçip şehri zapt ettiler.

ettiler, kâh birbirlerinin canına okumaya azmettiler. Ancak geçen yıllar içinde bir tek şey kesin olarak belli oldu: Maveraünnehir'in geniş toprakları bu iki adamın birbirine rakip emellerine dar geliyordu.

Timur bu yıllardan yararlanmayı bildi. Kendi boyu içindeki yerini sağlamlaştırırken, günün birinde tek başına idareyi ele aldığında desteklerine gereksinim duyacağı toplum kesimlerini, yani Müslüman din adamlarını, bozkırdaki göçebe soyluları, tacirleri, tarım işçilerini, köy ve kentlerde yaşayan ve birbirleriyle hiç durmadan çekişen yerleşik toplulukları da göz ardı etmedi. Diğer taraftan Hüseyin, ağır ve keyfi vergiler koyarak tebaasını gitgide kendinden soğutuyordu. Belh Kalesi'ni yeniden yaptırmak ve istihkâmlarını güçlendirmek yolunda aldığı talihsiz karar, yerleşik hayata karşı koyan ve kale duvarlarında ve istihkâmlarında Hüseyin'in yükselişini ve kendilerinin düşüşünü gören göçebe soylularca kışkırtıcı bir davranış olarak algılandı.

Timur kendi safına giderek daha fazla adam çekmeye devam ediyordu. Moğollar başarıyla püskürtülmüştü. Şimdi gözünü, Maveraünnehir'in güneyinde tek başına egemen olmasının önündeki tek engeli kaldırmaya dikmişti.

Gel zaman git zaman, o gün de geldi. Güçlerinin başına geçen Timur, 1370'te güneye akın etmek için Ceyhun Nehri'ni Tirmiz'den geçti (1398'de, gözünü hırs bürümüş olarak tekrar bu yoldan geçecek, dünyanın damı Himalayalar'ı aşarak Hindistan'la savaşa gidecekti). Burada, Andhoylu İmam Seyyid Bereke ile tanıştı; Mekke veya Medine'den gelen ve Yezdi'ye göre, "peygamber sülalesinin en şanlı üyelerinden biri" olan bu İslam bilgini de en az kendisi kadar şanlı birinin koruması altına girmek istiyordu. Daha önce Hüseyin tarafından geri çevrilen Bereke, onun yerine, yaşlı adamın yaklaşımına daha açık olan Timur'a meyletti. Bu ak sakallı bilge, Timur'un parlak bir geleceği olduğu kehanetinde bulunup, eline geleneksel hükümdarlık simgeleri olarak bir sancak ve nekkare tutuşturarak onun daha ileri gitmesine engel olmak istemedi. Yezdi, "bu ulu Şerif, büyüklüğünü önceden kestirdiği bu gencin yanından gece gündüz hiç ayrılmadı," diye yazar, "ve Timur, öldüğü za-

man onunla aynı mezara konulması ve yüzünün ondan yana dönük olması emrini verdi; böylece kıyamet günü gelip çattığında herkes elini göğe açarak medet umarken, o, bu Muhammed evladının eteğinden tutacaktı." (Timur öldüğü zaman, manevi önderinin ayak ucundaki bir mezarda ebedi uykusu yatırıldı; bu dünyanın en ulu hükümdarlarından biri için eşi görülmemiş bir alçakgönüllülüktü.[14])

Allah kendisiyle birlikteydi; bundan hiç kuşkusu olmayan Timur, güneye, ordusunun kuşatması altında bulunan Hüseyin'in başkenti Belh'e doğru hücuma geçti. İki kahramanın taraftarları arasında kıyasıya bir mücadele başladı. Şehir surları zorlandı ve Timur'un akıncıları zincirden boşanmış gibi içeriye daldı. Kalesine çekilmiş, düşmanın hücumunu izleyen Hüseyin, sonunun yaklaştığını nihayet anladı. Timur'un merhametine sığınıp, eski silah arkadaşının canını bağışlaması karşılığında, Maveraünnehir'i terk edip Mekke'ye, hacca gitmeye söz verdi. Fakat pişman olmakta çok geç kalmıştı.

Hüseyin'in ölümü adeta bir komediydi. Timur'un af sözüne güvenmeyip önce bir minareye gizlenmiş, kaybolan atını aramak amacıyla buraya çıkan bir asker tarafından yeri keşfedilmişti. Asker, karşısında, korkudan zangır zangır titreyen ve kendisine rüşvet olarak inci teklif eden bir Hüseyin bulmuştu. Askerin keşfini açıklamasına rağmen, Hüseyin tekrar elden kaçmış, bu kez de bir kulübeye saklanmıştı. Bir defa daha tetikte duran askerler tarafından bulunan Hüseyin, amansız rakibine teslim edildi. Pontius Pilatesvari bir tavırla –daha önce canını bağışlama sözü verdiği için– Hüseyin'in öldürülmesini emretmeyen Timur, gene de Belh'in yöneticisiyle kan davası bulunan adamlarından Keyhüsrev'in, bu işi yapmasına engel olmamıştır.

Hesaplaşma günü gelip çatmıştı. Timur muzaffer olmuştu. En amansız rakibi ortadan kaldırılmıştı. Belh'in bütün hazinele-

14 Mezarı, her ne kadar sonradan Timur'un yanına defnedilmek için Semerkand'daki Gûr-i Emir mozolesine taşınmış da olsa, Afganistan'ın kuzeydoğusundaki, Türkmenistan sınırına üç beş kilometre mesafede ücra bir yörede, küçük bir köy olan Andhoy'da bugün hâlâ İmam Seyyid Bereke'nin bir türbesi bulunur. Beyaz badanalı duvarları ve tuğladan örme kubbeleri olan bu mütevazı yapı, yirmi yıldan fazla süren savaşın yol açtığı yıkımdan kurtulan ender tarihi eserlerden biridir.

rine el konulduktan sonra kent yerle bir edildi; bu, Asya'nın geri kalanını da bekleyen yağma, soygun, katliam ve yıkımın ilk örneğiydi.

Timur'un hiç de azımsanmayacak zafer ganimetleri arasında Hüseyin'in dul eşi Saraymülk Hanım da vardı. Bu, Maveraünnehir'in son Çağatay Hanı Kazan'ın kızı ve Cengiz Han'ın sülalesinden gelme soylu bir kadındı. Zafer kazanmış bir liderin, yenilgiye uğrattığı hasmının haremine girmesi âdettendi. Timur kendini bu haktan uzun boylu mahrum bırakmadı; Saraymülk Hanım'ı eş olarak alıp idaresine meşruiyet kazandırdı (Hüseyin'den miras kalan üç ilave eş de cabasıydı). Bundan böyle ve ömrünün sonuna dek, kendi adıyla çıkarttığı paralarda, Cuma hutbelerinde ve tüm törenlerde kendine, Hanlarhanı'nın damadı anlamında, Timur Gurgân dedirtti.

Timur, seferlerinde değerli eşya ve ganimet toplamaya olduğu kadar eş toplamaya da meraklıydı. Kaç tane eş aldığı konusunda tam bir rakam yoktur; evlendikten sonra bunlar zaman zaman tarihi kayıtlarda birden boy gösterir, sonra gene aynı şekilde, birden karanlığa gömülürler. Asil kanından ötürü, Saraymülk Hanım'ın başkadın ve Büyük Sultan olduğunu biliyoruz. Onu da başkaları takip etmişti. 1375'te Moğol emiri Kamereddin'in kızı, Dilşadağa'yla evlenmiş, fakat sekiz yıl sonra onun genç yaşında ölümüne tanık olmuştu. 1378'de bir Çağatay soylusunun on iki yaşındaki kızı, Tumanağa'yla evlenmişti. Timur'un doymak bilmez kadın düşkünlüğünde, yaşamı süresince dikkate değer bir azalma görülmez. 1397'de, ömrünün sonuna doğru, Moğol hanı Hızır Hoca'nın kızı Tukalık Hanım'la evlenmiş; onu Küçük Sultan yapmıştır. Düşmanlıktan hiç geri durmayan Arabşah'a göre, yaşlı hükümdar o sıralar, "kız bozmayı âdet edinmişti". Eşlerinin sayısı konusunda, Clavijo'nun verdiği rakam belki de en doğrusudur. 1404'te, sekiz tane olduğunu söylemişti; bunlara, yetmiş yaşının sonuna doğru evlendiği, gönlünün genç sultanı Cevherağa da dahildi. Sayıları tam olarak bilinmeyen bir kısım eşleri de kendinden önce ölmüştü.

Timur, Hüseyin'in yenilgisi ve katledilmesinin ardından Cengiz'in, en yüksek idari makamın ancak hükümdar soyundan

asil kanlı bir kişiye verilebileceği töresinden hareketle, kukla kabilinden ve sadece sözde yönetici olarak, bir Çağatay hanını başa getirdi. Bu yalnızca âdet yerini bulsun diye yapılmıştı. Gerçek iktidarın Timur'da olduğunu bilmeyen yoktu. Arabşah, "hem yöneten hem yönetilen onun hükmü altındaydı," diye yazar, "ve Han çamura düşmüş bir kertenkele gibi onun esiri olmuştu; bu tarihte Sultanların nezdinde Halifeler nasılsa o da öyleydi."

Bu güç ve mevki paylaşımının aslı, gayet tumturaklı bir tahta çıkma töreniyle, tam olarak ortaya çıktı. 9 Nisan 1370'te Timur, Belh kurultayının onayıyla, Çağatay hükümdarı olarak taç giydi.[15] Başındaki yeni altın taçla gayet haşmetli duran ve

15 Timur, tahta çıkış yeri olarak Belh'i seçmekle, kendisinden önce hem Büyük İskender'i hem Cengiz Han'ı cezbetmiş olan ünlü bir hâkimiyet merkezinde yeni kazandığı üstünlüğü göze sokma sevdasındaydı. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl Araplarınca Kentlerin Anası olarak bilinen Belh, çok eski çağlardan beri var olan bir kentti. Milattan önce altıncı yüzyıl civarında, Zerdüşt burada ateşe tapmayı buyuruyordu. Hindikuş Dağları'nın doğusunda ve Ceyhun Nehri'nin güneyinde yer alması itibariyle, Afganistan'ı tutmak açısından önemli bir stratejik noktaydı ve milattan önce 329 ile 327 arası Büyük İskender'in askeri üssüydü. Milattan sonraki ilk birkaç yüzyıl boyunca Budizm Afganistan'da, Kuşhan hanedanı yönetimi altında yaygın ve güçlüyken, buradaki tapınaklara sürüyle hacı ziyarete gelirdi. Yedinci yüzyılda mimarisiyle öyle şöhret kazanmıştı ki Çinli gezgin Xuan Zang, dünyanın en önemli üç mimari harikasının burada bulunduğunu iddia etmişti. Beraberinde İslamiyeti de getiren Arap istilası, çok sayıda cami ve medrese yapımıyla, Belh'i biraz daha bayındır hale getirdi. Dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, şehir surları içinde kırk tane cami olmuştu ve İslam kültürü gelişiyordu. Belh aynı zamanda önemli bir Fars şiiri merkezi olmuştu. Birçok kişi, batıda Rumi olarak bilinen on üçüncü yüzyıl mistiği, Belhli Mevlana Celâleddin'i, gelmiş geçmiş en büyük Sufi şair olarak kabul eder.

Mutlu bir an taraçada
Oturmuşuz sen ve ben,
Bedende iki ruhta tek kişiyiz , sen ve ben.
Hayat su gibi akıp geçiyor hissediyoruz,
Sen ve ben, bu güzel bahçede,
Kuşlar öterken.
Yıldızlar bizi seyredecek,
Onlara göstereceğiz,
İpince bir hilal olmak ne demek
Sen ve ben, arınacağız ruhlarımızdan bile,
Aldırmayacağız el ne demiş, sen ve ben,
Cennet kuşları şeker kıracak
Biz gülerken, sen ve ben,
Bir biçimde olacağız yeryüzünde,
Ve bir başka biçimde o ebedî güzel ülkede.

etrafı soylular, komutanlar, emirler ve kukla Han'la çevrili olan Timur, tahtında vakarla oturuyor, tebaası birer birer önünden geçip geleneğe uygun olarak, başından aşağı değerli taşlar yağdırmadan önce ayaklarına kapanıyordu. Ölene kadar almaya devam edeceği unvanların ilk birkaçı burada verildi. Daha otuz dört yaşındayken Yıldızlara Hükmeden Hükümdar, Yüzyılın Padişahı ve Cihangir olmuştu.

Yezdi'ye göre, büyüklük onun alınyazısıydı:

> *Bir şeyi yazacağı zaman, Allah sebeplerini de beraber yaratır ki o şey olsun: İşte Timur'a ve ondan sonra geleceklerin kaderine Asya'nın hükümdarı olmayı yazdı; çünkü ılımlı bir idaresi olacağını önceden gördü, tebaasını bahtiyar kılacağını bildi... Ve değil mi ki Muhammed'e göre meşruiyet, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olmaktan geçer ve bu da ancak bir kişide olabilir; bölünemez; aynı gökyüzünde iki ay birden olamayacağı gibi; Allah tahta oturtacaklarına karşı gelenleri böylece mahveder.*

Sonraki kırk yıl içinde –diri diri gömülerek, duvarlara beton niyetine dökülerek, savaş alanlarında kılıçtan geçirilerek, ortasın-

Bu şaşaayı ve romantik şiir geleneğini sona erdirenin Cengiz Han kasırgası olduğunu tahmin etmek zor değildir. 1220'de, Moğol cengâver on bin askerin başında, Belh'e hücum edip, taş taş üstünde bırakmadı. Bir yüzyılı aşkın bir zaman sonra, 1333'te İbn Battûta, Belh'i, "terk edilmiş bir viranelik" olarak buldu. "Fakat buraya bakan biri, altyapının sağlamlığından hareketle içinde oturulduğunu düşünebilir. Lanet olası Tinkiz, bu şehri yakıp yıktı ve birindeki bir sütunun altında gömülü olduğu söylenen hazineyi bulmak için camilerin üçte birini yerle bir ettirdi ve bir şey bulamayınca kalanları öylece bıraktı," diye yazmıştı. On sekizinci yüzyıla kadar Belh, Afgan Türkmenlerinin yöneticilerine idari merkezlik yapacak denli toparlanmıştı. Fakat 1866'daki kolera ve sıtma felaketinden sonra, halk burayı terk ederek doğuya, Mezar-ı Şerif'e göç etmiştir.

Bugün kendi halinde, sakin bir yerdir, fakat gene de, her yüzyılda biraz daha silinmekle beraber, Timur'un izlerine rastlanır. On beşinci yüzyıl ilahiyatçısı Hoca Ebu Parsa'nın türbesinin üstüne kondurulmuş çini kirişli kubbe, fitilli sütunları ve sarkıt biçimli çıkmalarıyla Timur'un son dönem görkemli mimari tarzını hatırlatır. Epeyce hasarlı olan bu yapı, zamanın ilk Fars kadın şairi Belhli Rabia'nın mezarının yukarısındadır. Bir köle sevgilisi olduğunu öğrenen ağabeyi, öfkesinden Rabia'yı bileklerini keserek öldürmüştür. Son şiirini, can çekişirken kendi kanıyla yazdığı rivayet edilir. Mezarının keşfedildiği 1964 yılından beri genç âşıklar, özellikle de genç kızlar, karışık gönül işlerinde ondan feyiz almak için burada dua etmeye gelirler.

dan ikiye doğranarak, katırlara bağlanıp ölesiye sürükleterek, kafası uçurularak, ipe çekilerek– hayatlarını kaybeden milyonların fikri sorulsaydı, herhalde idaresinin ılımlılığı konusunda farklı görüşte oldukları görülürdü. Fakat bunlar kimsenin umurunda değildi. İster masum bir sivil, ister en amansız rakip olsun, hiç kimsenin kaderin önüne geçmesine izin verilmeyecekti. Dünyanın tir tir titreyeceği günler yakındı. Timur'un gazabı daha yeni başlıyordu.

2

Marlowe'un Oyunu, "Tanrı'nın Kırbacı" 1370 – 1379

"Vınlayarak havayı titreten mızraklarımız
Alevler ve yakıcı bir duman içinde yuvarlanan
Zeus'un yıldırımları gibi güllelerimiz
Tanrıları Kiklopların savaşlarından fazla korkutacak;
Ve güneş gibi parlayan zırhlarımızla ilerlerken,
Orada duran ve hayran olunası silahlarımıza bakan
Göklerdeki yıldızları kovalayıp ferlerini söndüreceğiz."

CHRISTOPHER
MARLOWE,
Büyük Timurlenk

On yaşındaki Timur, kendini üstün bir cengâver kılacak askeri becerileri öğrenedursun, yaklaşık beş bin kilometre batıda bir adam Avrupa'nın savaş alanlarını kasıp kavuruyordu. Kahraman şövalyelere ve onların maceralarına düşkün bir çocuk için onun hayatı fevkalade meraklı bir öykü, mezarı nefes kesen bir görüntüdür.

Kara Prens Edward, Canterbury Katedrali'nde, asırlar boyu üstüne basan ayaklar ve çöken dizlerle parlayıp düzlenen Hacılar Merdiveni'nin üst tarafına yakın bir yerde yatar. Oğlanlar ve kızlar, tepeden tırnağa silahlı olarak boylu boyunca uzanmış prensi daha iyi görmek için etrafını çeviren koruyucu parmaklıklara yapışırlar. Canterbury'de bir okul çocuğuyken

ben de aynı şeyi yapar, mezarının önünde birkaç dakika geçirebilmek için katedralin yankılı sahanlığını insanlar toplanmadan önce büyük bir hızla geçerdim. Bu ipince, ufak tefek ve derli toplu adamın nasıl olup da altı yüzyıl önce öylesine yaman bir cengâver oluşuna şaşar, at sırtında hücum eden şövalyeleri, havayı tırpan gibi biçen okları ve karşısına çıkanı dilim dilim doğrayacak kudrette, çakıp sönen kılıç darbelerini gözümün önüne getirirdim. Kafasında olağanüstü bir miğfer, tepesinde kükreyen bir aslan vardır; elleri dua eder gibi göğsünde kavuşturulmuş, kılıcı yanı başında durmaktadır. Gözlerini göğe dikmiş; şövalye olarak kazandığı zaferleri, zincirden örülü eldivenlerini, kılıcının kınını, zırhının üstüne giydiği cüppesini ve altın yeleli aslanlar ve İngiltere'nin mavi zambaklarıyla süslü kalkanını artık çok geride bırakmıştır.

Kara Prens, Avrupa'da şövalyelik çağının belki de en göz kamaştırıcı simgesidir. Askeri hayatı, kendisine Fransa'da onca şan ve şöhret kazandıran, değerli taşlarla işli kılıcı kadar pırıltılıydı. 1346'da on altı yaşındayken, babası III. Edward'ın ordusunun sağ kanadına başarıyla kumanda etmiş; ona Crécy savaşında parlak bir zafer kazandırarak ilk şöhretini hakkıyla elde etmişti. On yıl sonra, Fransızları Poitiers'de tekrar bozguna uğratarak Kral II. Jean'ı ele geçirip İngiltere'ye esir olarak getirmişti. Aquitaine Prensi unvanıyla İngiltere'ye Fransa'da yeni topraklar kazandırmış, azledilen Kastilya kralı Zalim Pedro'yu tekrar tahta çıkarmış ve isyanları sert ve etkili bir biçimde bastırmıştı. Nerede olursa olsun, tüm çarpışmalarında Ortaçağ'a özgü o kasırga şiddetinden tınılar duyuluyordu.

Boyama kitapları, maket kaleleri ve bilgisayar oyunlarıyla okul çocuklarına ne kadar cazip gelse de, on dördüncü yüzyıl Avrupa'sında savaş yalnızca ıstırap ve sefalet demekti. Tarihçiler öteden beri bu devri açlığın, savaşın ve salgın hastalıkların nüfusu kırıp geçirdiği, "belalı yüzyıl" olarak tanımlamışlardır. Haçlı seferlerinden gelen müjdeli haberler uzak birer hatıra olmuştu. On üçüncü yüzyılın sonuna dek Hıristiyanların Kutsal Topraklardaki mülkiyetleri kaybolmuş ve denizaşırı ülke, aziz Outremer, yitip gitmişti.

Yaşam yoksul köylüler için olduğu kadar, varsıl yöneticiler için de bir dertti; tahtın babadan oğula intikal ettiği krallıklar, kendi soylarını rakip hanedanlara karşı korumak için kıyasıya mücadele ediyordu. Yüzyılın büyük bir kısmında, kıtanın iki büyük gücü İngiltere ve Fransa ihtilaf içinde olmuştu; Yüzyıl Savaşları iki tarafı da tüketmiş, hazinelerini tamtakır edip, şövalyelerini yok etmişti. İki ülke de, birbiriyle korkunç bir biçimde dövüşen derebeyliklere bölünmüş, soyluların çevirdiği entrikalar kralların gücünü zayıflatmıştı. Fransa'daki taht kavgaları; Orleans, Bourbon, Brittany ve Anjou dükleriyle, Foix ve Armagnac kontlarının birer prenslik gibi güç kullanmalarına meydan veriyordu. Burgundy dukalığı, krallığa bağlı küçük bir taşra eyaletiyken, büyüye büyüye, kendine ait emelleri olan bir hanedanlığa ve dört başı mamur bir hükümdarlığa dönüşmüştü. Bu dönemin büyük bir kısmında, Fransa kralları dişleri sökülmüş aslanlar gibiydi; dört bir yandan sadakatsiz soyluların, serserilik eden paralı askerlerin ve isyankâr köylülerin tacizi altındaydılar.

Manş Denizi'nin karşı yakasında, İngiltere de kendi dertleriyle uğraşıyordu. III. Edward'ın, askeri macera ve Papa'ya başkaldırıyla geçen elli yıllık parlak saltanatı 1377'de, oğlu ve tahtın vârisi Kara Prens'in ölümünden bir yıl sonra gelen vefatıyla sona ermişti. Fransızları iki kez mağlup eden şövalyenin vakitsiz ölümü tahta, Edward'ın yayılmacı seferlerini pek sürdürebilir bir konumda olmayan, kralın dokuz yaşındaki torunu II. Richard'ın geçeceği anlamına geliyordu. Savaş ülkeyi sefalete sürüklemişti, kaynaklarının büyük harcamalara tahammülü yoktu. Salınan ağır kafa vergisi, büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış ve 1381'deki Köylü İsyanı'na yol açmıştı. Yüzyıl, genç kralın 1399'da tahttan indirilmesi ve bir yıl sonra da öldürülmesiyle uğursuz bir biçimde sona eriyordu. İskoçların ve Gallilerın isyanıyla bunalan ve hep olduğu gibi Fransızlardan destek alan taht gaspçısı IV. Henry, krallığını bir arada tutmak için yapacak başka şey bulamamıştı.

Huzursuzluk yalnızca kuzey imparatorluklarında değildi. Avrupa'ya da günün modası hâkimdi, askeri macera veya taht peşinde koşanların çıkardığı ufak tefek çarpışmalardan

geçilmiyordu. Yüzyıl Savaşları sırasında, belli başlı çarpışmalar arasındaki nispeten sakin zamanlarda, 'bağımsız kumpanyalar', yani paralı asker çeteleri kıtada kol geziyor, şehirleri ateşe vererek, kırsal kesimi yağma ederek, gittikleri her yere acı ve yoksulluk götürüyorlardı. Kara Prens'in teğmeni Sir John Chandos, bunların bir grup elebaşısına, "siz savaş olmadan yaşayamazsınız, nasıl yaşayacağınızı bilemezsiniz," demişti. Fransa'nın güneyi, İtalya ve Almanya, bu evlerine dönmek bilmeyen daimi askerlerle kaynıyordu. İtalya'nın derdi zaten kendine yeterdi; Floransa'da başkomutan Sir John Hawkwood, ve daha sonra Milano yöneticisi Francesco Sforza gibi, *condottieri* denilen meşhur servet sahibi askerler, durmadan huzursuzluk çıkarıyordu. Gelpler ve Gibelinler arasındaki ufak tefek sürtüşmeler, gitgide yozlaşıp daha büyük, aynı ölçüde yıkıcı bölünmelere yol açtı. Müstebit idarecilerin elindeki büyük kentler, sınırlarını genişletmek için birbirleriyle kapışmaya başladı. Napoli ve Floransa koptu; ticaret kenti Cenova düşüşe geçti. Bu iktisadi acılara, borçlarını ödeyemeyen İngiltere kralı III. Edward yüzünden 1340'larda iflasa sürüklenen, bir dönemin güçlü bankaları Bardi ve Peruzzi'nin çöküşü eklendi.

İspanya ve Portekiz'de durum bundan daha iç açıcı değildi; bir önceki yüzyılda Müslüman Endülüs yeniden fethedildiği halde, hâlâ bölünme ve kargaşa hüküm sürüyordu. Soyluların taht kavgası yüzünden Aragon'da iç savaşın biri bitip öbürü başlıyordu; daha batıda, Kastilya kralı XI. Alfonso'nun 1349'da vebaya kurban gidişi Avrupa'da, bu kez II. Pedro ve gayrimeşru erkek kardeşi Trastamara Dükü arasında yeni bir taht kavgasını tetiklemişti. Savaş bir yirmi yıl daha devam etti.

Ve tabii bir de Kara Ölüm'ün dehşeti vardı; Asya'nın ticaret yollarından batıya doğru zehir gibi saçılmıştı. 1347'de Konstantinopolis'e, Rodos'a, Kıbrıs'a ve Sicilya'ya ulaşmış, oradan Venedik'e, Cenova'ya ve Marsilya'ya sıçramıştı. Bir yıl sonra Toskana'da, İtalya'nın merkezinde ve İngiltere'de yaygınlaştı. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, kuzeyde İzlanda ve Grönland dahil, İskandinavya'yı kırıp geçirmeye başlamıştı. Avrupa nüfusunun üçte birini alıp götüren bu hastalık o kadar korkunçtu

ki birçokları bunu, dünyada işlenen günahlara karşılık Tanrı'nın gönderdiği bir ceza olarak görüyordu.

Beş çocuğunu kendi elleriyle gömen Sienalı tarihçi Agnolo di Tura del Grasso, "amansız zulmünü anlatmaya nereden başlayacağımı bilemiyorum; tanık olan herkes ıstıraptan kahroluyordu," diye yazmıştı. "Apansız ölüyorlardı; koltuk altlarında ve kasıklarında şişkinlikler beliriyor, konuşurken, öylece ölüveriyorlardı. Babalar çocuklarını, karılar kocalarını, kardeşler kardeşleri terk ediyordu." Köpekler, gelişigüzel gömülmüş ölüleri sokaklarda sürüyor, kendileri de düşüp ölene kadar bunları dişliyorlardı. "Artık ölülere ağlanmıyordu, çünkü herkes kendi ölümünü bekliyordu. O kadar çok insan ölmüştü ki dünyanın sonunun geldiğine inanılıyordu." Kara Ölüm veba, Avrupa'da tahminen yirmi beş milyon kişinin ölümüne yol açmış; tarlaları işleyecek insan bırakmadığından tarımda krize sebep olmuştu. Asayiş ve düzenin bozuluşu da geride bıraktığı hasarın cabasıydı.

Savaş, veba ve kıtlık Avrupa'yı içeriden çökertirken, dış tehditler de yavaş yavaş artmaya başlamıştı. Hıristiyanlığın doğu sınırı baskı altındaydı; gittikçe güçten düşen Bizans İmparatorluğu her an bir Osmanlı saldırısına uğruyordu. Topraklarını birer birer kaybetmeye başlamıştı: Anadolu'da önce Bursa ve İznik, sonra daha kötüsü, Edirne, Gelibolu ve Selânik düşmüştü. 1389'da, Sırp kralı Lazarus komutasındaki bir Hıristiyan ordusu, Kosova'da Sultan I. Murad'ın komutasındaki Türk ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştı. 1394'te Konstantinopolis kuşatma altına alınmıştı. İki yıl sonra, Hıristiyan âlemi Müslüman düşmanına karşı son bir saldırı düzenlemek için hasta yatağından doğrulmuş ve son Haçlı ordusunu Tuna kıyısındaki Niğbolu'da savaş alanına sürmüştü. Ordu kırımdan geçirilmişti. Avrupa, yeniden dirilen kâfirin ondan sonra ne yapacağını düşündükçe zangır zangır titriyordu. İslam şaha kalkmıştı.

İşlerin pek iyi gitmediği Avrupa anakarasında, Tanrı'ya bel bağlamak da aynı ölçüde boş görünüyordu. Kilise, her ne kadar on dördüncü yüzyıla güvenle girmiş, Papa VIII. Bonifacius, 1302'deki papalık fermanı *Unam Sanctam*'da, "ruhani gücün,

hangi biçimde olursa olsun her türlü dünyevi güçten daha üstün ve soylu" olduğunu söylemişse de, bu devirde otoritesinden çok şey yitirmişti. İtalya'daki iç karışıklığın yarattığı tehlikeler karşısında, papalık bir süre sonra Ron Nehri kıyısındaki Avignon'a taşınmış, burada Fransız kökenli bir dizi papa, kendilerine bağlı devletleri savaşa sürerek Avrupa'da uzlaşma ve huzur sağlamaya çalışmışlardı; çünkü doğudaki Müslümanlarla tekrar dövüşmek için öncelikle buna ihtiyaç vardı. İmana vefadan veya cemaate sağladıkları ruhani önderlikten çok, Avignon'da yaptırmış oldukları papalık sarayının büyüklük ve debdebesi ve bunun masrafını karşılamak için saldıkları ağır vergilerle hatırlanmışlar ve güceniklik yaratmışlardır. Ardından 1378'de asıl felaket baş göstermiş, Kilise'de asabi mizaçlı İtalyan Papa VI. Urbanus'un seçimi konusunda ikilik çıkmıştı. Onun yerine bir başka Fransız, VII. Clemens getirilmiş, bu da sonradan Kiliselerarası ayrılığa yol açmıştır. Sonraki kırk yıl boyunca, Roma'da bir papa baştayken, Avignon'da papa karşıtı bir başka papa hüküm sürmüştür. Papalığın önemi daha da yitmiştir.

Müslüman gözüyle bakıldığında, Timur dönemindeki Avrupa, barbarların yaşadığı ücra ve geri kalmış bir yerin ötesinde bir şey değildi. Kilise ve devlet bölünmüş ve zayıf düşmüştü. Büyük imparatorluklar devri on beşinci yüzyıla kadar bir daha açılmamak üzere kapanmıştı. Kara Prens Edward, Avrupa'daki savaş alanlarında göz kamaştırıyor olabilirdi, fakat İslam dünyası gâvurun içler acısı yurdunda olup bitenlerden habersizdi. Fetihle kazanılacak asıl değerler, Kuran'ın *darülharb* (savaş edilen yer) diye nitelediği imansızların toprağında değildi. Doğudaydı. Bernard Lewis'in yazdığı gibi, "Endülüs'ten İran'a kadar Ortaçağlı bir Müslüman için Hıristiyan Avrupası, karanlıklara gömülü bir barbar ve kâfir ülkesiydi; ne ondan korkması için bir neden, ne de ondan öğreneceği bir şey vardı."

* * *

Avrupalılar da Doğulu dinsizlerden pek etkilenmiş değildi. 1587'de zehir zemberek bir Timurlenk, Elizabeth dönemi ti-

yatro sahnesine gökten bir yıldırım gibi düşene dek, Timur'un kasıp kavuran fetihleri Batıda uzun süre fark edilmedi.

Günümüzdekiler de dahil, Batılı tarihçiler Timur'u hep ihmal etmişlerdir; bu nedenle Marlowe'un kan içici Timurlenk'i, yani ulu, tanrıtanımaz, savaşta korku, zaferde bağışlama nedir bilmeyen, fakat aynı zamanda güzeller güzeli âşığı Zenokrat'la şairane zirvelere çıkabilen, doğulu bir müstebit imajı kalıcı ve yaygın olarak yerleşmiştir. Bu, tarihin ince, küçük alaylarından biridir; gelecekteki yerini sağlama almak için, sivil ve askeri kayıtları büyük bir titizlikle tutturan bu adam, ölümünden sonra gelen şöhreti, sansasyon meraklısı bir Elizabeth dönemi tiyatro yazarının kalemiyle sağlamıştır.

Savaş alanında gösterdiği üstün başarıya, tüm dünyadaki yenilmezliğine rağmen, Timur'un sapına kadar hak ettiği şöhreti sağlamak çabaları sonuç vermemiştir. Edward Gibbon, "bu tedbirler, şöhretinin korunmasında etkili olmadı; Moğol ve Fars dilinde tutulmuş paha biçilmez kayıtlar, dünyanın ya da en azından Avrupa'nın bilgisinden saklandı," diye yazar. "Dize getirdiği milletlerin intikamı fevkalade alçakça ve acizane oldu ve cehaletten, doğumunu, kişiliğini, şahsını, hatta ismini bile çarpıtan bir dizi yakıştırma ve yalan tekrarlanıp durdu. Oysa bir köylünün Asya'nın tahtına oturmuş olması onun değerini düşürmez; bilakis yükseltir."

Tarihlere pek girememiş olan Timur, tiyatro sahnesinde de fazla boy gösteremedi. Marlowe'un oyunu dört yüzyıldan fazla bir zaman önce yazılmış da olsa, sahneye konma sayısı az rastlanır düşüklüktedir. *Büyük Timurlenk*'in on yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda oynandığına dair hiçbir kayıt yoktur. Birinci sorun, piyesin uzunluğudur; bir değil, dolu dolu iki piyes uzunluğundadır. Bir başka sorun, oyunun tekdüzeliğidir; tarihte de olduğu gibi, Timur'un ölümüne kadar bir dizi fetih ve katliam birbirini izler. C. S. Lewis, ünlü kritiğinde oyunu, "iğrenç bir ahlaki Spoonerizm; Jack Deşen Canavar" olarak nitelemişti. Şunu söylemek gerekir ki konu, olabileceği kadar karmaşık değildir. Bu ve buna benzer diğer zorluklar nedeniyle oyun modern çağlarda ilk kez, epey geç bir tarih olan 1951'de, Londra'daki Old Vic Tiyatrosu'nda, Tyrone Guthrie'nin rejisör-

lüğü ve Donald Wolfit'in başrol oyunculuğuyla sahneye konmuştu. Bir çeyrek yüzyıl sonra, Peter Hall, Ulusal Tiyatro bünyesindeki Olivier Salonu'nun açılışını, başrolde Albert Finney'i oynatarak bu oyunla yapmayı seçmişti. Hall, *Timurlenk*'i kâh "Oğlan Çocukları İçin Eğlenceli Bir Hikâye", kâh "Ahlak Vaaz Eden Ahlaksız Oyun", kâh "Tanrıtanımaz Oyun", kâh "Varoluşçu Oyun" olarak nitelemişti. 1976'da, "oyun hakkında bugün kesin olarak söyleyebileceğim bir tek şey var," diye yazmıştı. "Bir sirk nasıl talaş ve at gübresi kokusuyla insanın burnunun direğini sızlatırsa, bu oyun da aynı biçimde, buram buram tiyatro kokuyordu." Tiyatroseverler, oyunun Terry Hands tarafından Stratford'daki Kraliyet Shakespeare Tiyatrosu'nda ilk kez sahneye konuluşu için 1993'ü beklemek zorunda kalmışlardı. Beklediklerine de değmişti.

Antony Sher'in başrolde sergilediği o kudurmuş vahşi portresi, bir eleştirmenin dediği gibi, "büyüklük hezeyanına tutulmuş deli gibi", o hükmetmekten, dize getirmekten keyif duyan, çevik ve pürhiddet oyunculuk seyircileri büyülemişti. Sultan Bayezid ve refakatindeki Türkler, altın suyuna batmış, ortası basamaklı sırıklarla sahnenin bir ucundan öbür ucuna hantal hantal yürürlerken, Timurlenk, yukarıdan Tarzanvari bir atlayışla, Bayezid'i tekmeleyip yere çalıyordu. Zaferini alaycı bir sadizmle kutluyor; Bayezid'in terli saçında gezdirdiği elini, yalayarak koklaması için Zenokrat'a uzatıyordu. Üstü başı kan içindeyken, kapatıldığı kafeste açlıktan ölmek üzere olan sultana alayla sataşıyor; hizmetkârlarını, ona bir uzatıp bir geri çektikleri küflü ekmek parçalarına işemeye teşvik ediyordu. Ardından pis pis sırıtarak sultanın parmaklarından birini kesiyordu. Marlowe'un, "Tanrı'nın Kırbacı"na kurban giden Şamlı bakireleri, burada sarı, lepiska saçlarıyla demet demet çiçek sunan çocuklara dönüşmüştü. 1993 prodüksiyonu, Sher'in azametindeki bir oyuncu ve titiz bir rejiyle –örneğin bu oyunda yapıldığı gibi süreyi üç saate indirerek– şaşaalı kostümler ve yaratıcı özel efektlerle, Marlowe'un en sansasyonel oyununa gişe rekoru kırdırmanın olanaklı olduğunu ispatlamıştı. Bir eleştirmen bundan çıkarılacak daha kalıcı bir başka ders daha olduğunu söylemişti: "Ortadoğu'da ve diğer yerlerdeki olayla-

rın göstermeye devam ettiği gibi, Timur'u ve onun soyundan olanları kendi zararımız pahasına ihmal ettik."

Timur, *Timurlenk* oyununu görecek kadar yaşasaydı, herhalde sahnede çizilen tumturaklı portresinden hoşnut kalırdı (gerçi bu küçümseyici lakabın kullanılmasına muhakkak karşı çıkardı). Marlowe'un Timurlenk'i, tiyatro sahnesinde canlandırılmış en dehşetli kahramanlardan biridir. Shakespeare'in Beşinci Henry'si ve Cornelius'u ona kıyasla aciz yaratıklar olarak görünür.

Çünkü Timurlenk fani dünyanın üstündedir. Birinci perdede, İranlı soylu Teridamas'ın, bu "İskit çobanı"nı ilk gördüğü zaman dediği gibi:

Duruşu gökleri tehdit ediyor, tanrılara meydan okuyor,
Kor gibi yanan gözleri toprağa dikilmiş...

Seyircilerin kısa sürede fark ettiği gibi, Timurlenk yalnızca mutlak iktidar istiyordu:

Zincire vurmuşum talihi, sımsıkı tutuyorum elimle,
Feleğin çemberini çeviriyorum öbürüyle,
Güneşin batmasına kalmaz,
Ya mağluptur Timurlenk ya hâkimdir tüm evrene.

Birinci bölümün sonunda Arap ve Mısır ordusunu bozguna uğrattıktan sonra, tahtını kaybettiğine yanan Mısır Sultanı'na zaferini anlatır. Yenik düşmüş Mısırlı, savaş tanrısının Timurlenk'e nasıl teslim olduğunu ve yakında onu, nasıl "tüm dünyanın hâkimi" kılacağını dinler. Zeus bile, Timurlenk'in yakında onu da tahtından indireceği korkusuyla "sararıp solmuştur". Kendini tanrılarla bir tutmakla yetinmeyen Timurlenk, Kuran'ı yakarak ve kendisini gökten aşağı inmeye davet ederek, Muhammed Peygamber'e de meydan okur.

Haydi bakalım Muhammed görelim gücünü
İn aşağı ve göster mucizeni,
Layık değilsin sen sevgiye hürmete,

İşte kitabın ateşlerde yanıyor
İçinde vaaz ettiğin dinle birlikte.

Elizabeth dönemi tiyatro seyircileri için bu bir elektrik çarpması, yetkililer için bir küfür ve dini bütün Hıristiyanlar için bir hakaretti. Zaten Marlowe aleyhinde, tanrıtanımaz, dinsiz ve sefih olduğuna dair bir yığın dedikodu çıkmıştı; bunlar zararlı yayından, isyana teşvikten, hatta 'tekin olmayan fikirler'den ötürü bile insanların zindana atıldığı bir devirde, tehlikeli suçlamalardı. Çağdaş eleştirmenler, oyunun dinsizliğe bir övgü olduğunda birleşirler. Robert Greene, büyük ölçüde unutulmuş olan *Demirci Perimedes* (1588) adlı oyununun önekinde, Marlowe'u, "O Allahsız Timurlenk'in ağzından, gökteki Tanrı'ya meydan okumakla" suçlamıştır.

12 Mayıs 1593'te, meşhur oyun yazarı Thomas Kyd, tutuklanmış ve işkenceye tabi tutulmuştu. Baskı altında yazdığı hemen hemen muhakkak olan bir mektubunda, Marlowe'u, "canavarca görüşlerinden" ve "kutsal yazılarla eğlenme, duaları alaya alma ve peygamberlerin ve ona benzer mübarek kimselerin söylediği ve yazdığı şeyleri çürütmek ve yalanlamak amacıyla tartışma konusu yapmak" eğilimlerinden ötürü kınamıştı. Ne idüğü belirsiz Richard Baines adlı bir başka gammaz, Marlowe'un, "Tanrı'nın kelamını hakir gördüğünü ve dini lanetlediğini" yazmış; ayrıca oyun yazarının, "İsa bir piçti ve anası namussuz bir kadındı", "Eğer doğru düzgün bir tanrı veya din varsa, o da papacılarınkidir", "Bütün Protestanlar iki yüzlü budalalardır" ve "İsa ve Vaftizci Yahya oğlancıydılar" yollu laflar ettiği şeklinde olmadık iftiralar atmıştı. Bu tür ifadeler istenilen sonuca ulaşır. 18 Mayıs'ta toplanan Özel Meclis, Marlowe için tutuklama emri çıkartır. Oyun yazarı, bundan iki hafta sonra, Deptford'da, kötü şöhretli bir barda çıkan kavgada bıçaklanarak öldürüldü..

Büyük Timurlenk, hem Elizabeth dönemi hem de günümüz eleştirmenlerini fitilleyecek kadar ateş vermişti. Cambridge Üniversitesi, Emmanuel Kolej akademik üyesi ve daha sonra Norwich ve Exeter piskoposu Joseph Hall, Marlowe'u halk dalkavukluğu ve ayaktakımı yağcılığıyla suçlamış, *Virgidemiarum*

(1597) adlı yapıtında, "ucuz koltuk seyircisini zevkten çıldırtıyor," diye yazmıştı. Ben Johnson da, ölümünden sonra basılan *Keşifler* (1640) adlı yapıtında, bu kınama korosuna katılmıştı: *Timurlenk* gibi oyunlarda, "ağzı bir karış ayrık cahil seyircinin gözüne girmek için sahnede fiyakayla salınmak ve üst perdeden atıp tutmaktan" başka hiçbir şey yoktu. Bu çok bilmiş eleştirilere karşı şaşılası bir duyarsızlık gösteren seyirciler, kısa sürede büyük rağbet gören bu oyunla coşuyorlardı. Ender olarak sahnelendiğinde, bugün de coşmaktadırlar; bu egzotik zorbanın kanlı entrikaları karşısında kâh sarsılmakta, kâh tahrik olmakta, kâh tiksinmekte, kâh büyülenmektedirler.

Elizabeth devrinin otoriteleri Marlowe'un tanrıtanımazlığı konusunda ne derlerse desinler, *Timurlenk* piyesi, diğer açılardan o zamanın ruhuna son derece uygundu. Sömürgeleştirme, krallık, isyan ve din gibi iktidarı uğraştıran her konuyu sorguluyordu. Bu, İngiltere'nin saldırgan bir yayılma politikası izlediği ve kendine olan güveninin arttığı bir devirdi; imparatorluk emelleri güden ve kudretini kürenin dört bir tarafında duyurmak hırsında olan yeni bir asker ve tüccar milleti doğmaktaydı. Marlowe'un yarıkürelere, enlem ve boylamlara, kutuplara, bilinen ve bilinmeyen kıtalara yaptığı göndermeler, bu keşifler ve denizaşırı ticari atılımlar çağını tam anlamıyla yansıtıyordu; bu özellikler, 1577-80 arasında, deniz yoluyla dünyanın etrafını dolaşan ve 1588'de, İspanyol Armadası'nı bozguna uğratmadan önce Plymouth Hoe'da oynadığı bowling oyununu büyük bir soğukkanlılıkla bitiren Sir Francis Drake'in şahsında varlık ve vücut bulmuştu. Nasıl Timurlenk kendi dünyasında bir fetihten öbürüne fırtına gibi gidiyorsa, İngiltere de, gözüpek kraliçesinin önderliğinde, dünyada yavaş yavaş küresel bir güç olarak sahneye çıkıyordu. Elizabeth'in, İspanyol donanmasıyla karşılaşmalarının arifesinde Tilbury'de İngiliz birliklerine hitaben yaptığı meşhur konuşmanın, *Timurlenk*'ten izler taşıdığı kuşkusuzdur (oyun bir yıl önce yazılmıştı): "...Parma'nın, İspanya'nın veya Avrupa'nın herhangi bir prensi, bana ait toprakların sınırlarını aşmayagörsün; bir haysiyetsizliğe maruz kalmaktansa, buna karşı ben, bizzat silaha sarılacağım– ben, kendim, sizin komutanı-

nız, hâkiminiz ve savaş alanında gösterdiğiniz her yiğitliğin ödüllendiricisi olacağım."

Otoritelerin onca karşı koymasına rağmen, oyunun kendi döneminde o denli başarı kazanmasına şaşmamak gerekir. O kadar meşhurdu ki 1629'da, ilk oynanışından kırk yıl sonra, Londra sokaklarında el arabalarıyla lağım taşıyan mahkûmlara, oyundan yapılan meşhur bir alıntıyla, Timurlenk'in arabasına koştuğu Bayezid'in iki oğluna yaptığı gibi, sataşılıyordu: "Selam size, Asya'nın nazlı yeşim taşları."

Marlowe'un Timurlenk'i –gerçek hayattaki fatihin olduğu gibi– farklı çağlarda farklı bakış açılarından görülmüştür. Aralarında İngilizler de olmak üzere, on dokuzuncu yüzyıl askeri tarihçileri, Tatar'ı dâhiyane askeri becerilerinden ötürü aslan gibi görüp göklere çıkarmışlar, başarılı seferlerinden hayranlıkla söz ederken, kılını kıpırdatmadan yaptığı katliamlar üzerinde o ölçüde durmamışlardır. Yirminci yüzyılda, askeri başarıları aynı heyecan ve hayranlığı uyandırmamıştır. 1971'de John Joseph Saunders, "Hitler ortaya çıkana dek Timur, tarihte ruhtan yoksun ve verimsiz militarizmin en mükemmel örneği olarak sivrilmişti," diye yazmıştır. 1996'da tarihçi Leo de Hartog, Timur'un dar kafalı bir sadist olduğunu söylemiştir.

Farklı kültürlerin, farklı yargılarda bulunmasına da şaşmamak gerekir. *Darülislam*'da, yani İslam camiasında, Timur aileden biri gibidir, büyük bir hükümdar ve İslam dininin yayıcısı olarak saygıyla anılır. Altı kez yakıp yıktığı Hıristiyan Gürcistan'da adından korkuyla söz edilir ve ülkenin en sevilmeyen karşıt-kahramanlarından biri olmaya devam etmektedir. Çeşitli Orta Asya uluslarını boyunduruk altında tutan Sovyet Rusya'da yetkililer, milliyetçi duyguları körükleyeceği endişesiyle adını tarih kitaplarından sildirtmişlerdir. Bahsi yalnızca astığı astık, kestiği kestik bir vahşi ve zorba olarak geçer. Sovyet sonrası Özbekistan'da, ileride göreceğimiz gibi, Timur imajı ıslah edilmiş ve yeni bir ulusun babası olarak yüceltilmiştir. Batıda ise, bilinmezin karanlığında öylece yatmaktadır.

Elizabeth dönemi edebiyat eleştirmenlerini tiksindiren oyun, tiyatroda olduğu gibi, onların on dokuzuncu yüzyıldaki vârislerinin de önyargılarını doğruluyordu. Dublin'deki Trinity

Koleji'nde iktisadi politika profesörü Arthur Houston, *Timurlenk* oyunundaki aşırılıkları mazur göstermek için şu gerekçeyi öne sürmüştü: "Belli başlı kahramanlar, herkesin bildiği gibi, tutkusal aşırılıklara eğilimli, tumturaklı ifadelere düşkün, Doğulu barbarlardır. Benim görüşüme göre Marlowe'un hakkı yenmiştir." Swinburne, Marlowe'un şiirsel yeteneğini övmüş, fakat George Bernard Shaw onu, 'zevk yoksunu, cahil' bir halka hizmet veren, bir 'budala' olarak nitelemiştir. Günümüzde ise Edward Said, Marlowe'un 'Doğu sahneleri'ni, Hıristiyan âlemine İslamı 'Öteki' olarak gösteren sağduyu yoksunu görüşe zemin hazırlamakla suçlamıştır. İlk sahneye konuluşunun üstünden dört yüzyıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, *Timurlenk,* hep yaptığı gibi, hâlâ fırtınalar ve tartışmalar koparmaktadır.

Oyunu, imparatorluğa yazılmış bir zafer türküsü, tanrıtanımazlığa düzülmüş bir övgü, ticareti, keşfi, sınıfsal hareketliliği ve bireyciliği kutlayan bir tören, kraliyete ve kalıtım yoluyla geçen tahta yöneltilmiş bir alay, yabancı güçlere karşı bir başkaldırı olarak görmek mümkündür –çünkü *Timurlenk* oyunu Elizabeth dönemi İngilteresi'ni; Bayezid'in Türkiyesi'nin Katolik İspanya'yı anladığı gibi anlamıştı – ancak yine de oyunun olağanüstü başarısı bu farklı yorumlardan kaynaklanmıyordu. *Muhteşem Timurlenk,* dayandığı ilkeler kadar, temsil gücüyle de önem kazanmıştır. Daha ilk perdede, Timurlenk'in top gibi patlayan pürhiddet sesi seyirciyi alıp götürür ve oyunun sonuna kadar da bir daha bırakmaz.

Belli başlı sahneler insanın zihnine nakşolur. Marlowe, çağının akademik araştırmalarını dikkatle incelemiş, Pietro Perondini'nin *Timur'un Hayatı* (1553) ve George Whetstone'un *English Mirror* (1586) adlı kaynak eserlerinden faydalanarak fatihin askeri kariyerine aşinalık kazanmıştı. Her ne kadar kimi sahnelerde tarihsel belirsizliğe düşse de, bazı önemli olayların oyunlaştırılış biçimi olağanüstü güçlüdür. Adeta birer efsane haline gelmişlerdir. 'Türklerin hükümdarı' Bayezid'le Timurlenk'in karşılaştığı sahnede, tiyatro sanatı ve tarih iç içe geçer. Fatihin hayatında bir dönüm noktası olan bu karşılaşma, oyunun da mihenk taşıdır. Bu iki amansız düşman arasında, daha

savaş alanına çıkmadan önce, yaklaşan karşılaşmanın önemini vurgulamak için Marlowe, Osmanlı sultanına geniş ölçüde yer verir. Savaş başlamadan önce maiyetleriyle birlikte karşı karşıya gelip, şampiyonluk maçına çıkacak boksörler gibi birbirlerine hakaret yağdırırlar. Bayezid Timurlenk'e, 'İskit köle' diye hitap eder ve onu 'sümsük ve hadım' bir haremağası haline getireceğine dair Kuran'a el basar. Tatar hükümdar bu tehdide omuz silker ve Türk hükümdara, "senin düşüşün benim adımı dünyaya duyuracak," der. Gerçekten de böyle olur.

Savaş kısa ve yıkıcıdır. Timurlenk, Bayezid'i yenilgiye uğrattıktan sonra onu bir kafese kapatır; sultanı ve karısını çıldırmanın ve intiharın eşiğine getirene dek taciz eder. Marlowe, Bayezid'in yenilgisiyle kaderin önüne geçilemeyeceğini vurgular. Zafere giden yolda Timurlenk'in karşısında hiçbir engel duramayacaktır. Azamet, zulüm, askeri deha, kibir ve şehvet dolu bu adamın gücüne olan güveni sınır tanımaz. Kendine denk kimseleri yerde değil, yukarıda, göklerde bulur. Bayezid'i yenilgiye uğrattıktan sonra, kendini dünyanın 'en büyük hükümdarı' olarak tanımlar, "Tanrı'nın Kırbacı, yeryüzünün dehşeti"dir.

Sahne, inip kalkan, birbiriyle tokuşan silahların gümbürtüsüyle çın çın çınlar. Bir eleştirmenin dediği gibi, oyunda "nefes kesen bir askeri çalım" vardır. Fakat Marlowe'un Timurlenk'i savaşçı olduğu kadar şairdir de (yazar belki de bilmeden, Timur'un sanatsal ve entelektüel eğilimlerine işaret ediyordu). Savaş alanındaki düşmanları o korkunç öfkesini nasıl kabartıyorsa, âşığı Zenokrat tutkularını öyle ateşliyor, oyunu daha yüksek bir mertebeye çıkaran bir dizi şiirle, ihtirası zincirinden boşanıyordu.

Ah Zenokrat'ım, tapılası güzel kadınım,
Güzel kelimesi seni nasıl anlatsın,
Vatan aşkın, vatan tutkunla,
Hükümdar babana bir şey olacak diye nasıl da korktun,
Tarumar saçınla ıslak yanaklarını sildin,
Ve sabah gururlu Flora gibi,

Işıltılı lülelerini havaya savuran,
İnci tanelerinden yağmur
Işıl ışıl yüzüne gök yakutlar yağdıran,
Güzelliğin oturduğu, perilere ilham veren,
Fildişi kalemiyle ciltler dolusu yazan
O hulyalı gözlerinden esinlenen,
O gözler ki Ebena göğe çıktığında,
Gece yürüyüşünün sessizliğinde,
En karanlık geceye ışık saçan,
Ayı, yıldızları, gezegenleri yakan.

Daha sonra Zenokrat hastalanır ve Timur koyu bir kedere batar. Eli kanlı imparator, bir kez daha aşk şairi olur.

En aydınlık gün bile artık bana kapkara,
Gümüşten dalgalar üstünde neşeyle seken,
Göklerin o hiç sönmeyen ateşi bile,
Şimdi yakıta muhtaç, ışınlarını beslemeye,
Ölgün ışığıyla sarıyor ve utançla
Tapınaklarını kapkara bulutlarla,
Çöktü çökecek ebedi karanlık dünyaya,
Işık veriyordu Zenokrat, hayat veriyordu ona,
Fildişi yuvalarında ateş saçıyordu gözleri,
Her bakana ısı, canlılık veriyordu,
Şimdi göklerin hışmına uğradı,
O gökler ki kıskançlıkları rakip tanımaz,
Son nefesinden mutluluk duyuyor,
Sarılmış ölümün çöken bulutuna.

Fakat hiçbir şey onu kurtaramaz. Görkemli yatağında, etrafı hükümdarlar, doktorlar, üç oğlu ve kocasıyla çevrili olarak ölür. Kahırdan çılgına dönen Timur, tanrı "çapkın Jüpiter"e Zenokrat'ı kendisinden çaldığı için sövüp sayar, onu, "göklerin görkemli kraliçesi" yapmakla suçlar. Kederli ifadesinde askerlik damarı ve dilinin keskinliği hissedilir, ama bu ümitsizlikten ve başına gelen felaket karşısında duyduğu çaresizlikten kaynaklanmaktadır.

Oyun, Timur'un ölümüyle sona erer. Burada, yani ömrünün sonunda bile, pişmanlık ve tövbeden eser yoktur, ne de kendinden daha büyük bir güce yenildiği duygusunu taşır. Bunlar yerine, bir harita getirtip, şurasını-burasını işaret ederek, oğullarının önünde dünyanın dört bir tarafındaki savaş alanlarında kazandığı zaferleri yeniden yaşar. Daha vârisi Amyras'a taç giydirecektir; fakat işte o anda doğa dünyadaki hiçbir düşmanının Timur'a yapamadığını yapar. Can çekişir, son nefesini verirken bile küstahlığı elden bırakmaz:

Elveda evlâtlarım! Aziz dostlarım, elveda,
Duyuyor vücudum, ağlıyor ruhum,
En güzel dilekleriniz ulaşamıyor artık bana,
Ölüyor Tanrı'nın Kırbacı, ölüyor Timur, elveda.

Marlowe, dram yazarlarının alışılmış bütün hatalarına düşer: mübalağa, tarihle uyuşmayan olgular, coğrafi yanlışlıklar, sansasyon merakı. Fakat yine de *Timurlenk*'te yaratıcı deha şaha kalkar. Tatar hükümdar, başka hiçbir yerde bu denli başarıyla çizilmemiş, bu denli tutkuyla canlandırılmamıştır. Şiirdeki ihtişam, mısralardan akan ahenk, birbiri ardınca gelen çarpıcı olaylar, seyircileri coşturur. Timur'un tanrıtanımaz ve gözüpek bir kahraman olarak yaygın olan imajını, tarihçilerin değil Marlowe'un çizmiş olmasına şaşmamak gerekir. Gerçek hayatta olduğu gibi, oyunda da 'İskit çoban', tüm dünyevi kısıtlamaları aşar, önüne çıkan her şeyi yıkıp geçerek, ezici zaferlerle dolu bir askerlik hayatı sergiler. Marlowe'un Timurlenk'i, tarihteki Timurlenk'ten daha fazla güce sahiptir. Karşı konulmaz, dünya ötesi gücü onu diğer fanilerden ayırıp göklere doğru yükseltir. Masum bakireleri boğazlayarak, toplu katliamlar yaparak, zayıflıklarından ötürü nefret duyduğu tanrılarla rekabet ederek, tüm ahlaki değerlerimizi çiğneyip geçer. Çağdaşlarının da farkında olduğu gibi, bu adam:

Ayağının altına almıştı alınyazısını,
Dize getirmişti yenilmez savaş tanrısını.

* * *

Emelleri ne kadar yüksek, hükmetmek istediği alan ne kadar geniş olursa olsun, gerçek hayattaki Timur'un 1370'te böyle iddialı kıyaslamalara girdiği kuşkuludur. Ne kadar göz kamaştırıcı olursa olsun, kazanmış olduğu unvanlar yanıltıcıydı. Orta Asya'nın küçük bir kısmına egemen olan ve dört bir yandan düşman güçler tarafından sarılmış bulunan Timur, ne Asrın Hükümdarı, ne de Cihangirdi. Böyle yüksek iddialarda bulunabilmesi için onlarca yıl, dur durak bilmeden çarpışması gerekecekti.

Konumunu güçlendirmek için Moğol töresini göz ardı etmeyen Timur'un tahta çıktıktan sonraki ilk icraatı parçalanmış Çağatay hükümdarlığını birleştirmek oldu. Ömrü boyunca kendisini birçok tehlikeden koruyacak olan dirayeti burada da göstererek, Cengiz Han'a kadar uzanan bir dizi hükümdarın sırasına girmeye çalıştı. Çok sağlam olmamakla beraber, Saraymülk Hanım'la evliliği, onun az çok bu konuma gelmesini sağlamıştı. Şimdi bu hayırlı başlangıçtan biraz daha fayda sağlamak için, güçten düşmüş hükümdarlığı eski şaşaasına kavuşturmak niyetindeydi. Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a miras kalmış olan bu topraklar bitmeyen ihtilaflar sarmalında gitgide eriyip küçülmüştü. Önceleri Çağatay ulusu içinde yer alan kuzeydoğudaki bereketli Harezm toprağı, o tarihte Kangırat Sufi hanedanının egemenliği altında bağımsızlığını ilan etmişti. Ulusun bir zamanlar ayrılmaz bir parçası olan doğudaki Moğolistan da şimdi batı komşusu Maveraünnehir'e açıktan açığa düşmanlık güdüyordu; Timur buna bir son vermeye kararlıydı.

Sonraki on yıl boyunca her ikisine de akınlar düzenledi; ordusunu kâh doğuya Moğolların, kâh kuzeye Harezm'in üstüne sürdü. Daha ilerilere gittiği de oldu, fakat o zamanki asıl hedefi, ordugâhının bulunduğu yeri sağlama almak ve genişletmekti. Günümüzde sürekli savaş, kaynakları kurutan fuzuli bir israf olarak görülebilir, ancak Timur'un zamanında göçebe toplumların sadakatini sağlamanın en etkili yolu onları yağma ve talanın sancağı altında birleştirmekti. Gerçi onun bu hızlı yükselişi karşısında güçlerini kaybeden boy beyleri arasında, ona karşı çıkmaya kalkışanlar hiç eksik olmuyordu. Fakat bu türlü

girişimler, Timur'un ordusunu ustalıklı bir biçimde takviye etmiş olmasından ötürü hüsranla sonuçlanıyordu. Hüseyin'le ittifakları sırasında muazzam bir ordu toplamışlardı ve Hüseyin'in katlinden sonra onun ordusu da Timur'un safına geçmişti. Bu yolla Timur'un kumandası altındaki asker sayısı, Çağatayların Karaunas birlikleri de dahil olmak üzere ürkütücü bir sayıya ulaşmıştı. Savaştan bir lanet gibi kaçınan, istikrar ve refah arzusunda olan yerleşik topluluklardan da ayrıca takviye geliyordu. Boy beylerinin aksine, onlar ancak güçlü bir liderin gelişmek için gereksinim duydukları barış ortamını sağlayabileceğini biliyorlardı.

Timur doğu komşularına ilk seferini 1370'te, tahta çıktığı yıl düzenledi. Hasmı, suikast kurbanı İlyas Hoca'nın yerine geçen Moğol lider Kamereddin'di. Her ne kadar Timur'un güçleri ganimet yüklü olarak döndülerse de, bu ilk sefer istenilen sonucu vermedi. Kamereddin sonraki yıllar boyunca baş belası olmaya devam etti. Moğollara karşı daha başarılı akınlar düzenlendiği oldu –bir sonraki 1375'teydi– fakat başlarındaki kişi hep kaçmayı başardı. Bugünkü Kırgızistan'ın bulunduğu Isık Göl'ün kuzeyindeki Tienşan Dağları üzerinden yapılan seferlerden birinde şöyle bir olay geçtiği rivayet edilir: Moğol okçularını kovalayan Timur'un askerlerinin her birine yerden bir taş alıp bir yığının üstüne koymaları emredilir. Düşmanı bozguna uğratıp geri döndüklerinde her biri yığından birer taş alacak, böylece Timur geriye kalan taşlara bakarak kaybını hesaplayabilecekti. O kadar çok kayıp vermişlerdi ki dağdan ayrıldıklarında geride taştan dev gibi bir kule kalmıştı. 1370'lerde Timur'un adamları Moğolistan'a daha birçok sefer yaptı; 1383'te, Moğollara bir ağır yenilgi daha yaşatıldığında Kamereddin, askeri açıdan artık düşüşe geçmişti. 1389'da, Moğol hanı Tuğluk Timur'un oğlu Hızır Hoca tarafından Moğolistan'dan atıldı, fakat bu yenilgi de onun sonunu getirmedi. Ertesi sene, Hızır Hoca'nın Timur'un orduları önünden kaçışını fırsat bilip tekrar gücü eline geçirmeye çalıştı, fakat yine yenilgiye uğradı. Hakkında doğruluğu kanıtlanmamış en son bilgi 1393 tarihlidir; çekilmekte olan ordusuna ayak uyduramadığı için adamları tarafından birçok odalığı ve üç beş gün yetecek kadar yiyecekle bir-

likte bir ormanda bırakıldı. Bir daha da kendisinden haber alınamadı.

Bundan kısa bir süre sonra, Timur'un doğu sorunu hemen hemen kalıcı sayılabilecek bir biçimde çözümlendi; Hızır Hoca kendinden daha güçlü olan komşusuyla uzlaşarak Moğol Hanı olarak tanındı. İkisi arasındaki ilişki, Hızır Hoca'nın kız kardeşi Tükel Hanım'ı Timur'la evlendirmesinden sonra iyice pekişti. Taşıdığı asil kan dolayısıyla, Tükel Hanım ikinci sultan oldu ve Küçük Hanım adıyla bilindi. Timur'un gücü ve zenginliği her sefer sonunda biraz daha arttıkça eşlerinin ve odalıklarının sayısı da o oranda çoğalıyordu.

Bu yıllar zarfında Timur, kuzey komşusu Harezm'i de dize getirmeye çalıştı. Görünürdeki ihtilaf konusu, Çağatay imparatorluğunu Cengiz Han'ın ikinci oğluna bıraktığı duruma geri döndürmekti. En az bunun kadar, hatta belki bundan da önemli bir neden daha vardı. Harezm, Çin'i Akdeniz'e bağlayan kervan yollarının üstünde kurulmuş oturuyor, bu nedenle refah içinde yüzüyordu. Bölgeyi tekrar Çağatay nüfuzu altına almak hem muazzam bir gelir getirecek hem daha fazla yayılıp büyümek için gerekli kaynağı sağlayacaktı. Timur bölgeyi ilhak edebilir ve kuzey sınırını güvence altına alabilirse, ilk kez ordularını Çağatay ulusunun sınırları ötesine sürme olanağına kavuşacaktı.

Ordularını durmaksızın seferber etmek ve onlara düzenli olarak ganimet sağlamak, Timur'un ömür boyu güttüğü bir strateji oldu. Bu, özellikle boyların muhalefetini en aza indirgemek içindi. Çünkü ulusun geleneksel siyaset kültürü, boylar arasında kurulan kaypak ittifaklar ve bir durulup bir ortaya çıkan ihtilaflarla doluydu ve bu böyle gittiği sürece Timur güçlü olamazdı. Yapmak istediği, ast üst sıralamasına ve yetkeye öteden beri saygılı bu savaşçı kavimleri kendisine sadık bir ordu içinde sımsıkı kaynaştırmaktı. Gücün, kudretli bir liderin şahsında ve tek bir merkezde toplanması boy beylerinin konumlarını zayıflatacaktı. Bu kayıpları bir biçimde telafi edilmezse, Timur desteklerinin sürekli olacağına güvenemezdi. Onları ancak ulus dışına çıkarıp, sınır ötesi zaferlere koşturursa ulus içi siyaseti sona erdirebilir veya hiç değilse azal-

tarak onların sadakatini koruyabilirdi. Böylece, Amerikalı tarihçi Beatrice Forbes Manz'ın söylediği gibi, "siyasetin yerini şimdi fetih almıştı".

Bu Timur'un son derece etkili, uzun vadeye dönük yaklaşımıydı. Daha yakın vadeye bakıldığında da, Harezm ele geçirilmeye değer bir ganimetti. İki başkenti Kat ve Urgenç, çok büyük kentlerdi. Urgenç, bütün dünyayı dolaşan gezgin İbn Battûta'yı çok etkilemişti; çarşıları alıcı ve satıcılarla öyle tıka basa doluydu ki kente bir inişinde şuraya buraya seğirten insan kalabalığından kımıldamakta zorluk çektiğini yazmıştı. Arabşah da, "kent refah içinde yüzüyor, müthiş bir bolluk var; güzellikleri göz alıyor," demişti.

Harezm, doğal zenginlik bakımından son derece bereketli bir topraktı. Yiyecek, özellikle de meyve ve tahıl çok bol yetişiyordu. Kavun ve narla güvercin, ördek ve turna kebabı olarak yenen av etleri de yöreye özgü lezzetlerdi. Ceyhun Nehri'nin deltasından gelen suyla, tarlalardan yüklü miktarda pamuk rekoltesi sağlanıyordu. Ovalarda koyun, Aral Gölü çevresindeki bataklık topraklarda büyükbaş hayvan sürüleri otluyordu. Onuncu yüzyıl coğrafyacısı Mukaddesi, çarşıların, bir kısmı Volga'nın kuzeybatısındaki Bulgar ülkesinden gelme, pahalı hayvan postlarıyla dolu olduğunu söylemiştir. Vaşak, samur, tilki, iki tür kunduz, sincap, kakım, sansar, tavşan ve keçi vardı. Üzüm, hurma, susam ve balın yanı sıra, eşsiz halılar, pamuk ve ipek işlemeli kumaşlar ve ihraç amaçlı kalpaklar da bol miktarda üretiliyordu. Askeri gereç bakımından da hiçbir sıkıntı yoktu. Orduları donatacak kadar kılıç, zırh, ok ve yay hazırda bulunuyordu. Buraya özgü bir meta olan ve zırh kaplamada kullanılan beyaz kavağın kabuğu çok revaçtaydı. Avcılar, göz alıcı yüzlerce atmacadan birini almak için çarşıya gelirlerdi. Mukaddesi, bütün bu ürünlere ve etkinliklere ilaveten, Harezm'de son derece gelişmiş bir köle ticareti olduğunu da keşfetmişti. Bozkırdaki göçebelerden satın alınan veya çalınan Türk kız ve oğlan çocukları, Müslüman yapılarak İslam ülkelerine gönderiliyor; bu çocuklar gittikleri yerlerde çoğunluk yüksek mevkilere çıkıyorlardı.

Bu bol kazançlı ticaretin hatırı sayılır bir kısmı, çalkantı içindeki Maveraünnehir atlanarak gerçekleşiyordu. Timur'un ne yapacağı belli olmuştu. İşgale hazırlık olarak, bir mektupla Harezm önderi Hüseyin Sufi'den Çağatay topraklarının iadesini talep etti. Cevap gecikmedi. Değil mi ki Harezm kılıç kuvvetiyle ele geçti, ancak kılıç kuvvetiyle geri alınabilirdi. Beklenen bu ters cevap, Timur'a aradığı savaş gerekçesini sağladı. Ordusu, 1372'de kuzeye akın etti. Fevkalade kanlı bir çarpışmadan sonra Kat şehri düştü. Bu, ilk önemli zaferlerinden biri olduğu kadar, iradesine karşı gelen kentlere uygulayacağı askeri muamelenin de bir göstergesi oldu. Kat'ın tüm erkek nüfusu kılıçtan geçirildi, karıları ve kızları esir alındı. Kent yağmalanıp ateşe verildi. Bu, Hüseyin'in teslim olacağı andı, fakat bir zamanlar Timur'a bağlı boy beylerinden birinin, direnişi sürdürmesi için onu yüreklendirmesi sonucu, Hüseyin savaşmayı seçti.[16] Tekrar yenilip Urgenç'e çekildi ve kısa bir süre sonra burada, sefalet içinde öldü. Onun yerine geçen ve düşman güçlerinin üstünlüğünü anlayan kardeşi Yusuf Sufi uzlaşma yolunu seçti ve Hüseyin'in kızı Hanzade'yi, Timur'un en büyük oğlu Cihangir'e eş olarak göndermeyi vaat etti.[17] Bu gurur okşayan bir teklifti, çünkü kız hem güzel hem de kuzeydeki Altın Orda hanı Özbeg'in torunu olması itibariyle asil kanlıydı. Arabşah onun için, "en yüksek tabakadan ve büyük bir varlıktan geliyordu, seçkin bir soya ve olağanüstü bir güzelliğe sahipti; Şirin'den daha tatlı, Valide'den daha zarifti," diye yazmıştır.

Timur güneye, Semerkand'a dönerek beklemeye başladı. Fakat gelin gelmedi. Düğünden çok savaşla ilgilenen Yusuf

16 Hüseyin'in kulağına fısıldayan aşiret reisi, Timur'un 1370'de, aralarında sürüp giden kan davasını halli için Emir Hüseyin'i katletmesine izin verdiği Keyhüsrev'den başkası değildi. Keyhüsrev, daha sonra Harezm Sufilerinin safına geçişinin bedelini ödedi. Ele geçirildiğinde, Timur tarafından Emir Hüseyin'in ailesine verildi ve onlar da aynı şekilde Keyhüsrev'i katlettiler. Bu, Timur'un boylarla baş ederken gösterdiği sertliğin tipik bir örneğiydi. Her iki halde de kendi ellerini kirletmemişti.

17 Timur'un eşlerinin adları ve sayıları konusundaki belirsizlik, oğullarına gelindiğinde az da olsa kaybolur. İlk oğlu Cihangir, 1356 civarında, Timur yirmi yaşlarındayken dünyaya gelmişti. On altıncı yüzyıl tarihçisi Handmîr'e göre, annesinin adı Nermişağa'ydı. Ardından Ömer Şeyh, ondan sonra da 1366'da doğan üçüncü oğlu Miranşah gelir. En küçükleri Şahruh 1377'de doğmuştu.

başkaldırarak Kat'ı yeniden ele geçirdi. 1373'te ona karşı bir sefer daha düzenlendi. Yusuf anlaşmayı kabul etti ve Harezm'in güneyi Timur'un eline geçti. Hanzade bu kez tam zamanında, yeni ailesi için müthiş hediyelerle dolu bir kervan eşliğinde güneye gönderildi. Bu, altın ve değerli taşlardan, halis ipek ve atlaslardan, süslü halılardan, hatta bir de altın taçtan oluşan bir hazineydi. Onu güveye götüren yola çiçekler serpiştirilmiş, halılar serilmişti; hava latif kokularla ağırlaşmıştı. Bu olağanüstü düğün alayını seyretmek için toplanmış, gözleri sonuna kadar açık köylü kalabalıkları arasından, gelin, beyaz bir deve üstünde ve güzel yüzü namahreme karşı duvakla örtülü olarak sessizce süzülüp geçiyordu. Refakatinde bir grup kılıçlı süvari vardı, armağan yüklü develerden ve emrine amade hizmetkârlardan oluşan maiyetinin geri kalan kısmı ise ardı sıra geliyordu. Bu muhteşem bir manzaraydı.

Fakat Cihangir'in evliliği uzun sürmedi. 1376 sıralarında, Moğollara karşı düzenlediği bir başka seferden Semerkand'a dönen Timur'u bundan çok farklı ve meşum bir alay karşıladı. İçlerinde en yaşlı ve en güvendiği emirlerinden Hacı Seyfeddin Nukuz'un da bulunduğu bir grup soylu onu karşılamak üzere at sırtında yavaş yavaş geliyorlardı. Siyah cüppelere bürünmüşlerdi; yüzleri, gözleri toza bulanmıştı; yastaydılar. Cihangir, yakalandığı bir hastalığa kurban gitmişti.

Yezdi, "hükümdarlığın bütün önde gelenleri, şerifler ve diğerleri kara ve mavi kılıklar içindeydiler; kanlı gözyaşları döküyorlar, yüzlerini gözlerini toza buluyorlar, göğüslerini, bağırlarını döverek töreye uygun bir biçimde kendilerini paralıyorlardı," diye yazar. "Kentte oturan herkes, başları açık, boyunları çul ve kara keçeyle sarılı ve gözleri yaş içinde, havayı feryat ve figanla inleterek şehir dışına doğru akıyordu."

Timur, teselli edilecek gibi değildi. Henüz yirmi yaşına girmiş olan en büyük oğlu Cihangir, onun en büyük gurur kaynağı ve tahtının vârisiydi. Delikanlılık çağından başlayarak babasının askerlik ve siyaset yaşamının ön saflarında yer almış, Timur'un başka her özelliğinden fazla önemsediği yiğitliği, onun geleceğin hükümdarı olarak görülmesine yol açmıştı. Hatta gözüpek bir cengâver olarak, Moğollara yapılan bir akın sırasında

Timur'un öncü kuvvetlerine kumanda bile etmişti. Kısa ömrüne iki de oğul sahibi olmayı sığdırmıştı. Bunlardan Muhammed Sultan hükümdarın gözdesiydi. Sonraki hayatında, Timur'un vârisi olarak Cihangir'in yerini aldı. 1402'de, Ankara'da, Sultan Bayezid'e karşı savaşa sokulan müthiş düzenli birlikler, onunkilerdi. Cihangir'in ölümünden bir ay sonra, farklı bir eşten olma Pir Muhammed adlı bir başka oğlu da, daha az güvenilir olmakla birlikte, cesareti ve bahadırlığıyla dedesinin gözüne girmeyi başardı.

Timur, koyu bir yasa bürünmüştü. Hiçbir yumuşak söz, hiçbir teselli acısını dindirmiyordu. En güvendiği emirlerini ve kadınlarını tersleyerek başından savıyordu. Yezdi, "her şey gözüne kapkara görünüyor, her şey sinirine dokunuyordu," diye yazar, "ve yanakları her an gözyaşlarıyla sırılsıklamdı; sırtında devamlı yas kılığı vardı; hayatı çekilmez olmuştu. Büyük hükümdarın her dönüşünde düğün bayram edilen bu topraklar, iniltili bir yas yerine dönmüştü."

Cihangir'in ölümü, Timur'un çok zor atlattığı bir badire oldu. Her ne kadar kendine en yakın kişilerin birçoğundan –emirlerinden, silah arkadaşlarından, bilginlerinden, din ve ahlak hocalarından– daha uzun yaşayacak ve sevdiklerinin ölümlerine yavaş yavaş alışacak da olsa, ilk oğlunun ölümünün etkisinden kurtulamadı. Akınlarına bir süre ara verdi. Semerkand'da cenge hazırlanan orduların uğultusu duyulmaz oldu. Timur'un üst düzey subayları içinde en fazla çalışan, orduya asker yazmakla görevli emir subayları *tavacılar* suskunluğa gömüldü.

Her ne kadar ufukta bir askeri harekât görünmüyor idiyse de, çok geçmeden siyaset işin içine girdi. Bir gün Timur'un sarayına üstü başı perişan bir adam çıkageldi. Perişan durumu bir yana, bu adam Cengiz Han soyundan gelen Toktamış'tı. Kuzeydeki Ak Orda'nın hanı ve babasının katili Urus'tan kaçıyordu. Şimdi sürgündeydi, ama babasının intikamını almaya ahdetmişti ve henüz Timur bilmiyor da olsa, Altın Orda Hanlığı'nı tekrar birleştirip başına geçmek azmindeydi.

* * *

"Bütünlükten tümüyle yoksun, kum gibi dağınık, düzenli ve akılcı hiçbir yaklaşıma izin vermeyen bir araştırma konusu seçmek istesek, Asya'daki göçebe kavimlerin tarihinden daha uygununu zor buluruz."

HENRY HOWORTH, *Moğolların Tarihi*

Toktamış'ı ve başına geçmeyi istediği hanlığı anlamak için on üçüncü yüzyıl Moğol istilalarına geri dönmek gerekir. Altın Orda Hanlığı veya o zamanki adıyla Deşt-i Kıpçak, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin ikinci oğlu Batu tarafından kurulmuştu. Bozkır geleneğine göre Cuci'ye, Karakurum'da, hükümdarlık merkezine en uzak topraklar verilmişti. On üçüncü yüzyıl İran tarihçisi Cüveynî'nin belirsizlikten yoksun tanımına göre, bunlar, Sibirya'daki İrtiş Nehri'nden batıya doğru, "Moğol atlarının toynaklarının çiğnediği son noktaya kadar" uzanıyordu. Bu belirsizlik, Cuci'ye verilen hediyenin sözde kaldığı gerçeğini göz ardı eder, çünkü bu topraklar daha tam olarak fethedilmemişti. Cuci, 1227'de, babasından kısa bir süre sonra ölmüştü. En büyük oğlu Orda, batı Sibirya'yla Ceyhun ve İrtiş nehirleri arasındaki, "Cuci Ulusunun Doğu Kanadı" olarak adlandırılan koridor bölgeyi almıştı; buraya daha sonra hem Ak Orda hem Gök Orda denilmesi karışıklığa yol açmıştır. Moğol hükümdarlığının batı kolu olan ve sonradan üzerinde Altın Orda Hanlığı'nın kurulduğu, batıdaki daha yakın topraklar üzerinde egemenlik kurmak, yani o atların nereye kadar gittiğini saptamak Batu'ya düşecekti.

İlk fırsat, 1235'te eline geçmişti. Hanlarhanı Ögedey, Volga Bulgarlarını ve Kıpçakları boyunduruk altına almak için gönderilen 150 000 askerlik ordunun kumandasını Batu'ya vermişti. Kuzey Müslümanlarından olan göçebe Bulgarlar, başkenti Volga ve Kama nehirlerinin birbirine karıştığı noktanın yakınındaki Bulgar'da bulunan zengin bir devlet kurmuşlardı. Çadırlarda yaşıyor, hayvancılıkla uğraşıyor ve Maveraünnehir'le, silah ve mamul madde karşılığında kürk ve köle ticareti yapıyorlardı. Kıpçaklar ise, Hazar Denizi'nin kuzeyinde, Sibirya'dan Tuna'ya kadar uzanan bozkırlar üzerinde egemen olan çok güçlü Türk göçebe topluluklardı.

Bulgarları yenmek zor olmadı ve başkentleri yakılıp yıkıldı. Kıpçakların reisi Başman, Moğollara karşı çok zorlu bir direniş koydu, fakat sonunda Volga boyunca bir aşağı bir yukarı kovalanarak ele geçti. Yenilgiye uğratılan her hasma yapıldığı gibi, yenenlerin önünde diz çökmesi emredildi. Cevabı, "ben de bir zamanlar kraldım ve ölümden korkmuyorum" oldu. "Deve değilim ki diz çökeyim." Hemen oracıkta ortadan ikiye biçildi.

Batu'nun komutasındaki kuvvetler, 1237'de Ural Nehri'ne vardı ve buradan geçerek Rusya'ya girdi; kendi aralarında bölünmüş ve son hadde güçsüz düşmüş Rus prenslerinin durumundan faydalanarak Moskova'dan Kiev'e kadar yakılmadık, yıkılmadık kent bırakmadı. Adı bilinmeyen bir tarihçinin ifadesine göre, batıdaki Riazan ve Kolomna kentleri öyle bir yıkım ve talana uğradı ki, "geride, ölülere ağlayacak bir çift göz bile bırakılmadı." Diğer kentler tümüyle haritadan silindi. Kiev, 1240 Noeli'nden kısa bir süre önce düştü; Bizans kiliseleri ateşe verilerek yerle bir edildi, azizlerin saklanan kemikleri tiksintiyle yakıldı.

Yaka yıka, asa kese, Avrupa kapılarına kadar ilerleyen Moğol ordusu, 1241'de Polonya'ya girdi. Anayurtlarından binlerce kilometre uzakta, hiç bilmedikleri bir coğrafyada bulunuyorlardı; kara kışın ortasıydı; Cengiz'in kıdemli komutanlarından Subedey'in üstün askeri becerisi sayesinde, Ruslar gibi bölünmüş olan Polonyalı feodal derebeylerini yendiler. Krakow, Paskalya'dan önceki pazar günü düştü. Hemen ardından, şimdi Walstadt olarak bilinen yerin dışındaki çarpışmada Moğollar, mağlup ettikleri Polonyalıların ve Almanların kulaklarından dokuz çuval doldurdular. Silezya da benzeri bir biçimde ezilip geçildi ve Batu'nun ordusu Macaristan'a yöneldi; altmış beş bin civarında korkunç bir kayıpla sonuçlanan Mohi çarpışmasında Macaristan da düştü. Avrupa'nın ta ortasına kadar gelip dayanan Moğol akınları karşısında kara kara düşünen II. Friedrich, Hıristiyan âleminin krallarını, birer mektupla, kurulacak ortak bir orduya katkıda bulunmaya çağırdı. Talebi tam bir sessizlikle karşılandı. Papa IX. Gregorius, Ağustos 1241'de kendi çağrısını yayınladı; fakat hemen ardından vefat etti. Kıta, Moğolların önünde savunmasız bir durumda kalakalmıştı.

1242'de Batu'nun ordusu Viyana'nın güneyindeki Neustadt'da mevzilenmiş; Hıristiyanlık felaketin eşiğine gelmişti. Akınlar Hırvatistan ve Arnavutluk'a kadar ilerledi. Moğolların Macaristan'da yaptıkları tahribatın ardından Fransa kraliçesi Blanche'ın, oğlu IX. Louis'ye ne yapılması gerektiğini sorduğu rivayet edilir. Louis, "Tatar dediğimiz bu insanlar eğer bize saldıracak olurlarsa, ya biz onları Tartarus'a, yani geldikleri yer olan cehennemin dibine göndereceğiz ya da onlar hepimizi birden cennete yollayacak," şeklinde kehanette bulunmuştu. Ne mutlu ki Avrupa krallıkları için bu kehanet doğru çıkmadı. Kıta, müthiş bir şans eseri, Ögedey'in bir önceki yıl Aralık'ta öldüğü haberiyle kurtuldu.

Moğol ordusunda, Batu ve ona rakip Moğol ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü zaten çatlaklar baş göstermişti; bu, Cuci ve Toluy ile Ögedey ve Çağatay hanedanları arasında, daha kalıcı ve daha yıkıcı bir kopuşun habercisi oldu. Karakurum'da, Batu'yu ciddi bir biçimde ilgilendiren bir taht kavgası çıkma olasılığı vardı; kendi çıkarlarını kollayacak bir adayın başa geçmesini sağlaması gerekiyordu. Bu nedenle geri dönmeye ve yeni Hanlarhanı'nı atayacak kurultaya katılmaya karar verdi; gerçi bu işin çözülmesi daha yıllar alacaktı. Ordusu doğuya doğru yöneldi ve Avrupa kurtuldu. Eğer Ögedey biraz daha uzun yaşasaydı, Moğol hükümdarlığı hiç kuşkusuz Atlantik kıyılarına kadar dayanacaktı.

John Joseph Saunders, "yedi yüzyıl sonra bile, bu olağanüstü sefere bakan bir tarihçi şaşırıp kalmaktan kendini alamaz," diye yazmıştır. "İster çarpışmaların yapıldığı, doğu Avrupa'nın büyük bir kısmını içine alan coğrafyanın genişliğine; ister bu kadar büyük bir ordunun sevk ve idaresinde, düşmanın kuşatılmasında, yenilgiye uğratılmasında ve kovalanmasında gösterilen saat şaşmazlığına; ister gerekli malzeme ve mühimmatın temininde gösterilen beceriye ve hiç bilmedikleri Avrupa topraklarında Asyalı ordular üzerinde kurulan zapturapta baksın, Moğol komutanlarının savaş sanatında dünyanın görüp göreceği en büyük ustalar olduğunu teslim etmeden duramaz."

Avrupa seferinin ve Moğolların arasında daha fazla bölünme olacağı beklentisinin ardından Batu'nun önceliği, kendi hükümdarlığını veya ulusunu kurmak oldu. 1242'den 1254'e kadar, Astrahan'ın yaklaşık yüz kilometre ötesindeki, Volga'nın kolu Ahtuba'nın doğu kıyısında, başkenti Eski Saray'ı inşa etti. Ulusu, önceleri Hazar Denizi'nin kuzeyinde, mütevazı bir toprak parçası iken, Rusya ve Avrupa'da kazandığı zaferlerden sonra, Rusya'da Nizni-Novgorod ve Voronez'den başlayıp güneybatıya doğru kıvrılan ve Ukrayna'da Kiev'e ve Romanya sınırında Prut Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alanı içine alacak ölçüde büyüdü. Doğuda, Harezm ve Urgenç de sınırları içine alınmıştı.

Merkezi Saray olan bu topraklar Altın Orda Hanlığı'ydı, gerçi ancak on altıncı yüzyıldan başlayarak bu adla anılacaktı. Hanlık bu adı, Batu'nun Volga kıyılarında dikili, yenik Rus prenslerinin sadakat yemini etmek üzere huzuruna çıktığı, o sırma işli ipek çadırlarından almıştı. Altın sarısı zaten hükümdarlık rengiydi. Cengiz'in soyundan gelenler Altın Sülale olarak bilinir; Hanlarhanı, töre gereği, egemenlik haklarını Altın Orda'dan kullanırdı.

Batu'nun koyduğu sınırlar on dördüncü yüzyılda Timur'un müdahalesine kadar pek değişikliğe uğramamakla beraber, 1255 veya 1256'daki ölümünden sonra tahtına oturan kardeşi Berke, gene Ahtuba'nın kıyısında ve Volgograd'ın doğusunda yer alan Yeni Saray adlı başka bir kent daha kurdu. Yeni Saray, Özbeg'in 1313'le 1341 arasındaki yönetimi sırasında en parlak devrini yaşayan Altın Orda Hanlığı'nın başkenti oldu. Bu tarihte Çağatay ulusunun yıldızı, artık Asya'yı Avrupa'ya bağlayan başlıca ticaret yolu üzerinde bulunmamaktan ötürü sönmeye yüz tuttu. Avrupa ticaretinin yenilmez öncüleri Ceneviz ve Venediklilere, Don Nehri ağzındaki Kefe ve Tana'da yerleşme izni verilmişti. Yeni Saray, çocuk köle, ipek, baharat, tuz, mısır, şarap ve peynir ticaretiyle büyüyüp gelişiyordu. 1339'da Fransiskenler'den oluşan bir heyet Özbeg'e, Hıristiyan toplulukların himayesine karşılık Avignon papalığından hediye olarak muhteşem bir at getirdi. 1330 yılı başlarında İbn Battûta burada, Moğol, Kıpçak, Çerkez, Rus ve Yunan toplulukların kendileri-

ne ait mahallelerde yaşadığı olağanüstü kozmopolit bir kent keşfettiğini söylemişti. Yeni Saray'da on üç katedral ve çok sayıda cami sayan Battûta, "düzlükte kurulmuş, uçsuz bucaksız, çok kalabalık nüfuslu, harikulade bir kent; çok güzel çarşıları ve geniş yolları var," diye yazmıştır. Birkaç yıl içinde o denli büyüyüp gelişmişti ki, kenti bir ucundan öbürüne geçmek, gayet sistemli hareket eden Faslı gezginin yarım gününü almıştı.

Özbeg'in oğlu Canıbeg 1357'ye kadar başta kaldı; tahtı, sadece Kırım'da seksen beş bin can aldığı tahmin edilen vebanın yol açtığı tahribat yüzünden, feci bir biçimde sallandı. Bu tarihten başlayarak Altın Orda Hanlığı sürekli düşüşe geçti. 1359'da Batu hanedanlığının sona ermesi, yirmi yıl dinmeyen iç savaşlara ve o güne dek boyun eğmiş olan Rus prenslerinin tekrar başkaldırınalarına yol açtı. 1360'la 1380 arası, son derece kanlı olaylar arasında, tahttan tam on dört han gelip geçti. Moğolların nihayet Çin'den atıldığı 1368 tarihinden sonra, Moğol hükümdarlığı artık dümeni elden kaçırmış ve Altın Orda Hanlığı'ndaki iç kavgaları çözemez duruma düşmüştü.

Toktamış'ın Semerkand'a geldiği tarihte, ulus artık parçalanmış bulunuyordu. Önceleri ulusa dahil, sonraları bağımsız olan Harezm, Timur'un yörüngesine girmişti. Merkezi otoritenin yokluğunda, yerel liderler öne çıkmaya başlamıştı. En güçlülerinden biri Kırım'daki Memey'di. Bir diğeri, toprakları Moğolistan sınırına dayanan Ak Orda'nın hanı Urus'tu. O da rakipleri gibi, birliği sağlanmış ve eski gücüne kavuşturulmuş bir Altın Orda'nın başına geçmek emelindeydi.

Bu bölgede kimin başa geçeceği Timur için hayati önem taşıyordu; çünkü Harezm'in fethiyle, hükümdarlığın sınırı kuzeye dayanmıştı. Urus'un yerli düşmanı Toktamış'a destek vererek, Ak Orda'da sürekli huzursuzluk yaratmak, gayet akıllıca olacaktı. Urus'u, en büyük emeli ve Timur'un güneyde yeni doğmakta olan imparatorluğu için büyük bir tehdit olan, Altın Orda'yı birleştirip güçlendirmekten alıkoyacaktı.

* * *

Sefil bir durumda Semerkand'da boy gösteren Toktamış için hiçbir masraftan kaçınılmadı. Timur onu oğlu gibi karşıladı ve şerefine büyük bir şölen tertip etti. Onu altın, mücevher, yeni silahlar, zırh, göz kamaştıran kemerler, giysiler, atlar, develer, çadırlar, otağlar, davullar ve kölelerle donattı. Yerleşmesi için Timur'un kuzey sınırında toprak, emellerini gerçekleştirmesi için bir ordu verildi.

Toktamış Urus'a iki saldırı düzenledi, ikisinde de geri püskürtüldü. Timur her defasında kayıplarını telafi etti ve hiç şikâyet etmeden onu yeniden donattı. Urus, kaçağın iadesini istemek üzere bir elçi gönderdiği zaman Timur'un cevabı hiç gecikmedi: Toktamış'ın yanı sıra savaşa girdi. Taraflar, donmuş bozkırda uzun süre kımıldayamadılar, fakat zafer sonunda Timur ve Toktamış'ın oldu. Urus öldü; yerine geçen serkeş ve aciz vârisi kısa bir süre sonra tahttan indirildi ve 1378'de Toktamış, Timur'un desteğiyle hanlık tahtına oturdu. O tarihten itibaren kendini, Altın Orda Hanlığı'nın tümünü egemenliği altına almaya adadı.

Timur kuzey sorununu –şimdilik– çözer çözmez, eski bir hasmın başkaldırdığı haberini aldı. Harezm'de, herhalde Timur'a bağımlı bir yönetici olmayı kendine yediremeyen Yusuf Sufi, bağımsızlığını ilan etmişti. Her ne kadar kendisi bütün askeri harekâtı boyunca şaşmaz bir biçimde bunu yaptıysa da, Timur için, düşman tarafın anlaşmaları ihlali küfür gibi bir şeydi. Cezai misilleme gerektirirdi.

Urgenç kuşatıldı. Arabşah kenti ırzına tecavüz edilmiş bir kıza benzetmişti: "Güzelim bakireye bir talip gönderdi; adam kızın üstüne çıktı, onu dayanılmaz acılara gark etti, boynundaki örtüleri öyle bir sıktı ki tırnakları neredeyse etine geçti." Kuşatma gereçleri ve mancınıklar şehir surlarının etrafına yığılmış ve yakıp yıkmaya başlamışken, Yusuf ümitsizlikten çılgın bir halde, Timur'a bir mesaj gönderdi: "Neden tüm dünya iki adam yüzünden mahvolsun? Neden dini bütün bu kadar Müslüman, bizim kavgamız yüzünden yok olsun? En doğrusu, bizim ikimizin er meydanında karşı karşıya gelip yiğitlimizi ispat etmemiz." Bu karşılaşma için bir yer ve zaman da önerilmişti.

Her ne kadar sağ tarafı aksak da olsa, bu en büyük zevki dövüşmek olan bir adama yapılmaması gereken düşüncesizce bir teklifti. Timur daveti kabul etti. Parça parça ve metodik bir şekilde düello zırhını kuşandı. Kabartmalarla işli yuvarlak kalkanı sol kolunda asılıydı. Sol kalçasından aşağı uzun, kıvrık kılıcı sallanıyordu. Ancak atına atladıktan sonra, karalı sarılı miğferini taktı.

Bir felaketten korkan emirleri etrafını sarmış, bu kadar cüretli bir işe kalkışmaması için ona yalvarıyorlardı. Şahsi cesaret sergilemeye gerek olmadığını söylüyorlardı. Savaş alanında çarpışmak onların göreviydi. Hükümdarın işi tahtta oturarak emir vermekti. Yaşlı emir Seyfeddin Nukuz öne atılarak atının dizginlerini kavradı ve hükümdarına uyarıda bulundu. Timur hiçbir itiraza kulak asmıyordu. Hizmetlisine vuracakmış gibi yapıp, elinden kurtuldu. Toplu haldeki emirlerine son bir defa baktı; atını müthiş bir kişnemeyle şaha kaldırarak öne doğru mahmuzladı ve geride kalan korku içindeki adamlarını, kaldırdığı toz dumanında öksürüğe boğarak, hendekli kent Urgenç'e doğru dörtnala uzaklaştı.

Sadece birinin, attığı bir tek isabetli okla öldürebileceği sayısız okçunun inanmaz bakışları altında, Timur şehir surları önünde durup, geldiğini bildirdi. Yusuf'un davetine icabet etmişti. Karşı taraftan çıt çıkmıyordu. Yusuf, kuşatmanın en kızıştığı anda, Timur'a meydan okumuş, ama onun kalkıp geleceğine hiç ihtimal vermemişti; fakat işte, yalnız ve korumasız, karşısındaydı. Yiğitlik, cesaret ve gözükaralığın daniskasıydı bu. Adamları önünde rezil olan Yusuf, korkudan en dip odalara çekilmişti. Ölümüne bir düelloda Timur'un karşısına çıkmaya hiç niyeti yoktu.

Timur kale duvarlarına yığılmış, dizi dizi okçu saflarına doğru nefretle başını kaldırdı. "Her kim ki sözünden döner, ölümü hak eder," diye bağırdıktan sonra dönüp gitti. Boş düzlükte uzanan kuşatma alanını geçtikten sonra adamları tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Eğer duyduysa, düşmanının son sözleri, Yusuf'un aklından hiç çıkmamış olsa gerektir. Çünkü sonraki üç ay içinde hastalanıp öldü. Civardaki ovalardan çekirge sürüsü gibi kente doğru ilerleyen Timur'un güruhu, buradaki taşra eyaletlerini yağma etti. Refah kenti Urgenç artık Timur'undu.

Her ne kadar Urgenç'in 1379'daki düşüşü Harezm'in sonunu getirdiyse de, Timur'un bu kentle olan işi bitmemişti. Hükümdarlığında, çoğu zaman aynı bir yerin yıllar sonra tekrar fethi gerekmiştir. Roma gibi oturmuş; kanuna, kitaba dayalı bir imparatorlukta ne gözü ne de hırsı vardı. Hükümdarlığının gelişmesi için ticaret, huzur ve istikrara gerek olduğunu hep hesaba katıyordu, ama fetih daima ağır basıyor, bunlar ikinci planda kalıyordu. Fetih için ordu, ordu için asker gerekti. Ve askerlerin yaptıkları işe karşılık ödeme almaları, memnun edilmeleri gerekiyordu. Askeri harekâtının haritası; Timur'un sınırsız ihtirasının, yenilmez azminin ve dur durak bilmeyen enerjisinin günümüze kalan en güçlü ifadesidir. Seferlerini gösteren oklar, Asya'dan hırsla fırlayıp, doğal engelleri, çölleri, güçlü düşmanları yarıp geçerek batıda tâ Türkiye sahillerinden Avrupa kapılarına, doğuda Sibirya içlerine, kuzeyde Moskova'nın varoşlarından güneyde dünyanın damını aşarak Delhi'ye kadar uzanır. Bu haritaya ve üstündeki tarihlere bakıldığı zaman –Semerkand'da kaldığı iki yıllık tek ara sayılmazsa, peş peşe otuz beş yıl hiç durmadan– yaktırarak, yıktırarak, talan ve yağma ettirerek ordularını seferden sefere koşturmuş olan Timur'un varoluş sebebinin, başka her şeyden fazla, fetih olduğunu söyleyenlere hak vermemek mümkün olmaz.

Urgenç'in başında bulunanlar bunu anlamış olsalardı, herhalde bağımsızlık sevdasını bir yana bırakıp Timur'un hükmü altında daha huzurlu ve barışçıl bir yaşamı seçerlerdi. Fakat kenttekilerin hafızası zayıf olsa gerektir, çünkü 1388'de, ilk isyanlarından sadece on yıl sonra, hiç rahat durmayan ve o tarihte Altın Orda'nın başında bulunan Toktamış'ın kışkırtmasıyla, Harezm'deki Sufi hanedanı tekrar ayaklandı.

Timur bir kez daha kente döndü ve kent ahalisi için sonuç bir kez daha felaket oldu. Timur, fethederken bir kat acımasızsa, aynı yeri tekrar alırken on kat daha acımasızdı. Urgenç yerle bir edildi. On gün boyunca, adamlarına yıkım ve katliam yaptırdı. İşleri bittiğinde, bir zamanlar, "ilim ve irfan sahibi kimselerin buluşma yeri, şair ve yazarların ikametgâhı, terbiye ehli ve mümtaz kişilerin uğrağı" olan kent ortadan kalkmıştı. Urgenç bir tek camiden ibaret kalmıştı. Ne ölçüde gazaba gel-

diğinin bir göstergesi olarak, kentin bulunduğu yere arpa ektirdi. Bir yere uğradığını belirtmek için bıraktığı en korkunç kartvizit buydu; canı isterse bir kentin tamamını pekâlâ yeryüzünden silebiliyordu.

* * *

Bir zamanlar zengin bir ticaret ve tarım merkezi ve Arap ilminin yuvası olan, güllük gülistanlık Harezm, şimdi eski Sovyetler Birliği'nin yaşam savaşı veren, öldüresiye kurak ve kimsenin umurunda olmayan bir köşesidir. Yoksulluk ve hastalıklarının kökünde yatan çoraklığın hikâyesi, Urgenç'in Timur'la olan o talihsiz son kapışmasında gizlidir. Timur, kenti ev ev, duvar duvar yıktırırken hiçbir şeye acımamıştı. Günden güne gelişen ve uçsuz bucaksız tarlalara su vererek tüm tarım etkinliğini olanaklı kılan sulama kanallarını da tahrip ettirmişti. Urgenç çöl olmaya bırakılmıştı. Sonraki yıllarda bir ölçüde kendini toplamış da olsa, eski güzel günlerine bir daha hiç kavuşamadı. Zamanla, komşu Hive, Harezm'in başkenti oldu.

Şimdiki haliyle Urgenç, dümdüz çizgileri ve beton cepheleriyle kül rengi bir Sovyet açık hava müzesidir. Kentin ahalisi, sürekli kuraklığa mahkûm bir bölgede yaşamak talihsizliğine uğramıştır ve yoksulluktan ötürü gidebilecekleri başka bir yer de yoktur. Buranın, içi zehir dolu bir toprak çanağa dönüşmesinde katkısı bulunan Sovyet deneyiminin öncüsü Lenin'inki ortadan kalkmıştır; fakat örneğin Devrim Şehitleri gibi diğer anıtlar, küstah beton nazarlarıyla yerlerinde durmaktadırlar. Harezm'in çöküşünü anlamak için gereken ipuçları kentin her yerine saçılmıştır. Pamuk kozası motifi binaları, ruhsuz apartman yığınlarını, hatta sokak lambalarını bile süsler; bu, hem yörenin başlıca gelir kaynağına hem uğradığı çevre felaketinin mimarına bir göndermedir. Orta Asya'yı bir pamuk ambarı yapmayı kafasına koyan Sovyetler Birliği yönetiminin 1960'lardan itibaren uyguladığı baskı altında, bu aşırı su isteyen ürün, Timur zamanında gürül gürül çağlayan ve Aral Gölü'nü besleyen iki nehri kana kana içerek kurutmuştur. Bugün, Seyhun ve Ceyhun nehirleri artık Aral Gölü'ne bile dökülmemektedir.

Timur'un bir öfke anında başladığı işe, Sovyetler bilmeden ivme kazandırmıştır. Tatar'ın yıktığı sulama şebekesini Sovyetler, inadına daha kapsamlı bir biçimde yeniden yapmıştır. Yol açtıkları çevre felaketinin dünyada bir eşi olmadığı görüşü yaygındır. Çevre sorunu o denli vahimdir ki yakın zamana kadar kışın kar, yazın yağmur alan Urgenç'te bugün ikisi de görülmez. Yıl boyu sıcak ve kuraktır. Bölgenin geri kalan kısımlarında yazlar daha sıcak, kışlar daha soğuk geçer. Bir zamanlar Aral Gölü'nün üstünde süzülerek bölgeyi besleyen yağmur yüklü bulutlar, şimdi su yerine tuz toplamaktadırlar.

Bir kuşak içinde, Aral Gölü'nün yüzölçümü yarıya inmiş, suyu ise dörtte üç oranında azalmıştır. Her yıl su seviyesi bir metre daha düşmekte, rüzgârların önünde, sathını süpürüp götürecekleri kirlenmiş yeni topraklar açılmaktadır. Pamuk mahsulünü ıslah için kullanılan tarım ilaçları buharlaşan göle sızmakta, burada zamanla toza dönüşen kimyasal bir kabuk oluşturarak, şiddetle esen kuzeydoğu rüzgârları ve sık sık çıkan kum fırtınalarıyla bölgenin dört bir yanına saçılmaktadırlar. Göç etmiş veya nesli kurumuş olduğu için, yöredeki memeli hayvan cinsinin sayısı yetmişten otuza, kuş cinsinin sayısı 319'dan 168'e düşmüştür. Aral Gölü'nün tuzluluk oranı otuz yılda üç katına çıkarak içinde yaşayan yirmi dört cins balığın –sazan, levrek, mersin ve somon dahil– tamamını yok etmiş, bir zamanların en büyük limanlarından biri, şimdi ise Sovyet kibrinin mezarı olan Muynak kentine, öldürücü bir darbe indirmiştir. Iskartaya çıkarılmış balıkçı gemileri, gölün çekilmekte olan sahilinden yüz elli kilometre uzakta, paslı gövdeleri üzerinde yan gelip yatmaktadırlar. 1921'de Lenin'in yardım çağrısına uyarak, kıtlıktan kırılan Volga yöresine tam yirmi bir bin ton balık tutup gönderen geçmişin o muazzam Aral donanmasından geriye, kala kala bunlar kalmıştır. 1970'lerde ve seksenlerde yıllık av, kırk bin tonu buluyor veya geçiyordu. Şimdi ise, şurada burada bulunan birkaç tuzlu su birikintisinde yaşam savaşı veren kanserli üç beş balık dışında, göl tamamen boştur.

Muynak'tan hiç ümit yoktur. İnsanoğlunun tecavüzüne uğrayan göl, kendisine miras bırakılan kirliliği rüzgârlarla dört bir yana saçarak ve kenti, kumlu sahillerinde karaya çekilmiş feci bir gemi leşi gibi ve kıyısız bir liman olarak bırakıp gitmiştir.

Sağlık sorunları çok ciddi boyutlardadır. Verem ve kansızlık yaygındır. Beslenme yetersizdir. Et bulmak neredeyse olanaksızdır ve yörede yetiştirilen sebzeler zararlı kimyasallar içermektedir. Su kirlidir. İnsanların soluduğu hava bile çoğu zaman zehirlidir, çünkü rüzgârlar yerden kaldırdıkları kimyasal tozu ciğerlere üfürmektedir.

Boyaları dökük, eskimiş belediye sarayının önündeki bir tabelada, "Balıklar en büyük zenginlik kaynağımızdır," diye yazar; sağında ve solunda bulunan tahta perde üstündeki resimlerde, şişkin pazulu ve güleryüzlü denizciler tuttukları balıkları etine dolgun fabrika işçisi kadınların kollarına uzatmaktadır. En üst katta gayet semiz ve rüşvetçi bir adam olan belediye başkanının makam odası bulunur; halkı kıran açlık, hastalık ve ekonomik bunalımdan çok, şaibeli inşaat projeleriyle ve kendi konağını güzelleştirmekle meşguldür.

En müstebit idarelerden biri olan Timur'unkinde bile, bir devlet görevlisinin yolsuzluğunun tespiti halinde cezasız kalması olasılığı çok azdı. Eğer Timur'a yerel yönetimde hizmet ediyor olsaydı, bugünkü Muynak belediye başkanı mimlenmiş bir adam olurdu. 1404'te beş yıllık batı Asya seferinden Semerkand'a dönen Timur, şehrin valisi Dina'nın onun gıyabında keyfi idare uyguladığını öğrenmişti. Clavijo, "Haşmetmeapları, geleli beri bu adamın kendisine gösterilen güveni ve görevini kötüye kullandığını ve ahaliye zulmettiğini öğrenmişti," diye anlatır. "İşte bu nedenle, Dina denilen valinin huzuruna çıkarılmasını emretti ve hüküm verildikten sonra adam dışarı getirilmesini hiç geciktirilmeden asıldı."

Ceza bununla kalmadı. Valinin Semerkand sakinlerinden kopardığı paralar imparatorluk hazinesine konuldu. Dina'nın bağışlanması için para teklif eden nüfuzlu bir arkadaşı da ipe gönderildi. Timur'un gözdelerinden bir başka görevli de vali lehine benzeri bir girişimde bulunmaya kalkıştığı için tutuklandı ve servetinin tamamının yerini söyleyene kadar işkenceye tâbi tutuldu; denileni yapar yapmaz da darağacına, Semerkand valisinin yanına gönderildi ve ölene dek baş aşağı asılı bırakıldı. "Bu kadar yüksek mevkili bir kişiyi ölüme gönderen bu yüksek adalet, herkesi tir tir titretti; bu adamın Haşmetme-

aplarının fazlasıyla güvendiği bir zat olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir."

Muynak'taki tek işveren balık konserveleme fabrikasıdır, fakat onun da günleri sayılıdır. 1941'de ilk kurulduğu zaman, göl yalnızca 500 metre uzaklıktaydı ve balıkçılar tuttukları balıkları getirip kapısına bırakıyorlardı. Şimdi işlediği az miktardaki balık, yörenin tuz göllerinden gelmektedir; bu fabrikayı ayakta tutmak için harcanan çaba göstermelik ve devlet güdümlüdür. Fakat gene de tutmamıştır. Otel gibi, konserve fabrikası da batmak üzeredir. Bir yıldan beri maaşlar ödenmemektedir. Daha iyi günlerinde balığı işleyen 1200 kişilik işçi kadrosundan pek azı kalmıştır. Çalışma koşullarının kötülüğü, bunların çoğunu dayak yemişe döndürmüştür. İçerisi zindan gibi karanlık ve rutubetlidir. Işıksız dehlizler binanın en dip noktalarına kadar girmektedir. İnsanın şakaklarını zonklatan, kıyafetini delip iliklerine işleyen cinsten dondurucu bir soğuk vardır. Duvarlar kir içindedir. Yağlı kara pisliğin hemen altından yer yer seçilen ve işçileri göklere çıkaran Sovyet dönemi sloganları, ortaçağdan kalma makinaların üstüne iki büklüm eğilmiş kadın ve erkeklere tepeden bakmaktadır. Tüm fabrikaya, kokmaya yüz tutmuş balık ve makine pası birleşiminden kaynaklanan feci bir koku egemendir. Fabrikanın arka tarafında bir grup adam uydurma el arabalarıyla, Timur'un döneminde İbn Battûta'yı çok etkilemiş olan ("dünyanın en iri ve lezzetli") kavunlarının yığılı olduğu bir tezgâhın önünde toplanmışlardır. Bu, bir tek meyve çeşidi olan ve hiç sebzesi bulunmayan, yoksul bir manavı andırmaktadır, fakat gerçek daha da acıdır. Orta Asya'nın en gelişmiş ülkesindeki balık konserveleme fabrikasının parası kalmamıştır. İşçilerinin maaşını kavunla ödemektedir.

3

"Dünyanın En Büyük ve En Kudretli Hükümdarı"

"Bir tarafta askeri başarılarından gözü kamaşanlar, diğer tarafta gaddarlığından ve insan hayatına hiç değer vermeyişinden iğrenenler, Timur'un kişiliğini, farklı değerlendirmelere tâbi tutmuşlardır."

EDWARD G. BROWNE, *Edebiyat Tarihi Gözüyle İran*

Timur'un benzersiz yaşamını, sayısız sefer ve zaferlerini, bunları gerçekleştirmek için ona dünyanın yarısını katettiren güdüleri, ölüm döşeğine ömrünce hiç yenilmemiş bir adam olarak yatmasını sağlayan taktik becerilerini anlamak; debdebe ve tantanaya, yiğitlik ve güzelliğe olan düşkünlüğünü, tembelliğe, korkaklığa ve yolsuzluğa karşı hoşgörüsüzlüğünü, ilim ve irfan erbabına ve din bilginlerine duyduğu ezeli saygıyı, milyonların hayatına mal olan kurnazlık ve gaddarlığını, başkalarının imdadına yetişen cömertlik ve bağışlayıcılığını değerlendirmek; kısaca, dünyanın belki de en büyük, 'yoktan var olmuş' adamını tanımak istiyorsak, öncelikle çağdaşlarının onu nasıl gördüğüne bakmak en doğrusu olacaktır.

Timur'u en fazla yücelten profili, on beşinci yüzyıl İranlı saray tarihçisi Şerefeddin Ali Yezdi sağlamıştır. *Zafername*, tam anlamıyla Timur'a düzülmüş bir methiyedir; hükümdar dalkavukluğu yapan bu bölümler kitabın her tarafına serpiştirilmiştir; o kadar ki okur, bu yaltaklanmadan sıkılır ve Yezdi'yi köle ruhlu, iflah olmaz bir dalkavuk olarak bir kenara atmak ister.

Fakat İranlının bu yağ kokan tarihçesinde ilginç olan taraf, Timur'un en müzmin eleştirmeni İbn Arabşah'la, hükümdarın kişilik özellikleri konusunda hemfikir olmasıdır.

Yezdi, "yiğitliği onu Tatarların en büyük hükümdarı mertebesine yükseltti ve Çin'den Yunanistan'a kadar bütün Asya'nın ona kul köle olmasını sağladı," diye yazar. "Devleti kendisi yönetirdi; kendisine bir tek bakan tutmamış, giriştiği her işte başarılı olmuştu. Kendisine itaat etmeyenler dışında –bunları en ağır biçimde cezalandırırdı– herkese karşı cömert ve nazikti. Adalet tutkunuydu; toprakları üstünde zorbalığa kalkışan hiç kimse cezasız kalmazdı; ilme ve ilim adamlarına saygısı büyüktü. Sanatın gelişmesine katkıda bulunmak için didinirdi. Korkusuzca plan yapar, korkusuzca uygulardı. Hizmetinde bulunanlara çok iyi davranırdı."[18]

Ne gariptir ki Timur'un en değerli portresini Arabşah sağlamıştır. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu Suriyeli 1401'de, doğup büyüdüğü kent Şam'da Tatar ordularının yaptığı yıkım ve katliama bizzat tanık olduğu için tarafsız bir gözlemci olmaktan çok uzaktır. Kent ahalisinin uğradığı işkence ve kıyımdan dehşete düştüğü için, Timur'un hayatını anlatırken intikam duygusuna yenilmesine şaşmamak gerekir. Kahramanına, durup durup piç, engerek yılanı, iblis, zorba, tehlikeli sahtekâr, hain budala, uğursuz baykuş ve benzeri hitaplarda bulunması, Arabşah'ın tarafsız bir biyografi yazarı olarak değerini düşürür.

Fakat işte asıl bu derin düşmanlığıdır ki Arabşah'ın, Timur'un kişiliği hakkında söylediklerini önemli kılar. Kitabının son bölümünde bu açıkça ortaya çıkar, bu bölümün başlığı bile okuru şöyle bir silkeler: "Timur'un Olağanüstü Meziyetleri, Mizacı ve Şahsiyeti Hakkında." Beş sayfayı geçmeyen ve çoğunluğu tek sayfadan ibaret olan diğer bölümlerin aksine, bu bölüm otuz beş sayfayı bulur. İlk paragraf bize, ömrünün son

18 Yezdi bu kadar parlak bir profil çizen tek kişi değildi. Ondan sonra gelen yazarlar da Timur'un olağanüstü fetihlerinden büyülenmişlerdir. Hele de askeri tarihçiler ona büyük hayranlık duyarlar. 1915'te, Sir Percy Sykes, Yezdi'nin diline şaşılacak kadar benzeyen bir üslupla onun ulaştığı sonuçlara ulaşır ve Timur'u, 'tarihte bilinen en büyük Asyalı hükümdar', 'yiğitlerin yiğidi', 'eşsiz bir lider ve herkesin taptığı bir savaş tanrısı' olarak niteler.

demindeki hükümdarın görünümünü anlatır ve bu bakımdan uzun bir alıntı yapmak yerinde olur. Fiziksel bir betimlemeyle başlar:

> *Timur boylu boslu ve dik duruşluydu, Amelek soyunun son kalıntılarından biri olduğu sanılabilirdi; kaşları kalın, kafası iriydi; gücüne ve cesaretine hiç diyecek yoktu; hoş bir mizaca sahipti, yer yer ala kaçan, fakat esmer olmayan açık bir ten rengi vardı. Uzuvları güçlü, omuzları geniş, parmakları kalın, bacakları ve sakalı uzun, yapısı kusursuz, elleri kuru, sağ tarafı aksak, bakışları mum ışığı gibi donuktu; sesi gürdü, ölümden hiç pervası yoktu ve yetmişine yaklaşmış olmasına rağmen akli dengesi yerinde ve bedenen taş gibi sağlamdı; korku nedir bilmeyen bir bahadırdı.*

1941'de Timur'un mezarını açan Sovyet arkeolog grubu, onun yapılı ve bir yetmiş boylarında, o devre göre "boylu boslu ve dik duruşlu" bir adam olduğunu doğrulamışlardır. Aynı şekilde, aksaklığı da ispatlanmıştır. Sağ bacağından aldığı bir darbe sonucu uyluk kemiği, diz kapağıyla kaynaşmış, bu bacağı diğerine göre kısa bırakarak, o aşağılayıcı lakabı almasına yol açan bariz aksaklığı yaratmıştır. Yürürken sağ ayağını sürüyordu ve sol omzu sağ omzuna göre doğal olmayan bir biçimde daha yukarıdaydı. Sağ elinde ve dirseğinde başka darbe izleri de ortaya çıkarılmıştır. Arabşah'ın sözünü ettiği kızıl renk, bir kısmı hâlâ kafatasına yapışık olarak bulunmuş olan bıyık ve sakalından ötürü de olabilir.

Arabşah, "şakadan ve yalandan hoşlanmazdı," diye devam eder. "İnce nükte, zarif söz ve hafif sohbet ona göre değildi; ne kadar acı olursa olsun gerçeği bilmekten haz duyardı; ne yokluğa yerinir, ne varlığa sevinirdi... Yanında açık saçık konuşulmasına izin vermez, kan dökmekten, esaretten, talan, yağma ve hareme tecavüzden bahsettirmezdi. Kanlı, canlı ve cesurdu; çevresinde korku ve itaat duygusu uyandırırdı. Savaşçının atik ve gözüpek olanını severdi, çünkü bunlar sayesindedir ki etrafa dehşet saçmış, insanları kaplan gibi parçalayıp lime lime etmiş ve bunlarla ve bunların ettiği cenklerle dağları yerinden oynatmıştı..."

Kitabın onda dokuzunda bastırmaya çalıştığı Timur'un yücelik ve vakarı, sonunda Suriyeli tarihçiye baskın çıkmış olsa gerektir. Timur'un askeri harekâtını uzun uzun özetledikten, suçlarını ağır bir dille bir bir sıraladıktan sonra, sıra nihayet Timur'un kendisinin nasıl bir adam olduğu hakkında bir hüküm vermeye gelir. Ve üslup birden değişir. Hükümdarın, "hoş bir mizacı" vardır; birkaç cümle içinde, neredeyse Yezdi'nin yaptığı gibi, yürekliliğinden iki kez söz edilir. Emrindeki askerler ondan korkar ve çekinirler. Arabşah'ın bize üç yüz sayfa boyunca, sebepsiz vahşetten ve kan dökmekten haz duyduğunu iddia ettiği adam, bir de bakarız ki yanında kan dökmekten, talan, yağma ve tecavüzden konuşulmasını hoş karşılamaz. Öyle hissedilir ki kin ve nefret kusan onca sayfadan sonra Arabşah, niyeti hiç de öyle değilken, kitabının kahramanına daha olumlu yaklaşmaktan kendini alamaz. Bu, harikulade ve son derece aydınlatıcı bir andır. Arabşah devam eder, Timur:

> *Olayları çok iyi tartar, bir bakışta bir meselenin özünü kavrardı; en ufak bir işareti, belirtiyi kaçırmamaya idmanlıydı; ne safsataya aldanır ne dalkavukluğa geçit verirdi; yalanla gerçeği şaşmaz bir biçimde birbirinden ayırt ederdi ve samimi bir öğüdü, sahte bir iltifattan ayıracak kadar zekiydi; av için yetiştirilmiş bir atmaca gibiydi; bu yönleriyle bir yıldız gibi ışıl ışıl parlıyordu.*

O hantal yılan gitmiş, yerine, hükümdarlık işinde usta, desise ve entrikaya karşı idmanlı, dört dörtlük bir diplomat ve siyasetçi; entelektüel alanda ışıl ışıl parlayan bir yıldız gelmiştir. Arabşah ilk bölümde, Timur'un soyu sopu aleyhinde de söylemediğini bırakmaz. Suriyeliye göre Timur, "ne aklı ne de dini olan, karmakarışık bir soya" mensuptur. Bozkırın göçebe geleneklerine uygun olarak yetiştirilen Timur, Türkçe ve Farsçayı akıcı bir biçimde konuştuğu halde okuryazar değildir. Kitabın sonuna yaklaşıldığında; Arabşah, Timur'un akla ve ilme olan saygısı konusunda bambaşka bir hükme varır.

> *Timur, ilim ve irfan sahibi kimselere hayrandı; Muhammed soyundan gelen yüksek şahsiyetlerin mahremiyetine sokulmasına izin verirdi.*

Âlimlere ve hekimlere en yüksek şeref payelerini verir, bunların meclisini başkalarınınkine tercih ederdi; her birini mevkiine ve kıdemine uygun olarak huzuruna alır, saygıda hiç kusur etmezdi; onlara samimi davranır, yanlarında büyüklüğünü belli etmezdi; onlarla konuşurken yüceliğine tevazu, katılığına şefkat ve sertliğine nezaket katardı.

Timur'u en ağır biçimde eleştiren, memleketinin yakılıp kül edilişini, erkek ve kadınların ırzına geçilip boğazlanışını gözleriyle gören adam, şimdi Tatar hükümdarın akıl fukarası, kaba saba ve dinsiz imansız bir zorba olmadığını göstermek için çabalamaktadır. Timur, en ünlü beyinleri etrafında toplamaktan hoşlanırdı. Bir kenti ateşe vereceği zaman pek az kişiye merhamet edilirdi; ama âlimler, edebiyatçılar, Müslüman din adamları, şeyhler, dervişler ve ilahiyatçılar, sanatçı ve mimarlar, minyatür ve taş ustaları ve her daldan işinin ehli zanaatkârlar daima esirgenirdi.

Timur'un hükümdar olarak en sevdiği kişiler askerleriyse, bunları az bir farkla dince mübarek kişiler ve edebiyatçılar izlerdi. Onun saltanatı sırasında –kendi rızasıyla gelen ve getirtilen– Asya'nın en müstesna beyinleri Semerkand'da toplanmıştı ve bu, kıtada kültür ve sanat ışığının karanlığa gömülü Avrupa'dakinden daha fazla parladığı bir zamanda oluyordu. Sonradan Şerefeddin Ali Yezdi'ye aynı adlı kitabı ilham eden, özgün *Zafername*'nin yazarı Nizameddin Şami, Bağdat'tan çıkıp gelmişti. Hükümdarın çevresi Fars şairlerden geçilmiyordu. Dönemin çok yönlü ve şöhretli bilginlerinden biri, ilahiyatçı, dilbilimci, hukukçu ve Kuran tefsircisi Sadeddin Mesud Taftazani oradaydı. Onun yanı sıra, Ali ibn Muhammed; tasavvuf ve mantık ilmi uzmanı Seyyid Şerif el - Curcani ve Firuzabadlı ünlü lügatçi Ebu Tahrir ibn Yakub Şirazi de gelmişti. Timur, oğlu Miranşah'a kasideler yazmış olan saray şairi Lütfullah Nişaburi'ye de büyük hayranlık besliyordu. *Timurname*'nin yazarı Ahmed Kirmani adlı bir başka şair, Timur'la gayet teklifsiz konuşabiliyor; diğer yandan Cezeri gibi, Arap dilinin en güvenilir lügatlerinden birini yazan seçkin bilginler, yüksek mevkilere getiriliyorlardı. Yüksek öğrenim kurumları, camiler, okullar ve hastaneler için

ihdas edilmiş birçok vakıf ve fon vardı. Ve bu geniş akademik ve kültürel ağın ortasında Timur oturuyor ve ağını ören bir örümcek gibi ihsan dağıtıyordu.

1401'de, Şam'ın kuşatılması sırasında, büyük Arap tarihçisi İbn Haldun Tatar hükümdara takdim edildiği zaman, çağın en müthiş beyinler buluşmasından biri gerçekleşti. Timur'un ordugâhında bir ay kaldıktan sonra, 'dünyanın en büyük ve en kudretli hükümdarına' karşı derin bir saygıyla ayrıldı; kendisine verilen Kuzey Afrika tarihi üzerine bir kitap yazma işi de cabasıydı. Timur'un Tatar, Arap ve İran tarihi konusundaki bilgisi onu çok etkiledi. "Zekâsı çok parlak, kavrayışı çok çabuktu; bildiği ve bilmediği şeyler hakkında fikir alışverişinden ve tartışmadan çok hoşlanıyordu." Arabşah da Timur'un tarih merakı üzerinde durmuştur. "Hiç durmadan vakayinameleri, peygamber tarihlerini ve kralların fetihlerini okurdu," diye yazar. Hükümdar, sarayında bir "Öykü Okuyucu" görevi bile ihdas etmişti. Hele de matematik, astronomi ve tıp gibi uygulamalı bilimlere çok meraklıydı.

Sanki Yezdi'nin gözü kapalı iltifatlarını önceden bilmiş gibi, Arabşah anlatısını, Timur'un azmine ve kararlılığına duyduğu hayranlığı dile getirerek sürdürür: "Bir şeyin yapılmasını emrettiği veya o yolda bir işaret verdiği zaman, bir daha asla ondan caymaz, kararını bir o yönde bir bu yönde değiştirmezdi; ne düşüncelerinde, ne planlarında ne de uygulamalarında en küçük bir tutarsızlığa veya zafiyete rastlanırdı." Yezdi, bu yönünden biraz daha iltifatlı bir dille söz eder: "İhtirası sınırsız ve en basit bir girişimi bile dünyanın en ağır işlerinden daha zor olduğu için, başladığı bir işi tamamıyla bitirmeden katiyen bırakmazdı."

Timur savaş alanında ordularını zaferden zafere koşturmakta ne kadar ustaysa, satranç tahtasında taşları oynatmakta da bir o kadar ustaydı; soğukkanlı hesaplamaları, cüreti ve oyun hâkimiyeti, devrin en büyük oyuncularını yenmesini sağlamıştı. Arabşah, bu sahada bile üstüne olmadığını yazmıştır. "Zekâsını bilemek için düzenli olarak satranç oynardı; fakat bildik satrancı kibrine yediremediği için, bunun yerine büyük satranç oyununu oynardı; bunun tahtası on bire on kareden olu-

şur, iki deve, iki zürafa, iki bekçi, iki top, bir vezir ve birkaç fazla taş daha ilave edilirdi."[19]

Arabşah, Timur'un kişiliğinden bahsettikçe adeta açılır, hangi meziyetini öveceğini bilemez, tâ ki sonunda şu yalın gözlemi yapana dek: "Ona, yedi düvelin yenilmez padişahı, karaların ve denizlerin hâkimi, Kralların ve Sultanların fatihi denili-yordu." Fakat kursağında son bir zehir daha kalmıştır. İliklerine işlemiş nefreti, tekrar su yüzüne çıkar ve Tatar hükümdarı, önemli bir noktadan vurur: "O Allah'ın cezası Cengiz Han'ın yasalarını sıkı bir biçimde uyguluyordu." Daha da sertleşerek, "Timur da dahil, İslamın kanunları yerine Cengiz Han'ınkileri tercih eden herkes kâfir addedilmelidir," der. Arabşah, Timur'un fetihle geçen ömründe onu güdüleyen bu iki ilke arasındaki gerilimi doğru teşhis etmiştir. Fakat anlamadığı şudur; Timur'un dini ve siyasi ideolojisi, bir yanda Cengiz Han yasalarının, diğer yanda İslam öğretisinin gayet kurnazca ve hesabi bir biçimde harç edilmesiyle oluşturulmuştu.

Timur ister askeri fetihlerini, ister iç siyaset düzenlemelerini meşru kılmak için olsun, işine geldiği zaman Cengiz Han yasalarından, gelmediği zaman İslamdan faydalanırdı. Çünkü, her şeyden önce fırsatçıydı. 1370'te taç giyerken, hanın asil kan taşıması gerektiği töresine uyarak, sözde kendi üstünde kukla bir Çağatay han atamıştı. Bundan sonra, Timur'un genişlemekte olan hükümdarlığında daima başta bir han olmuştu; önce Soyurgatmış, ardından 1388'de oğlu Sultan Mahmud gelmişti. Timur, onca debdebe düşkünlüğüne ve gücüne rağmen, büyüklüğün zirvesindeyken bile, hiçbir zaman kendine han dememişti. Bunun yerine Büyük Emir Timur, Saraymülk Hanım'la evliliğinden dolayı Hanlarhanı'nın damadı Timur Gurgân olmuştu ve toprakları üstünde kullanılan paralara Çağatay hanınki ile birlikte bu adlar basılmış ve Cuma hutbelerinde Semerkand'ın egemenliği bu adlarla tanınmıştı. Fakat tabii hiç kimse, hele de Arabşah, gerçek gücün kimde olduğundan kuşku duymamıştır.

19 Günümüzde dahi, en zor oyunlardan biri olan bu oyun, Tmurlenk satrancı olarak bilinir.

Timur kâfir değildi. Nasıl ki Hıristiyanlık Haçlıların Kutsal Topraklara yaptığı kanlı seferler için gereken itici gücü sağladıysa, Timur'un askeri harekâtına da İslam hâkimdi. Hilal, Timur'un hükümdarlık sancağında daima üstte olmuş, bütün fetihlerini İslam adına yapmıştı. İslamla toplu katliamın bağdaşmadığı konu dışıdır. Aynı şeyi, Hıristiyanlık ve Haçlılar için de söylemek mümkündür.

Timur, Cengiz geleneğinden nasıl faydalandıysa, İslamın akidelerine de öyle serbestçe girip, bu dinin işine yarayan yönlerini kullandı, yaramayanları görmezlikten geldi. Örneğin peygamberin, bir erkeğin en fazla dört kadın alması öğüdüne hiç aldırmadı. Dahası, bütün ömrü boyunca seferde olduğu halde, durumu elverişli ve dini bütün her Müslüman için farz ve onur olan İslamın beş şartından birini, Mekke'de hacca gitmeyi yerine getirmedi. Ne kafasını tıraş etti, ne sarık sarındı, ne de dince makbul olan giysileri giydi.

Timur'un cihat[20] anlayışı da İslama bağlılığı konusunda kuşku uyandırır. Onun gözünde bu, kime olursa olsun vahşet ve zorbalık uygulamayı meşru kılıyordu. Birçok defa yaptığı gibi, Gürcistan'daki kâfir Hıristiyanlara karşı cihat düzenlemesi (bunlardan birinde Kral Bagrat'ı İslamiyeti kabul etmeye dahi zorlamıştı), belki anlaşılabilir bir şeydir. Fakat kendi gibi Müslüman olanları kılıçtan geçirmesini anlamak zordur. Soylu hükümdarların, düşük rütbeli askerlerin, aciz kadınların ve masum çocukların hayatları pahasına öğrendikleri gibi, İslam dininden olmak bir kimseyi Timur'un ordularının gazabından kurtarmıyordu. Nihayet üzerinde at koşturup kılıç salladıkları alan Müslüman Asya idi. Bugün Türkiye, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Özbekistan, Afganistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Pakistan ve Hindistan olan yerleri yüreğinden vuruyor, Müslümanların üstüne ölüm yağdırıyorlardı. Kim bilir adı sanı bilinmeyen kaç milyon kişiyi yok etmişlerdi. En ağır zulmü bu insanlar görüyordu. 1383'te, İsfizar şehrinde diri diri iki bin kişiden briket-

20 Kelime burada dar anlamıyla, yani kutsal savaş olarak kullanılmıştır; Hz. Muhammed bununla geniş kapsamlı bir nefis mücadelesini kastediyor, müritlerine fenalıktan, aşırılıktan ve cehaletten kaçınmalarını, insan olarak kendilerini geliştirmelerini ve İslama olan bağlılıklarını göstermelerini nasihat ediyordu.

lerle karıştırılarak kuleler örülmüştü. 1387'de, İran'daki kutsal kent İsfahan'da yetmiş bin kişi kılıçtan geçirilmişti; 1401'de Bağdat yağmalanınasının ardından, uçurulmuş kafalarından 120 kule örülen doksan bin ölü kalmıştı. Halep ve Şam da akla hayale sığmayan mezalimden nasiplerini almışlardı. Bunları yapan adam kendini kutsal savaşçı olarak görüyor, gazilik unvanına özeniyordu.

Buna karşılık, Hıristiyanlar, Museviler ve Hindular –İslamın kılıcının ne kadar keskin olduğunu en fazla hissetmesi beklenebilecek insanlar– büyük ölçüde paçayı kurtarmışlardı. Timur, sanki din kardeşlerine yaptığı katliamı dengelemek ister gibi, bu insanlara da seyrek olarak zulmetmişti. 1398'de, Delhi'nin Müslüman sultanına savaş açmadan kısa bir süre önce, çoğu Hindu, yüz bine yakın esirin katlini emretmişti. İki yıl sonra, Sivas'ta dört bin Ermeniyi diri diri gömdürmüş, bu kez kentin Müslüman ahalisine kıymamıştı.

Timur'un mezaliminde öyle keyfi bir taraf vardır ki, onun cihat uğruna savaştığı iddiasını çürütür. Kimileyin Afganistan'da ve İran'ın bazı bölgelerinde yaptığı kıyımın, İslamın Sünni mezhebine karşı olduğunu söylemiştir.[21] Oysa, yine İran'da bulunan Mazanderan'da Şii dervişleri cezalandırmak için buradaki şehirleri yerle bir ettirmişti. Timur, sonra dönüp aynı rahatlıkla Şii geleneğinin koruyucusu kesilebilmişti. Şam'da Arabşah'ın hemşerilerini, güya Şiilere güttükleri düşmanlık yüzünden kılıçtan geçirtmişti. 1396'da Timur bir sonraki fethi için gözünü güneye dikmişti. Birlikleriyle heybetli Hindikuş Dağları'nı aşıp Delhi'yi talana gitmeden önce emirlerine, bu kentin sultanlarının, "İslam dinine hizmette gevşek davrandıklarını," söylemişti. 1404'te ordularını son kez sefere çıkarmıştı. Cihat bayrağı bir kez daha açılarak, bu defa kâfir Ming imparatoruna karşı dalgalandırılmıştı.

Timur İslam dinini ilkeli değil, faydacı bir biçimde uyguluyordu. Kendisi Sünni kökenli olduğu halde, merkezi Buhara'da olan Nakşibendi tarikatına hamilik etmesi ve başta Andhoylu

21 İslamın en yaygın ve başlangıç ilkelerine en sadık mezhebi Sünnilikte, ilk halifeler tanınır; 661'de ayrılan Şiiler ise, Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'yle başlayan halifeleri kabul ederler. Sünni ve Şiiler, İslamın üç temel ilkesinde, yani Allah'ın birliğinde, Hz. Muhammed'in peygamberliğinde ve kıyamet gününün geleceğinde hemfikirdirler.

Şeyh Bereke olmak üzere Maveraünnehir ve Horasan'daki Sufi şeyhlerini yüceltip onları sarayında yüksek mevkilere getirmesi, Timur'a Sufilik payesi kazandırıyordu.[22] Timur ölen aile bireylerini de seçkin Sufilerin türbeleri yanında gösterişli mezarlara gömdürüyordu. Sufizme olan hayranlığını gösteren belirtiler ne kadar güçlü olursa olsun, Şiilere destek verdiğine dair işaretler de vardır. Bunlardan en çarpıcısı, Semerkand'daki Gûr-i Emir Mozolesi'nde, Timur'un soyunu Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'ye dayandıran gayet çetrefil ve büyük ölçüde uydurma soyağacının bulunduğu mezar taşıdır. Şiilere bir başka yakınlık belirtisini de Peygamber soyundan olanlara ömrü boyunca özel ilgi göstererek vermiştir. Çağdaşları kadar, günümüz araştırmacıları için de, Timur'un dini eğilimlerinin tam ne yöne meylettiğini kestirmek güç olmuştur. Timur bir bukalemundu. Davasına yarayan veya davasını ileri götüren ne varsa onca makbuldü. Bu kuşkusuz alaylı bir yorumdur; fakat cihat anlayışının düşünsel tutarlılık ve bütünlük konusundaki eksikliğini, bu uğurda sarf edilen fiziksel gücün boyutu fazlasıyla kapatmaktaydı. Bu, basit olarak bir fetih ideolojisiydi.

İslama en büyük itibar, umumun gözlemleyebileceği yerlerde gösteriliyordu. Beş vakit namaz, Timur'un sarayındaki yaşamın hiç aksamayan bir parçasıydı. Nereye sefere çıkarsa çıksın, imamlar ve halis ipekten yapılma tantanalı çadır camii onunla beraber gidiyordu. Müezzinin müminleri namaza çağır-

22 Sufilik, İslam içinde yer alan tasavvufi görüştür; bu görüşü benimseyenler kendi iç âlemlerine gömülüp tefekküre dalarak Allah'a yaklaştıkları inancındadırlar. Ruh bedenden sıyrılıp göğe, Tanrı katına çıkabilmektedir. Sufizmin farklı teknikleri; dansta, şarkıda veya kimi sözcüklerin söylenmesinde ritim, tekrar ve sabır unsurlarına ağırlık verir. Sufizmin pratikte belki de en çok bilinen uygulaması, müzik eşliğinde ve kendi etrafında gittikçe daha büyük bir hızla dönerek vecd ve huşu içine giren semazendir. İlk semazenin Mevlana olduğu söylenir.

Kafanı çevreleyen dalgaların döndüğü gibi,
Dön sen de bu kutsal raksta dön,
Rakset gönlüm, ol bir dönen daire,
Yan bu ateşte, değil mi ki ateş O.

Sufizmin en güçlü olduğu yerler Mısır ve Sudan'ın kırsal kesimleridir; fakat o denli düşüşe geçmiştir ki, bugün tüm İslam âleminde sayılarının yalnızca beş milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.

mak için okuduğu ezanın sesi buradan yayılıyordu. Timur'un en büyük alışkanlıklarından biri savaşa girmeden önce, toprağa secde edip Allah rızası için namaz kılmaktı. Bunu, Tanrı'nın onunla beraber olduğunu hatırlatmak için bütün soyluların, emirlerin ve askerlerin önünde yapardı; aynı mesaj her seferinde ordularının yanı sıra götürdüğü din adamlarının varlığıyla da vurgulanırdı.

Bunların arasında en seçkin olanı, Timur'un Hüseyin'le çekiştiği ilk yıllarda Tirmiz'de tanıdığı Şeyh Seyyid Bereke'ydi. 1391'de Timur'un ordusu Kunduzca Nehri'nin karşısından Toktamış'ın askerlerinin saflarına bakarken, Bereke yerden bir avuç toz alıp düşmandan yana savurmuştu. "Mağlubiyetinizin ayıbı, kara olarak yüzünüze çalınacak," diye gürlemişti. Sonra da Timur'a dönüp, "var git şimdi, nereye istersen" demişti. "Zafer senindir." Bir kez daha hükümdarın okçu atlıları zafere koşmuştu.

Bu dürüst, karşılıklı yarara dayalı bir ilişkiydi. Maiyetindeki din adamları bulundukları yeri Timur'a borçluydular, onlar da bu cömert himaye karşılığında giriştiği her seferde yüce Allah'ın inayetini yeryüzündeki bu kulundan esirgemeyeceğine, Timur'u –ve askerlerini– temin ederlerdi. Gerektiğinde, her harekete cevaz verecek dalkavuklar bulunurdu. Hilda Hookham'ın 1962 tarihli biyografisinde söylediği gibi, "şeyhlerin cevazıyla, Timur ordularını yedi düvelin üstüne sürebilir, kâfirleri Müslüman olmadıkları, Müslümanları da yeterince dindar olmadıkları için yok edebilirdi."

Timur'un torunlarının birinin hizmetinde bulunan yaltakçı saray yazarları da, daha sonra Yezdi gibi, aynı görevi üstlenmişlerdi. Yezdi, "Muhammed'den kalma bir geleneğimiz var," diye yazar. "O bizi, kılıçla kardeş olduğuna ve Tanrı'yla geçirdiği en mesut anlarda elinde kılıç bulunduğuna inandırmak istemiştir; buna ilaveten cennetin dahi kılıcın koruması altında olduğunu söylemiştir; bu da gösterir ki hükümdarlar muzaffer olmadıkça tahtlarında rahat oturamazlar ve tebaaları ancak onun kılıcının koruması altında evlerinde aileleriyle emniyet içinde yaşarlar."

Yıldızlara Hükmeden Hükümdar, gene de saldırmak için

en uygun zamanı din adamlarına olduğu kadar müneccimlere danışarak da kollardı. Onların görevi yıldızların bulundukları yeri belirlemekti. Pratikte ise bu, hükümdara duymak istediği şeyi söylemek anlamına geliyordu. Her zaman olduğu gibi, onlara olan yaklaşımını, söylediklerinin işine gelip gelmediği ilkesi belirlerdi. Eğer müneccim istenilen sonuca ulaşmazlarsa, onları umursamazdı. Delhi'nin surları önünde, belirtilerin saldırmaya elverişli olmadığını bildirdikleri zaman, Timur hemencecik İslama sığınmıştı. Gayet haşin bir biçimde, "ne talih ne de talihsizlik yıldızlardan gelir," diye cevap vermişti. "Ben kendimi, bugüne kadar beni hiç yalnız koymayan Allah'a emanet etmişim; yıldızlar öyle ya da böyle kümelenmiş, bundan ne çıkar?" Müneccimler başları önlerinde geri çekilirken, Timur Kuran'ı çıkarmış ve kendine uygun bir kısmını bularak, zaferin muhakkak olduğunu söylemişti. Öyle de çıkmıştı.

Timur İslamla kan dökme arasında hiçbir çelişki görmüyordu. Bir gün savaş alanında adam boğazlayıp ertesi gün bir camide veya türbede sessiz sedasız dua etmekte onun açısından bir ahlaki sorun yoktu. Delhi'yi ancak bir yüzyılda toparlanabileceği boyutlarda tahrip ettikten birkaç gün sonra, büyük bir sükûnetle Cumna Nehri kıyısındaki o güzelim camiye girip zaferi için Tanrı'ya şükretmişti. Bağdat'ta adamları, kafataslarıyla ördükleri 120 kuleye son taşları koyar; Dicle Nehri, içine dökülen kanlardan kıpkızıl akar ve hava çürüyen cesetlerin kokusuyla ağırlaşırken o, "niyaz dilemek için" İslamın dört büyük mezhebinden biri olan Hanefiliğin kurucusu, sekizinci yüzyılın saygın imamı Ebu Hanife'nin türbesini ziyaret ediyordu. Görünüşün her şey demek olduğuna olan inancı ve inceden inceye hesaplanmış dindarlık gösterileriyle Timur, o zamanın siyasetine fevkalade modern bir yaklaşım getirmişti.

Şarap konusunda da, Timur din ve Moğol âdetleri arasındaki ikilemli tavrını sergiler. İslamın kesinlikle yasakladığı şarabın, sarayda içilmesine çoğu zaman izin verilmiyordu. Fakat savaşta kazanılan bir zaferin kutlandığı Tatar şölenlerinde, aile bireylerinin düğünlerinde veya Ramazanın sonu gibi müstesna durumlarda su gibi akardı. İspanyol elçi Clavijo, İslamın akidelerinden çok Cengiz Han'ın tanrıtanımaz tö-

resinden çıkan, bu bağbozumu misali çılgın şenliklere tanık olmuş birçok kişiden biriydi. İspanyol elçi bu şölende, herkese bir saki düştüğünü söyler. Bu hanımın görevi misafirin altın kupasının bir an bile boş kalmamasını sağlamaktı. Kupadaki içkinin bir dikişte bitirilmesi gerekiyordu ve kadeh kaldırmaktan kaçınmak büyük bir ayıp ve hükümdara karşı bir nezaketsizlik olarak kabul ediliyordu. Ağzına bir damla içki koymayanların bu sofralarda birdenbire şarapsever kesildiği görülürdü. Bu şölenlerde kendini kaybedecek derecede sarhoş olmak âdettendi. Hâlâ ayakta durabilen cengâverler, geceyi geçirmek için ellerine geçirdikleri biriyle yalpalaya yalpalaya çadırlarına dönerlerdi. Bu olup bitenlerin İslamla uzaktan yakından bir ilgisi yoktu.

Bu gibi durumlar, Timur'un halk dalkavukluğu konusundaki dehasını ortaya koyuyordu. Bunlar kimi zaman, onun İslami bir lider olduğunu vurgulayan zekât vermek, Ramazanda oruç tutmak, domuz etini yasaklamak gibi hareketler oluyordu. Diğer zamanlar Cengiz yasalarını uyguluyor, tebaasını bunların bozkır yaşamına en uygun yasalar olduğuna ikna ediyordu. Çok zeki, ihtiraslı, kuşkucu ve çıkarcıydı; insanları avcunun içinde oynatmayı biliyordu. İyi bir Müslüman mıydı, yoksa esasen Cengiz Han yasalarına mı bağlıydı, sorusunun meselenin özüyle bir ilgisi yoktur. Timur, bu öğretiler fetih planlarına cevaz verdiği sürece onlara itibar ediyordu. Burada üzerinde durulması gereken nokta, Timur'un işine geldiği gibi bir onu, bir bunu kullanmakta gösterdiği maharettir. Ve bu da onun olağanüstü liderlik vasfını ispat eden bir olgudur.

Bu mahareti en çok da ordularının idaresinde kendini belli ediyordu. Timur'un hükümdarlığının belkemiğini teşkil eden, sayelerinde toprakların kazanılıp kaybedildiği okçu atlılar, bir yandan sıkı bir zapturapt altında tutuluyor, diğer yandan cömertçe ödüllendiriliyorlardı. Ödlekliğin, ihanetin veya izinsiz yağmanın; ortadan ikiye biçilmek, asılmak, kılıçtan geçirilmek veya benzeri bir ölümle cezalandırılacağını biliyorlardı. Buna karşılık, Timur'a savaş alanında ve dışında körü körüne sadakat göstermenin onları refaha kavuşturacak en kestirme yol olduğunun farkındaydılar.

Timur'un birçok kaynakta sözü edilen cömertliği, 1360'ların sonunda Maveraünnehir'in hâkimiyeti için çarpıştıkları sıra Hüseyin'e karşı kazandığı zaferin nedenlerinden biridir. Hüseyin'ne kadar tamahkâr ve savaş ganimetlerini askerleriyle paylaşmak konusunda gönülsüzse, Timur aynı ölçüde, kendine hiçbir şey ayırmayacak denli cömertti. Belh emiri, Timur'un, kendisinin kız kardeşi olan karısının mücevherleriyle cezai nitelikteki kafa vergisini ödemesinden hoşnut kalırken, Timur için öncelik kendisine destek verenlerin ödüllendirilmesiydi. Bunu, onların refahını veya rahatını sağlamak gibi duygusal nedenlerle yapmıyordu. İttifakların kolayca kurulup bozulduğu, fırsatçılık üzerine kurulu, kaypak bir siyasi yapıda, tebaasının sadakatini sürekli kılmanın en etkili yolu buydu. Tarihçeler, savaş esirlerini çeken ve savaş ganimetleriyle yüklü koca kervanların başında, ağır ağır evlerine dönen askerlerin yağma öyküleriyle doludur. Timur'un dillere destan cömertliği, onun askeri emellerine ulaşmasında çok önemli bir unsurdu. Düşman saflarından kendisine asker bile kazandırmıştı. 1402 Ankara savaşında olduğu gibi, kimi zaman bu saf değiştirmelerin zafere katkısı oluyordu. 1391'de, Toktamış'ı ilk mağlup edişinde, askerlerini savaş alanındaki yiğitliklerinden ötürü paha biçilmez ganimetlere boğmuştu. Yezdi bunu şöyle anlatır:

> *Emirlere, şeriflere, ordu komutanlarına şeref payesi olarak giysiler, üzerine değerli taşlar kakılmış kemerler dağıttı; birliklerinin başındaki komutanlara çektikleri zahmetler karşılığında ve kazandırdıkları zaferlerin mutluluğu içinde birçok ödüller verdi. Fakat kahraman askerlerin Timur onları alkışladığı zaman duydukları haz anlatılamaz; bu esrik hava içinde, onlara dünyanın en güzel kadınlarının elinden altın kadehlerde lezzetli şaraplar sundurdu.*

Artık disiplini sağlama ve ödüllendirme işleri daha alt düzeydeki boy beylerine değil, bizzat hükümdara bağlı olarak yürüyordu. Timur, yüksek komuta görevlerine özellikle kendi adamlarını ve aile bireylerini getiriyordu. Bu, Timur'a muhalefet ya da doğrudan başkaldırma gibi, boy beylerinin ordulara komuta ettiği geleneksel düzenden kaynaklanan aşırı durumla-

rın önünü almak için yapılmıştı. Sonuçta, mensup olduğu boyun siyasi sınırlamalarından arınmış, doğrudan Timur'un şahsına bağlı ve sadık yepyeni bir askeri zümre doğmuştu. Bu pozisyonlar babadan oğula miras kalabiliyor, Timur'un sadık tebaası hem kendinin hem bunların oğulları ve torunlarıyla birlikte gittikçe genişliyordu. Gücü artıp da orduları, gerek yenik askerlerin katılımı, gerekse yeni asker yazılımlarıyla büyüdükçe, bu yeni seçkinlerin yetkesi arttıkça artmış ve boy beylerininki de buna koşut olarak azalıp sönmüştü.

Cengiz Han görseydi, Timur'un ordu düzenini hemen tanırdı, çünkü bu Moğollardan alınmıştı. Bir sol kanat, bir sağ kanat, bir merkez ve bir de öncü kuvvet vardı. En küçük birlik *onluk*, on askerden oluşuyor, başında bir onbaşı bulunuyordu. Bunlardan on tanesi birleştiğinde, bir *yüzlük* ediyor; bunlara, atlı uşaklarının eyerlerinde taşıdığı büyük davullarla kendilerini belli eden yüzbaşılar kumanda ediyordu. Bundan sonra bir binbaşının kumandası altındaki bin askerden oluşan *binlik* geliyordu. Timur'un altındaki en yüksek rütbeli asker on bin askerli *tümen*'in başında bulunan emirdi ve simgesi uzun bir mızrağın ucuna bağlı, *tuğ* denilen bir at kuyruğuydu.

Timur savaş alanında yiğitçe çarpışanları ödüle boğardı. Olağanüstü kahramanlıklar resmi saray kayıtlarına geçirilirdi. Terfi, her şeyden önce askeri başarıya bağlıydı. Kahramanlık gösteren bir onbaşı yüzbaşılığa, yüzbaşı binbaşılığa terfi ederdi. Kıdemli subaylara, Cengiz döneminden kalma, en yüksek unvan olan *tarkan*'lık verilirdi. Bu onlara, en önemlisi ömür boyu vergi muafiyeti olan bir dizi ayrıcalık sağlardı. Tarkanın, başka hiçbir askere tanınmayan bir hakkı vardı: savaşta yağmaladığı her şey kendisinin olurdu. Tarkan dışındaki herkes, yaptığı talanın belli bir kısmını hükümdara vermek zorundaydı. Tarkanın ayrıca cezai muafiyeti de vardı. Aynı suçu on kere işlemedikçe aleyhinde cezai işlem yapılmazdı. En büyük ayrıcalıksa, istediği zaman Timur'un huzuruna çıkabilmesiydi.

Askerlerin donanımından *tavacı* denilen emir subayları sorumluydu. Asker yazılan her erkek; bir yay, içinde otuz ok bulunan bir sadak, bir kalkan ve atını bir yıl besleyecek kadar arpayla birlikte göreve hazır olmalıydı. Her iki süvariye bir ye-

dek at; her onluğa bir çadır, iki bel, bir kazma, halat, hayvan derisi, bir kunduracı bizi, bir balta, bir bıçkı ve yüz iğne gerekirdi. Tatar piyadeler; yay ve ok, balta, hançer, kılıç ve kalçalarına asılı, kenarları demirle çevrilmiş, küçük, yuvarlak tahta bir kalkan taşırlardı. Kışın kara renkli koyun postu, yazın dar veya bol pantolonların ve çizmelerin üstüne renkli kaftanlar giyerlerdi. Başlarında kürkten, keçeden veya koyun postundan yapılma sivri börkler taşırlardı. Ayrıca, topuz, değişik tipte kılıç, bıçak ve kalkan dahil, çok geniş bir tali silahlar grubu vardı. Varlığı yerinde olan askerlerin miğferleri, bir yanı keskin süvari kılıçları, atları ve kendileri için zırhları olurdu. Timur'un ordularının başlıca silahı Tatar karma yayı İran, Türk ve Hintlilerinkine göre daha uzun, daha müthiş bir silahtı.[23] Daha kısa menzile, daha ağır ok atabiliyordu.

Timur'un askerlerinin sıklıkla kullandığı bir başka öldürücü silah daha vardı. Yedinci yüzyılda icat edilen Yunan ateşi, tunçtan bir boruyla düşmanın üstüne harlanan, jelatine benzer bir yanıcı maddeler karışımıydı. İlk kullanıldığı zamanlardaki

23 Orta Asya'da kullanılan boynuz, ağaç ve sinirden yapılma karma yay, gelmiş geçmiş en dehşetli silahlardan biriydi. Tarihçiler, Yüzyıl Savaşları sırasında, Crécy ve Agincourt çarpışmalarında Fransızları bitiren uzun İngiliz yayını haklı olarak göklere çıkarmışlardır, fakat karma yay ondan çok daha üstün bir silahtı. Yüz seksen santim uzunluğundaki İngiliz yayının aksine, karma yay çok kısaydı; seksenle yüz santim arasında değişirdi. Bu at üstündeki bir atlının taşıyabileceği en ideal ebattı; çünkü yerdeki uzun yaylı bir okçudan farklı olarak saldıran düşmanın karşısında bir iki atıştan sonra battal olmuyordu. Dahası, boyunun kısalığına rağmen kavsinin genişliğinden dolayı uzun yay kadar gerilebilme ve aynı ağırlıktaki ağaçtan yapılma yaylara göre iki misli uzaklıktaki menzile atabilme özelliğine sahipti. Uzun yay, gerilmenin şiddetini kaldırabilmek için bir adam boyunda olmak zorundaydı. Üç ayrı malzemenin kullanıldığı gelişmiş karma yay tekniği, böyle sınırlamaları ortadan kaldırıyordu. Modeli, zaman içinde ve bir bölgeden bir bölgeye değişiklik gösterse de her karma yayın, alacağı nihai şekli belirleyen ağaçtan yapılma bir iskeleti vardı. Okçuya bakan tarafında, çok büyük baskıyı kaldırabilen, sığır gönünden bir tabaka vardı. Ters –yani hedefe bakan– tarafı, yüksek gerilime dayanıklı sinirlerle kaplıydı. Bunlar tutkalla birbirine yapıştırılır, üstü ağaç kabuğu, tulum veya deriyle kaplandıktan sonra, neme karşı hassas bu aleti hava şartlarına karşı korumak için bir tabaka da boya veya cila sürülürdü. Bu bükülü yay, kullanılmadığı zaman öne doğru sert bir kavisle durur, çekildiğinde arkaya doğru muazzam bir gerilebilme özelliği gösterirdi. Yayı iyice gerebilmek için başparmaklarına tunçtan yüksükler takan Timur'un atlı okçuları bu silahı büyük bir ustalıkla kullanırlardı.

terkibi hakkında bilgi yoktur; çok iyi saklanan ve bir Bizans imparatorundan öbürüne geçen bir sırdı; fakat kükürt, naftalin, sönmemiş kireç ve zift gibi kolay alev alan maddelerin petrol tabanlı bir karışımı olduğu tahmin edilir. Kendi kendine yandığı ve suyla sönmediği için, fevkalade etkili ve karşısına çıkanları dehşete gark eden bir silahtı.

Timur'un savaşta kullandığı başlıca taktik ve teknikler; at sırtında okçuluk, mümkün olan yerde düşmanı dört bir yanından kuşatma ve hem çok sevip hem büyük bir başarıyla uyguladığı geri çekilme numarasıydı. Örneğin Halep'te adamları kasıtlı bir ricat sahnelemiş, Suriyelileri kendi mevzilerinin ilerisine çektikten sonra geri dönüp hışım gibi üstlerine yağarak, onlara korkunç bir bozgun yaşatmışlardı. On dördüncü yüzyılın başında bir gözlemci şöyle yazmıştı: "Tatarlar çoğunlukla düşmanlarını yeniyorlar, fakat icap ettiğinde savaş alanına sırtlarını dönmekten de çekinmiyorlar... O kadar gözükara dövüşüyorlar ki, Tatarların olduğu bir savaşta veya çarpışmada başka milletler arasındaki ihtilaflara kıyasla çok daha fazla ölü ve yaralı oluyor; bu da okçuluklarından kaynaklanıyor; o kadar güçlü ve isabetli atıyorlar ve bu işte o denli ustalar ki her türlü zırhı kolaylıkla delebiliyorlar ve eğer bozguna uğramışlarsa birlikler halinde öyle düzenli, öyle disiplinli bir surette ricat ediyorlar ki onları takip etmek veya kovalamak çok tehlikeli olabilir, çünkü kaçarken geriye doğru da ok atabiliyorlar ve arkalarından gelen adamları ve atları vuruyorlar."

Arabşah'ın da belirttiği gibi, ordu saflarında erkekler çoğunluktaydı, fakat savaşmak sadece onlara özgü bir iş değildi.

> *Ordusunda, savaş meydanına atılan ve en şiddetli çarpışmaların içinde bile erkeklerle birlikte olan, kahraman askerlerin yanında dövüşen ve nice babayiğidi mızrak savurarak, kılıç çalarak, ok atarak yere çalan kadınlar vardı; bunlardan biri gebe olup da sefer sırasında doğum sancısı tuttuğu zaman yoldan çıkıp bir kenara çekilir; atından inerek çocuğunu doğurur; kundaklar; onunla birlikte tekrar atına atlayıp yola devam ederdi; ordusunda, böyle yollarda doğmuş, büyümüş, evlenmiş ve çoluk çocuğa karışmış, ama hiçbir zaman bir evi barkı olmamış adamlar vardı.*

Şeytani bir zekâya sahip olan ve kafasının içinde kırk tilki dolaşan Timur, askeri harekâtının can damarını teşkil eden, yerinde ve zamanında yapılmış istihbarata çok değer verirdi. Toprakları üstünde, Semerkand'dan başlayıp fethetmek istediği krallık ve imparatorluklara kadar uzanan geniş bir istihbarat ağı vardı. Bunların arasında ekseri tarikat mensupları, gezgin din adamları, dervişler, şeyhler ve Sufîler bulunurdu. Arabşah, "kapalı bir mizaca ve derinliğe sahipti; düşüncelerinin ummanında dibi bulmak imkânsızdı; ne de bulunduğu zirveye çıkan düz ya da engebeli bir yol vardı," diye yazmıştır. "Toprakları üstünde, kendi muhbirlerini yerleştirmiş; öbür hükümdarlıklarda ise hafiyeler tutmuştu; bunlar Atılmış gibi müttefiği olan emirler, başdanışmanı Mesud Kehecani gibi eğitimli fakirler, geçimini şu veya bu zanaatla sağlamaya çalışan tacirler, cin fikirli pehlivanlar, kanun kaçağı cambazlar, ırgatlar, zanaatkârlar, kâhinler, hekimler, gezgin meczuplar, çenesi düşükler, serseriler, denizciler, karada gezenler, kibar ayyaşlar, hazırcevap şarkıcılar, yaşlı pezevenkler ve anasının gözü, geçkin kadınlardı."

Bu adamlar, kadınlar ve çocuklar Asya'nın dört bir tarafından, bazı malların olup olmadığından, bunların fiyatlarına; düşman topraklarındaki durumdan, askeri liderlerin ve soyluların adlarına ve topraklarının ve kentlerinin haritalarına varıncaya kadar istihbarat getirirlerdi. "Maharetli bir plan yüz bin savaşçının görevini yerine getirebilir," dediği söylenir Timur'un.

İstihbarat akışını kolaylaştırmak için Timur da Moğollar gibi, *yem* adı verilen bir konak sistemi kurmuştu. Düzenli aralıklarla kurulmuş olan bu konak ve ahırlarda iki yüz kadar at bulundurulur, bunların masrafını yerli halk karşılardı. Hükümdarın sarayına giderken bunların nasıl işlediğine bizzat tanık olan Clavijo, bu elçi ve ulakların hükümdara hizmet için nasıl canla başla çalıştıklarını gayet ayrıntılı bir biçimde anlatır. Devlet işine o kadar önem veriliyordu ki yorgun bir atın sırtında haber ulaştırmaya çalışan bir kimse, eğer dinlenmiş atları olan birileriyle karşılaşmışsa; bunlar, ölmek pahasına da olsa atlarından inip hayvanlarını ulağa ve beraberindekilere vermek zorundaydı. Hiç kimse bu külfetten kaçamazdı: İspanyol elçiye, bir keresinde Timur'un oğluyla maiyetindekilerin Semerkand'a giden bir grup haberciye atlarını vermek zorunda kaldıkları hikâye edilmişti.

Timur bu elçilerin ve ulakların getirdikleri istihbarata çok değer verir ve gözü gibi sakınırdı. Atlı ulaklar, hiç durmadan ve dörtnala at sürmek zorundaydılar. Clavijo, "Timur, kendisinin gönderdiği ve kendisine gelen postayı taşıyan atlıların gece gündüz yol almasına çok önem verirdi," diye yazar. "Böylelikle yirmi dört saatte, kolayca elli fersah yol alırlardı; gerçi bu arada iki at çatlatırlardı. Bu, aynı yolu üç günde almaya yeğdi; çünkü sürat onun işlerinde büyük önem taşırdı." Bu ifade abartılı değildi. Böylesine zorlu bir yolculuğun, elbette ki bir maliyeti olacaktı ve bu herkesin gözü önündeydi: "Seyahatimiz sırasında, yol boylarında çok sayıda çatlamış at gördük; bunlar ölene kadar koşturulmuş ve leşleri kaldıkları yerde bırakılmıştı: rakam hayret vericiydi."

* * *

Askeri zaferlerinin kapsadığı alan, doğup büyüdüğü coğrafya ve işine geldiği zaman ünlü selefinden alıp kendine mal ettiği tarz göz önüne alındığında, Timur'un Cengiz Han'a benzetilmesine şaşmamak gerekir. Tarihin hükmü bu konuda değişkendir; birbiriyle çelişen görüşlerin yolunu, bir yandan Arabşah, diğer yandan Yezdi açmıştır.

Leo de Hartog, yakın zamanda yazdığı Rus ve Moğol tarihinde Timur'un Cengiz'e göre daha hoyrat ve zalim olduğunu iddia eder.

> *Timur, Cihan Fatihi Moğol kadar merhametsizdi; fakat ustalıkla kullandığı yöntemlerinde, Cengiz Han'da hiç olmayan sadist unsurlara rastlanırdı. Din konusunda da aralarında büyük farklar vardı. Dar kafalı bir Müslüman olan Timur'un başka dinlere tahammülü yoktu, oysa bir şaman olan Cengiz Han bu konuda çok daha hoşgörülüydü.*

Aslında, Timur'un Cengiz kadar merhametsiz olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Merhamet gösterdiğine dair birkaç öykü anlatılır. Herat, Urgenç ve Bağdat gibi hemen teslim olan kentler, direnerek Timur'un çok sayıda askerinin ölümüne yol açan ve kapsamlı bir saldırıya davetiye çıkaran

kentlere göre çok daha yumuşak muamele görürdü. Hele de ona başkaldıranlara hiç aman vermezdi. Her seferinin sonunda yaptırdığı yıkım ve katliama gelince; Timur, Cengiz'e göre çok daha fazla insanı ve anıtı esirgemişti; bunu yapmadığı durumlarda ise adamlarının yerle bir ettirdiği kentlerin yerine, ticaret ve tarımı düşünerek yeni kentler kurdurmuştu.

Timur'un zalim olduğu tartışma götürmez. Fakat onu sadizmle suçlamak, insan hayatının bugüne kıyasla çok daha değersiz olduğu on dördüncü yüzyılın değerlerinden değil, yirmi birinci yüzyılın önyargılarından yola çıkarak temeli olmayan bir mütalaaya girmek olur. Örneğin, Memluk sultanı Baybars 1263'te Antakya'yı aldığı zaman, garnizondaki on altı bin askeri boğazlatmış ve kentin yüz binlik nüfusunu esir pazarlarında sattırmıştı. Timur zevk veya eğlence için katliam yapmıyordu. Hasımlarının yüreklerine dehşet salmak, yeni ele geçirdiği topraklarda kendisinden yana olmayanlardan kurtulmak ve çıkabilecek isyanların önünü almak için bu yola başvuruyordu.

Dini hoşgörüden yoksun olduğu suçlaması da isabetli değildir. Timur İslamı, yaptığı işlere saygınlık ve meşruiyet kazandırmak için kullanıyordu. Dar kafalılık ise, en amansız eleştirmenlerinin, hatta Arabşah'ın bile ona kondurmadığı bir kusurdur. Timur, siyasette haklılık veya doğruluk değil, yarar peşindeydi. Hilalle Haçın, Ege ve Akdeniz üzerinden iki düşman ordunun sancakları gibi birbirine karşı dalgalandığı bir çağda, Avrupa'daki Hıristiyan prenslere dostane yaklaşımda bulunan Osmanlı sultanı değil, Timur olmuştur. Timur'un anlayışına göre, Avrupa ve Asya arasında yapılacak ticaretten sağlanacak yarar, Hıristiyan ve İslam âlemleri arasında öteden beri var olan o derin düşmanlıktan daha ağır basabilirdi. Uzak görüşlü bir adamdı; entelektüel ufku, üzerinde ordularını zaferden zafere koşturduğu bozkırlar kadar genişti.

On dokuzuncu yüzyıl Macar gezgini ve dilbilimcisi Arminius Vambery, Timur'u doğru bir tarihsel perspektif içine oturtmuş; Cengiz kıyaslamalarına itibar etmemiştir. "İkisini yan yana koyup, Timur'un da Cengiz gibi canavar ruhlu, astığı astık, kestiği kestik bir zorba olduğunu söylemek, çifte hataya düşmek olur," diye yazmıştır. "Timur, her şeyden önce Asyalı

bir askerdi; zaferlerini kazanma biçimi çağının ve ülkesinin gereklerine uygundu."

Cengiz sivil ve askeri idareyi vekillerine devretmişti. İlk yıllarda kazandığı zaferlerden sonra Karakurum'u kendisine üs edinmiş ve geniş bir alana yayılan askeri harekâtını buradan yönlendirmişti. Ondan daha gözüpek bir kumandan olan Timur ise patırtıdan hiç uzak kalmamıştı. Başkent olmasına rağmen, Semerkand bile onu tahtında oturmayan bir hükümdar olarak bilirdi; Asya'nın büyük kentlerini yağmaladıktan sonra, hep misli görülmemiş ganimetlerle ve birden çıkagelir, zaferlerini bazen aylarca süren o dillere destan ve tantanalı şölenlerle kutladıktan sonra kimileyin beş yıla kadar varan uzun seferlerinden biri için tekrar yollara düşerdi. Cengiz'in aksine, Timur'un savaş alanında görülmediği pek enderdi; sık sık büyük tehlikeleri göze alarak kendini ateş hattına atardı.

On dokuzuncu yüzyıl tarihçisi, devlet adamı ve subayı olan Sir John Malcolm, Timur'un askeri karizmasının en iyi değerlendirmelerinden birini yapmıştır: "Timur gibi bir önder askerleri tarafından ilahlaştırılmış olmalı... toplumundaki diğer sınıfların düşüncelerine önem vermezdi. Hedefi bir fatih olarak nam salmaktı; ve soğukkanlı bir hesaplamayla, bir şehrin küllere dönüştürülmesi ya da bir bölgenin sakinlerinin katledilmesi, tutkusunun gereklerini kolaylaştırmak açısından oldukça yararlı olmuştur."

Savaş alanındaki tarzları ne olursa olsun, aralarındaki en büyük fark belki de bu alanın dışında ortaya çıkıyordu. Bugünün ölçülerine göre Timur göçebe bir fatihti. Dur durak bilmiyordu. Bir seferden dönmeden orduları başka bir sefer için hazırlanıyordu. Fakat muhtemelen Cengiz ve ona bağlı kavimler Timur'un bu hareket tarzını hakir görürlerdi; çünkü hükümdar Semerkand'ı kalıcı bir başkent yapmıştı; bu, bozkır cenkçilerinin sarıldığı göçebe geleneklerine bir başkaldırı ve yerleşik yaşam biçimine verilmiş bir payeydi. Timur'un gözünün bebeği, doğunun incisi Semerkand, onun debdebe ve şaşaaya olan düşkünlüğünü ele veriyordu. Her biri bir dünya harikası olan o muhteşem cami, medrese, bahçe ve saraylar, Cengiz'e tamamen yabancı bir sanatsal beğeni ve mimari estetik

düşkünlüğünü açığa vuruyordu. Her ikisi de, o tarihte bilinen dünyanın yarısının altını üstüne getirmiş, milyonları kılıçtan geçirmiş, yollarına çıkan kentleri yakıp yıkmışlardı. Fakat yalnızca Timur, yeniden inşaata girişmişti; çünkü o yıkıcı olduğu kadar yapıcıydı. İşte bu, onun bambaşka cins bir hükümdar olduğunun belirtisidir. Ömrünün büyük bir kısmında Moğol selefinin eski zaman töresine bağlı kalmış da olsa, Timur hiç kimseyle kıyas kabul etmeyen, emsalsiz ve nevi şahsına münhasır bir hükümdar olarak öldü. Bu, en çok da Semerkand'a bakarak anlaşılabilir. Kent, yenilgi nedir bilmeyen bir askeri hayata duyulan şükranın ve anıta dönüşmüş hükümdar kibrinin bir ifadesidir.

Semerkand kırk yılı aşkın bir süre, doymak bilmez bir metres gibi, Timur'un kendisine verdiklerini yiyip durmuştu. Altın, gümüş, değerli taşlar, mermer, uzak diyarlardan getirilmiş hayvanlar, nadide kumaşlar, ipekler, halılar, köleler ve baharat ona yetmiyordu. Her defasında o biraz daha fazlasını getiriyor, her defasında öteki onu tekrar savaşa gönderiyordu. Şanı ve şöhreti bundan çoğunu gerektiriyordu; çok sayıda zafer kazanmak lazımdı. Her an seferde olmaktan başka bunu sağlamanın olanağı yoktu.

1370'in sonunda Timur'un genişlemekte olan hükümdarlığı Harezm ve Maveraünnehir'in topraklarını ve hazinelerini içine almıştı. Şimdi Semerkand kulağına fısıldıyor, o da daha fazlası için gözünü batıya çeviriyordu.

4

Batıdaki Fetihler
1379 – 1387

"Dünya bir umındır, o umımanın içinde bir inci tanesi vardır, o inci tanesi Herat'tır."

ESKİ ZAMAN İRAN ATASÖZÜ

"Herat'ta ayağınızı uzatsanız, muhakkak bir şaire değer."

ALİ ŞİR NEVAİ

Semerkand'ın sekiz yüz kilometre güneybatısında, kupkuru bir çölün ortasında, narin minarelerden oluşan bir orman dikiliydi. Herat; Merv, Belh ve Nişapur'la birlikte Doğan Güneş Ülkesi denilen Horasan'ın dört büyük kentinden biriydi.[24] Asya'nın en civcivli ticaret yollarından birinin kolu üzerinde bulunan Herat, çok eski çağlara dayanan bir kültür ve refah kentiydi. Herat Nehri, Afganistan'ın merkezindeki Hindikuş Dağları'ndan yılankavi bir biçimde inip, cami ve minare izdihamını geçerek batıya doğru yönelir, sonra kuzeye çıkarak Karakurum çölünde kaybolurdu. Dünyanın bu bölgesi pek az yağış alır; su-

24 Bugün yalnızca İran'ın kuzey doğu bölgesini içine alan Horasan, ortaçağda çok daha geniş bir alanı kapsıyordu. Arap coğrafyacılara göre, İran'ın ortasındaki Deşt-i Kavir çölü dahil, doğuda Çin, güneyde Hindistan sınırına kadar uzanan toprakların hepsi Horasan'dı. Fakat on dördüncü ve on beşinci yüz yıllara gelindiğinde, bugünkü İran Horasanı, güney Türkmenistan ve kuzeybatı Afganistan'dan ibaret kalmıştı.

lama, eski çağlardan kalma bir kanal şebekesiyle sağlanırdı. Kentin doğusunda Hindikuş'un uzantısı olan ve neredeyse hiç geçit vermeyen Paropamisus sıradağları vardı. Bunun pratikteki anlamı şuydu: Herat, Kabil'in batısındaki dağlık alandan geçerek kuze-güney doğrultusunda uzanan ilk ticaret yolunun üstündeydi.

Kentin istihkâmları, bulunduğu yerin stratejik önemini belli ediyordu. On dördüncü yüzyıl tarih ve coğrafyacısı Hamdullah Müstevfi el-Kazvini göre kentin çevresindeki surlar dokuz bin adım uzunluğundaydı ve bunların etrafını kuşak gibi saran on sekiz köy vardı. Kentin iki fersah kuzeyindeki bir tepede, son derece müstahkem bir hisar, saldırılara karşı kente daha ileri koruma sağlıyordu. El-Kazvini, kentin altın çağına on ikinci yüzyılda ulaştığını yazar; bu devirde çarşılarında on iki bin dükkân, altı bin hamam, 659 medrese bulunuyordu. Nüfus 444 000'di.[25] El-Kazvini, bir derviş tekkesinden başka, Zerdüştlere ait bir ateş tapınağı, çok sayıda kervansaray ve "suyla değil, rüzgârla işleyen" değirmenden çok etkilenmişti.

Bundan daha etkileyici olan ve tüm o civarda hayranlık ve gıptayla bakılan Herat'ın hazineleriydi. Bunların en ünlüsü dokuma işleriydi; nadide ipekler, halılar, duvar örtüleri, pamuklu kumaşlar, minderler, kaftanlar ve kilimler vardı. Çarşı ve pazarlar; maden, değerli taş –altın, gümüş, yakut, firuze, safir– ve meyve –kavun, üzüm, nar, kayısı, ve elma– satıcılarıyla dolup taşıyordu. İstenildiği kadar köle satın alınabilirdi. Yorulmak nedir bilmeyen gezgin İbn Battûta 1330'da burayı ziyaret ettiğinde Heratlıların, "dinlerine bağlı, içten ve namuslu" insanlar olduğunu söylemiş; Herat için, "Horasan'da, içinde insan yaşayan en büyük kent," diye yazmıştı; aynı tarihte, Merv ve Belh, 1221 Moğol istilası sonucu birer harabe halinde duruyordu.

Gerçekten de Moğol imparatorluğunun en nadide kentlerinden biri olan Herat, Moğolların en fazla yayıldığı 1250'lerde, İran, Mezopotamya ve Suriye'de İlhanlı hanedanını kuran Cen-

25 On dördüncü yüzyılda Avrupa kentlerinin büyüklüğü hakkında bir bilgi vermek gerekirse; İtalya'da, nüfusu elli binin üstünde olan yalnızca dört kent –Milano, Venedik, Napoli ve Floransa– vardı. Paris'te yaklaşık seksen bin kişi yaşıyordu. Almanya'nın en büyük kenti Köln'de, aynı Londra'da olduğu gibi, nüfus kırk bine yaklaşıyordu.

giz Han'ın Budist torunu Hulagu tarafından ele geçirilmişti. İsimlerinden de anlaşılabileceği gibi İlhanlılar (küçük hanlar), on üçüncü yüzyılın sonuna kadar yetkilerini Moğolistan ve Çin'deki Hanlarhanı'ndan alıyorlardı.

1253'te ağabeyi Hanlarhanı Möngk'nin buyruğuyla Hulagu'ya, her ikisi de Müslüman olan iki büyük düşmanı yok etme görevi verildi. Bunlardan ilki Hazar'ın güneyindeki dağların, merkezi Alamut ya da 'Kartal Yuvası" olan müstahkem mevkilerinde yerleşmiş olan İsmaililerdi; bunlar, Haşşaşin olarak da bilinen radikal Şiilerdi. Fransa kralı XIV. Louis'nin elçisi olarak Karakurum'a gönderilen Rubrucklu William'a göre, Möngke'nin İsmaililere karşı düşmanlığı, kılık değiştirmiş dört yüz Haşşaşinin hükümdarlığının başkentinde kendisine karşı düzenledikleri bir suikasttan kaynaklanıyordu. Hulagu'nun sonradan, 1256 ve 1257'de gerçekleştirdiği iki sefer artık intikam amacını aşmıştı; bunların sonunda, İranlı Sünnileri, iki yüzyıla yakın bir süredir ettikleri zulümle kolayca yok olma noktasına getiren İsmailileri tamamen ortadan kaldırdı. Gibbon'ın kuru bir dille ifade ettiği gibi, Moğolların İsmailileri yok edişi, "insanlığa bir hizmetti".

Hulagu'nun ortadan kaldırmakla görevlendirildiği ikinci düşman, Sünni İslamın beş yüzyıldır kalbinin attığı Bağdat'taki Abbasi halifeliğiydi. 1258'de bu mübarek şehrin surları önüne geldi. Teslim olmayı reddeden kent kasıp kavrularak yağma edildi. Ölü sayısı, Hulagu'nun tahmini olan iki yüz binle, el-Kazvini'nin ileri sürdüğü sekiz yüz bin arasında değişir. Hangisi doğru olursa olsun, çok kan dökülmüştü. Halife nihayet teslim olduğunda, artık vakit çok geçti. Her ne kadar Moğol töresinde soylu düşmanların kanını dökmek yoksa da, bunun onların tümüyle esirgendiği anlamına gelmediğini, halife canı pahasına anladı. Sünni İslamın seçkin lideri, bir halıya sarılarak ölünceye dek atlara çiğnetildi.

Bu pek hesapta olmayan katlin verdiği şevkle, Hulagu 1260'ta batıya, bir önceki yüzyılda Selahaddin'in kurduğu, Eyyübi hanedanının egemenliği altında bulunan Suriye'ye yürüdü. Antik kent Şam ve Halep kısa sürede düştü ve Antakya ile Trablus-şam'da bulunan Haçlı liderleri, Moğol istilacıların önün-

de diz çökmekte gecikmedi. Fakat Suriye'nin, Hulagu Hanlığı'nın sınırları içinde kalması nasip olmayacaktı. 1241'de Ögedey'ın ölümü nasıl Avrupa'yı Moğol istilasının dehşetinden kurtardıysa, bir kez daha çok önemli bir vefat, yani Hanlarhanı'nın ölümü, dünya tarihine yön verecekti. Hulagu, kardeşi Möngke'nin vefatını, Suriye'yi fethettiği yıl haber aldı. Bu haber, kardeşler arasında o kaçınılmaz taht kavgasını başlattı ve Hulagu, kuvvetlerinin önemsiz bir kısmını geride bırakarak Suriye'den çekildi. Daha sonra, 1260'ta Memlûk ordusu Moğolları Celile'deki meşhur Ayn Calut savaşında yenilgiye uğrattı; gelecekten geçmişe bakıldığında, bu tarihten sonra Moğol fetihlerinin hızını kestiği söylenebilir. Her ne kadar Suriye'yi geri almak için üst üste birçok sefer düzenlendiyse de, o tarihte İlhanlı toprakları, ulaşabilecekleri en son sınırlara ulaşmıştı. Bunlar, batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde Karadeniz'le Hazar Denizi arasından Kafkas dağlarına kadar uzanıyor, doğuda Ceyhun ve Pencap nehirleriyle sınırlanıyorlardı. Hulagu'nun saltanatı, öldüğü tarih olan 1265'e kadar sürdü; fakat Budist, Hıristiyan ve sonraları İslami liderlerin başına geçtiği İlhanlı hanedanı 1350'ye kadar yaşayabildi (Gazan'ın 1295'te Budizm'den vazgeçip Müslümanlığı kabul etmesinden sonra, İran'da hep İslami liderler başta oldu).

Moğol idaresi, İran için özetle çok sarsıcı ve yıkıcı bir deneyim oldu. El-Kazvini'ye göre İran'a, Cengiz'in ilk zamanlar yaptığı kıyımlardan toparlanması için bin yıl bile az gelirdi. Moğol döneminin en itibarlı tarihçilerinden biri olan Cüveyni'nin ifadesiyle, "her kent ve köy" tekrar tekrar yağma ve katliama maruz kalıyordu, o kadar ki, geride kalanlar önceki nüfusun yüzde onunu bile bulmuyordu. Merv, Belh, Nişapur, Hemedan, Tus, Rey, Kazvin ve Herat'ın sivil ahalisi azimle kılıçtan geçirilmişti. Köylülerin topraklarını bırakıp kaçması ve su kanallarının harabeye dönmesi sonucu İran'ın birçok yerinde tarım namına bir şey kalmamış, bir zamanlar çölden kazanılan bu bereketli topraklar tekrar çöle dönmüştü. Bu süreç, Moğol güruhlarının buralara gelişi ve hayvanlarını otlatmak için en iyi topraklara göz dikmeleri sonucu büsbütün ivme kazanmıştı.

Tarihçiler, Doğu ile Batı arasındaki ticaretin arttığı İlhanlı dönemini bir kültürel canlanma dönemi olarak değerlendirmişlerdir. Moğolların –başlarında bulunanların önderliğinde– gittikçe İslamın içine çekilmesi sonucu dinlerarası duvarlar da benzeri bir biçimde yıkılmıştı. İran, bu tarihten başlayarak üst düzey kültür dili olarak Arapçayı kullanmaya başlamıştır. Gene Moğol idaresi altında, yirmi yıl süreyle İlhanlılara danışmanlık yapan Reşideddin, Cüveyni ve Vassaf'ın katkılarıyla, ilk kez İran'da resmi tarih yazılmaya başlanmıştır. Giderek güçlenen bu farklı kültürlerin alışverişi sonucu, Çin peyzaj sanatından etkilenmeye başlayan İran minyatürcülüğü altın çağına girmiştir.

Moğol yönetiminin İran kültürüne olan katkıları inkâr edilemez. Fakat David Morgan, yakın bir tarihte yayınlanan Ortaçağ'da İran'ı anlatan çalışmasında, "Moğol vergi tahsildarlarından bucak bucak kaçan İran köylülerini, minyatür sanatındaki gelişmelerin ne ölçüde memnun ettiği konusunda kuşkuya düşme hakkımız vardır. Moğol dönemi, İran için misli görülmemiş, büyük bir felaket olmuştur" diye yazar. Bu görüşe katılmamak güçtür.

Herat'a gelince; bu kent dikkate değer bir hızla toparlanmıştı, çünkü Timur'un buraya akın düzenlediği tarihe kadar eski zenginliğine kavuşmuştu. Bunu, Moğolların yaptığı tahribattan en fazla nasibini alan merkezlerden biri olarak başarmıştı. 1221'deki teslimiyetlerinden sonra Heratlıların giriştiği bir isyan Cengiz'i küplere bindirmiş; komutanı Elçigidey'e geri dönüp Herat ahalisini tamamen kırma emri vermişti. On dördüncü yüzyıl Herat tarihçisi Seyfi bu emri kayda geçmişti: "Demek ölüler hortladı. Bu defa hepsinin boynunu vurasın. Herat ahalisinin kökünü kazıyasın." Elçigidey bir hafta boyunca Herat'ta katliam yapmış, görünürde bir tek canlı bırakmamıştı. Çekildikten üç beş gün sonra, gizlenmiş olanların da yakalanıp öldürüldüğünden emin olmak için kente iki bin atlı gönderdi. İki bin kişi daha öldürüldü. Seyfi bu son katliamdan yalnızca on altı kişinin kurtulabildiğini yazar. Tahribat öyle boyutlardaydı ki bunlar karınlarını, etraflarındaki insan ve hayvan ölüleriyle doyurmak zorunda kalmışlardı. Dört yıl süreyle, ancak geçen kervanları soyarak yiyecek temin edebilmişlerdi.

1335'te İlhanlı saltanatı çöktükten sonra, İran bir kez daha şiddetli iç kavgalara maruz kaldı ve en çok da güçlü Muzafferi sülalesinin çarpıştığı, birbirine rakip birçok küçük beyliklere bölündü. Fakat bunların idaresi de mutlak değildi, çünkü meydanı Moğollardan boşalmış gören başka hanedanlar öne çıkmış, güç gösterisinde bulunmaya başlamışlardı. Bağdat'ta Celayirler hâkimdi, Sebzvar'da (İran'ın kuzeydoğudaki eyaleti Horasan'da bulunan bir kent) ise Serbedarlar gücü ellerinde tutmaya çalışıyorlardı.

Yaklaşık beş yüz kilometre güneydoğudaki Herat, Kert hanedanından Melik Gıyaseddin Pir Ali'nin idaresi altındaydı; bu hanedan on üçüncü yüzyılın ortalarından başlayarak hem Herat'ı hem bugünkü Afganistan'ın büyükçe bir kısmını Moğollara vekâleten yönetiyordu. Moğol istilasından sonra harabeye dönen kentin yeniden müreffeh ve bayındır bir hale getirilmesinde en büyük katkı; edebiyata ve sanata hamilik eden, camilerin ve göz okşayan kamu binalarının yapımında gayet eli açık davranan Kertler'den gelmişti.

İşte Timur'un şimdi ele geçirmeyi kafasına koyduğu kent, bu kentti.

* * *

1379'da, Timur'un elçisi, bozkırı dörtnala geçip nehirleri yararak ve kayalık geçitleri aşarak Giyaseddin Pir Ali'ye meşum bir davetiye ulaştırdı. Tatar hükümdarın topladığı kurultayda bulunması isteniyordu; bunun anlamı, Timur'un Kert hanedanının başını, artık resmen kendi iradesine tâbi bir kul olarak gördüğüydü. Timur bundan böyle, bir yeri kuşatmadan evvel hep bu beylik numaraya başvuracak ve aradığı savaş nedenine kavuşacaktı.

Bu hayra yorulamayacak, endişe verici bir davetti. Timur şansının ona daha az güldüğü günlerde, paralı asker olarak şurada burada dolaşırken bir ara Gıyaseddin'in babası Melik Muizeddin Hüseyin'in hizmetinde de çalışmıştı. O öldükten sonra Gıyaseddin, aradaki ilişkiyi nezaket çerçevesi içinde sürdürmüş, en büyük oğlunu Timur'un yeğeniyle evlendirmişti.

Şimdi ise, daha üç beş yıl önce babasının sadık bendi olan birinin yetkesini tanıması isteniyordu. Zaman kazanmak amacıyla, elbette Semerkand'a geleceğini, fakat yalnızca yolda ona refakat edecek bir muhafıza gereksinimi olduğu cevabını verdi. Timur'un sağ kollarından emir Seyfeddin Nukuz hiç vakit kaybetmeden onu Maveraünnehir'e getirmek üzere yola çıktı; fakat geldiğinde Herat'ın hâkimini kenti savunmaya hazırlık olarak etrafındaki surları takviye ederken buldu. Gıyaseddin'in Herat'tan vazgeçmeye hiç niyeti yoktu.

Timur'un ne yapacağı belli olmuştu. *Tavacılar* hemen kolları sıvayıp, ilk defa uzak bir sefere çıkmak üzere bir ordu toplamaya başladılar. Her askerin donanımı komutanı tarafından denetleniyor, o da bir üstüne rapor ediyordu. Emirler ışıl ışıl parlayan zırhları, ince kabartmalarla süslü kalkanları, uzun mızrakları, yay ve oklarıyla on bin askerli tümenlerinin koyu renk safları arasında göz alıyorlardı. Hazırlıklar büyük bir titizlikle yürütülüyordu, çünkü Timur da Cengiz gibi en ince ayrıntıyı hesaba katardı. Araziyi keşif ve düşman mevzilerindeki asker sayısını tespit için önden gözcüler çıkarıldı. Atlar için yemler torbalanıp yüklendi. Kadınlar ve aileler, haftalar ve aylar sürebilecek bir yolculuk için öteberilerini topladılar. Her türlü erzak ve levazım tekrar tekrar gözden geçirildikten sonra nihayet ordu sefere hazır duruma geldi. Emirler at kuyruklu sancaklarını havaya kaldırdılar; borazanlar ve davullar kulakları sağır eden savaş çağrısını haykırdılar. Üç Yıllık Sefer böylece başladı.

Ordu güneydoğuya, garnizon kenti Fuşenc'e doğru yürüdü; burası Herat'a giden yolu koruma altına almak için ilave askerle takviye edilmişti. Kent şiddetli saldırı altında, Timur'un askerleri kemerli bir su yolundan geçip savunmalarını yarar yarmaz düştü. Garnizon olduğu yerde boğazlandı. Sokaklardan oluk gibi kan aktı.

Bu feci haberi alan Gıyaseddin, Arabşah'ın çok kınadığı bir biçimde, şehir surlarının arkasına sindi. Suriyeli tarihçi, "sanki orada ele geçirilemezmiş gibi, kaleye kapandı –hep o akıl hocalarının kifayetsizliği ve kendisinin ahmaklığı ve deliliği yüzünden– zaten bunlar onun sonunu getirdi" diye yazar. Kent ku-

şatma altındaydı. Çılgına dönmüş bir halde, bir savunma kurmaya çalıştı, fakat Fuşenc'in ne kadar çabuk düştüğünü ve garnizonunun nasıl boğazlandığını duymuş olan Herat sakinleri, Timur'un karşısına çıkacak bir ruh hali içinde değildiler. Timur, "şehri ve şehir dışındaki mahalleleri, yüzük taşının çevresindeki yuva, ayın etrafındaki hâle, şekerin üstündeki sinekler gibi sarmıştı" ve talepleri yerine gelmedikçe de bırakmayacaktı. Bir psikolojik savaş ustası olan Tatar, kuşatma altındakilere kendisiyle savaşmayı reddedenlerin canlarının bağışlanacağını bildirerek, onları gayrete getirmeye çalıştı. Bu öneri surların ardında hoşnutlukla karşılandı. Heratlılar, hemen teslim olurlarsa değerli varlıklarının korunacağını düşündüler. Tatar'ın üstün kuvvetlerine karşı koymak nafileydi. Karşılığı sadece kılıç ve alevler olabilirdi. Öne sürülen bu görüşlerden etkilenen ve yağmacı güçlerin duvarlarını delmeye başladığının farkında olan Kert hanedanının başı teslim olmaya karar verdi. Herat'ın önde gelenlerinin refakatinde ve halkın gözü önünde yapılan onur kırıcı bir törenle silahlarını bıraktı. Yezdi, "Timur onu affetti ve bağrına bastı," diye yazar, "ona bir şeref kemeri, ayrıca kıymetli taşlarla işli bir başka kemer daha verdi ve sonra başından savdı." Kent, ahalisinin canının bağışlanmasına karşılık cezai nitelikte bir fidye ödedi.

Herat'ın muazzam serveti şimdi Timur'un olmuştu. Kayıpları asgariye indirmek için bunun nasıl kaldırılacağı konusunda titiz bir plan uygulandı. Ordusunun sevk ve idaresinde gösterilen sıkı disiplin burada da gösterildi. Öncelikle, biri hariç, kentin surlardan açılan bütün kapıları kapatıldı –kimi yerlerde bunların örüldüğü dahi oldu–; böylelikle askerlerin vakitsiz yağma yapması ve sivil halkın taşınabilir mallarını kaçırması önlendi. Bu iş tamamlandıktan sonra, işkenceciler ve vergi tahsildarları kente girdi; ev ev dolaşarak ahalinin malına, mülküne el koydular; gerek kendilerinin gerek başka ailelerin gizli servetlerini ortaya çıkarmak için bunları itirafa zorladılar. Teslim edilen mallar toplama merkezlerine getirildi; bunlar, fidyeyi aralarında pay eden emirler tarafından kayda geçirildi. Bu paranın büyükçe bir kısmını veren kentin kaymak tabakasının evleri, bu muameleden muaf tutuldu. Bunların oturdukları ma-

halleler kordon altına alındı. Ancak Timur'un üst düzey görevlileri haklarını aldıktan sonradır ki, askerlerin yağmasına izin verildi. Bundan önce davrananlar yakalandıklarında, bu davranışlarını hayatlarıyla ödediler. Timur da Cengiz gibi, bir kenti fidye karşılığında almayı tercih eder, bunu kan dökülmesini önlemekten çok, ekonomik nedenlerle yapardı. Zora başvurmak başıbozuk yağmaya ve dolayısıyla gelir kaybına yol açardı.

Herat'ta, değerli ne var ne yoksa ele geçirmek için yapılan bu muazzam harekât gayet düzenli bir biçimde yürütüldü ve Horasan'ın en bereketli kentinin sandıkları açıldığında muazzam bir servet göz önüne serildi. Yezdi, "Kentte gümüş paralar, işlenmemiş değerli taşlar, paha biçilmez tahtlar, altın taçlar, gümüş kaplar, altın ve gümüş sırmalı kumaşlar, türlü türlü biblo ve antikalardan oluşan dikkate değer çeşitlilikte bir servet vardı," diye yazar. "Askerler, hükümdarın emrine uygun olarak, bunları develere yükleyip götürdüler." Demirden yapılmış ve üzeri oyma ve kitabelerle kaplı, Hükümdar Kapısı Derveze-i Melik sökülüp Şehrisebz'e taşındı. Urgenç düştükten sonra oradakilere yapıldığı gibi, Herat'taki aydın ve zanaatçılar –âlimler, din adamları, sanatçılar ve ince iş ustaları– bir ömür boyu uygulanacak olan bu zorunlu göçlerin ikincisinde, Timur'un başkentine, fikir ve sanatlarıyla şan katmak için toplu olarak esir alınıp Semerkand'a götürüldüler. Yenik düşen Kert hanedanının başı Gıyaseddin'in, Timur'un bendesi olarak yerinde kalmasına izin verildi. Timur azmetmişti, ne onun ne de kentin bir daha kendisine karşı koymamasını temin için, şehir surlarını yıktırdı.[26]

Herat, gıkı çıkmadan teslim olmuştu. Şairlerin hayran olduğu, ticaretten ve kültürden yana çok zengin olan bu kentin, hükümdarlığının ağına bu denli kolay düşmesi Timur'u dü-

26 Tüm bu tedbirlere rağmen, iki yıl sonra Herat halkı Timur'a başkaldırdı. Bu kez hükümdar, ayaklanmayı bastırması için oğlu Miranşah'ı gönderdi; Miranşah görevini çok sert bir biçimde ve başarıyla yerine getirdi. Kert hanedanının mensupları katledildi ve kellelerinden yüksek kuleler dikildi. Bundan sonra kentte bir daha hiç isyan çıkmadı. 1389'da Miranşah, hanedanın yaşayan son ferdi Pir Muhammed'i öldürdü. Bir rivayete göre, bu soylu kişinin kafasını eğlenceli bir şölen sırasında uçurmuş; sonradan bu hareketi, o gece şarabı fazla kaçırdığına yormuştu.

şündürmüş olsa gerektir. Çağatay ulusunun birbirine rakip boylarının sadakatini, yenik kentten sağlanan ganimetlerle ödüllendirmiş, bu süreç içinde hem lider olarak yerini sağlamlaştırmış hem egemenliğini daha geniş topraklara yaymıştı. Çok uzun yıllar kullanılacak denklem kurulmuştu; bozkır kavimlerinden oluşan birlik, sadakatleri ve sağladıkları askeri güç karşılığında, Timur'un seferlerinin meyvelerini toplayacaktı. Bu askeri güç, Timur'a kılıç zoruyla yeni yeni topraklar kazandıracaktı. Onları servet sahibi yapıyor, savaş alanında nişanlar ve payeler dağıtıyordu. Bu çıkar birliği, Timur'un uzun askerlik hayatının dayandığı temel taş olacaktı. Herat'tan çıkarılacak başka dersler de vardı. Eğer sınırlarının o kadar ötesinde, askerlerini savaşa sokmadan böylesi bir başarı kazanabiliyorsa, onları zorladığı zaman kim bilir daha ne ganimetler ele geçirilebilirdi? Bunu izleyen, Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin buza kestiği ve Timur'un adamlarıyla Buhara civarındaki meralarda ordugâh kurduğu kış aylarında, bu soru üzerinde düşünecek zamanı oldu.

Yeni akınların yapılacağı bahar ayı yanıtları sağlayacaktı. Daha tam anlamıyla başlamamış olan batıya yönelik baskı sürdürülecekti. Herat münferit bir olay değildi. Alman tarihçisi H. R. Roemer'in söylediği gibi, aksine, "İran tarihinin en büyük felaketlerinden birinin peşreviydi".

* * *

Herat'ta on dördüncü yüzyıl gezginlerini karşılayan minarelerden dikili orman, bugün artık yoktur. Asırlar boyunca yıkıla yıkıla, seyrek bir çalılığa dönmüştür. Dağın eteğindeki düzlükte gittikçe incelerek yükselen minareler, uzaktan bakıldığında fabrika bacalarını andırır. Altı yüzyıldır çektikleri cefadan ötürü, bugün tehlikeli bir biçimde sallanmaktadırlar; kimileri narin siluetler olarak ufka çizili, kimileri Herat'a gelişi zorlu bir yolculuğa çeviren o toz toprağa gömülüdür. Yakından bakıldığında, fabrika bacalarından çok, dev bir ölünün yeraltından uzattığı, gökleri tırmalayan, taş kesilmiş romatizmalı parmaklarına benzerler.

Bu minareler, hemen hemen Herat'ın mimari merkezinden arta kalan tek yapılardır. İncil kanalının güneyinde, kentin en çarpıcı anıtının kalıntıları görülür. Bir mescit ve mozoleden oluşan Musalla'yı, Timur'un oğlu Şahruh'un karısı Sultan Gevherşad 1417 ile 1437 yılları arasında yaptırmıştır. Timuroğulları sanat ve mimarisinin doruk noktasını teşkil eden bu eser, yaptıran kişinin adına (kıvıltılı cevher) uygun olarak, hem Allah'a hem O'nun güçlü kuluna şükran duygusunu ifade eden göz kamaştırıcı bir çizgi ve renk cümbüşüdür. Otuz metreyi aşan yükseklikteki dört ana minaresi, firuzeden yapılmış narin işaret fenerleri gibi ışıl ışıl parlar ve bir ibadet yeri olan sultanın musalla taşının dört bir tarafında ve etraflarında kendilerinden daha alçak bir minare kümesinin üstünde heybetle yükselirler. Bu, Herat'ta, cemaatin namaz kılması için yapılmış ilk büyük mescitti; devasa boyutları ince bir beğeniyle birleştiren, duvarlarında fresk ve arabesk süslemelerden geçilmeyen bu eserin parlak sırlı tuğlalarla bezeli dış cephesi kasvetli çölün ortasında ışıl ışıl yanardı. Dört ana minare, *eyvan* denilen dört kemerli geçitle birbirine bağlanır; bunlar bir orta avluya açılırdı. Üzerlerinde çarpıcı Kûfi kitabelerin olduğu mermer levhalar, her caminin on kenarlı kaidesini çepeçevre sarardı; gözler yukarıya, göğe doğru çevrildiğinde, bunlar yerlerini baklava biçimindeki beyaz çinilerin üzerinde, mavi ve kehribar renginde, ışıldayan taçyapraklı çiçeklere bırakırlardı. Bu yanardöner maviler, bu çorak topraklarda suyu ve gökleri hatırlatan, ferahlatıcı unsurlardı. Bugün metruk halde bulunan minarelerde, o ışıltılı zırhlarından ancak belli belirsiz izler seçilir; hele de savaşların enkaza çevirdiği bu alanı, bir zamanki görkemiyle göz önüne getirebilmek ciddi bir hayal gücü gerektirir.

Timur'dan gelecek kuşaklara kalan en dikkate değer ve kalıcı kültürel mirası Herat ve Semerkand'da gözlemlemek mümkündür. Horasan'da bina yapmaya yetecek kadar ahşap veya taş olmadığı için, yapıların çoğunda ateş tuğlası kullanılırdı. Bu oymacılığa pek izin vermeyen bir malzeme olmakla beraber, güneşten kavrulan satıhlara canlılık vermek için, üstlerinin rengârenk satıhlı çinilerle döşenmesine elverişliydi. Bu Cuma Mescidi'nde, beyaz ve mavi renkli halis çiniler öyle cömertçe kulla-

nılmıştı ki, dış cephenin tamamında bir tek çıplak tuğlaya rastlamak kabil değildi; bunu, böyle devasa boyutlardaki bir yapıda gerçekleştirmek büyük bir başarıydı. Gezginlerin en önyargılı ve en müşkülpesenti olan Robert Byron bile ömründe bir kez olsun etkilenmiş ve bu yapı için, "insanoğlunun Tanrı'sını ve kendisini yüceltmek için bugüne kadar vücuda getirmiş olduğu en renkli ve en müthiş mimari örneği," demişti. Belki abartılıdır; fakat Rembrandt'ın, üstünde, "bir an olsun hafiflemeyen bir tiksinti duygusu" bıraktığını yazan ve Shakespeare'in tüm külliyatını, "bir bakkalın nasıl yazması beklenirse, öyle yazıyor," diye kaldırıp atan bir adamdan geldiği göz önüne alınırsa, önemli bir iltifattır.[27]

Minarelerin hemen yanında, 1457 yılında doksanını bir hayli geçmişken öldürülen sultanın pek yüksek olmayan türbesi yer alıyordu; üstünde Timuroğulları mimarisinin en belirgin özelliği olan yivli gök mavisi bir kubbe vardı. Herat'ın bu parlak mavi sırlı çinileri Asya'nın büyük bir kısmı için bir model oluşturmuştu. Türbenin dış yüzeyinin sadeliği, içeride her yeri sarmış olan çiçek desenleri ve beyaz renkli hüsnühatlarla büyük bir tezat teşkil eder. Bugünün ölçüleriyle bile, bu üç boyutlu süslemeler olağanüstü giriftliktedir. Eski zaman eserlerinde rastlanan toprak rengi tonları, altın sarıları ve Afganistan'ın kuzeyindeki Bedehşan madenlerinden gelme kırılmış safir renklerindeki kemerli köşeler, kubbeler, sarkıtlı girintiler, duvarlar boyunca bu biçimleri uyum içinde izler.

Afganistan'daki birçok tarihi eserin aksine, Musalla'nın yıkılışını, kanlı iç savaşlara ve tarikatlar arası ezeli kavgalara bulmak mümkün değildir. Byron, bu yıkımdan kendi vatandaşlarının sorumlu olduğunu öğrendiği zaman dehşete düşmüştü. 1885'teki Büyük Av'ın en kızışmış olduğu bir zamanda, Rus

27 Byron 1933-34 yıllarında Asya'da yaptığı biraz gönülsüz ve tembelce yaptığı seyahat sonunda, Timur'un estetik ve mimari başarılarına karşı büyük bir hayranlık geliştirmişti. Hele de Şahruh'un karısı Gevherşad'dan çok etkilenmiş, "Gevherşad bende epeyce merak uyandırdı" diye itirafta bulunmuştu; "dini vakıflara bağışta bulunacak kadar dindar olduğu için değil, sanatsal duyarlılığı için. Bu ya kendisinde vardı ya da buna sahip olan insanları hizmetinde çalıştırmayı biliyordu. Bu bir kişilik belirtisidir. Buna ilaveten zengindi. Zevk, kişilik ve zenginlik güç demektir, oysa Muhammed geleneğinde sihirbazlar dışında güçlü kadın yoktu."

birlikleri Merv kentinin güneydoğusundaki Afganlara hücum etmişti. Bunun hemen ardından Herat'a bir saldırı olmasından korkan İngiliz subayları bu binalar bütünündeki birçok yapının yıkılınası emrini vermişti; çünkü Herat Rusların eline geçerse, St. Petersburg, Kandehar yoluna doğrudan açılım sağlayacak ve buradan da Hint sınırına kadar demiryolu döşeyebilecekti ve bu yapılar kentin kuzeyinde, bu saldırının olmasının beklendiği yerde bulunuyordu. Beklenen Rus saldırısı hiç gerçekleşmedi, ama "dört yüzyılın vahşetinden sonra bile hâlâ ayakta duran on beşinci yüzyılın en şaşaalı Muhammed mimarisi, İngiliz görevlilerin gözleri önünde ve onların onayıyla yerle bir edildi". Geride yalnızca dokuz minare bırakıldı.

İnsanoğlunun başlattığı işi, doğa devam ettirdi. 1931 ve 1951 depremleri üç minarenin daha kaybına yol açtı. Bir yüzyıl sonra, 1979'da Sovyetler Afganistan'ı işgal etti ve bir kez daha Herat'ın tarihi eserleri ateş hattında kaldı. Bir minare daha devrildi ve bir diğerinde, bir top mermisinin doğrudan vurması sonucu, şimdi içinde kuşların yuva yaptığı bir delik açıldı. Darbeler, minarelerde biraz daha renk kaybına yol açtı. Çiçek desenli, baklava biçimli mavi beyaz çiniler düşerek; yerde, beş yüzyıldır kumun ve fırtınanın kaldırıp sağa sola saçtığı mozaik kırıklarına karıştı. Hatta Sovyetler, yörenin savaş taciri İsmail Han'ın kenti yeniden ele geçirmesini önlemek için minarelerin çevresine mayın dahi döşedi. Bu yıkımlardan kurtulan minareler, bir zamanlar, Gevherşad'ın ve Herat'ta Timuroğulları hanedanından gelen son hakan Hüseyin Baykara'nın muhteşem medreselerine bakıyorlardı. Bugün kupkuru bir toprağın, bir kenarda kalmış türbenin ve dükkân niyetine kullanılan derme çatma barakalarla, çelik konteynerlerin üstünde yükselmektedirler.

Bir ikindiüstü çarşıyı yürüyerek geçip; Eski Şehrin kuzeyinde, yüksekçe bir tepe üzerinde, Herat'ın yukarıdan seyredilebileceği tek yapıya doğru gittim. Dip tarafında, Timur'un ve ondan önce Cengiz Han'ın ordularının düşmanlarına karşı savaş verdiği İhtiyareddin Kalesi'nin dümdüz duvarları, çölün ortasında yükseliyordu. Bu haliyle, on dördüncü yüzyılda Kert hanedanından Fahreddin'in, güneşte kurutulmuş tuğla-

lardan yaptırdığı ve bir yüzyıl sonra Timur'un oğlu Şahruh'un tamir ettirdiği yapı, birçok hükümdarlığın kuruluşuna ve yıkılışına tanık olmuştu. Yüzyıllar boyunca, Gaznelilere, Selçuklulara, Gûr hanedanına, Moğollara, Tatarlara, Safevilere ev sahipliği yapmış, hatta Taliban'a bile üs ve cephanelik olarak hizmet vermişti.

Kalenin, burçlu köşe kuleleriyle desteklediği ve garnizonun savunması için açılmış mazgal deliklerinin beneklendirdiği duvarlarına bakıldığı zaman, Gıyaseddin'in, Timur'un kuşatmasına ne kadar karşı koyabileceğini hesaplarken neden bir anda bunların ardına çekildiğini anlamak zor olmaz. Hâkim konumu ve istihkâmlarının sağlamlığı, buraya kesin bir yenilmezlik havası vermektedir. Eğer Kert hanedanının başı Timur'a vaktinde teslim olmasaydı, kalenin günümüze kadar kalıp kalmayacağını kimse bilemezdi. Tatar hükümdarın başka kentlerin direncini kırarken gösterdiği acımasızlık, bu yapının da yeryüzünden silineceğini düşündürüyordu.

İlk zamanlar, kuzeybatı kulesinin yan tarafında, bir metre yüksekliğinde, çini ve mozaik karışımı abidevi bir Kûfi kitabe bulunuyordu. Kentin yukarısında, herkesin görebileceği koyu yeşil ve kehribar renkli iri harflerle, "EL - MÜLK Lİ'LLAH" (Mülk Allah'ındır) diye duyuruyordu. Eğer kalenin yapımını ilk ilham eden Allah idiyse; yapı, on dördüncü yüzyılda Timur'a bir methiye niteliğini kazanmıştı. Şahruh ateş tuğlası ve taşla buranın onarımını yaptırdığı zaman, on beşinci yüzyıl kaside yazarı Hafız Ebru, Timur hanedanının kurucusu adına, kimi kısımlarına kaledeki çinilerde rastlanan şu yazıtı kaleme almıştı.

Timur Hanın soyu kıyamete kadar yeryüzünden kalkmayacaktır.
Bu saf kandan öyle mükemmel bir soy üreyecektir ki hükümdarın biri gidecek, biri gelecektir.
İncinin olması gereken yerde inciden başka bir şey görülmez; altın madeninde de altından başka bir şey aranmaz.
İslam âleminin hükümdarı Şahruh Bahadır sayesinde, dünyaya adalet geldi.

O öyle muhteşem ki yıldızlar onun ordusudur ve o göklere kadar uzanan soyluların kumandanıdır.
Onun kabarmış bir denize benzeyen gücü karşısında dünya bir hiçtir.
Gökler bir zerredir ve görünümü ışıl ışıldır.
Dünya ondan türeyenlerle gönensin, dünya soyunun rayihasıyla dolsun...
Dünya refah ve saadete onun dirayetli idaresiyle kavuştu. Nasıl ki cennete de doğru ibadetle kavuşulur.
Bu yüksek kalenin temeli, 2. Rebi Hicri 818'de (Haziran 1415) atıldı...
Hayırlı bir zamandı, gökteki burçlar da bunu gösteriyordu
Önce Herat'ta bir yer tayin edildi
İçine beş tane giriş açıldı
Bakın kalenin beş kulesindeki beş kapıya
Bunları zafer kapıları olarak görün
Yapının dünya durdukça duracağını bilin
Kılı kırk yaran biri olsanız da ona iyi gözle bakın
Bu hükümdarlık büyüyecek ve hiç yok olmayacak
Bu refah ve saadet kıyamete kadar sürecek
Mühendis içine mukarnaslar, konaklar ve yuvarlak kuleler dikti
Yıldızlar bile onun mimarisine hayran kaldı
Bittiğinde orduya şan ve şeref getirdi
Zarafette Kisra eyvanı
Sağlamlıkta İskender seddi
İstihkâmlarının gücünde Keyvan eyvanı gibi
Zaman onu yıkamayacak
Felaketler karşısında dimdik duracak
Felaketler hükümdara dokunamayacak
Tepeden aşağı güzel ve süslü
Köşeleri altın sarısı ve mücevher işli
Evrende nasıl hayat varsa burada da bir ruh var
Yıldızlarda nasıl ışık varsa burada da öyle ihtişamı var

Asık suratlı bir Taliban nöbetçi bana hem kalenin hem içinde bulunan müzenin kapalı olduğunu söyledi; fakat biraz ısrar edip bir de bahşiş sözü verince beni, üzerlerine top yerleştirmek için dokuz tane tabyanın dikilmiş olduğu surlarda gezdirmeye razı oldu. Toz toprak içindeki sarp yokuşu tırmanırken,

bir şu, bir bu savaş gerecine işaret etmek için ikide bir duruyordu. El bombaları, harcanmış ve harcanmamış kurşunlar, makineli tüfek mermileri, roket ve mayın yığınları vardı. Eski model bir el bombasını eline alıp ipini çekerek bana doğru atacakmış gibi yaptı. Dehşetimi görünce bu kez de bir duvarın arkasında kayboldu ve henüz patlatılmamış bir mayın tarlasına koca bir taş attı. Bereket versin, bir patlama olmadı. Gevrek gevrek gülüp yola devam etti.

Gezinti duvarlarının ve burçların üstünden, Herat gözümüzün önüne serildi. Burkalı kadınlar, bulanık mavi bir leke gibi, çarşıda bir aşağı bir yukarı gidip geliyorlardı. Çocuklar önlerine kattıkları keçileri, her yandan üşüşen bisikletlilerden kaçırmaya çalışarak, çarşı kalabalığının içinden geçirmeye uğraşıyorlardı. Gün batımında güvercinler bir o yana bir bu yana uçuyorlardı. Ağaçların tepesine tünemiş göçmen kuşların ciyak ciyak akşam korosuna, aşağıdaki köpeklerin havlamaları karışıyordu. Hurda metal ve parça plastik satan eskiciler, derme çatma el arabalarını itiyorlardı. Seyyar bir kasabın bisikletinin gidonlarına asılmış koyun sakatatı, kahverengi balonlar gibi sallanıyordu. Bir manifaturacı dükkânının önünde yan gelmiş, uyukluyordu. Bitişikte, kafasına renkli bir takke geçirmiş bir terzi, durmadan biçip dikiyordu. Herat'ın bir dizi sarıklı ve 'ak sakallı' büyüğü, bir caminin damında oturmuş akşam ezanını beklerken aralarında konuşuyorlardı. Etraftaki toprak damların üstünde her yaştan oğlan çocuğu fink atıyor, alttaki mutfaklardan yükselen dumanların arasında haykırıyor, çılgınca birbirlerini kovalıyorlardı. Çoğu ev yapımı uçurtmalar uçuruyor (bunun, Taliban'ın koyduğu birçok yasaktan biri olmasına rağmen), sayılamayacak kadar çok renkli şekil, batan güneşin etrafında toplanmış heyecanlı pervaneler gibi, rüzgârda fır fır dönüyordu. Uzakta, cuma namazlarının kılındığı kentin en belli başlı camisi, on üçüncü yüzyıl yapımı Cuma Mescidi'nde ışıklar yakılıyordu. İçeride, on dördüncü yüzyılda Kert hanedanının başta olduğu zaman, içinden müminlere şerbet dağıtılan yüz yirmi santim çapındaki caminin gururu büyük tunç kazan vardı. Kırık ışık altında Herat; çölün soluk renkleri arasından fışkıran yeşil ağaç kümeleriyle, saz renklerinden, yeşillerden

oluşan bir çiçek dürbünü gibiydi. Yer yer göze çarpan mavi kubbeler, Timur'un büyülü mirasına tanıklık ediyor, manzaraya gök mavisi çakıntılar ekliyordu. Çok daha ileride, Pamir Dağları kömür kalemiyle çizilmiş gibi duran siluetleriyle Herat'ın üstünde kara bir bulut gibi dikiliyordu.

Sonra başladı. Önce çatırtılı bir uğultu, ardından mikrofonun kat kat yükselttiği derin bir soluk alışı duyuldu ve müezzinin nağmeli sesi paraziti aşarak, müminleri akşam namazına çağıran ezanına başladı. "*Allahü ekber, Allahü ekber,* Tanrı uludur, Tanrı uludur," derken, ak sakallılarda bir hareketlenme oldu. Kalenin eteğindeki Herka Mübarek Camii'nin ikiz minareleri de cevaben adeta dikleştiler. Ezan ilerledikçe, kentin dört bir tarafından camilere doğru dalga dalga akan erkek kalabalığı her dakika biraz daha kabarıyordu. Ses, "*Hayye ale's-sala, hayye ale's-sala,* haydi namaza, haydi namaza ," diye tekrar ediyordu. Sokaklarda erkekler saygılı bir telaş içinde yürüyordu; bu, biraz da Taliban'ın, Ahlakı Koruma ve Günahı Önleme Bakanlığı'nın en korkulan görevlileri olan dini polislerin onları, 'gayrete getirmesiyle' oluyordu.[28] "*La ilahe illallah,* Allah'tan başka tanrı yoktur," ve ak sakallılar dikkatle damdan inip namaza duruyorlardı. Kentte, başka kuşakların hatırası olan minareler, selama kalkmış nida işaretleri gibi dikiliyorlardı.

Herat kadar üst üste felakete uğramış pek az kent vardır. Uğradığı talihsizliklerin dökümü, minyatür bir Afganistan tarihine benzer; günümüze kadar uzanan yabancı işgalleri ve kabileler arası savaşlardan az çekmemiştir. 667'de Arap orduları kılıç zoruyla İslamiyeti kabul ettirmişlerdi. 1000 yılında Gazneli Sultan Mahmud kenti ele geçirdi. İki yüzyıl sonra Herat, 1206'da, kenti kuzeyden işgal eden Harezm şahına yenik düştü. Daha bu saldırıdan tam toparlanamamışken, Cengiz Han ve seksen bin askerli Moğol ordusu 1221'de kenti yerle bir edip on altı kişi hariç tüm ahalisini boğazlattı. 1381'de akıllılık ederek Timur'un ordularına boyun eğen Herat, böylelikle kendini onun

28 Taliban Yönetimi sırasında, İslam dünyasının en büyük camilerinden ve Afganistan'ın en önemli tarihi eserlerinden biri olan Herat'taki Cuma Mescidi tüm gayri Müslimlere kapatılmıştı. Cami görevlileri, dini polisten dayak yeme korkusundan, bu yasağa titizlikle uyduklarını söylediler.

gazabından koruyabildi, fakat iki yıl sonraki başkaldırısı Kert hanedanının sonunu getirdi. Miranşah, babası adına kenti kılıçtan geçirtti. Timur'un en ünlü vârisi ve Hindistandaki Moğol Hükümdarlığı'nın kurucusu Babür, kenti 1507'de ele geçiren Özbek hükümdarı Şeybani Han'a karşı koruyamadı.

Herat da on sekizinci yüzyılda savaştan ve entrikadan nasibini aldı. Afganistan'ın Babası olarak bilinen Ahmed Şah Dürrani, yeni kurduğu devlet için toprak kazanma gayretiyle, 1740'ların sonuna doğru kente savaş açtı. Aynı asrın son on yılı içinde, kendini Sadozay hanedanına mensup iki hasım arasındaki güç kavgasının merkezinde bulan Herat, bu defa başka bir ordunun hücumuna uğradı. 1818'de, doğuya doğru musallat olan İran kuvvetleri Herat'a saldırdı. Yirmi yıl sonra gene gelip, kenti on ay kuşatma altında tuttular; aynı acı deneyim 1863'te tekrarlandı; Emir Dost Muhammed, Afganistan'da birliği sağlamak uğruna vefatından bir ay önceki son girişimi olarak kenti ele geçirdi. Fakat batıdaki bu merkezde bir türlü barış sağlanamadı; hâkim aileler arasındaki ihtilaflar tekrar hortladı. 1881'de Emir Abdurrahman, kente sahip olmak için kuzeni Serdar Eyüp Han'la çarpıştı. Bu asrın son on yılı dolmadan, İngiliz kuvvetleri kentin tarihi merkezini tahrip ederek, bir yüzyıl sonra Sovyet işgalinin vereceği zararın adeta öncülüğünü yaptılar. Bundan yirmi yıl sonra, Taliban dizginleri ele geçirdi ve Herat, Afganistan'ın geri kalan kısmı gibi, bir kez daha diz üstü çöktü. 2001'de Taliban –tüm dünyanın dehşetle karşıladığı– Bamiyan Budaları olarak bilinen iki binyıllık anıt heykelleri dinamitlerken, diğer yandan ona bağlı görevliler dine karşı hürmetsizlik sayılan diğer tarihi eserleri yok ediyorlardı. Türlerinin en güzel örnekleri olan İslam öncesi heykeller, kayıplar arasındaydı. 2002'nin sonlarında Herat, yöreye egemen olan savaş taciri İsmail Han'ın hâkimiyeti altına girdi. Savaş kargaşası içinde, kent müzesinde bulunan birçok tarihi eser de öylece talan edildi.

Fakat ne hikmettir ki, bu yüzyıllar boyu süren tahribat ve Taliban yönetiminin dehşeti, bu çöl kentine boyun eğdirmeyi başaramadı. Kaleden aşağı bakarken, ihtişamından bir şey eksilmediği görünüyordu. Taliban yalnızca, onun yüzeyinde açı-

lan en son yaraydı, ama en kötüsü değildi; kentin uzun tarihinde, anılmaya bile değmeyecek, kısa bir deneyimdi. Bu antik kültür merkezi, daha önceki işgalcilerde olduğu gibi, bu dar kafalı, cahil İslam savaşçılarından sonra da yaşamaya devam edecekti. Ev yapımı rengârenk uçurtmalar, rüzgârın gerdiği bu kağıt ve plastik parçaları, ümit heykelcikleri gibi gökyüzünde neşeyle uçuşuyorlardı.

Bir başka akşam, yavaş yavaş çöken alacakaranlık, Herat'ın üstünü yumuşak ve hoş bir duvakla örterken, kentin en seçkin büyüklerinden iki kişiyle, buradaki türbeleri ziyaret etmek için sözleştim. Herat Üniversitesi'nin rektörü Molla Said Muhammed Ömer Şahid ve mollalar heyeti başkanı Mevlana Hüdad, altmış yaşlarındaydılar. Fakat birbiriyle kardeş iki bela, yani savaş ve kötü beslenme yüzünden Afganların çoğu gibi yaşlarından epeyce büyük gösteriyorlardı; bembeyaz sarıklarının altından ceviz kabuğu gibi kuru ve kırışık yüzleri görülüyordu.

Birlikte, Musalla'nın kuzeyine, İran'ın en büyük ve son klasik şairi olan on beşinci yüzyılda yaşamış Sufi Abdurrahman Câmi'nin türbesine doğru yürüdük. Burası rüzgârların uğuldadığı, insana keder veren ve gerek yaşadığı devirde gerek ölümünden sonraki yüzyıllarda çok sayıda kişiye heyecan, ilham ve efkâr vermiş olan Câmi'nin şiiri gibi, romantik bir yerdi. Yaşlı bir şamfıstığı ağacının güneşten koruduğu kubbesi, çok yalın bir biçime sahipti. Tepesinde yeşil, beyaz ve sarı renkli bayraklar, sancaklar ve alemler rüzgârda çarşaf gibi fır fır uçuşuyordu. Bir grup genç delikanlı saygı ziyaretinde bulunmak için mezara gelmişlerdi; şaşılacak kadar sessiz duruyorlardı. Herat'ın en şöhretli evlatlarından biri olan Câmi, kendi kuşağının da en beğenilen şairiydi. Edebi etkisi ve mısralarının güzelliği tüm kıtaya yayılmıştı.

Ne zaman ki cemalin benden gizli,
Kara gecenin örttüğü ay gibi,
Yıldız yıldız dökülür gözyaşım,
Yine de aydınlanmaz gecem,
Onca parlak yıldıza rağmen.

Karanlığa gömülü Afganistan'ın bir köşesinde bulunan bu türbe, Timur'un bıraktığı büyük kültürel mirasın küçücük bir parçasıydı. Üstlerinden gözünü hiç eksik etmediği şiir, resim, hüsnühat, mimari ve zanaat alabildiğine gelişmiş, bu gelenek kendisinden sonra gelenler tarafından daha da cömert bir biçimde sürdürülmüştü. Fetihlerinde döktüğü kandan ve kılıcının kestiklerinden onun adına mal olmuş ve hiçbir zaman unutulmayacak bir kültürel rönesans doğmuştu. Timur soyunun, Şahruh zamanındaki payitahtı Herat, kentin sultanı Gevherşad'ın gözü gibi baktığı ve tüm sanat kollarını cömertçe himaye ettiği ikinci bir Semerkand olmuştu. İran tarihinin en önemli dönemlerinden biri olan Timuroğulları döneminde, onun körüklediği kültür ateşi bütün bir kıtayı sarmıştı. Câmi, bu ateşi söndürmemeye çalıştı; fakat 1492'deki ölümüyle, klasik İran şiirinin altın çağı sona erdi. Timur kültürünün büyük alevi de bir anda söndü.[29]

Molla Said'e, bu müthiş mirasa bakarak, Timur'u büyük bir kahraman sayıp saymadığını sordum. Dehşete düşmüş gibiydi. "Hayır! Kesinlikle hayır! O bir katil ve işgalciydi; eli kanlı ve vahşi bir adamdı. Burada kültür adına hiçbir şey yapmadı. Sanatı himaye ederek, babasının yaptığı yıkımı telafi eden oğlu Şahruh'tur. Timur'un ailesi uygardı, ama kendisi bir şakiydi."

Yaşlı dostu başını salladı, ama hiçbir şey söylemedi. Oradan kentin üç beş kilometre ötesinde, Şahruh'un yaptırdığı on beşinci yüzyıl türbeler topluluğu Güzergâh'a geçtik. Dut ağaçlarını ve gül çalılarını arkada bıraktıktan sonra, önünde genç ve yaşlı dilencilerin kaynaştığı, İranlı mimar Kerameddin Şirazi'nin

29 Selefi Hafız gibi, Câmi de yeteneğini gizlemezdi. Hayatı boyunca bir tartışmada kendisine baskın çıkacak bir tek kişiyle karşılaşmadığını iddia etmişti; belki de bir öğrenci olarak hiçbir hocaya borcu olmadığını söylemesinin nedenlerinden biri de buydu. Kendini büyük bir şair, büyük bir âlim, büyük bir tasavvufçu olarak tanımlar; gazel, tasavvufi şiir, Kuran tefsiri, Hz. Muhammed'in hadislerinin tahlili, Arapça dilbilgisi, kafiye, vezin ve müzik dahil, tüm edebi türlerde ve konularda usta olduğunu söylerdi. Kendi sözleriyle vermek gerekirse: "Mısralarım dünya çapında öyle bir şöhret kazandı ki âşık şarkı söylemeye benim mısralarımla başlıyor. Mısralarımın kervanı Farslara ulaştığında, Sadi ile Hafız'ın ruhları şad oluyor. Hindistan'a vardıklarında Hüsrev ve Hasan onları karşılamaya çıkıyor. Bazen İstanbul'un hükümdarı bana selam gönderiyor, diğer zamanlar Hint'ten, Çipal'ın mesajları geliyor."

eseri olan şatafatlı methale geldik; o kadar yüksekti ki ta Herat'tan görünüyordu. Kimileri burayı mesken tutmuş, lime lime örtüler ve battaniyeler içinde ayaklarını sürüyerek dolaşıyorlardı. İçeride yüzlerce mezar taşı vardı. En eskileri zamanla aşınmış, fakat üstlerindeki güzelim yazılar hiç bozulmamıştı; toprağın üstünde biraz sarsak, çarpık diş gibi dikiliyorlardı. Timur zamanından beri giyimleri ve görünüşleri pek az değişmiş, bakımsız sakallı birtakım yaşlı adamlar bağdaş kurmuş sessizce oturuyor, verilen her türlü sadaka için ziyaretçilere alçak sesle teşekkür ediyorlardı. Birkaç metre arkalarında, Timur'un canla başla desteklediği ince ustalığın en yetkin örneklerinden biri olan dört buçuk metre yüksekliğinde, olağanüstü oymalı mermer bir sütun yükseliyordu. Bunun yakınında bir başka eşsiz anıt daha, Emir Dost Muhammed'in on dokuzuncu yüzyılda yapılmış kabri yer alıyordu. On birinci yüzyıl Sufi şair, düşünür ve evliyası Hoca Abdullah Ensari'nin türbesi önünde biraz durduk;[30] bu, yaşlı bir çoban püskülü ağacının gölgesinde ve bir zamanlar mavi mavi ışıyan *eyvanın* altındaydı; yirmi beş metre uzunluğunda bir duvarın içinde, iki tarafında kubbeli küçük kuleler olan kemerli bir oyuktu. *Eyvanın* yere yakın kısmında yer yer parlak mavi sırdan kalıntılar görülüyordu; fakat bunların çoğu sonbahar yaprakları gibi dökülmüş, geride boz renkli, mat bir yüzey bırakmışlardı.

Bu kabirlerin arasında yavaş yavaş dolaşırken, Mevlana Hüdad kaldığımız yerden konuşmaya devam etti. Meslektaşının Timur'u lanetleyen hükmüne katılmıyordu. "Benim görüşüme göre o, hiç kuşkusuz bir kahramandı. Ona vahşi diyenler çoğunlukla Batıdan çıkıyor. Timur İslamı yayıyordu, bundan hoşlanmadıkları için ona kara çalıyorlar."

30 Robert Byron'un hep olduğu gibi, bu namlı evliya hakkında da farklı görüşleri, sezgileri vardı. "Hoca Abdullah Ensari 1088 yılında, seksen dört yaşında tövbe ve istiğfara çekilmişken birtakım delikanlıların attığı taşlardan öldü. Bu çocuklara hak vermemek mümkün değildir; evliyalar arasında bile çekilmez bir adamdı. Beşikteyken konuşmayı öğrenmiş, on dört yaşında vaizliğe başlamış, yaşadığı sürece bin şeyhle temas kurmuş, yüz bin mısra şiiri ezberine almış (bazıları 1.200.000 olduğunu söyler), bir o kadar da kendisi yazmıştı. Kedilere hastalık derecesinde düşkündü."

Arkadaşına haşarı bir bakış fırlattıktan sonra devam etti. "Önce Herat'a büyük zarar vermiş de olsa, sonradan çok büyük faydaları olmuş ve Muhammed Seyyid Şerif Cürcani, Mevlana Saadeddin Taftazani ve Mevlana Razi gibi İslam bilginlerine şeref payeleri vermişti. Çocukları ve torunları –Şahruh, Sultan Baysungur, Uluğ Bey ve Ebu Said gibi adamlar– İslama büyük hizmetlerde bulundular. Timur zamanında sadece Herat'ta 350 medrese vardı. Bunlardan biri olan Mirza Medresesi'nde çoğu yabancı, kırk bin öğrenci eğitim görüyordu. Her yıl dört bin mezun veriyordu. Bunların hepsi Timur'un desteğiyle oluyordu. Ve bundan faydalanan yalnızca İslam değildi. Uzağı gören, muazzam yaratıcı bir düşünceye sahipti. Örneğin Herat'ın etrafında on iki tane sulama kanalı açtırmış, burada tarımın kaderini değiştirmişti. Yalnızca Sultan Hüseyin Mirza'nın sarayında görevli minyatür ustası Behzad'ı göz önüne alsanız yeter.[31] Ve tabii bir de Hindistan'daki Moğol hükümdarlığını kuran Babür Han vardı. Timur olmadan bunlardan hiçbiri olmazdı." Arkadaşına, meydan okur tarzda bir bakış daha fırlattı. "Bu, öyle sıradan bir kişi değildi. Savaşçı bir kişi olduğu doğrudur, ama aynı zamanda bir kül-

31 On beşinci yüzyıl sonlarında doğan Behzad, hükümdar hizmetine terfi etmeden önce, devlet adamı, şair, Çağatay dili uzmanı, tüm sanat dallarının cömert himayecisi ve Sultan Hüseyin Mirza'nın arkadaşı Ali Şir Nevai'nin hizmetine girmişti. Hakkında pek az şey bilinmekle beraber, Herat'ta yaşamış; sert çizgilerin, keskin renklerin, görülmemiş incelik ve zenginlikteki ayrıntıların hâkim olduğu tarzı, İran minyatüründe yeni bir akımın öncüsü olmuştu. Bugün yapıtları, İslam minyatür sanatının ulaştığı en yüksek nokta olarak kabul edilir ve İran resmi üzerindeki en belli başlı etkidir. 1523 sıralarında yazan tarihçi Handmir, çağdaşı için şu parlak portreyi çizmişti: "Bize, görülmedik biçimler ve ender rastlanan bir sanat sunar; Mani'nin fırçasını hatırlatan ustalığı, dünyadaki tüm ressamların işlerini hatırlardan çıkarmıştır ve mucizevi yeteneklerle donatılmış olan parmakları, Ademoğulları içindeki tüm sanatçıların yapıtlarını silip atmıştır. Yetkin fırçasının bir tek dokunuşu, cansız forma hayat vermiştir... Tertemiz bir imana sahip olan çağın bu müthiş harikası, bugün bile dünya krallarının ihsanlarına mahzar olmakta ve İslam âleminin tüm hükümdarları onu sınırsız bir sevgi ve saygıyla sarmalamaktadırlar." Behzad'ın eşsiz çizimleri Yezdi'nin *Zafername*'sinde görülebilir. "Tahta çıkışında Timur'un huzura kabulü", "Semerkand'da Büyük Cami'nin inşaatı", "Kıpçak ordusundan arta kalanların yok edilişi", "İzmir'de Aziz Jean Şövalyeleri'nin kalesine saldırı" gibi, büyüleyici güzellikte resimler vardır. 1510'da, Herat'ın Sefevilerin eline geçmesinden sonra Tebriz'e, oradan da muhtemelen Buhara'ya gitmişti.

tür adamıydı. Bu eşsiz güzellikteki binalardan ötürü onu ebediyete kadar anacağız. Arkadaşım yanılıyor. Timur, Herat'ın görüp görebileceği en büyük kahramandı."

* * *

Herat fethedilmiş, baharın ilk belirtileriyle birlikte karlar erimeye başlamış, Timur'un batıya yönelik emelleri de tekrar gündeme oturmuştu. Yezdi, "Çin'den tâ Yunan sınırına kadar, bütün Asya zangır zangır titriyordu," diye yazar; korkuları yersiz değildi. 1382'de Tatar orduları kuzeydoğuya, Hazar Denizi'nin hemen güneyindeki Mazanderan eyaletine doğru fırtına gibi estiler. Hem dorukları beş bin metreyi geçen ve sık ormanlarla kaplı Elbruz Dağları'nın, hem etrafındaki vıcık vıcık bataklıkların koruduğu Mazanderan, işgalci bir güç için hayli belalı bir bölgeydi; fakat zorlu bir direnişin ardından yerel yönetici Emir Veli yenilgiye uğratılarak, boyun eğmeye mecbur edildi. Dört yıl sonra Mazanderan başkaldırdı. Üç büyük İran seferinin ilkine daha yeni çıkmış olan Timur, bu meydan okumaya rahatlıkla karşı koyabilecek bir durumdaydı. Emir Veli'ye, teslim olmasını talep eden bir mektup yazdı. Yaverlerinin ikazlarına kulak asmayan Emir Veli teklifi reddetti; İran'ın güneyinde hüküm süren Şah Şuca Muzaffer'den ve Bağdat ve Azerbaycan sultanı Ahmed'den yardım talebinde bulundu. Fakat bir tek yardım gelmedi. Emir Veli, yanında müttefikleri olmaksızın ve yenilginin mutlak bir ölümle sonuçlanacağını bile bile, savaşa girmek zorunda kaldı.

Arabşah, "ordular yüz yüze geldiğinde; Emir Veli ciritlere, kılıçlara ve mızraklara rastgele karşı koyarak bir süre kötü talihine direndi; sonra çekilmeye karar verip sırtını döndü ve kaçtı," diye yazar. Daha sonra yakalanmış ve kafasından olmuştu. Gerçek anlamda; çünkü kesilip, Cengiz yasalarına uygun bir biçimde, Timur'un tahtına getirilmişti.

Mazanderan'ın 1382'deki düşüşünü, bir yıl sonra Timur'un kasten giriştiği hunharca bir katliam izledi. Bir kez daha, bir kent başkaldırmaya yeltenmiş ve sonuç felaket olmuştu. Herat'ın güneyindeki İsfezar kenti düşmüş, iki bin kişilik ahalisi esir alınmış-

tı. Onları oracıkta boğazlatmak yerine, Timur başkaldıran kentlerin sonunun ne olacağı konusunda –sanki buna ihtiyaç varmış gibi– bir misal göstermek istedi. Esirlerden bir kule örüldü, fakat bu kez buraya konulanlar ölü değildi. Yezdi, pek de acımayan bir ifadeyle, "iki bine yakın esir, harç ve tuğlayla karıştırılarak diri diri birbirinin üstüne yığıldı ki bu sefil yaratıklar, onlar gibi karşı koymaya yeltenenler için caydırıcı bir anıt oluştursun."

Bu korkunç katliamın büsbütün gayrete getirdiği Timur, yüz bin kişilik bir orduyla Afganistan'ın kuzeybatı eyaleti Sistan'a yürüdü. Zengin başkent Zerenc, kahramanca direndi. Çarpışma öyle şiddetliydi ki Timur, hayatını tehlikeye sokmak pahasına ateş hattına atıldı. Altındaki atı vurulduğu zaman, intikam yemini etti. Sistan'la ilgili zaten acı hatıraları vardı; çünkü sağ tarafındaki uzuvları sakatlayan darbeleri muhtemelen burada, ya buranın hanı için paralı asker olarak çalışırken, ya da –daha bayağı bir yoruma göre– koyun çalarken yakalandığında almıştı. Duyguları tam olarak neydi bilinmez, ama Zerenc hiddetini tüm şiddetiyle hissetti ve Asya'nın Bahçesi, Doğunun Tahıl Ambarı olarak bilinen fevkalade verimli bir yörenin başkenti hiç acımadan yerle bir edildi. Arabşah, Zerenc ahalisinin barış için yalvardığını, Timur'un ise tüm silahlarının teslimi şartıyla buna razı olduğunu yazar. "Ve bu şart yerine getirilir getirilmez, kılıcını çekti ve üstlerine ölüm ordularını saldı. Sonra kenti yaktı yıktı; geride ne bir dikili ağaç, ne bir duvar bırakmamacasına tamamen yok etti; kentten bir tek iz, bir tek alamet kalmadı." Yezdi, "yüz yaşındaki ihtiyarlardan, beşikteki bebelere kadar" erkek, kadın ve çocukların da bu kıyıma kurban gittiğini yazar. Yel değirmenleri, tarım yapılan topraklar ve en kötüsü, bentler ve sulama kanalları tamamen tahrip edildi. Zamanla çöl, kendinden kazanılan araziyi geri aldı; her tarafı kum bürüdü ve bir zamanların yeşil alanı, Deşt-i Mergi (Öldüren Çöl), Deşt-i Cehennem (Cehennem Çölü), ve Serutar'a (Metruk ve Boş Yer) dönüştü. Bugün dahi, yöre terk edilmiş ve yoksul bir durumdadır.

Zerenc'ten sonra Timur doğuya, Afganistan'ın güney eyaleti Kandehar'a döndü; burası da 1384'te düştü ve valisi zincire vurularak asıldı. Kandehar'ı alır almaz, birden kendi izi üzerin-

de geri dönerek tekrar batıya, İran'ın yarısına kadar ilerledi; buraya egemen olan Sultan Ahmed'in korkup kaçması üzerine aynı yıl, Sultaniye'nin teslimiyetini kabul etti.

Bu çok anlamlı, muazzam bir gelişmeydi. Sultaniye önemli bir ticaret merkezi ve 26 Haziran 1404'te, Timur'un hâkimiyetine geçtikten yirmi yıl sonra burayı ziyaret eden Clavijo'nun söylediği gibi, "muazzam bir kentti". 1285'te, geniş yaylalarından etkilenerek burayı yazlık başkent olarak kullanan, İran'ın altıncı İlhanlı hükümdarı Argun'un kurduğu Sultaniye, oğlu Muhammed Olcayto Hüdebende'nin idaresi sırasında, 1313'te hükümdarlığın başkenti oldu. Kent, büyük hamlelerle büyütüldü; dış kısımdaki surların çevresi on iki bin adımdan otuz bin adıma çıkarıldı. Tam ortasında istihkâmları güçlendirilmiş, kare şeklinde son derece dayanıklı bir kale vardı; kesme taştan örülmüş surları, üstünde birkaç atlının yan yana gidebileceği kadar genişti. Dış kısımdaki surların üzerinde, bunların etrafını çepeçevre saran hendeklere bakan on altı kule dikiliydi; üstleri firuze renkli çiniler, Arapça hatlar ve aslan kafalarıyla dövüşen atlı resimleriyle süslenmişti.

Olcayto'nun niyeti Sultaniye'yi yalnızca hükümdarın oturduğu bir yer değil, tam anlamıyla faal bir başkent haline getirmekti. Derhal geniş çaplı bir inşaat hamlesine girişerek sarayındaki görevlilere güzel saraylar ve bahçeler yaptırmalarını emretti. Vezir Reşideddin on bin konutlu, başlı başına bir mahalle kurdu. Bir başkası, Taceddin Ali Şah, biraz ifrata kaçarak, on bin dinar değerinde Cennet adı verilen; kapıları, duvarları ve tabanı inci, altın, yakut, firuze, zümrüt ve kehribar kakmalı bir saray yaptırdı. Çok geçmeden çölün ortasında tuğla, taş ve ahşap yapılarıyla bir kent ortaya çıktı; bunlar gayet lüks bir biçimde tunç kapılar, işlemeli pencere kafesleri, mermer ve mozaik dış cephe kaplamalarıyla süslenmişti.

Bunların arasında en fazla ün salmış mimari yapı Olcayto'nun sekiz kenarlı bir kaide üzerinde duran, otuz altı metre çapındaki türbesiydi; günümüze, Sultaniye'nin görkemli geçmişini hatırlatan yalnızca bu yapı kalmıştır. İçinde bir cami, bir medrese, bir darüşşifa ve *hankâh* (gezgin dervişlerin kaldığı han) bulunan türbe, zamanının en büyük dini vakıfların-

İlhanlı İmparatorluğu
ALTIN ORDA
Volga
Ural
Kefe
Tana
Kefe
Kara Deniz
Terek N.
Hazar Denizi
Aral Gölü
Seyhun N.
Signak
Otrar
HAREZM
Urgenç
Kat
Taşkent
FERGANA
MAVERAÜNNEHİR
Buhara
Semerkand
Ceyhun N.
Tirmiz
Trabzon
GÜRCİSTAN
Tiflis
Kars
Kur N.
Şirvan
Ankara
Sivas
Erzincan
Erzurum
Avnik
KARABAĞ
Aras N.
Malatya
Ahlat
Tebriz
Diyarbakır
AZERBAYCAN
MAZANDERAN
Cürcan
Sebzvar
Nişabur
Merv
Belh
HORASAN
Kabil
Halep
MEZOPOTAMYA
Musul
KÜRTLER
Sultaniye
Rey
Tikrit
Hamadan
Herat
Gazne
Şam
Isfizar
Bağdat
Dicle N.
Fırat N.
SİSTAN
İsfahan
Yezd
Kandehar
MEMLÜKLER
Zerenç
Şuster
İRAN
Basra
Şiraz
0 150 300 450 km
Hürmüz
Basra Körfezi

dan biriydi. Sekiz kenarlı planda –Cennetin sekiz kapısına atfen– dikdörtgen biçimli kabir, güney tarafındaki eyvandan dışarıya doğru çıkıyordu. Methallerin ardında yer alan beyaz mermer avlular göz kamaştırıyor; bunların hepsi aynı biçimde, devasa gölgeli kubbeye ve üst kattaki taraçanın köşelerinde ona gözcülük eden sekiz minareye doğru uzanıyorlardı. Kubbenin altında iki kattan ve sekiz çıkmadan oluşan kemerli geçitler vardı. Üçüncü bir kemerli geçit dışarıya açılıyordu. İçerideki dört çıkma, sırlı ve sırsız ateş tuğlası şeritlerinden oluşan gayet girift geometrik desenlerle bezenmişti. Duvarların alt yarısı, altıgen çinilerle süslenmiş, bunun dışında kalan, kubbe dahil, tüm iç alan sıvayla kaplanmıştı; bu da çeşitli desen ve hatlarla süslenmişti. Tam anlamıyla, hükümdara yakışır bir eserdi.

On dördüncü yüzyıl Memluk biyografi yazarı el-Yusufi, "yapımında çalışanların toplamı on bin kişiyi buluyordu," diye yazmıştı. "Beş bin kişi kazıdan çıkan toz toprağı çekiyor, beş bin kişi taşları kesiyor ve perdahlıyordu. Taş ve benzeri malzemeyi taşımak için beş bin yük arabası; bunlar için tahsis edilmiş on bin eşek vardı. Bin tane tuğla fırını, bin tane kireç kuyusu açılmıştı. Beş bin deve ağaç taşıyordu; iki bin kişi dağlarda veya başka yerlerde ağaç kesiyordu. Madeni levhaları, pencereleri, çivileri ve benzeri şeyleri işlemek için üç bin usta istihdam edilmişti. Beş yüz marangoz vardı ve beş bin usta mermer döşüyordu. Bunların gayretli çalışmaları için başlarına gözcüler dikilmişti."

Bu arada ticaret geliştikçe gelişiyordu. Clavijo, nüfusunun, kuzeydoğuda Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'den daha düşük olmasına rağmen, Sultaniye'nin "tüccarlar ve mallar için çok daha önemli bir değiş tokuş merkezi" olduğunu yazmıştır. İlhanlı tarihçisi Ebu'l-Kasım el-Kâşâni'ye göre kentte on bini aşkın dükkânda balyalar dolusu işlemeli Çin ipeği, küçük süs kutuları, kadehler, ibrikler ve daha başka çeşit çeşit mal vardı. Her yıl Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yorgun deve kervanları çölleri bin bir zahmetle geçip, kente sırtlarında Hindistan ve Afganistan'dan baharat –karanfil, küçük Hindistan cevizi, tarçın, kudret helvası, besbase–, Şiraz'dan pamuklu ve

tafta kumaş ve Hazar Denizi'nin güney kıyılarından ipekliler getirirlerdi.[32] "O zaman kentte büyük bir hareketlilik olur ve Hazine'ye muazzam gümrük vergisi akardı." İran, Cenova ve Venedik'ten gelen tacirler kumaş satın almak için burada toplanırlardı; Suriye, Türkiye ve Kırım'a da yüklü miktarda kumaş ihraç edilirdi. Sultaniye aynı zamanda inci ve değerli taş ticaretinin de merkeziydi. İnci, sedef ve yakut Çin'den gelir, İran'ın güneyindeki Hürmüz limanına gönderilirdi. Bunlar burada büyük bir ustalıkla işlenir, delinir veya ipe dizilir, sonra da "batı dünyasının dört bir tarafına" ihraç edilirdi. Bir kısmı da develere yüklenerek altmış günlük bir yolculuk sonunda Sultaniye'ye getirilir, burada "Hristiyan topraklarından" ve Türkiye, Suriye ve Bağdat'tan gelmiş tüccarlar tarafından satın alınırlardı.

Kent öylesine büyük ve doğu-batı arasındaki belli başlı ticaret yollarından biri üstünde olması nedeniyle, stratejik açıdan öylesine önemliydi ki, Papa XXII. Johannes, 1318'de Sultaniye'de bir başpiskoposluk ihdas etmişti. Buraya 1425'e kadar başpiskopos ataması yapılmıştır. Clavijo, Timur'un ölümünden kısa bir süre önce Sultaniye'ye geldiğinde kentin en iyi günleri geride kalmıştı. İspanyol elçi, dış kısımdaki surların artık olmadığını yazar. Kent önemini kaybetmeye yüz tutmuştu. On yedinci yüzyılda İran hükümdarı Şah Abbas, başkenti İsfahan'a taşımış ve Sultaniye'nin düşüşü ivme kazanmıştı. O koca kent yok olalı çok zaman geçmişti, yüzyıllar içinde ufala ufala öyle bir hale gelmişti ki bugün Olcaytu'nun türbesi önünde İran'ın kuzeyine düşen toprak damlı küçük ve önemsiz köyden başka hiçbir şey kalmamıştı.

Timur için Sultaniye'nin fethi, yalnızca ticari açıdan önem taşımıyordu. Bundan çok daha önemlisi, buranın fethinin ifa-

32 Her ne kadar Sultaniye'nin büyüleyici ipeklerine hayran kaldıysa da, yörenin aşırı sıcağı Clavijo'ya dokunmuştu. Yurtdışında tatile çıkan İngilizlerin şikâyetlerini altı yüzyıl öncesinden dile getiren sözleri, Kastilya'da yaşayan bir İspanyol'dan gelmeleri bakımından ilginçtir. "İpek üreten ülkeler o kadar sıcak ki buraya gelen yabancılar güneş çarpmasından ötürü çok mustarip oluyorlar; hatta bu, kimi zaman ölüme kadar götürebiliyor; doğrudan kalbe etki ettiğini, kusmayla başlayıp ölümle sonuçlandığını söylüyorlar. Güneş çarpmasına maruz kalanların omuzları ateş gibi yanıyor, eğer hayatta kalmayı başarırlarsa benizleri ya sarıya ya kül rengine dönüyor, bir daha hiçbir zaman eski doğal rengini bulmuyormuş."

de ettiği anlamdı. Askeri hayatındaki mihenk taşlarını bugün göz ardı etmek kolaydır. Kimi zaman zaferleri, hunharca yaptığı vahşet ve katliamların bulut perdesiyle örtülür. Zamanın saray vakanüvisleri ve sonraki yüzyılların tarihçileri tarafından pek önemsenmemiş de olsa, Sultaniye'nin fethi Timur'un hem emellerinin yüksekliğine hem bunlara kavuşmaktaki maharetine işaret eden önemli bir göstergeydi. O ana kadarki başarıları ne kadar parlak olursa olsun, nihayetinde kendi memleketinde kazanılmışlardı. Herat, sınır ötesi ilk harekâtıydı; askeri açıdan önemliydi, fakat sırf coğrafi açıdan bakıldığında arkasının gelip gelmeyeceği kesin değildi; Timur daha ileri bir adım atmadan önce adeta bastığı zemini yoklamıştı. Uygun olduğunu görmüş olsa gerektir, çünkü bu sınavdan büyük bir kolaylıkla geçmişti.

Herat'la birlikte yepyeni bir fetih devri açılmıştı. Bundan böyle Timur, ömrünün sonuna kadar her bahar bir sefere çıkacaktı. Kış, hareketsizlik ve ordularının bir sonraki hedefini planlama mevsimiydi. İlk seferi anlamlı bir göstergeydi. Önce Kandehar'ı zaptetmiş; ardından ordularını bir hamlede İran çöllerinden aşırarak, öyle uzun boylu bir çarpışmaya bile girmeden, Semerkand'a bin beş yüz kilometre mesafedeki Sultaniye'yi kazanmıştı. Bu, dünya sahnesinde fevkalade cüretli bir boy gösterişti; cümle âleme, ağır bir dille ve adeta davul zurnayla bir imparatorluk kurma peşinde olduğunu ilan ediyordu. Şu da vardı ki, tek bir komuta altında az çok birleşmiş olan göçebe topluluklar ödüle ve ganimete açtı; onları kendi sınırlarının ötesine, yani Maveraünnnehir ve Çağatay hükümdarlığından ileriye, yeni zaferlere koşturmak Timur için bir zorunluluktu. Bu, esasen onların sadakatini ve hizmetini sürekli kılmanın tek yoluydu. Bozkır kavimleri bir lidere, savaş alanında muzaffer olduğu sürece bağlı kalırdı. Timur bunu kuvvetle hissetmişti. Yaşamıyla ilgili yapılan her çözümleme, kaçınılmaz bir biçimde bunun, birkaç kısa aralık dışında, hiç bitmeyen, bir uzun sefer olduğu görüşünde birleşir. En basit anlatımıyla, ordularını daima seyrüsefer halinde tutmaktan başka çaresi yoktu.

Herat'ın düşüşüyle başlayıp Sultaniye'nin kan dökülmeden alınışına kadar uzanan ilk manevralar, Timur'un apansız

baskın verme konusundaki maharetini de gösteriyordu; bu, cephaneliğinde kilit önemi haiz olan ve bundan sonraki tüm seferlerinde kullanacağı bir silahtı. Bu fetihler aynı zamanda, Timur'un gücünü tüm Asya'da duyurmak ve yaygınlaştırmak amacıyla vahşete başvurmaktan hiç çekinmeyeceğini gösteriyordu. Timur, kendine başkaldıranlara karşı, akla gelebilecek tüm vahşet vasıtalarını kullanan, taş kalpli ve hunhar bir adam olarak nam salması gerektiğine inandığı içindir ki Zerenc'teki tahribat ve kıyımı yaptırmıştı. Bu şöhretin kıtada yayılması onun menfaatineydi. Zerenc'te yapılanlar aynı zamanda, bu yenilmez güce karşı koymaya yelteneceklere, bunun nafile olduğunu göstermek içindi. Yenilgiye uğrattığı hasımlarının ölülerinin –asker, sivil, kadın, erkek, çocuk ayırt etmeden– boyunlarını vurdurma vahşeti bu bağlam içinde anlaşılmalıdır. Hem Timur hem de yolu üstünde ilerlemesine engel olan kentler ve hanedanlar için en iyisi, çabucak teslimiyet ve kurtuluştu. Başkaldırı, yalnızca hızlı ve feci bir karşılık görmekle kalıyordu. Timur topraklarına girdiği zaman, Sultan Ahmed'in kendinde savaşacak yüreği bulamamasına şaşmamak gerekir. Sultaniye'nin elden gidişi büyük bir darbe olmuştu. Fakat Timur'un büyüyen hükümdarlığına ilhakından sonra, ticari olduğu kadar siyasi önemi de arttıkça arttı. Clavijo buraya geldiği zaman, kent artık İran'ın başkentiydi.

Timur, Herat ve Sultaniye'nin alınışından eğer bir ders çıkardıysa, o herhalde şu olsa gerektir: Hiç beklenmedik bir zamanda bir gözdağı vermek ve bunu, ordularına büyük mesafeleri hızla aştırarak, Cengiz Han tarzı muazzam ve korkunç bir gücün tehdidiyle desteklemek çok işe yarayan bir stratejiydi. Arabşah'ın da dediği gibi, "Şeytan nasıl âdemoğlundan kaçarsa, o da dünyanın en uzak köşelerine at koşturuyor, zehir nasıl vücuda yayılırsa o da ülkelere öyle yayılıyordu."

Sultaniye'yi ele geçirdikten sonra Tebriz'i almaya niyetlenen Timur, fikrini değiştirip kışı geçirmek ve askerlerinin dinlenmesini ve ganimetlerinin tadını çıkarmasını sağlamak için Semerkand'a döndü. Onun yokluğunda kötü bir haber alınmıştı. Bir zamanlar koruması altına aldığı Toktamış Han, Rusya'daki Altın Orda'dan güneye saldırarak Tebriz'i talan

etmişti. Bu Timur açısından kabul edilemez bir gelişmeydi. Önceki dostane davranışları şimdi suratına çarpılıyordu. 1376'da, büyük bir mahrumiyet içinde sarayında boy gösterdiği zaman, Timur'un onu nasıl cömertçe donattığını Toktamış unutmuş muydu? Kuzeydeki hükümdarlığına tekrar kavuşmak amacıyla birbiri ardına düzenlediği seferler için gerekli tüm maddi olanakları sağlamış olduğunu, hatta Altın Orda'nın başına geçebilmesi için onun yanında bizzat çarpıştığını unutmuş muydu? Bu kadar kısa sürede gösterilen bu nankörlük, Timur'a çok dokundu. Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırları, göz alabildiğine uzanan çölleri ve başı karlı dağları, bu iki cengâverin birbirine rakip emellerine artık dar gelecekti; anlaşılmıştı.

* * *

Altın Orda'nın Hanı, Tebriz'i almakla Yedi Düvelin Yenilmez Padişahı'na doğrudan meydan okumuştu. Timur bunu karşılıksız bırakacak yapıda bir adam değildi. Kent daha önemsiz bir yer olsaydı da, muhtemelen bundan farklı davranmayacaktı. Bu yapılan şu anlama geliyordu: Toktamış emellerini açıkça ilan etmişti. Buna karşılık vermemek, en azından Timur için, bir zafiyet belirtisi ve daha ileri saldırılara çıkarılmış bir davetiye olacaktı.

Bu bir yana, Azerbaycan'ın başkenti, Çin dışındaki dünyanın en büyük kentlerinden biriydi. En faal uluslararası ticaret yollarının merkezinde bulunuyordu. Bağdat'tan, doğuda Çin sınırına kadar uzanan Horasan yolunda tüccarlar ve kervanlar mekik dokuyordu. Kimileri daha batıdan; Kahire, İstanbul ve Trabzon'dan, kimileri Suriye'den; Şam, Antakya ve Halep'ten geliyorlardı. Hacılar ve tüccarlar Mekke'den kuzeye, o çok bildik ve aşınmış yoldan Bağdat ve Tebriz'e gidiyorlardı; Hindistan'dan daha da gezgin tüccarlar geliyor, Hürmüz limanından karaya çıkıyorlardı.

Şehir surları yirmi beş bin adım geliyordu (Herat'ınki dokuz bin, Semerkand'ınki on bin adımdı) ve bunlar Clavijo'nun verdiği iki yüz bin hane hesabından hareketle, 1,25 milyonluk bir nüfusu

çevreliyorlardı.[33] Bu müreffeh kente gelen gezginler, onu tanımlayacak sıfat bulmakta adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. 1270 civarında Marco Polo Tebriz'in, "büyük ve soylu bir kent" olduğunu söylemiş; Ermenilerden, Nasturilerden, Yakubilerden, Gürcülerden ve İranlılardan oluşan gayet kozmopolit ve hareketli bir nüfus bulunduğunu kaydetmişti. On dördüncü yüzyıl başında, İranlı tarihçi Reşideddin, "her dinden, her mezhepten çok sayıda düşünür, gökbilimci, bilgin ve tarihçi"nin Tebriz'de bir araya gelmiş olduğunu yazmıştı. Kentte ayrıca, Hintliler, Keşmirliler, Çinliler, Uygurlar, Araplar, Frenkler, Türkler ve Tibetliler vardı. Kentin, yapılan ticarete ve satılan ürüne göre arastalara bölünmüş ve ağzına kadar mal dolu olan –mücevher, misk, amber yağı, ipek, pamuk ve tafta kumaşlar, merhemler, Çin malı vernik ve Hint malı baharat gibi– çarşılarına herkes gıpta ederdi.

İbn Battûta'nın adeta nutku tutulmuş, "kente ayak bastım ve karşıma bugüne kadar dünyada gördüğüm en büyük ve en müthiş çarşılardan biri çıktı," diye yazmıştı. "Her iş kolu, öbürlerinden ayrı olarak bir araya toplanmıştı. Kuyumcular çarşısından geçtim ve gördüğüm değerli taşlardan gözlerim kamaştı. Bunlar, kuyumcuların önünde duran, pahalı giysiler giydirilmiş ve bellerine ipek kuşak sarılmış güzel kölelerin üstünde Türklerin karılarına sergileniyordu; kadınlar bunları almak için birbirleriyle yarış ediyordu."

Tebriz, şaşılacak derecede zengindi. On dördüncü yüzyılın başında Frer Oderic, "inanın, ticari yönden dünyada bu kentin üstüne yok," diye yazmıştı. "Ne ararsanız, burada mebzul miktarda bulunuyor. Öyle müthiş ki kendi gözünüzle görmeden inanmanıza imkân yok... Buradaki Hıristiyanlar, kentin hükümdara ödediği verginin bütün bir Fransa'nın kralına ödediği vergiden daha yüksek olduğunu söylüyorlar." 1341'de, hazineye Tebriz'den giren vergi miktarı neredeyse dokuz milyon dinarı buluyordu; bu, o devir için baş döndürücü bir meblağdı.

Bu zenginlik mermer, kireçtaşı ve pırıl pırıl mavi çinileriyle göz alan cami, medrese, saray ve hastanelerden belli oluyordu. En gayretli görgü tanıklarından Clavijo, kamu binalarının sade-

33 Daha önce de belirtildiği gibi bu rakamlar bugün biraz abartılı bulunmaktadır.

ce sayısı karşısında bile hayrete düşmüş, cömertçe kullanılmış mavi ve altın yaldızlı çinilerle bezeli, bu üstün nitelikli binalara hayran kalmıştı. Clavijo'ya, kentin, mimari görkemini hem ticaretin yarattığı zenginliğe, hem de bu mimari harikaları yaptıranların aralarındaki yarışa borçlu olduğu söylenmiştir.

> *Tüm bu güzel binaları, bir zamanlar burada yaşayan ve daha güzel bir eve sahip olmak için komşularıyla yarışan ünlü ve zengin adamlar yaptırmıştı ve her biri bu uğurda seve seve servetlerini harcamışlardı. Bunların içinde özel olarak bir sarayı ziyaret ettik; kendine ait duvarların ortasında olağanüstü bir güzellik ve zenginlik sergiliyordu ve içinde yirmi bin oda ve ayrı bölmeler vardı.*

Büyük bir incelik ve zarafetle planlanmış bir kentti, yolları iyi durumdaydı, çok sayıda açık alanı ve gelip giden ticaret erbabı için kervansarayları vardı. Clavijo ve maiyeti burada dokuz gün kalmış, Timur'un, valisi veya belediye reisi sayılabilecek *daruga*sı tarafından cömertçe ağırlanmışlardı. Kendisinden önceki gezginler gibi, İspanyol elçi de çarşıya hayran kalmış, buharı tüten 'dünyanın en âlâ' hamamlarında keyif çatmıştı. Civardaki tarlaları sulayan nehrin beslediği üstü açık su kanalları sokaklarda gürül gürül akıyor, yanlarında beyaz çarşaflı ve at kılından peçeli kadınlarla, çarşılarda kıyasıya pazarlık eden tüccarları serinletiyordu: "Bu kentin sokaklarında birçok çeşme var; yazın bunlara buz parçaları dolduruyorlar ve gelip geçenlerin içmesi için yanlarına pirinç ve bakır taslar asıyorlar."

İşte, Toktamış'ın Kafkas dağlarının yüksek yaylalarından fırtına gibi geçip ansızın aldığı ve 1386 baharında Timur'un gözünü diktiği kent, bu kentti. Saygıda hiç kusur etmeyen Yezdi, Altın Orda hanının kenti, "insaf ve merhamet nedir bilmeyen doksan bin kâfirden oluşan bir orduyla" ele geçirip talan ettiğini yazmıştı. "Kentin altından girip üstünden çıktılar, yapmadıkları zulüm ve kötülük kalmadı; her yeri viraneye çevirdiler; kentte onca yıldır birikmiş olan zenginlikler, hazineler ve en nadide eserler altı günden az bir zaman içinde yok olup gitti." İranlı tarihçi, Timur'un Tebriz seferine dini bir gerekçe göstermek zorunluluğunu duymuştu. "Yapılan tahribatı duyan hü-

kümdar, Müslümanlara uygulanan bu zorbalık ve zulüm karşısında küplere bindi." İslama karşı bir suç işlenmişti.

* * *

Timur'un Sultaniye'yi aldıktan sonra döndüğü Semerkand'da, kışın dondurucu yelleri, yerlerini ılık bahar meltemlerine bırakmıştı. Dağlardaki kar örtüsü kalkmış; yatağına sığmayan Zerefşan (Altın Saçan) Nehri taşarak, kentin civarındaki bağ ve bahçelere akmıştı. Sokaklarda hummalı bir faaliyet vardı. Kılıç yapan ustalar iş başında olduğu için hazine dairesi dövülen demir sesiyle çın çın ötüyordu. Timur imparatorluğunu genişletmek için atacağı ağları hazırlarken, bir araya toplanıp işe koşulan yüzlerce maden işçisi ve ustası, işliklerde orduya zırh ve tolga yetiştirmek için ter döküyorlardı. Tabaklanmış deri ve yağ kokan debbağlar, çarşıda alışveriş eden tüccarlarla yaklaşan mevsimi konuşuyor, at sırtında oradan oraya gönderi ve emir taşıyan ve kibirlerinden geçilmeyen haberciler üzerine yorumlarda bulunuyorlardı. Timur'un İran'da Üç Yıllık Seferi'ne hazırlandığı, bunun o güne kadarki en iddialı seferi olacağı söyleniyordu. *Tavacılar* asker yazıyor, malzeme ve teçhizat topluyor, ordunun hiçbir eksiği olmaması için harıl harıl çalışıyorlardı. Cenk ede ede demir gibi sertleşmiş olan bu aşiret mensupları arasında moral çok yüksekti. Uzun kış mevsimi boyunca yemişler, içmişler; bir önceki yıl Herat ve Sultaniye'nin talanından ellerine geçenleri tüketmişlerdi. Evlerde sandıklar neredeyse boşalmıştı. Semerkand'dan ayrılıp uzak hükümdarlıklara savaş açma zamanı gelmişti. Bu adamların önderlerine olan inançları sonsuzdu. Onlara yeni yeni hazineler sağlayacağından bir an bile kuşku duymuyorlardı. Onları hiç yaya bırakmamıştı. Şimdi de bırakacağını düşünmek için bir sebep yoktu. Son hazırlıklar tamamlandı; yük kervanları tekrar tekrar sayıldı ve emirler dünyayı fethedecek adama hazır olduklarını bildirdiler. At kuyruğundan sancaklar birer birer havaya kaldırıldı. Naralar, kükremeler arasında Timur'un ordusu batıya doğru yola çıktı.

Sultaniye'nin güneyindeki Luristan'ın dağlı kabileleri Ta-

tar'ın kılıcıyla ilk temas edenler oldu. Bunlar Mekke'ye gidip gelen hacı kervanlarını soyuyorlardı ve bu rezalet karşılıksız bırakılamazdı. Ordudan birkaç birlik ayrıldı ve Timur bunların başında dörtnala hücuma geçti. Kabile mensupları mahvedildi. Yezdi, "dağların başından tepe üstü aşağıya atıldılar," diye yazar.

Lokmanın büyüğü daha ileride bekliyordu. Ordu Lursz'dan kuzeye, Tebriz'e doğru yürüdü. Hazırlıksız yakalanan Sultan Ahmed kenti korumak için asker toplamaya çalıştı, ama hem sayı yetersizdi hem de artık çok geçti, o yüzden çabası boşa gitti. Timur'un ordusu kapılara dayanmışken, kenti kaderine terk ederek bir kez daha alçakça kaçtı. Timur'un ordusundan bir kol onu kovalamaya gönderildi –Arabşah, onun için 'fırsatçı firari' demişti– fakat ellerinden kurtulmayı başardı. Başsız kalan kentin teslim olmaktan başka çaresi yoktu. Kentin ileri gelenleri, emirler ve din adamları toplanıp dışarı çıktılar; koruyucuları onları Tanrı'nın Kırbacı'na teslim edip gittiği için şimdi süngüleri düşmüştü. Timur'dan barış dilediler ve hayatlarının bağışlanması için yalvardılar. Tebriz, karşı koymadığı için kurtuldu. Dünyanın en büyük kentlerinden birini ele geçirmek, Timur'a bir tek askere mal olmamıştı.

Ahaliyi kılıçtan geçirmek yerine, korkunç bir fidye ödeterek onları cezalandırdı. Kendisi ve ordusu yazın geri kalan kısmını Azerbaycan'da geçirdiler; yöredeki belli başlı liderler bir bir gelip yeni hükümdara sadakat yemini etti. Bir kez daha usta zanaatçılar, sanatçılar, matematikçiler ve bilginler toplanıp doğuya, ele geçirilmiş diğer topraklardan getirilmiş meslektaşlarıyla birlikte, Timur'un büyümekte olan başkenti Semerkand'ı güzelleştirmeye gönderildiler. Genişleyen toprakları içinde Tebriz o kadar büyük bir öneme sahipti ki idaresi, Timur'un on yıl önce ölen, sevgili ilk çocuğu Cihangir'in genç yaştaki oğlu Muhammed Sultan'a verildi.

Clavijo'nun, kent Timur'un eline geçtikten on sekiz yıl sonraki gözlemlerine dayanarak çizdiği Tebriz resmi birkaç nedenden ötürü önemlidir. Kentin o döneme ait pek az sayıdaki ayrıntılı tasvirlerinden biri ve Timur'un idaresi altındaki bir kentin tek tasviridir. Harold Lamb, 1928'de yayınlanan Timur biyografisinde belirttiği gibi, İspanyol elçinin anlattıkları, fatihi,

"yalnızca kellelerden piramit diken bir mimar ve yakıp yıkmaktan başka bir şey bilmeyen bir barbar" olarak kaldırıp bir kenara atanları haksız çıkarır. Tebriz'in onun egemenliği altında mimari, iktisadi ve entelektüel yönden alabildiğine gelişmekte olduğu besbelliydi. Dumanı tüten harabe tasviri, Timur'un değil Cengiz'in alamet-i fârikasıydı ve bu tasvirin gerçekle uzaktan yakından bir ilgisi yoktu.

Timur ilke olarak, hiçbir direniş gözetmeden teslim olan kentlerle –bunlar kurtuluyordu– kendine zaman, emek ve asker hayatı açısından çok pahalıya mal olan kentler –bunlar yakılıp yıkılıyordu– arasında fark gözetirdi. Fakat ordusunu üstüne saldığı zaman bile bir kentte bulunan kamuya ait yapıları –cami, medrese, okul ve türbe gibi– çoğunlukla esirgerdi. Adamlarını yakıp yıkmakta ve talan etmekte tamamen serbest bıraktığı zamanlarda bile, sonradan dönüp mimarlara, yapı ustalarına ve zanaatçılara, yapılan tahribatı onarma emri verirdi. Zarar gören tarım ekonomisini yeniden canlandırmak ve bu sayede gelecekteki vergilerini artırmak için, geride tabur tabur asker bırakıp bunlara sulama kanallarının onarımını yaptırdığı olurdu. Timur'un İranlı dalkavuğu tabii bunu anmadan edememiştir, çünkü bu yapılan kutsal kitaba inanan bir adam için yüce bir işti. Yezdi kendisinden beklenen hoşnutlukla, "Kuran-ı Kerim, bu dünyada bir hükümdarın yapabileceği en hayırlı ve toplum yararına en fazla hizmet eden işlerden birinin, bir yeri yeniden inşa ettirmek olduğunu buyurur," diye yazmıştı.

* * *

Timur kısa sürede çok kârlı çıkmıştı; geri dönmeye hiç niyeti yoktu. Semerkand'da yan gelip yatacak zaman değildi; akından sağlanacak çok fayda vardı. Tebriz'den sonra, batıya doğru ilerlemekten ansızın vazgeçti ve bunun yerine kuzeye yöneldi. Batıda, daha kolay aşılacak topraklar dururken, Timur'un adamlarını Karabağ dağlarına sürmesi, harita üzerinde ve hele de mevsimin elverişsizliği göz önünde bulundurulursa isabetsiz bir karar gibi görünür; fakat bu, ordusunu Kafkaslar'dan güneye indirip Tebriz'i almakla Timur'a meydan oku-

yan Altın Orda hanına doğrudan verilmiş bir cevaptı. Timur bu isyankâr bölgeyi topraklarına katmakla, Toktamış'ın bir daha asla böyle bir yaramazlığa kalkışmamasını sağlayacaktı. Az da olsa hiç kimsenin Timur'dan baskın çıkmasına izin verilemezdi. En üstün irade onunki idi.

Pek önemli olmamakla birlikte, onu bu saldırıya yönelten bir başka neden daha vardı. Geniş İslam ummanında Gürcistan, göze hiç de hoş görünmeyen bir Hıristiyan adacığıydı. Burayı fethetmek, onu İslama hizmet etmiş bir gazi mertebesine yükseltecekti. Kral Büyük Bagrat'a, tuttuğu yolun yanlışlığı, zorla da olsa gösterilmeliydi. Sırtından geçindiği efendisine her an yaltaklanmaya hazır olan Yezdi, "Allah Hazreti Muhammed'e, tüm Müslümanları din düşmanlarına karşı seferber etmesini buyurmuştu, çünkü bu yapılacak en hayırlı işti," diye yazar, "ve Kuran-ı Kerim, bu cihat uğruna canını ve malını esirgemeyenleri herkesten üstün tutar."

Kara kış bastırmıştı. Tarihi kayıtlar, "görülmemiş şiddette bir soğuk vardı, hava buza ve ayaza kesmişti," diye yazar; fakat ordu gene de ilerlemeye devam ediyordu. Askerler, Semerkand'ın yazlarını ve yemyeşil çayırlarını hayal ede ede, donmuş düzlükleri aşmaya uğraşıyorlar, yorgunluktan bitap düşmüş atlarını balçık ve batağa kesmiş topraklardan sürüyerek geçiriyorlardı. Dağlara vurmuşlardı; tökezleyerek, sendeleyerek, ağır malzeme ve teçhizatlarını artları sıra çekerek ilerliyorlardı.

Tatarlar, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te epeyce zorlu bir direnişle karşılaştılar. Hem şehir surları, hem kale iyice berkitilmişti. Ayrıca Gürcüler pek gözüpek askerler olmakla ünlüydüler. Bunlar Azerbaycan'ın ödlek sultanı Ahmed gibi hiç karşı koymadan bir kenti teslim edecek adamlar değillerdi. Timur, büyük bir soğukkanlılıkla kuşatma gereçlerinin hazırlanmasını emretti ve hücum başladı. Surlardaki direnç kırıldıktan sonra Timur, "*Allahü Ekber* (Tanrı uludur)" diye gürleyerek adamlarına kente hücum sinyalini verdi. Ordusunun başında çalakılıç Tiflis'e daldı; asi kral yakalandı ve zincire vurularak Timur'un karşısına getirildi. Daha ileri bir tarihte, Tatar ordusu bölgeyi boyunduruğu altına aldıktan ve kentleri ve kaleleri kırıp geçir-

dikten sonra, Bagrat bir kez daha Timur'un huzuruna çıkarıldı ve kendisine İslamın hikmeti anlatıldı. Gürcü kral Timur'dan daha az işini bilen bir adam değildi; bu nedenle dininden dönmenin yararını görmekte gecikmedi. Muzaffer hasmının karşısında, "*La ilahe illallah Muhammedin resulullah* (Allahtan başka Tanrı yoktur ve Muhammed onun elçisidir)" diye kelimeyi şahadet getirerek Müslüman oldu. Bagrat, Timur'a sadakat belirtisi olarak, Davud Peygamber'in bizzat eliyle dövüp yaptığı söylenen eski zaman işi bir zırh armağan etti.

Bagrat'ın bağlılığından ve her fırsatta göstermekten geri durmadığı sadakatinden hoşnut kalan Timur, bendesi olarak ona yerinde kalma hakkını tanıdı. Fakat bu antlaşma pek uzun ömürlü olmayacaktı. Gürcistan, Timur'un hükümdarlığındaki en asi bölgeydi. 1393'te, burada kazandığı zaferden altı yıl sonra, fatih bir kez daha Kafkas dağlarına sefer yapacaktı. O tarihte Bagrat artık hayatta değildi ve yerine oğlu VII. Giorgi tahta geçmişti. Babası gibi, onun da kafası bazı şeyleri ancak kılıç zoruyla alıyordu. Timur, Gürcistan'a toplam olarak altı sefer yaptı. 1403 yılının sonbaharı gibi oldukça ileri bir tarihte dahi, altmış altılık, beli bükülmüş bir adam olarak hâlâ burada cenk ediyordu.

Van Gölü'nün kuzeyinde (Türkiye'nin Ermenistan sınırına yakın) bölgesinin yerlilerinden on beşinci yüzyıl vakanüvisi Tovma Metsobetsi, Timur'un ilk seferini adeta dünyanın sonu gibi tasvir eder. Bu dönemde, Metsobetsi de Arabşah gibi, Timur'un ordularının sebep olduğu büyük göçlerden ve tahribattan doğrudan doğruya nasibini almış, önleri sıra can havliyle, durmadan kaçmak zorunda kalmıştı. "Doğuda, Semerkand şehrinde; Timurlenk adında, menfur Muhammed'e iman etmiş, İsa aleyhtarı; gaddar, zalim ve hain bir adam türedi; şerri, ahlaksızlığı ve hilebazlığıyla şeytana külahını ters giydirir," diye başlar. Gürcistan'a giderken, Timur ve ordusu yol üstünde rastladıkları, "müminleri aç koymuş, kılıçtan geçirmiş, köle almış; onlara akla hayale gelmeyecek işkenceler ve hayvani bir vahşet uygulamıştır; Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgede bir tek oturan kalmamıştır. Birçok insan şehitlik mertebesine ulaşmış, başlarının etrafında nurdan bir hâleye hak kazan-

mışlardır; kim olduklarını onları öbür dünyada karşılayacak olan Efendimiz İsa bilir." Tatarlar her geçtikleri yerde oluk gibi kan akıtarak Gürcistan'a gelmişlerdi. "Timur, yağma ve talan etti; sayısız insanı esir aldı. Milletimizin başına gelen acı ve felaketler anlatılamaz. Bir sürü birliğin başında Tiflis'e girdi; kenti ele geçirdi ve sayılamayacak kadar çok insanı esir aldı; öldürülenlerin sayısının hayatta kalanlardan daha çok olduğu söyleniyor."

O kış Timur'a bir kötü haber daha ulaştı. Toktamış, Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki, stratejik açıdan çok önemli Derbent yöresine akın etmişti; burası, Timur'un Gürcistan, Ermenistan ve bugünkü Azerbaycan'da yeni kazanmış olduğu topraklara, kuzeyden giriş çıkışı sağlayan dar bir geçitti. Tatarlar, işgalci kuvvetin öncü birlikleriyle karşı karşıya geldiler ve Altın Orda Hanlığı'nın bir kısım askerlerini esir aldılar. Timur bunları oracıkta soğukkanlılıkla öldürebilecekken serbest bıraktı ve efendilerine aralarındaki anlaşmayı ve kendisine karşı vazifelerini hatırlatan bir mesajla birlikte geri yolladı. "Kendi oğlum olarak kabul ettiğim bir adamın, ortada hiçbir tahrik yokken, ordularını buraya gönderecek kadar bana saygısızlık etmesi reva mıdır?" diye sordu. "Birbirimizle baba oğul gibi olduğumuz biliniyor. Durum böyleyken, neden binlerce Müslümanın kanının dökülmesine sebebiyet veriyor?" Timur'un uzlaşıcı bir yanıt beklediği kuşkuludur. Hanın son hareket tarzı, güneydeki komşusuna evlâda yakışır bir saygı beslemekten çok uzak olduğunu gösteriyordu. Tam tersine, ikisi arasındaki ilişki gitgide düşmanlığa dönüşüyordu. Her geçen yıl, bu durumdan çıkabilecek en olası sonucun, Cihan Fatihi olmaya azmetmiş bu iki adam arasında büyük çapta bir savaş olacağıydı.

* * *

1387'de, Kafkaslar'a bahar gelmiş; Mavi Göl'ün kıyısındaki tarumar olmuş yaylalarda ilk filizler ve çiçekler kendilerini göstermişti; Timur, emirleri ve onun uğruna kıyasıya çarpışmış olan orduları, kış uykusundan uyanan bir dev gibi yerlerinde kımıldanmaya başlamışlardı. Timur'un başkadını Saraymülk

Hanım ve kış aylarının dondurucu soğuğunda hükümdarın yatağını ısıtmış olan haremindeki diğer kadınlar Semerkand'a gönderilmişlerdi. Bundan sonra olacaklar onları ilgilendirmiyordu.

Timur'un sefer takvimi, otuz yıl boyunca hemen hemen hiç değişmemişti. Kış aylarında askerler izne çıkarılır, bir önceki mevsimden elde ettikleri ganimetleri yüklenerek hükümdarlığın dört bir tarafındaki ailelerinin yanına gönderilirlerdi. Kış ayları geçip de havalar ısınmaya ve göllerin buzu çözülmeye başladığında, birlikler kendilerini bir sonraki sefer için hazırlarlardı. Otuz yılın büyük bir kısmında ilkbahar şaşmaz bir biçimde bir tek şeye işaret etmişti: savaş.

Ordu, Ermenistan'dan Anadolu'ya bir zehir gibi akarak batıya doğru yürüdü. Bu tarihte Timur, belki de sınırlarını ihlal etmek üzere olduğu, dünyanın en büyük hükümdarlarından biri, Osmanlı sultanı I. Bayezid'le hesaplaşmayı aklından geçirmişti. Fakat şimdiki harekâtı, buranın biraz doğusuna düşen isyankâr bir bölgeyle, birbiriyle kan davalı, Türkmen aşiretlere yönelikti. Timur'a, bunların Mekke'ye giden kervanlar dolusu hacıyı katlettikleri haberi gelmişti; bu, cihat bayrağını açmak için başka bir gerekçeydi. Erzurum ve Erzincan kolayca ona yenik düştü. Sarp bir kayalığın üstündeki, "o güne kadar hiçbir hükümdar tarafından ele geçirilememiş olan" Van Kalesi biraz daha zor bir lokmaydı. Buna rağmen iki gün içinde teslimiyetini ilan etti. Kale beyiyle birlikte teslim olmayanların yirmi günlük bir kuşatmadan sonra haklarından gelindi. Kılıçtan geçirilmeyenler çok daha kötü bir sonla karşılaştılar; belalarını bulmaları için ellerinden ve ayaklarından bağlanıp bin adım derinliğindeki uçurumdan aşağı atıldılar.

Bu peş peşe kazanılan zaferler, Timur'un Üç Yıllık Seferi'nin batı sınırlarını belirledi. Sultaniye'den nasıl ansızın kuzeye, Azerbaycan'a yürüdüyse, şimdi de Azerbaycan'dan güneye, okçu atlılarının başında gerisin geriye İran'a döndü. Bütün seferleri sırasında uyguladığı, bu ani ve beklenmedik istikamet değişiklikleri, düşmanlarının hep gafil avlanmasına yol açmıştı. Timur'un askeri taktiklerinin üstüne yoktu. Yaklaşmakta olduğundan habersiz ve böyle bir tehdide karşı hazırlıksız olan nice

sultan, kral ve prens, kentlerinin, kalelerinin, ordularının en ufak bir uyarı olmadan saldırıya uğradığını görmüşlerdi. Bu sürpriz saldırılar son derece başarılı oluyordu.

Bu kez Timur gözünü başka bir hedefe dikmişti. Çölün ortasında zümrüt ve gökyakuttan bir broş gibi parlayan İsfahan, serin suları ve bereketli topraklarıyla çok davetkâr duruyordu. İbn Battûta bunun dünyanın "en büyük ve en güzel kentlerinden biri" olduğunu yazmıştı; kentte bolluk ve ihtişam vardı. Mimari tarzı çok zarif ve inceydi; çarşıları tüccar kaynıyordu; ünü yüzlerce kilometrelik bir alana yayılmıştı. Etrafı gözün alabildiğince kum ve tuzla çevrili, Zayende Nehri'nin suladığı çok bereketli bir vahaydı. Faslı gezgin, "meyve çeşidi çok boldu; bunların arasında doyumsuz kayısılar, kabuklarının içinde tatlı mı tatlı bademler, iri ve sulu ayvalar, ışıl ışıl üzümler ve benzersiz kavunlar vardı," diye yazmıştı. "İnsanları pek güzel ve yakışıklı; tenleri kırmızıya çalan açık ve duru bir renkte; olağanüstü cesur ve eli açık kişiler, insanı en iyi şekilde ağırlamak için adeta birbirleriyle yarışıyorlar." Arabşah da aynı fikirdeydi. İsfahan "müthiş bir kent"ti; "insanları mükemmel, soylu kişisi çok"tu.

Blitzkrieg'in (yıldırım savaşı) ilk savunucularından biri olmasına rağmen, Timur askeri bir harekâta girişmeden önce, buna bir gerekçe bulmayı severdi. İsfahan üzerinde hak iddia edebilmek için de buna ihtiyaç vardı. Öyle uzun boylu araması gerekmedi. Üç Yıllık Sefer'ine çıkmadan önce, geçmişte ittifak kurduğu, İran'daki Fars eyaletinin şahı Şuca Muzafferî'den hayli tuhaf bir mektup almıştı. Şair Hafız'ın hamisi, aşırı şarap içerek ve kadın peşinde koşarak geçen sefih bir ömürden sonra, ölüm döşeğine düşmüş, artık ailesinin Timur'a emanet olduğunu söylüyordu.

Şah Şuca'nın mektubu, "Büyük adamların gayet iyi bildiği gibi dünya, her türlü acayipliğin olduğu bir sahnedir" diye başlıyordu.

> *Arif adamlar öyle eften püften şeylerle uğraşmazlar –ne de gelip geçici güzellik ve zevklere kanarlar– çünkü bilirler ki her şey fanidir... Aramızdaki ittifaka gelince, Allah bozmasın, benim için Hükümdar Dostluğu kazanmış olmak fetihlerin en önemlisidir ve en büyük eme-*

lim –söylesem mi bilmem– aramızdaki bu ittifakın mahşere kadar sürmesi ve senin, o gün geldiğinde, beni sözümün adamı olmamakla itham etmemendir... Şimdi ben Kâinatın En Büyük Hâkimi'nin huzuruna çıkmak üzereyim ve bana –hayatın bir parçası olan ve insanoğlunun zayıf doğasında bulunan hatalar ve günahlar hariç– vicdanen hesabını veremeyeceğim hiçbir hareket yaptırmadığı için Rabbimize şükrediyorum ve şu dünyada geçirdiğim elli üç yıl içinde, tatmayı istediğim her zevki tatmış bulunuyorum. Hülasa; nasıl yaşadıysam, şimdi öyle ölüyor ve dünya nimetlerinden artık elimi eteğimi çekmiş bulunuyorum. Ve Allah'a, inayetini Süleyman kadar adil ve İskender kadar büyük bu hükümdarın [Timur'un] *üzerinden çekmemesi için dua ediyorum. Sevgili oğlum Zeynelabidin'i sana methedecek değilim –senin koruyucu kanatların altında Allah ona uzun ömür versin– onu, önce Allah'a, sonra Şevketli sana emanet ediyorum. Bu ittifaka sadık kalacağından şüphe etmek benim ne haddime... Senden ayrıca, dostun olarak bu dünyadan göçmekten bahtiyarlık duyan bu hakikatli dostuna son birkaç hayır duası okumanı istirham ediyor, Allah'ın böyle sevip kayırdığı bu hükümdar kulundan gelecek dualar sayesinde bana acıyacağını ve beni evliya mertebesine çıkaracağını ümit ediyorum. İşte Şevketli şahsına, yerine getirmen için duacı olduğumuz ve öbür dünyada hesabını vereceğin son vasiyetimiz budur.*

Muzafferî hanedanının bu soylusu, Fars eyaletinin başkenti Şiraz'ı, tahtının vârisi oğlu Zeynelabidin'e vermişti. Yaşlı adamın yeğeni Şah Yahya'nın payına miras olarak Yezd, erkek kardeşi Sultan Ahmed'e ise Kirman düşmüştü. İsfahan ise pek yiğit bir genç olan yeğeni Şah Mansur'a verilmişti. Bu mektup ve Şah Şuca'nın vasiyeti, Timur'a tam aradığı fırsatı sağlamıştı. Yeni müttefikinin sadakatini denemek için, onu, sefer halindeyken huzuruna çıkıp bağlılık yemini etmeye çağırdı. Yeni şah bu çağrıya icabet etmedi.

Tatar sürüsü, hiç beklenmedik bir anda, tepeden tırnağa silahlı ve tam savaşa hazır halde İsfahan surları önünde dizildi. Bu Timur'un şöhretini gayet iyi bilen şehrin valisi ve ahalisi için korkunç bir manzaraydı. Bir yanlış adım, kenti bir avuç küle çevirebilirdi. Muhakkak olan bir kıyımın önüne geçmek için vali ve kurmayları hemen surların dışına çıkıp teslim oldukları-

nı bildirdiler. Timur, her zaman olduğu gibi, bunu kentin ağır bir fidye ödemesi karşılığında kabul etti. Bunda anlaşmaya varıldıktan sonra, Timur maiyetinin muhteşem ve dizi dizi safları eşliğinde, en yeni kazanımını gözden geçirmek üzere, atını İsfahan'dan içeri sürdü.

Kent diken üstündeydi. Timur'un bundan sonra ne yapacağını bilen yoktu. Çarşılarda türlü türlü dedikodu, söylenti ve tüyler ürpertici tahmin gırla gidiyordu. Kimileri İsfahan'ın esirgeneceğini, Timur'un fidyeyi aldıktan sonra tekrar yollara düşeceğini söylüyordu. Daha önceki kıyımları hatırlarına getiren diğer bir grup, kentin ateşe verileceği düşüncesiyle bodrumlarına saklanmış, fatih ve ordusu kentten ayrılana kadar çıkmamaya azmetmişti.

Yeni bir vali atandı ve Timur nasıl apansız çıkageldiyse, atını mahmuzlayıp aynen öyle geri döndü ve günün olaylarından gayet hoşnut olarak dörtnala, kent dışındaki ordugâhına gitti. Akşam çöktü ve İsfahan'ın üstüne gecenin karanlık örtüsü serildi. Sokaklarda, sıkıntılı bir sessizlik vardı. Tatar görevliler kentin kapılarını tutmuşlar; surların arkasında nöbetçi birliklerle takviye edilmişlerdi. Bunlardan başka hiç kimsenin kente girmesine izin yoktu. Dışarıda, aylardır yol tepen yetmiş bin aç ve yorgun erkek vardı; bunlar ganimete hasrettiler; onları beklediğinden emin oldukları cinsel ve midevi hazları özlemle hayallerinde canlandırırken, sabahı zor ediyorlardı.

Yezdi'nin ifadesine göre, gecenin bir saatinde İsfahan, bir demircinin çaldığı ve kent halkını şehir surları içinde mevzilenmiş olan Tatar askerlerine hücuma çağıran bir davul tokmağıyla uyandı. Zaten korku içindeydiler ve duydukları nefret onları bir şey yapmaya dürtüyordu; böylece yeni efendilerine karşı ayaklandılar ve üç bin kişilik garnizon katledildi. Bu işin üstesinden gelmek birkaç dakikadan fazla sürmedi. Başarılarına kadeh kaldıran bu ateşli asiler İsfahan'ın özgür kalacağına dair ant içtiler. Fakat kutlama uzun sürmedi. Zaferin ilk heyecanı kısa sürede sönerek yerini, kentin büyükleriyle sağlanan anlaşmaya rağmen yapılan bu katliamı, Timur'un hiç kuşkusuz yanlarına bırakmayacağı korkusu aldı. Artık ondan aman beklenemezdi. Bu hareketleriyle İsfahan'ı kurtarmamış, fakat elleriyle

kendi ölüm fermanlarını imzalamış olduklarını anladıkları zaman, cengâverlerin havası değişti ve ellerini, ayaklarını bir titreme aldı. Sonra bir kez daha kentin üstüne dehşet dolu bir sessizlik çöktü.

Arabşah, şafak sökerken olanları şöyle anlatır:

> *Timur yapılan fenalığı anladı; şeytan onu burnundan solutuyordu; hiç zaman kaybetmeden ordusunu harekete geçirdi ve gazap kılıcını çekti; istibdat sadağından oklarını aldı ve it gibi, aslan gibi, pars gibi naralar atarak, yıkarak, devirerek kente doğru ilerledi; kent karşısında belirdiği zaman oluk gibi kan dökülmesini, kutsal şeylerin tahrip edilmesini, yağma ve katliam yapılmasını, taş üstünde taş bırakılmamasını, mahsullerin yakılmasını, kadınların memelerinin kesilmesini, bebeklerin ve çocukların boğazlanmasını, başların gövdelerden ayrılmasını, onur ve haysiyetin çiğnenmesini, yaşlı ve sakatların sahipsiz bırakılmalarını, merhamet bayrağının indirilip intikam bayrağının dalgalandırılmasını buyurdu... sonra kılıcının dizginlerini onların boğazlarının yaylasında koyuverdi ve mezarlarını kurdun, kuşun ve sırtlanların karınlarında açtı; bu her şeyi yutan yıkım girdabı durmak bilmedi; ölü sayısı Ninova nüfusunun altı katına çıkana dek onları yaşam ağacından çekip koparmaya devam etti.*

Timur, kadın, erkek ve çocuk herkesin öldürülmesini buyurmuştu. Bu kanlı katliamda yetmiş bin kişi hayatını kaybetti. Ordudaki her birlik, on askerliden yüz ve on bin askerli tümenlere kadar, belli sayıda kelle getirmek, *tavacılar* ise bunları saymakla görevlendirildi. Yezdi'nin gözlemine göre, önce askerler arasında Müslüman din kardeşlerini insafsızca boğazlamak konusunda büyük bir isteksizlik oldu. Birçoğu, bu işe daha hevesli olanlardan kelle satın alıyordu. Kelleler yirmi dinara el değiştiriyordu. Sonunda askerler tüm ahlaki değerlere boş verdiler ve kentte katliam çığrından çıktı; fiyat kelle başına yarım dinara kadar düştü. Evlerinde saklanarak ilk katliamdan kurtulanlar, gece karanlığında sürünerek çıktılar ve karın içinde bata çıka kaçtılar. Bunlar ertesi sabah tek tek avlanarak oldukları yerde, kasaplık hayvan gibi doğrandılar.

İsfahan'da, çocukların da hiç gözünün yaşına bakılmadı.

Bavyera'daki bir köy eşrafından olan ve 1402 Ankara savaşında Timur'un ordusuna esir düşen Schiltberger, kentteki katliamdan sonra yapılanları şöyle anlatır:

> *Sonra kadın ve çocukların toplanarak kent dışında bir düzlüğe getirilmelerini ve içlerinde yedi yaşından ufak olanların ayrılmalarını buyurdu; adamlarına bu çocukları atlarıyla çiğnemelerini emretti. Bunu duyan yaverleri ve çocukların anaları ayaklarına kapanıp aman dilediler. Dinlemedi ve gene tepelenmelerini buyurdu; hiçbiri bunu ilk yapan olmak istemiyordu. Hiddetlendi ve kendisi atını onların* (çocukların) *üstüne sürerek şöyle dedi: "Şimdi göreyim bakayım; kimmiş, o arkamdan gelmeyenler!" Bunun üzerine onlar da atlarını çocukların üstüne sürerek hepsini çiğnediler. Yedi bin çocuktular.*

Timur'un gazabından oluşan aşina totemler kentin her tarafında, birer ölüm hâlesi gibi dikildiler. Kentteki kanlı katliamdan kısa bir süre sonra kentin bir yarısını gezen tarihçi Hafız Ebru, her biri bin beş yüz kafadan oluşan yirmi sekiz kule saymıştı.

* * *

1387'nin son haftalarında Timur, yaklaşık üç yüz kilometre kuzeydeki Şiraz'ın hiç kan dökülmeden teslim oluşunu kutluyordu. Hoşnut olmak için sebep vardı. Herat, Tebriz ve İsfahan gibi, bu kent de kasalarını onun için boşaltmış hem bu kez on milyon gümüş dinar gibi, kenti felç eden bir meblağ ödenmişti. Cuma hutbelerinde yeni hükümdar olarak Timur'un adı okunuyordu. Eskiden hasım olan Muzafferi hanedanının soyluları şimdi Timur'un bendeleri olmuşlardı. Semerkand'a, fetihlerinin nerelere kadar uzandığını gayet süslü bir dille anlatan zafer haberleri ulaştırılıyordu. Hulagu'nun kurduğu hükümdarlığın aslan payı, sonradan hükümdar olmuş, eski koyun hırsızının boyunduruğu altına girmişti.

Halk arasında yaygın bir hikâyeye göre, edebi semanın en parlak yıldızı şair Hafız, Şiraz'da Timur'un huzuruna çağrılarak hesap vermesi istenmişti. Yazdığı bir dizeye Timur'un dikkati çekilmiş ve bu onu küplere bindirmişti.

Ah o Şirazlı zalim Türk yüreğimi avucuna bir alıverse
Buhara'yı mı vermezdim, Semerkandı mı; yanağındaki o bir tek bene.

Timur'un sesi sakin olmakla beraber tehdit doluydu. "Ben şu kılıcımla dünyanın büyük bir kısmına boyun eğdirdim. Oturduğum ve hükümdarlığımın başkentleri olarak seçtiğim Semerkand ve Buhara'nın şanını ve refahını artırmak için sürüyle kent ve eyalette adam bırakmayıp kestim; halbuki sen, yani sıradan, önemsiz bir adam; şimdi tutmuş bir güzel surattaki bir tek ben için bunları feda etmekten bahsediyorsun."

Bu Hafız için korkunç bir andı. Hayatı vereceği cevaba bağlıydı. Baştan savma bir açıklama kellesine mal olabilirdi. "Heyhat, Şevketli Hükümdarım," diye karşılık verdi. "İşte bu savurganlık değil midir ki beni şu gördüğün sefil duruma düşürdü!"

Bu cevap Timur'u kızdırmak şöyle dursun, aksine eğlendirdi. Onu oracıkta katlettirmek yerine şairi pahalı hediyelere boğdu ve onu hükümdar sarayının bir ferdi olarak aldı.

* * *

Bu saray zevkleri birdenbire kesintiye uğradı. Yaklaşık bin sekiz yüz kilometre uzaklıktaki Semerkand'dan kara haber gelmişti. Maveraünnehir saldırıya uğramıştı. Yeni kurulmuş olan hükümdarlığın kalbinin attığı yer kuşatma altındaydı. Timur'un hayattaki en büyük oğlu Ömer Şeyh savaş meydanında kıl payı ölümden kurtulmuştu. Düşman güçleri Buhara'yı sarmıştı. Bir kısmı da Timur'un doğduğu Kaşka Derya yöresinde çapulculuk ediyordu. Askerler kentlerde ve köylerde tahribat yapıyorlardı. Çağatay ulusunun en belirgin simgelerinden biri olan Karşi'deki saray yerle bir edilmişti. İşin kötüsü, Timur'un Moğolistan'daki ezeli düşmanları Cetler de, Harezm'in Sufi şahıyla birlikte bu isyancılara katılmakta gecikmemişlerdi.

Bu olacak şey değildi. 1380'lerin ortalarına kadar, Timur Semerkand'ın batısından Gürcistan'a ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar uzanan topraklarda hüküm sürmüş, daha doğrusu buraları fethetmişti. Her ne kadar bu toprakların

zaman zaman yeniden fethi gerekecek idiyse de, buralarda Timur'dan başka hiç kimsenin egemenlik kurmaya hakkı yoktu. Fakat o, batıda ve bin kilometre uzaklıktaki bu yeni toprakları ele geçirmek için kılıç sallarken, doğuda bir düşman ordusu onun hükümdarlık merkezinde bulunmayışını fırsat bilip saldırmıştı. Hasmı, hiç beklenmedik bir yere bir yıldırım baskını düzenleyerek tamı tamına Timur'un büyük bir başarıyla uyguladığı taktikleri uygulamıştı. Bu parlak manevralar, büyük savaş ustasını gafil avlamıştı. Yıllardan beri süren barış ve bolluk ve gözünün bebeği Semerkand şimdi tehdit altındaydı. O ana kadar hiç kimse bu kadar ciddi bir biçimde ona meydan okumamıştı. Bunun hesabını sormamak ve üstesinden gelmemek saltanatını ve fetihlerini acı bir biçimde sona erdirebilirdi.

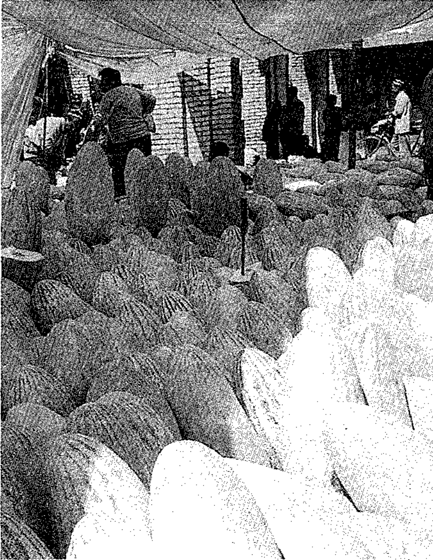
Fakat bunun, Timur için hazmı güç bir haber olmasının asıl nedeni düşmanının kimliğinde yatıyordu. Ne hazindir ki bu, giriştiği saldırılarla Timur'u, Kafkaslar'da sefere çıkarak batıdaki istihkâmlarını güçlendirmeye sevk eden adamın ta kendisiydi. İşte karşısında, Timur'un o güne kadar hesaplaşıp yendiklerinden tümüyle farklı ve hepsinden daha hırslı ve iddialı bir hasım, bambaşka bir kumaştan biçilmiş küstah ve cüretli bir cengâver vardı. Bir zamanlar koruması altına aldığı bu adam, şimdi tutmuş, hamisine kılıç çekmişti. Evlat, kendisine babalık eden adamın aleyhine dönmüştü. Altın Orda'nın hanı Toktamış'ın canı savaş istiyordu; anlaşılmıştı.

Hoca Ilgar, Semerkand'ın güneyinde, Şehrisebz yakınlarında Timur'un doğum yeri.

Şehrisebz'de, Timur Zafer Parkı'na yukarıdan bakıyor.

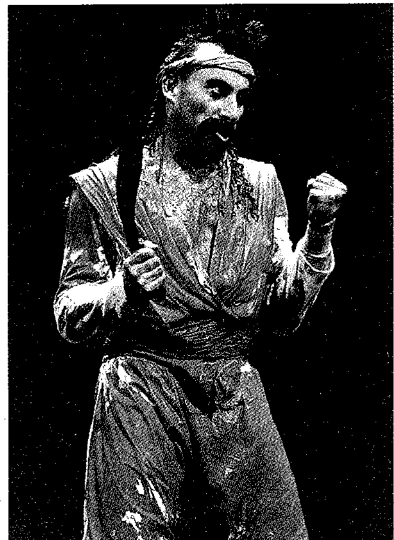
Şehrisebz Çarşısı. Ruy Gonzalez de Clavijo, "Buradaki kavunların her biri bir at kafası kadar var; nefaset ve büyüklük olarak dünyada bir eşleri daha yok," diye yazmıştı.

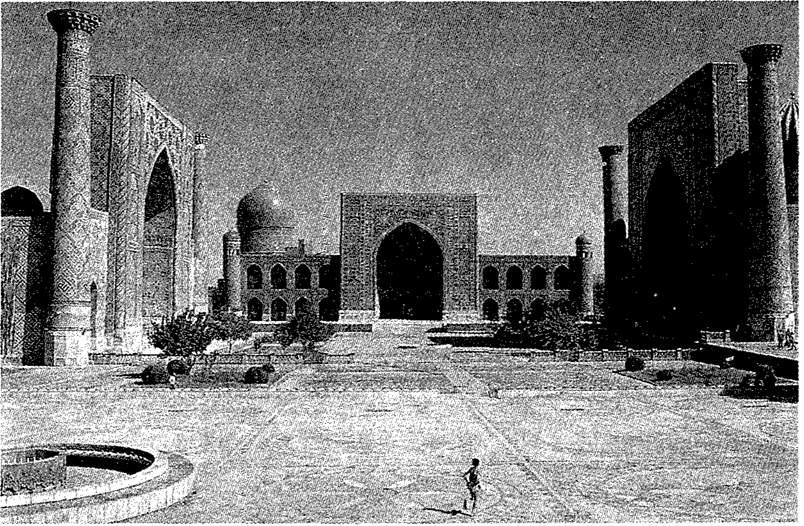
Belh kenti, Afganistan'ın kuzeyinde. Timur'un 1370'te tahta çıktığı kent Büyük İskender tarafından meşhur edilmişti.

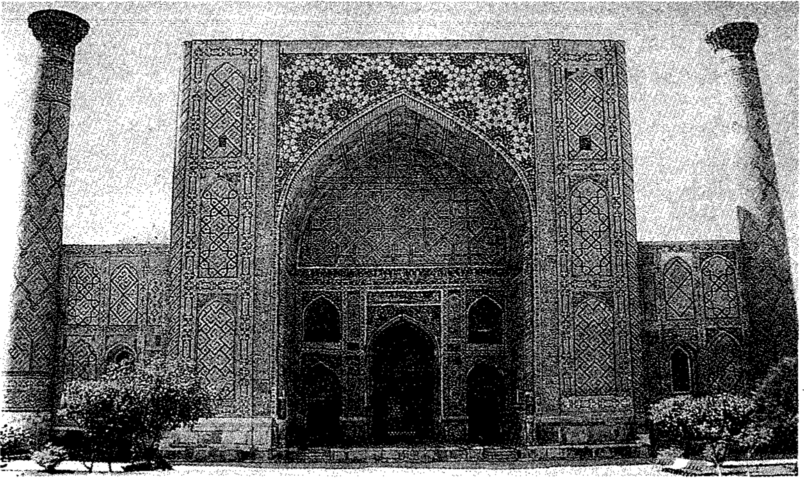
Christopher Marlowe'un 'Tanrı'nın Kamçısı'. İngiliz Ulusal Tiyatrosu, 1976'da Olivier Salonu'nun açılışını "Büyük Timurlenk"le yaptı.

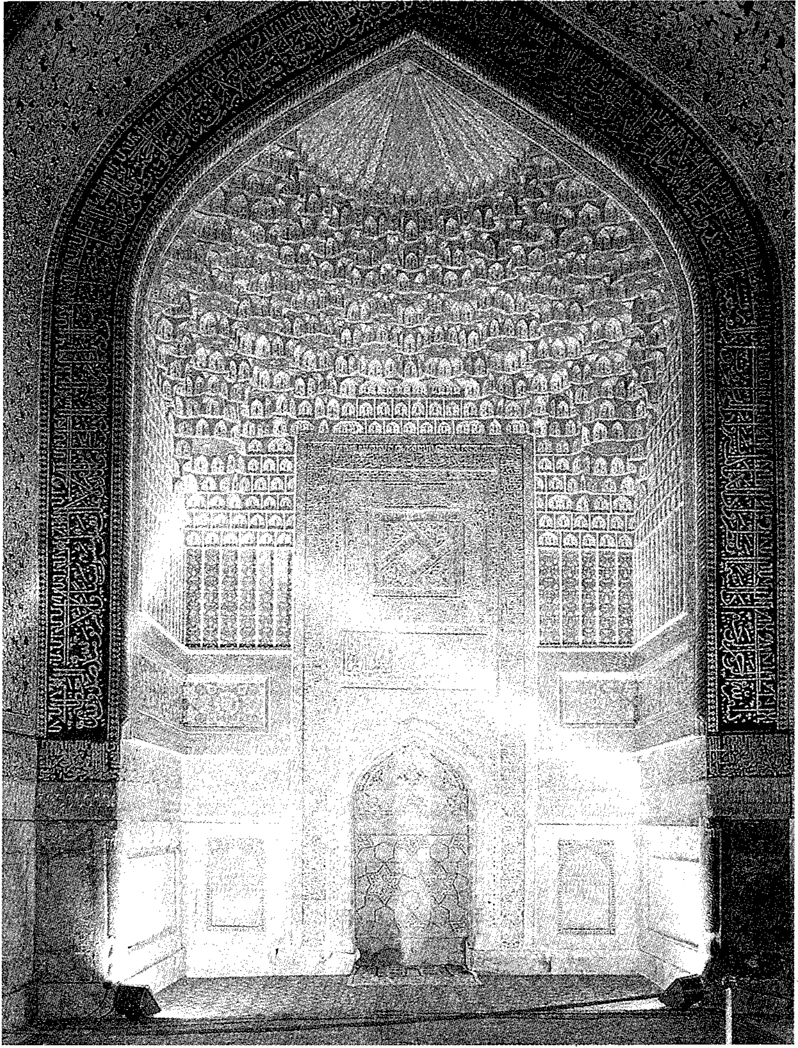
Duruşu gökleri tehdit ediyor, tanrılara meydan okuyor,/ Kor gibi yanan gözleri toprağa dikilmiş... Shakespeare Kraliyet Topluluğu'nun 1993 prodüksiyonunda Antony Sher, eli kanlı Timur rolünde.

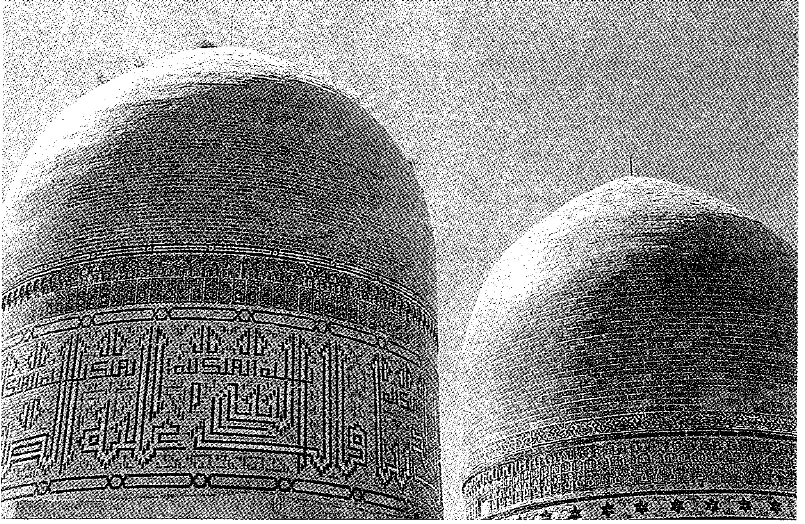
Semerkand'da Recistan Meydanı. Hindistan'ın gelecekteki beyaz racası George Curzon, 1888 yılında, bu meydan hakkında "dünyanın en müthiş, en ulu meydanıdır," diye yazar. "Ben Doğunun hiçbir yerinde, bu dev eserin yalınlığı ve heybetiyle boy ölçüşebilecek bir eser görmedim; Avrupa'da da öyle... bu müsabakaya katılmaya layık bir tek yer bilmiyorum."

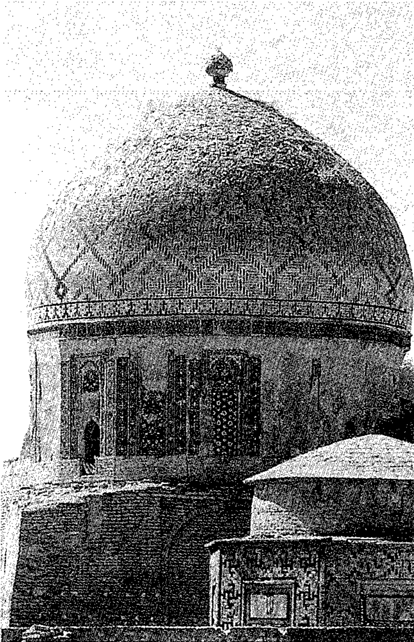
Semerkand'da Timur'un torunu anısına yapılan Uluğ Bey Medresesi. "Muhteşem cephesi, göklerin iki kat yüksekliğinde, dünyanın belini kıracak ağırlıktadır," diye yazar methalin üzerindeki bir plakada.

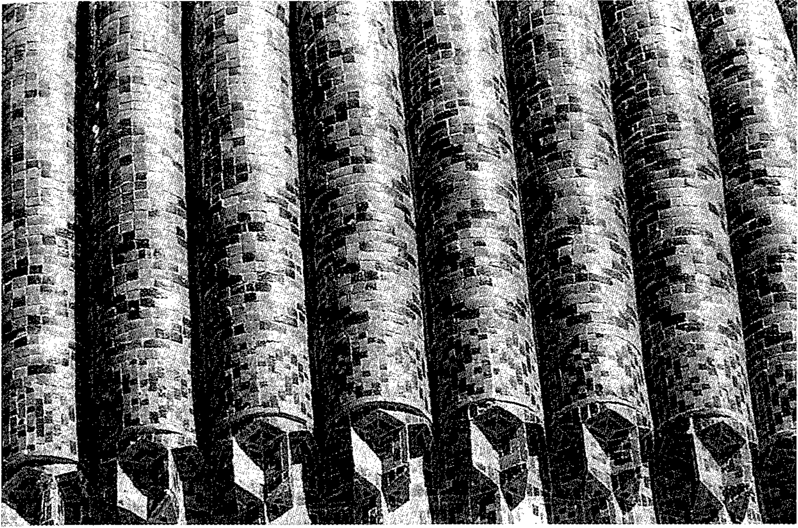
Semerkand'da, muhteşem Tilye Kari Medresesi'nin içi.

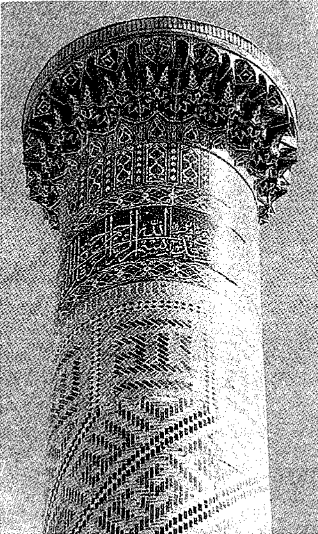
Timuroğulları imzası. Semerkand'da, Şah-ı Zinde'nin gök mavisi kubbeleri. Bu çorak topraklarda parıltılı mavi gökyüzüne bir atıf ve tazeleyici bir su anıştırmasıdır.

Semerkand'da, Şah-ı Zinde'nin güneşten kavrulmuş bir kubbesi.

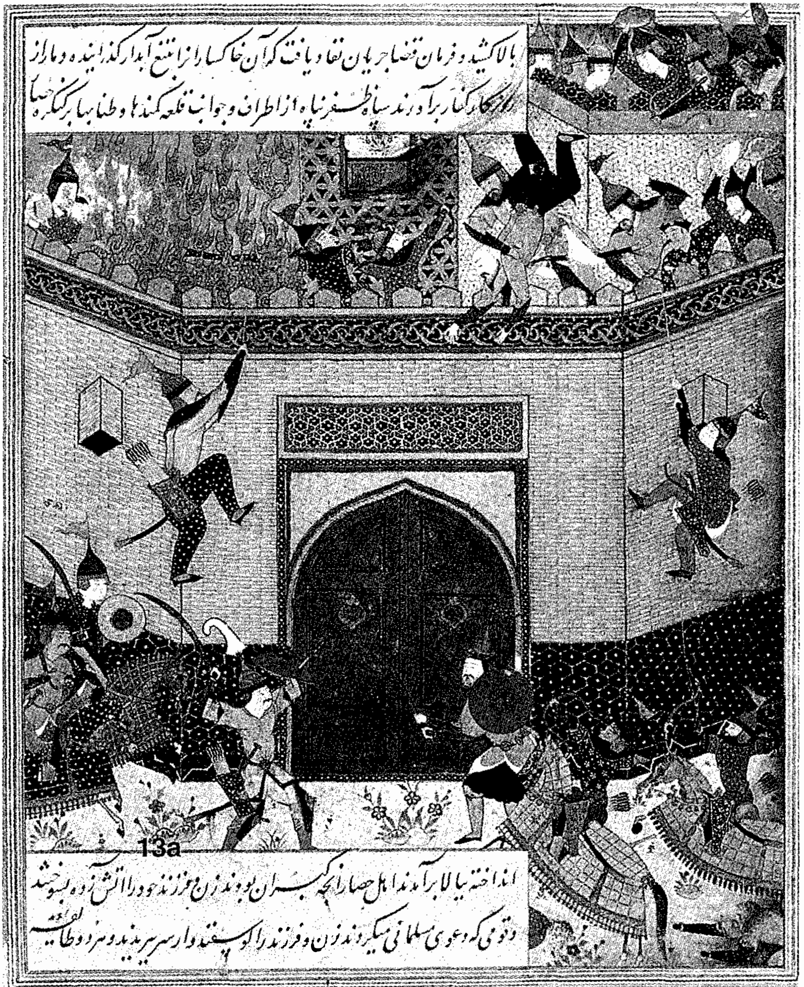
Semerkand'da mavi yivli bir kubbe detayı.

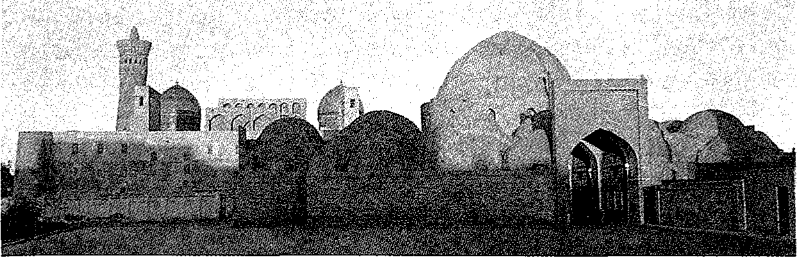
Semerkand'da bir minare detayı. Kûfi yazılarda Allah ve Muhammed isimleri okunabiliyor.

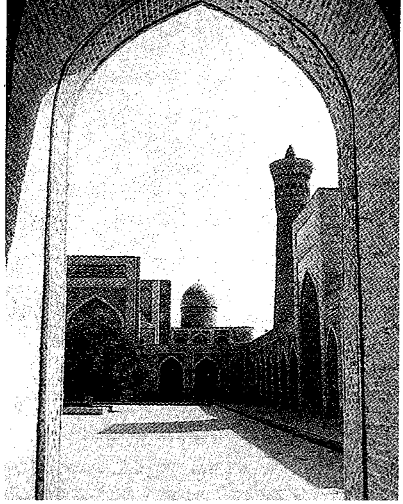
Semerkand'da bir evlilik töreni. 1990'ların başlarından itibaren yeni evlilerin, Özbekistan'ın bağımsızlık simgesi Timur'a saygılarını sunması gelenekleşmiştir.

Timur'un bahadırları bir kaleye saldırıyor. Şerefeddin Ali Yezdî'nin yazdığı *Zafername*'den alınma bir minyatür.

Timur'un ikinci şehri, "İslamın Gök Kubbesi" Buhara. Meşhur Kalon Minaresi solda görülebilir.

Kalon Camii, Buhara. 45 metrelik Kalon Minaresi'ne hayran kalan Cengiz Han 1219'da şehir yağmalanırken onun yıkılmasını engellemiştir.

Herat Kalesi. Bu, 1379'da kenti ele geçiren Timur'un, batıdaki ilk fethiydi.

5

Altın Orda Hanlığı ve Haşarı Oğul
1387 – 1395

"Sonra Timur büyük bir orduyla o topraklara yürüdü, hem nasıl bir orduyla, azmış, kudurmuş bir derya misali; askerlerin ellerinde uçuşan oklar, keskin mi keskin kılıçlar ve titreşen mızraklar vardı; cenk ederken yırtıcı, gözü dönmüş aslanlar, parslar gibiydiler; düşmandan intikam alıyorlar; bayraklarını, müttefiklerini, ülkelerini, hayvanlarını ve bunların inlerini kahramanca koruyorlardı; sularına ve köpüklü dalgalarına karşı koyanları, bu savaş deryasında boğuyorlardı.

"Sonra Toktamış tebaasının ileri gelenlerine, halk arasındaki zenginlere, kumluk arazilerin ve sınır boylarının sakinlerine, akrabası olan boy beylerine, ordusunun sağ ve sol kanat komutanlarına haber salıp çağırdı; düşmana karşı savaşa hazır olmalarını buyurdu; bunlar gelip el etek öperek sadakatlerini bildirdiler; yüksek dağlardan nefes nefese indiler ve at sırtında veya yaya gelen boylar; kılıç çalmakta, cirit ve ok atmakta usta cengâverler, hücum veya savunmada uzmanlaşmış askerler; kılıçlı, oklu, mızraklı süvariler bir araya toplandılar; nişancılıkta Tual'in usta okçu oğullarından bile daha üstündüler. Bunlar silahlarını ellerine alıp istedikleri bir hedefe doğrulttuklarında, ister oturuyor ister uçar gibi gidiyor olsunlar, onu tam bir isabetle vuruyorlardı.

"Sonra Toktamış cenk için davrandı; ardında kum gibi kaynayan ve dağ gibi ağır bir orduyla hücuma ve savaşa hazırdı."

İBN ARABŞAH

Anayurdunu korumak için alelacele doğuya, Semerkand'a dönerken Timur, daha önce kuzeyde uyguladığı politikaya lanet okumuş olsa gerektir. Bir taht kavgasında Toktamış'ı Ak Orda hanı Urus'a karşı kullanmıştı.[34] Bu iki adam arasında zaten bir kan davası vardı. Urus, Toktamış'ın babasını öldürmüş ve şimdi de hükümdarlığını, güneye doğru, Timur'un toprakları için doğrudan tehlike teşkil edecek bir biçimde genişletmeye koyulmuştu. O tarihte Urus'u, Ak Orda içinde kıran kırana bir çekişmeyle oyalayarak, bu çok daha büyük heveslerinden caydırmak gayet akıllıca bir iş gibi görünmüştü. Çünkü Urus, içeride bir hasımla çarpıştığı sürece Altın Orda'yı, bir tek hükümdarın egemenliği altında birleştirmekten alıkonmuş olacak ve dolayısıyla sınır ötesi iddialı seferlere kalkışma olasılığı ortadan kalkacaktı.

Timur, Toktamış'ı eğitmiş, ona savaş ilmini öğretmiş ve 1370'lerin ikinci yarısında, kaç kez onu silahlandırmış, baştan aşağı donatmıştı. Urus'a karşı üst üste yenik düşen Toktamış, her defasında perişan bir durumda Timur'un sarayına sığınmış; sağlığı ve kayıpları yerine geldikten sonra, tekrar tekrar savaş alanına dönmüştü. Hatta Timur, onun yanı sıra çarpışmaya bile girmişti.

Ordugâhına birbiri ardı sıra dörtnala gelen ve Toktamış'ın Maveraünnehir istilası sırasında verdiği zararı tüm ayrıntısıyla bildiren haberciler karşısında Timur, kim bilir bu çevirdiği entrikalara nasıl esef ediyordu. Gerçi bu politika, kısa vadeli hedefine ulaşmıştı. Urus yenilgiye uğratılmıştı. Fakat onun peşinden gelen Toktamış'ın pek zorlu bir hasım olduğu anlaşılmıştı. 1378'e kadar, en zorlu düşmanını devirip Ak Orda'nın başına geçmeyi başarmıştı. 1380'e kadar da Volga kıyısında, gittikçe gelişip büyüyen başkent Saray'daki çeşitli boyların başı olarak tanınmıştı. İki yıl sonra, orduları Moskova'yı çiğneyip ateşe vermişti. Şimdi ise, Cengiz Han'ın en büyük oğluna baba mirası olan ve birliği yeniden sağlanmış Cuci ulusunun, yani Altın Orda'nın başına geçmiş bulunuyordu.

34 On dördüncü yüzyılın ortalarından başlayarak Altın Orda Hanlığı, iç baskılar altında çökmeye yüz tutmuştu. Harezm eyaletinde, Sufi hanedanı yeniden birlik sağlamış, buna karşılık güneydoğuda Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'den olma Urus, Ak Orda olarak bilinen ve Moğolistan'la sınır teşkil eden topraklarda hâkimiyet kurmuştu.

Moğol hükümdarlığının, batıda Tuna Nehri'nden doğuda İrtiş Nehri'ne kadar uzanan bu en kuzey ve en batı uçlarında, topluca Kıpçak, yani çöl adamları olarak bilinen, Türk asıllı boylar –Bulgarlar, Kazaklar, Kırgızlar, Alanlar, Kankaliler ve Mordovyalılar– oturuyorlardı; bunlar asi ruhlu ve pek başkalarına benzemeyen göçebe topluluklardı ve üzerinde yaşadıkları bozkırlar, bu hareketliliğin merkezini teşkil ediyordu. Bu güruhun oturduğu topraklar, güneydoğuda Harezm'e kadar uzanıyor, güneybatı sınırlarını ise kuzey Kafkasya, Kırım ve Moldo-Eflak çiziyordu. Kuzeybatıda Volga boyu Bulgarlarını ve Mordovyalıları içine alıyordu. Bozkırın çok geniş bir kısmını kapsayan bu topraklarda, gayet bakımlı ticaret yolları ve göçebelerin hayvanlarını otlatmaya son derece elverişli meralar vardı.

Timur'un hükümdarlığıyla, Altın Orda Hanlığı'nın sınırları özellikle iki yörede, doğuda Harezm ve batıda Azerbaycan'da kesin olarak çizilmemişti. Timur'un ve Toktamış'ın emellerinin nerelere kadar uzandığı düşünüldüğünde, buraların en küçük bir kıvılcımla hemen alev almaya hazır noktalar olduğu görülür. Toktamış'ın Timur'un imparatorluğunun tâ bağrına kadar sokulup –hatta çılgın bir cüretle Buhara'yı bile kuşatarak– üzerinde hiçbir miras hakkının olmadığı bu topraklara girmesi büyük bir küstahlık ve bağışlanmaz bir hakaretti.

Bu iki adam arasında gittikçe büyüyen ihtilaf üzerinde dururken, Timur'un aksine, Toktamış'ın yüce bir soydan gelmekle övünebileceğini hatırlamakta fayda vardır. O, damarlarında asil kan dolaşan bir handı ve kökleri Cuci'nin oğlu Tokay Timur yoluyla Cengiz Han'a dayanıyordu. Bu nedenle, gücü bir kez ele geçirdikten sonra han olarak öne çıkma hakkına sahipti; oysa bozkır geleneklerine göre bu unvan, Timur'a ilelebet yasaktı.

Timur'dan ne kadar misafirperverlik görmüş olursa olsun, Toktamış'ın bu Tatarı, bozkır sahnesinde caka satan bir mürai, ya da en iyi ihtimalle eften püften bir bey olarak almasında bir tuhaflık yoktur. Eğer parçalanmış Moğol İmparatorluğu'nu yeniden birleştirecek biri varsa; o, güneydeki bu türedi rakibi değil, kendisiydi. Cuciler ve İran'daki Hulagu soyu arasında öteden beri süregelen düşmanlık ve Timur'un buraya derinlemesine nüfuz ederek niyetlerini açık etmiş olması da bu kanıyı güçlendiriyordu.

Altın Orda
Hanlığı
Moğol İmp. 1259
Altın Orda Sınırı
0
300
600 km.
ALTIN ORDA
Bulgar
Volga N.
Kara
Deniz
İstanbul
Saray
Tiflis
Derbent
Tebriz
Hazar
Denizi
Aral
Gölü
Urgenç
Cena
Seyhun N.
Balkaş
Gölü
Otrar
Buhara
Semerkand
Kaşgar
Ceyhun N.
Tarım N.
Şam
Kudüs
Musul
Alamut
Bağdat
Nişapur
Herat
Gazne
İsfahan
Basra
TİBET
Kızıl
Deniz
ARABİSTAN
Basra
Körfezi
Delhi
HİNDİSTAN
Ganj N.

Timur'a göre Toktamış'la savaş artık kaçınılmazdı. Çünkü bu kuzey komşusu, Maveraünnehir'e saldırmakta özgür bırakıldığı sürece, Timur'un hükümdarlığını genişletme emelleri ister istemez suya düşecekti. Bu ne Timur'un ne de ganimet ve servete doymayan Tatar güruhlarının işine gelirdi. Toktamış etkisizleştirilmeli ve yok edilmeliydi. Başka çare yoktu.

Bu sefer için hazırlığa başlamadan önce Timur, Altın Orda hanının nasıl olup da güneyde bu kadar ilerleyebildiğini anlamak istedi. Her ayrıntıyı büyük bir dikkatle değerlendirir, disipline çok önem verirdi. Bilmesi gereken bir şey vardı; emrindeki ordu neden Toktamış'ın üstesinden gelememişti? Ömer Şeyh'in Seyhun kıyısındaki Otrar'da utanç verici yenilgisinin açıklaması neydi? Toktamış, Timur gibi bir fatihi kendi toprakları üzerinde nasıl bu kadar aşağılayabilmişti? İslamın kalbinin attığı Buhara, neredeyse bu din düşmanlarının eline geçecekti. Timur bunu düşündükçe öfkeden kuduruyordu. Bir soruşturma açtırdı. Timur'un oğlunun, ordusuna kahramanca kumanda ettiği belirlendi ve korkaklık suçlamasından kurtuldu. Aslanlar gibi dövüşen bir cengâver, toprak verilerek ve en yüksek unvan olan *tarkan*'lığa layık görülerek cömertçe ödüllendirildi. Bir başka kumandanın, çarpışmanın en kızıştığı bir anda savaş alanından kaçtığı anlaşıldı ve kendisine son derece aşağılayıcı ve alışılmadık bir ceza verildi. Sakalı kesildi, yüzüne allık sürüldü ve kadın kılığına sokuldu. "Ödlekliğinden ötürü en ağır biçimde paylandıktan" sonra, Semerkand'ın her yerinde yalın ayak koşturuldu; ahali gülmekten kırılıyor, asker ise duygularını bastırmaya çalışıyordu.

Savaş bir süre bekleyecekti. Timur'un 1388 yılının sonbaharında Semerkand'a dönüşüyle, Toktamış'ı yok etmek üzere ordularını seferber etmesi arasında bir yıldan fazla zaman geçti. Hep olduğu gibi, hükümdarlığı ve ailesiyle ilgili öncelikle halledilmesi gereken işleri vardı. Her şeyden evvel, Harezm'e, isyanın bedeli neymiş, onu göstermek gerekiyordu. Urgenç haritadan silindi ve geride kalan viranenin üstüne arpa ekildi. Mutlu olaylar da yok değildi; hükümdarlık ailesinde bazı evlilikler kutlandı. Ömer Şeyh'e, Timur'un yaktığı ateşi sonradan canlı tutacak olan on bir yaşındaki Şahruh'a, hükümdarın en büyük oğlu merhum Cihangir'den olma sevgili torunları Pir Muham-

med ve Muhammed Sultan'a gelinler alındı. Cennet Bağları'nda otağlar kuruldu, içleri nadide halılar ve örtülerle kaplandı. Büyük bir ihtişam içinde ve inciler, yakutlar, altın ve gümüşler arasında hükümdar ailesinin erkekleri, bir tarihi kayda göre, cennetteki hurilere parmak ısırtacak güzellikte kızlarla başgöz edildiler.[35]

Emirler izne çıkarıldı ve askerler görevleri başından ayrılıp baharda, yeni bir sefere çıkılacak mevsimde dönmek üzere ailelerinin yanına gönderildi. Maveraünnehir'e barış ve huzur egemen oldu ve kuşatmanın dehşetinden sonra hükümdarlarının dönüşüyle rahatlayan Semerkand ahalisi bir kez daha yataklarında rahat uyumaya başladı. Fakat daha sonra, Semerkand, karın altında uyuşmuş pineklerken öncekilerden de beter bir haber ulaştı; bu o kadar olmayacak bir şeydi ki kimsenin inanacağı gelmiyordu. Toktamış, müthiş bir ordunun başında bir kez daha Maveraünnehir'e doğru yürüyordu. Birlikleri Seyhun Nehri'ni çoktan geçmiş ve berbat hava koşullarına rağmen hiçbir duraklama belirtisi göstermeden ilerliyorlardı. Paniğe kapılan Timur'un kurmayları, onu bir misillemede bulunmaktan alıkoymaya çalıştılar. Bu, onlara göre düşmanla cenge girmek için elverişli bir zaman değildi. Ordunun büyük bir kısmı kışlık izindeydi; imparatorluğun dört bir tarafına dağılmışlardı ve kendilerine ulaşmanın olanağı yoktu. Eldeki mevcut askerle bile, bu kadar berbat bir havada savaşa girmeyi düşünmemeliydi. Kar kalınlığı atlar için çok fazlaydı. En iyisi, bahara kadar Semerkand'da oturup beklemekti. Buna karşılık Toktamış, civar bölgelerde girişeceği ufak tefek çarpışmalarda, fazla zarar veremeden, kendini ve ordusunu kışın ağır şartlarına teslim etmiş olacaktı. Kayıplar asgari düzeyde kalacaktı. Öfkeye kapılarak ve tam hazırlanmadan saldırıya geçmek bir şey kazandırmayacaktı.

Timur'un haysiyetinin kırıldığına hiç kuşku yoktur. O, böyle bir küstahlığı cevapsız bırakacak bir adam değildi. Hiç-

35 Huriler, her Müslüman erkeği cennette bekleyen iri gözlü bakire kızlardır. Gençlikleri ve semavi güzellikleri ebedidir ve her cinsel birleşmeden sonra tekrar bakire olurlar. Kuran'ın birçok suresinde bunların bahsi edilir: "Müttakiler ise hakikaten güvenilir bir makamdadırlar. Bahçelerde ve pınar başlarındadırlar. İnce ipekten ve parlak atlastan giyerek karşılıklı otururlar. İşte böyle: Bunun yanı sıra biz onları iri gözlü hurilerle evlendiririz." (44. Sure: 51.-54. ayetler)

bir gecikmeye meydan vermeyecekti. Üstelik şimdi saldırmamakla, öteden beri uyguladığı, hiçbir zaman savunma amaçlı bir savaşa girmemek ilkesini ihlal etmiş olacaktı. Surların arkasında kendilerini savunmak zorunda bırakılanlar, hiçbir zaman onun adamları değil, daima düşmanları olmuş ve sonuç hiç değişmemişti: mutlak bir bozgun. Ne kendini ne de adamlarını böyle bir kepazeliğe maruz bırakamazdı. Altın Orda hanı, yılın en beklenmedik bir mevsiminde ve en ağır hava koşulları altında savaş açmıştı. Tatar, bunun bedelini ona ödetecekti. İstilacı, Timur'un en güvendiği adamlarının tavsiyelerine uyarak, güneye çekilip savaştan kaçacağını düşünecekti. Bunlara kulak asmayan Timur, Semerkand ve Şehrisebz'den bir ordu devşirip, sadece gece yol alarak kuzeye doğru hareket etti. Karınlarına kadar kara batan atlar, bata çıka ilerlemeye çalışıyorlardı. Nihayet Timur'un ordusu Toktamış'ın öncü kuvvetleriyle karşılaştı ve onları Seyhun Nehri'nin öte yakasına geri sürmeyi başardı. Sonra gökler ağardı ve hava, sert fırtınaların düşman tarafların üstüne tozuttuğu, iğne gibi yağan kara kesti. Ortalıkta göz gözü görmüyordu. Atlar yollarını kaybediyor, fırtınanın etkisiyle tökezleyip devriliyorlardı. Askerler çadırları içinde tir tir titriyor, artık çok geride kalmış olan aile ocaklarındaki sımsıcak gecelerin anısıyla avunuyorlardı. Sefer başladığı hızla durmuştu.

1389 baharında da böyle belli bir sonuca ulaşmayan daha başka çarpışmalar oldu. Kuzeydeki düşmanına karşı, bütün olanaklarını seferber ederek ve hiç kuşkusuz aylarını alacak bir akın düzenlemeden önce, Timur Horasan'da çıkan ayaklanmayı bastırdı ve ardından öteden beri doğuda kendisine düşmanlık güden Moğolistan Cetlerini geri püskürttü. Her devirde geçerliliği olan, düşmanımın düşmanı dostumdur ilkesinden hareketle, yeni hanları Hızır Hoca'nın önderliği altında Moğollar, Toktamış'ı Timur'a karşı desteklemek konusunda ellerinden geleni yapmışlardı. Horasan'ı alışılmış sertliğiyle etkisiz hale getiren Timur, batı kanadını sağlama almış oldu. Moğollara karşı düzenlenen ve Hızır Hoca'nın korkup dağlara kaçmasına kadar sürdürülen hücumla da doğudaki tehlike ortadan kaldırıldı. Toktamış'a giden yol artık açılmıştı.

Şehrisebz yakınlarında, Timur'un doğduğu vadide bir kurultay toplandı ve emirlerden, bunların kurmaylarına, bin kişilik birliklere kumanda eden mağrur binbaşılardan, on kişilik birliklere kumanda eden kıdemsiz onbaşılara kadar herkes, hükümdarın söyleyeceklerine kulak vermek için bir araya geldi. Düzenlenen şenliklerin boyutu, bu seferin önemini yansıtıyordu. Yezdi, "Timur muhteşem bir şölen verilmesini ve hiçbir masraftan kaçınılmamasını buyurdu" diye yazar. "Sultanlar ve hatun kişiler en pahalı takılarla donanmış, yere altın sırmalı halılar, işlemeli Çin ipekleri, inci, yakut ve diğer değerli taşlarla bezenmiş el işi örtüler serilmişti: dünyanın en güzel kadın sakilerinin sunduğu kadehler, som necef taşındandı ve ancak eski zaman sanatçılarının en iyilerinde görülen o incelik, zarafet ve ustalıkla yapılmışlardı."

Hükümdarın hizmetindeki asker sayısının artırılması emredildi. Timur bu sefer için iki yüz bin kişilik bir ordu istiyordu. Tatar, bir zamanlar hamisi olduğu adamın gücünü hiç hafife alınıyordu. Askeri becerisini takdir etmek için ortada yeterince sebep vardı.

Tarihi kayıtlar, Timur'un yıllar boyu karşılaştığı tüm hasımlar içinde en çok Toktamış'ı takdir ettiğini gösterir. Sarayda tutulan kayıtlar, ona karşı kazanılan zaferlerin Tatar için ne kadar değerli olduğunu kanıtlar. Yezdi, Altın Orda hanına karşı düzenlenen iki seferi ve yapılan büyük çarpışmaları, en ince ayrıntılarına kadar hikâye eder. Bu akınlar hakkında, diğerlerine göre daha fazla bilgiye sahibiz; Timur'un kuru ve çorak bozkırı aşıp kuzeye doğru yorgun argın ilerleyen ordusunun, yollarda çektiği eziyet; iki ordu Terek Nehri'nin iki yakasında karşı karşıya geldiğinde ustayla çırağın, babayla oğulun birbirlerine uyguladıkları harp hileleri ve kandırmacalar; önce bir tarafın, sonra diğerinin üstünlük sağlamasıyla sonuçlanan savaşın seyri ve seferi sona erdiren çılgınca kutlamalar.

Denilebilir ki Toktamış, Timur'un başka bir bedende yeniden can bulmuş ruhuydu; çünkü bu genç adam tüm askeri hünerini kendisinden daha tecrübeli olan komşusundan edinmişti. O da Timur gibi, şeytana külahını ters giydirecek kadar kurnaz ve hilekârdı. Fakat Toktamış'ı, Timur'un en amansız düşmanı kılan coğrafi unsurlar da vardı. Altın Orda hanının emel-

leri, Timur'un Orta Asya'daki egemenliğinin önünde duran en ciddi engeldi. O devirde başka büyük hasımlar yok değildi, ama bunların hiçbiri Timur'un ensesine bu kadar yakın solumuyordu. İmparatorlukları uzak topraklardaydı: Osmanlı sultanı I. Bayezid çok ötede, batıda; Ming imparatoru binlerce kilometre doğuda hüküm sürüyordu.

Şehrisebz'de kurultay sona ermiş ve emirlerle *tavacılar*, ordularıyla ilgilenmek üzere dağılmışlardı. 1390'ın sonunda, Timur yola çıkmaya hazırdı. Doğuda, Moğollar artık bir tehdit teşkil etmiyordu. Horasan'ın sesi kesilmişti. Ordu toplanmış ve çıkılacak sefer için tepeden tırnağa, eksiksiz olarak donatılmıştı. Timur ordusunu yaklaşık üç yüz kilometre kuzeye sürerek, düşmanına doğru ilk adımı attı. Kurşuni göklerden, kışın ilk karları tozumaya başladığında, durma emrini verdi. Hükümdar ve ordusu Taşkent'te kışlayacaktı.

* * *

On dördüncü yüzyılın sonunda Taşkent ya da o zamanki adıyla Şaş, bugünkü Özbekistan'ın modern başkentinin silik bir gölgesiydi ve Timur'un burayla pek bir işi yoktu. Semerkand payitahtı ve ordugâhı, Buhara ise dini merkeziydi. Bu çekirdekten büyüyen imparatorluğu, Asya'da ve dünyanın geri kalan kısmında bulunan ünlü şehirleri, gitgide artan bir sayıyla yutacaktı. Fakat bunlara kıyasla, Taşkent'in tarihi kayıtlarda pek bahsine rastlanmaz. Yezdi'de birkaç gönderme vardır, ama bunlar da, Timur'un şu veya bu seferine çıkarken ya da bunların birinden dönerken, kent dışındaki yaylalarda ordugâh kurduğundan öte bir şey söylemez; buraya özel bir önem verdiğine dair hiçbir belirti yoktur. Ne de kentte cami, medrese, bağ, bahçe veya saray gibi, herhangi bir mimari iz bırakmıştır.

Tarih her ne kadar bu kentin, onun gözünde pek önemli olmadığını gösterse de, Taşkent yirmi birinci yüzyılda elbirliğiyle ve çok güçlü bir biçimde yeniden diriltilmeye çalışılan Timur efsanesinin tam merkezinde yer almaktadır. Kentin tam göbeğinde, ağaçlarla çevrili serin bir meydanda, gerçek ölçülerine uygun olarak yapılmış at sırtında bir adam heykeli görülür. Duruşu asker

duruşu, edası hükümdar edasıdır. Heykeltıraş, büyük bir lideri, hareket halinde yakalayıp dondurmayı başarmıştır. Cengâver sakallıdır ve başında afilli bir taç bulunmaktadır. Sağ kolu hükmeder bir havada yukarıya kalkmıştır; belki ordularına hitap etmekte, belki imparatorluğunun nereden nereye uzandığına işaret etmektedir. Yüzünde, emretmeye alışmış adamlara özgü mütehakkim bir ifade vardır. Sırtındaki kaftanın dökümlerine rüzgâr dolmuş ve onu dalga dalga kaldırmış gibidir. Sol eliyle atını sıkıca dizginlemiş, onu tam şaha kalkarken yakalamıştır; hayvanın başı sert bir biçimde öne eğiktir; kişnemekte ve sol ayağıyla havayı eşelemektedir. Sol yanında kabartmalı, yuvarlak bir kalkanın üstünde uzun ve yumuşak kıvrımlı bir kılıç asılıdır. Dev gibi üzengilerin üstünde zırhlı, koca bir çift çizme görülmektedir. Atın sırtında, kenarlarına sıra sıra sallantılı süsler asılmış, şık bir battaniye atılıdır. Dizginlerin altında, fevkalade ince işlemeleri, kenar süsleriyle uyumlu bir kuşak sarılıdır. Kudret ve zindelik beygirin her sinirine, her tendonuna kazınmıştır. Çatlayacak gibi kasılmış bağrına ve güçlü bacaklarına; dalga dalga kabarmış yelesine ve dimdik dikilmiş kulaklarına; derlenip toparlanmış mufassal kuyruğuna, hatta okkalı hayalarını saran damarlara kadar kazınmıştır. Adamı ve hayvanı taşıyan mermer kaidenin dibinde, kimliği belirsiz bir hayranın bıraktığı küçük bir hediye, solmaya yüz tutmuş bir çiçek demeti görülmektedir. Kaidenin üstünde, tunçtan harflerle, "*Reşti Rüşti,* Erk Olmadan Ergin Olunmaz" yazılıdır. Ve bunun üstünde de, at sırtındaki adamın adı okunur: Emir Timur.

Meydanın karşısında, mavi çinili ve yivli kubbesiyle, aynı göz alıcılıkta olmamakla beraber, Timuroğullarının kubbelerini hatırlatan Emir Timur Müzesi yer alır; bu nispeten yeni, yuvarlak bir yapıdır; kabaca inşa edilmiş ve üstünde uydurma mazgal delikleri bile açılmış olan çatı, pek de sağlam görünmeyen bir dizi sütunun üstünde durur. Bunun altında, solmuş kavuniçi renkli zemin üstünde yüksek mermer kemerler ve bunların alt yarısını kaplayan kare biçiminde kapılar bulunur. Kemerlerin üst yarısında yalın süslemeler görülür, fakat bunlar, Timur'un önemle üzerinde durduğu ince ustalığı sergilemekten çok uzaktırlar.

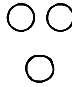
Güneşli bir Eylül sabahı karşısına geçmiş bakarken, eğer Timur'un mimar ve taş ustaları bu yapıyı onun onuruna dik-

miş olsalardı, herhalde boyunları vurulurdu, diye düşünmekten kendimi alamadım. Timur, "Kim ki bizim gücümüzden kuşku duya, diktiğimiz binalara baka" demişti. Bu yapıya bakılarak verilecek hükmün hiç de gönül okşayıcı olmayacağı bellidir. Müze, insanda ne sağlamlık ne de kalıcılık duygusu uyandırmaktadır. Oysa onun eserlerinde bambaşka bir ihtişam vardı. Bunların anıt özelliği önemle vurgulanmak istendiği için, abidevi boyutlarda inşa edilirler, semavi görkemleriyle gündelik hayatın üzerinde dev gibi yükselirlerdi. Bunlar kalıcı olmak üzere dikilmişlerdi ve birkaç istisna dışında öyle de olmuşlardı.

Yapılar bir milletin ruhuna açılan pencereler ve onun kudreti, yaşama üslubu, imgelemi, beğenisi ve maddi gücü hakkında fikir veren göstergelerdir. Onları vücuda getiren kültür ve medeniyetlerin değer yargılarının doğrudan birer yansımasıdırlar. Ölçü ve oran kavramları, uzağı görme ve teknolojik düzeyleri konusunda çok şey söylerler. Büründükleri türlü biçimler, kimi zaman ahenk ve konforu çağrıştırır; kimi zaman hoşa gitmek veya etkilemek; şaşırtıp sarsmak veya ilham vermek arzusunu dile getirir. İnsanoğlunun diktiği en kayda değer yapıların hep göğe doğru yükseliyor olması bir rastlantı değildir; insanoğlu bu yolla Tanrı'sına şükran duygusunu dile getirmektedir. Din aşkına vücuda getirilen şaheserler, Azteklerin Templo Mayor'u, Canterbury Katedrali, Parthenon, Kudüs'teki Herot Tapınağı, Rangun'daki Shwe Dagon Pagodası ve Irak, Samarra'daki Ulucami kadar çeşitlilik gösterir. En müthiş mimari eserlerin çoğunda, onları sıradan olmaktan çıkaran bir kalıcılık, devamlılık vardır. Örneğin Giza Piramidleri, Roma'nın Coliseum'u, Çin Seddi, hatta daha yakın dönemde, Londra'nın ve Wall Street'in finans kuruluşları öyle abidevi bir heybete sahiptirler ki görüntüleri kudret, güven ve refahı; yaratma erkinin alabildiğine keyfini çıkaran insanoğlunu çağrıştırır. İslam dünyasında akla gelen, Granada'daki Elhamra Sarayı, İsfahan'daki İmam Camii, Kahire'deki İbn Tulun Camii, Taç Mahal; Meşhed'in, Fez'in, Şam'ın, Halep'in ve Buhara'nın medineleri gibi şaheserlerin hepsi; çoğu zaman zalim, ama kültürel ve sanatsal açıdan aydın hükümdarların hizmetindeki birinci sınıf ustalar tarafından, kılı kırk yaran bir titizlik ve özen içinde, en pahalı malzemeler kullanılarak vücuda getirilmişlerdir.

Timur hakkında yapılacak her değerlendirme, onun bu alandaki katkısını önemle vurgulamalı; bu, başka hiçbir nedenle olmasa bile, kendinin ölümünden sonra yüz yıldan fazla bir zaman sürmüş, mimarlık tarihinin en parlak çağlarından birini başlatmış olmasından ötürü yapılmalıdır. Bu eserlere bakarak, onun nasıl bir kişi olduğu, tek kelime okuma yazma bilmeyen bir bozkır göçebesi olarak sahip bulunduğu benzersiz zihniyet ve yerleşik kent yaşamının elverdiği sanatsal ve mimari açılımlar hakkında çok şey söylemek mümkündür. Onun aksine, Cengiz bugün yalnızca yakma, yıkma, öldürme erkiyle efsaneleşmiştir. O yıkıyor, ama yapmıyordu. Taşkent'in göbeğindeki bu müze, her ne kadar Asya'ya bu zengin mimari geleneği kazandıran adamın anısını yüceltmek üzere yapılmış ve onun adını taşıyan meydanın bir köşesine dikilmiş de olsa, o görkemli İslami seleflerinden çok daha farklı ve daha aşağı bir sınıftadır. Timur'un yaptırdığı en sade ve en mütevazı bir kabir bile bunun yanında saray kalır.

İçeride, zemin katın tam ortasında Timur'u divan toplamış olarak gösteren bir resim panosu vardır. Oturduğu kürsünün altında diz çökmüş birçok adam görülmektedir. Arkasında sıra sıra kubbeler ve anıtlar seçilmektedir ve bir aslanın yanı başında bir güneş sembolü ve Timur'un, bir üçgen oluşturan üç halkalı arması bulunmaktadır.

"Reşti rüşti" –"Erk olmadan ergin olunmaz"– şiarıyla birlikte, muhtemelen bu simge Timur'un güneyi, batıyı ve kuzeyi içine alan gücünü temsil ediyordu. Clavijo'ya, "Timur'un, dünyanın üç bucağının hâkimi olduğunu" simgelediği söylenmişti. Daha akla yakın bir açıklama, Timur'un bunu basit olarak, İran'ın hanedan armalarından aldığı biçimindedir; çünkü Sasanilerin mezarlarına, gücü ve birliği temsil eden halkalar kazınıyordu. Panodaki resmi, tepedeki büyük kubbeden aşağı sarkan altın yaldızlı ve dev boyutlu bir avize aydınlatmaktadır. Kubbenin altında çepeçevre, Timur'un bazı sözleri yer almaktadır; bunların çoğu kötü bir biçimde İngilizceye çevrilmiştir.

Halkın ve ordunun dürüstlüğü ve sadakati devleti güçlü kılar. Yüz bin süvarinin altından kalkamadığı bir iş, bir doğru düzenlemeyle halledilebilir.

Fakat bu müzeyi ve Timur'u çağımızda yeniden diriltme çabasıyla olan ilişkisini en iyi anlatan ipucu; geniş bir mermer merdivenin tepesinde yer alan Özbekistan cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un portresi yanında yazılı şu sözlerde gizlidir:

Özbeklerin kim olduğunu bilmek; Özbek ulusunun gücü, kudreti, adaleti ve sonsuz yetenekleri hakkında fikir sahibi olmak; küresel kalkınmaya olan katkılarını ve geleceğe olan inançlarını anlamak isteyen bir kimsenin, Emir Timur'u gözünün önüne getirmesi yeterlidir.

Akademisyenlerin ricası ve desteğiyle Timur'un yeniden diriltilmesini sağlayan Kerimov'dur. Cumhurbaşkanı, 1 Eylül 1993'te, Özbekistan'ın bağımsızlığının ikinci yılı kutlamalarının bir parçası olarak, Taşkent'in ortasındaki Timur heykelinin örtüsünü açtı. Toplanan kalabalığa, "Kazanmış olduğumuz bağımsızlık ve egemenlik sayesindedir ki büyük Emir Timur bugün vatanına geri dönmüştür," diye seslendi. "Yıllar yılı iğrenç bir sömürgeciliğin pençesine almış olduğu Özbek ulusu, artık büyük önderine olan saygısını göstermekten ve ona tarihte hak ettiği yeri vermekten alıkonamayacaktır."

Bu uzun ve anlamlı bir anma konuşmasıydı. Kerimov şöyle devam etti: "Uzun yıllar boyunca, Emir Timur'un adı hakir görülmüş ve tarihimizin sayfalarından silinip kazınmıştır; böylelikle Özbek insanı, kimliği unutturularak ve ruhundaki milli şuur ve iftihar duygusu yok edilerek daha uysal ve bağımlı kılınmak istenmiştir. Fakat Özbek ulusu atalarını ve kahramanlarını unutmamış, onları yüce varlıklar olarak daima gönlünde yaşatmıştır... Bu büyük atamızın, bu güzel başkentimizin –o aziz, binlerce yıllık Taşkent'imizin– tam ortasına dikilen bu heykeli, milletimizin göğsünü ilelebet gururla kabartacaktır."

Müze, bundan üç yıl sonra, 1996'daki fatihin 660'ıncı doğum yılı kutlamalarına yetiştirilmek üzere alelacele inşa edilmişti. Ti-

mur; Sovyet Rusya'nın hızla dağılışından sonra, rüzgârda bir o yana bir bu yana savrulan komünist liderin imdadına Hızır gibi yetişmişti. Özgürlük yelleri Moskova'dan esiyor, Sovyet cumhuriyetlerini bir bir sallıyordu. 1991'de, bağımsızlık Taşkent'e apansız geldi ve kendi sınırlarının ve tümüyle kendi kontrolünün dışında gelişen olaylardan şaşkına dönmüş bir liderin kucağına düştü. Kerimov'un meslek hayatı boyunca üzerinde durduğu sağlam zemin birdenbire ayağının altından kaymıştı. Yıllarca yüksek nüfuzlu bir komünist olagelmişti; şimdi yeni bir ambalaja bürünmesi gerekiyordu. Kendisi ve maiyetindekiler, güçlerini meşru kılacak yeni simgeler peşine düştüler. Kerimov'un liderlik iddiasına payanda olarak Timur'dan iyisi zor bulunurdu; Sovyet rejiminin yetmiş yıl boyunca kâh yok saydığı, kâh kara çaldığı bu eşsiz cengâver alınarak, bir Özbek kahraman olarak allanıp pullandı mı, iş tamamdı. Artık o, Sovyet Rusya'nın, kendi birliğine gölge düşürmemek için her türlü milli değeri yok etme gayreti içinde, bir cani, bir zorba olarak tanımladığı kişi değildi. Timur, şimdi Özbekistan'ın anlı şanlı kurtarıcısıydı; yeni doğmakta olan bölgesel bir gücün karşılaştığı tüm zorluklara bir cevaptı.

Böylece Timur; Taşkent meydanındaki mermer kaidenin üstünde, kendisinden önce oraya çıkan bir dizi ideolojik veya milliyetçi simgenin sonuncusu olarak yerini aldı. Ondan önce Marx, çatık kaşlarıyla gelip geçenleri süzmüştü. Marx'tan önce Stalin vardı. Stalin'den önce Lenin; Lenin'den önce Rus Türkistanı'nın general kökenli valisi Konstantin Kaufmann kaidenin üstünde oturmuştu. Tanrı'nın Kırbacı, kendine denk kimselerin arasındaydı.

İşin tuhaf yanı şudur ki, Timur imajı ıslah edilirken kullanılan hoyrat üslup ve her türlü muhalefete karşı gösterilen sert hoşgörüsüzlük, Sovyet dönemi propagandasından farksızdır. Örnek olarak, Kerimov'un Demokratik Halk Partisi'nin resmi yayın organı *Halk Sözü*'nden şu alıntıya bakalım.

> *Emir Timur Hazretleri, millet olarak büyüklüğümüzün bir simgesidir. Bağımsızlığımızın en esaslı şiarlarından, milli birliğimizin en güçlü temellerinden biri... "Özbekistan – Geleceğin Güçlü Devleti"dir. Bugün uygulanan siyaset, yüce Emir Timur'un, devlet kurma ilkelerini, siyasi*

sağduyusunu ve cesaretini yansıtmaktadır. Herkesin gayet iyi bildiği gibi, bu eşsiz ve adil hükümdar, dünyaya karşı daima iyi niyet ve şefkat beslemiştir. Ve bizim bağımsız cumhuriyetimiz de, en başından beri aynı gayret içindedir –dünyaya karşı daima iyi niyetli ve şefkatli olmak... Cumhurbaşkanımızın siyaseti de, atalarımıza hak ettikleri saygıyı göstererek onların ruhlarını şad etmek, Emir Timur'un şahsında topladığı onca meziyete, millet olarak layık olmayı öğretmektir.

Akademisyenler, devletin maddi desteğiyle, bu anayurt kahramanına methiyeler yayınlamışlardır. Bir zamanlar Sovyet rejimi, nasıl Timur'un bir vahşi olarak çizilen resmi imajını sorgulamaya kalkışan akademisyenleri kovuşturup mahvediyor idiyse; şimdi de Kerimov hükümeti Timur'un, devlet sembolü olarak bağnazca aklanmış yeni imajından kuşku duyanlara karşı ağır baskı uygulamaktadır.[36] Caddelere ve meydanlara onun

36 2000 yılının Eylül ayında, Taşkent'te Timur uzmanı Profesör Omonullo Boriyev'le bir görüşme yaptım. Bana, 1968'de Özbek Bilimler Akademisi başkanı İbrahim Muminov'un Timur üzerine bir kitap yayınladığını söyledi. Yayım tarihi, her ne kadar UNESCO'nun Semerkand'daki Timuroğulları kültürünü kutlama şenliklerine denk geldiyse de, burası açısından çok kötü bir zamanlamaydı. "Tabii derhal görevden alındı. Özbekistan Merkezi Komünist Komitesi, kitabın toplatılması kararını aldı. Timur ve Orta Asya'da oynadığı rol hakkında ne yazdıysa hepsi sansüre uğradı ve alaya alındı. Sovyetler, onun kariyerini mahvetmek için başka tarihçileri işe koştular ve bu onun sonu oldu. Bir Özbek yazarın veya tarihçinin Timur'u yüceltmesinin hiçbir yolu yoktu. Yalnızca, Timur'un nasıl bir vahşi, nasıl bir cani, nasıl bir zorba olduğunu gösteren kitaplar ve makaleler yayımlanıyordu." Muminov'un, Timur'u parya derecesine düşüren resmi görüşü sorgulayan bilimsel çalışması, yavanlıktan ve basmakalıplıktan kurtulamamış Özbek akademik çevrelerine bir bomba gibi düşmüştü. Profesör Boriyev'in görüşleri de bugün aynı bağnazlık ve gayretle kabul ettirilmeye çalışılan yeni Timur imajına tastamam uygundu. Bana, "Timur'un tarihte bir eşi daha yoktur," demişti. "Bağımsızlığımızı kazandığımızdan bu yana, Özbekistan'da ona karşı büyük bir ilgi uyandı. Milletimiz ona sonsuz saygı duyuyor. Caddelere, okullara ve köylere onun adı veriliyor, ülkenin dört bir yanına durmadan heykelleri dikiliyor. Emir Timur Vakfı'nın düzenlediği konferanslar sayesinde, okul çocukları ve üniversite öğrencileri, kahramanımız hakkındaki gerçekleri öğrenebiliyorlar." Ona, kendini bu eşsiz Tatar'la mukayese eden cumhurbaşkanı Kerimov hakkında ne düşündüğünü sordum. Rahatsız olmuş gibiydi. "Cumhurbaşkanı kendisine en iyiyi örnek alıyor ve onun gibi olmaya özeniyorsa, bunda ne gibi bir kötülük olabilir?" Peki, Özbekistan'ın komşuları hakkında ne düşünüyordu? Özbeklerin Timur'u, milli kahramanları olarak yeniden ıslah etmeleri, bir zamanlar onun boyunduruğu altındaki bu ülkelerde –Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan'da– bir ölçüde rahatsızlık uyandırmış olabilirdi. "Bu siyasetçilerin sorunu," diye cevap vermişti.

adı verilmektedir. Ülkenin dört bir yanında genç çiftler evliliklerini onun heykelleri önünde kutlamakta, ayakları dibine çiçek demetleri koymaktadırlar. Resmi, en yüksek kâğıt para birimlerinin, gazetelerin yöneticiler listesinin, sokaklarda kurulan tahta perdelerin üstünde yer almaktadır. Cumhurbaşkanı, portrelerinde onunla yan yana görülmekte; halkı, kendisini onunla kıyaslamaya teşvik etmektedir. "Erk Olmadan Ergin Olunmaz" sözü devletin yeni düsturudur.[37] Her ne kadar devlet tarafından gasp ediliyor da olsalar, ülkenin dört bir yanında Timur'a ait kalıntıların ortaya çıkarılması yürek ferahlatıyordu. Ölümünden altı yüzyıl sonra ve en olmadık koşullar altında Timur geri dönmüştü.[38]

* * *

Metroyla, Taşkent'in eski merkezi Çorşu'ya gider ve buradan kıvrıla kıvrıla aşağı inen yolu izlerseniz; bunun iki yanında

37 Ödül sahibi Özbek şair ve yazar Mehmed Ali Mahmudov'un başına gelenler, "Erk Olmadan Ergin Olunmaz" sözünün Kerimov hükümetindeki bazı kimseler için pratikte ne anlama geldiği hakkında bir ipucu verir. Kerimov'un da Timur gibi, nereden gelirse gelsin, hiçbir muhalefete tahammülü yoktur. Mahmudov, 19 Şubat 1999'da, Taşkent'in Kerimov'u hedef alan bir dizi bombalamayla sarsılmasından üç gün sonra tutuklandı. Cumburbaşkanı ve anayasal düzen için tehdit oluşturmak suçlarından on dört yıl hapis cezasına çarptırıldı. Göründüğü kadarıyla asıl suçu, 1993'te hükümetin çıkardığı bir kanunla faaliyetini yasakladığı muhalefet partisi Erk'le olan yakın temasıydı. 2000 yılında, mahkemeden kaçak olarak ele geçirilen ifadesinde şunları söylemişti: "Tebdili kıyafet içindeki birtakım adamlar beni sorguya aldılar. Yüzüme bir maske geçirdiler ve ellerimdeki kelepçeyi çözmediler. Sorgudan sonra, beni yarı ölü bir vaziyette ve yerde sürüye sürüye hücreme geri getirdiler... Cop, tekme ve tokatla bütün vücudum kan içinde kalıncaya kadar dövdüler. Bir tek tutar yerimi bırakmadılar. Bütün vücudum çürüyüp mosmor kesildi ve şişti. Kollarım ve bacaklarım yanık içindeydi. Tırnaklarım çürüyüp düştü. Ellerimi arkadan bağlayıp saatlerce baş aşağı astılar. Ne olduğunu bilmediğim bir iğne yaptılar ve zorla bir şurup içirdiler. Kışın soğuğundan kendimi kaybedip bayıldığım anlar oldu – o zaman da üstümden aşağı soğuk su döküyorlardı. Burnumdan içeriye pis kokulu bir şey soktular. Dayanılmaz acılar içinde ve tek başıma günler, geceler geçirdim... Karımı ve kızlarımı rehin olarak tuttuklarını söyleyerek, beni, gözümün önünde onların ırzına geçmekle tehdit ettiler."

38 Terörle savaşta bile, devlet adamlığının ve kanun ve nizam koruyuculuğun bir timsali olarak Timur'un adını kullanmak mümkündür. Özbek Bilimler Akademisi'nin bir üyesinin yazdığı gibi; "Timur'un her şeyden fazla değer verdiği saadet, refah ve hepsinden önemlisi huzur ve asayiş unsurları, bağımsız cumhuriyetimizi kargaşa ve huzursuzluğa karşı koruma gündemimizin en başında yer alan maddelerdir."

yer alan ve içlerinden gündelik aile hayatına ait –ciyak ciyak bağıran çocuğunu azarlayan anne, külüstür Lada arabasını tamir eden adam, birbirine çarpılan kap kacak– bir sürü sesin akşam karanlığına karıştığı sıra sıra toprak evleri geçtikten sonra yol bir sokağa, sokak da bir caddeye dönüşür ve kendinizi, Müslüman Taşkent'in göbeğinde, Heşt İmam Camii'nde bulursunuz. Solunuzda, Timur soyundan gelen, Taşkent'in Şeybani valisinin yaptırdığı on altıncı yüzyıl Barak Han Medresesi yer alır. Bu; güzel cephesi, aralarında Kuran'dan ayetlerin yazılı olduğu çeşit çeşit mavi sırlı çinilerle kaplanmış, yüksek bir binadır ve şu an, ülkedeki Müslümanların manevi önderi Özbekistan müftüsünün ikâmetgahıdır. Medresenin tam karşısında, aynı döneme ait Tilye Şeyh Camii bulunur ve dış görünümü daha az etkileyici olmakla birlikte, Taşkent'in en önemli Cuma camisidir.

Üstü açık avluyu geçerek ve tam karşınıza çıkan kapıdan girerek; içinde, dünyanın bu bölgesinde İslamiyetin kabul edildiği ilk yıllara kadar giden, seksen beş bin kitap ve el yazması bulunduran kütüphaneyi ve halı kaplı bir koridoru geçerseniz, karşınıza küçük bir oda çıkar; burada, caminin en kıymetli hazinesi, dünyanın en dikkate değer ve ünlü kitaplarından ve Timur'un gelecek kuşaklara bıraktığı en kalıcı armağanlardan biri bulunur.

Hava şartlarına karşı korunaklı cam bir fanus içinde, bin yıllık yaprakları kelebek kanadı gibi açılmış, ansiklopedi boyundaki, Hz. Osman'ın Kuran-ı Kerim'i durmaktadır. Bu, dünyadaki en eski Kuran'dır. Sakalsız olması dışında tipik bir İslam dini bilgini olarak kabul edilebilecek; gözlüklü, orta yaşlı ve ufak tefek kütüphane görevlisi, size bunu, 646 yılında Hz. Muhammed'in damadı, üçüncü halife Hz. Osman'ın yazdığını söyleyecektir. Bin üç yüz yaşın çok üstünde olan ceylan derisi sayfaları, zamanın etkisiyle aşırı derecede yıpranmıştır. Fakat yüzlerce yılın hırpalamasına rağmen, güçlü ve işlek bir elin yazdığı ayetler, bin yıllık derinin üstünde zarif bir biçimde raksetmektedirler.

Eğer üstelerseniz, kütüphane görevlisi size Hz. Osman'dan önce Kuran'ın ilk Müslümanlarca ezbere alındığını; sonra kâh

tahta parçaları, kâh deve kemikleri, kâh meşin üstüne, hatta bazen kayalara bile işlenmek suretiyle yazıya geçirildiğini söyleyecektir. Hz. Muhammed'in 632'deki ölümünden sonra ilk halife Hz. Ebu Bekir, yazıcıları görevlendirip, Kuran'ın bilinen bütün surelerini yazıya geçirtmişti. Dönemin en yetkin dört Kuran hafızını çağırtıp, onlara bu sureleri bir tek ciltte toplatan ise Hz. Osman olmuştu. Kutsal Medine kentinde hazırlanan bu kitap, ondan önce yazıya geçirilmiş bütün metinlerden üstün ve Kuran'ın en son ve en tartışmasız hali olarak kabul edilir. Hz. Osman kendisi için özel olarak kullanırdı. Daha başka kopyaları yazılmış, fakat hiçbiri eksiksiz olarak günümüze ulaşamamıştır.

Hz. Osman'ın Kuran'ının tarihi, başlı başına bir din, siyaset, entrika, cinayet, fetih ve tamahkârlık öyküsüdür. Hz. Osman'ın halife olarak hüküm sürdüğü on iki yılın ilk yarısı barış içinde ve idari ıslahatla geçmişti. *Darülislam*, yani İslam âlemi batıda Fas'tan, doğuda Afganistan'a kadar uzanıyor ve ezan sesi kuzeyde Ermenistan ve Azerbaycan'a kadar duyuluyordu. Saltanatının ikinci yarısında bir ayaklanma çıktı ve Hz. Osman'ın baştan inmesini isteyenler oldu. Müslüman kanı dökmek istemediği için, gücü pekâlâ buna yettiği halde, ayaklanmayı bastırmadı. Nihayet asiler, Medine'deki evini sardı ve uzun bir kuşatmadan sonra, 17 Haziran 656'da içeri giren bir grup, onu seksen iki yaşında katletti. Hikâyeye göre Hz. Osman, tam o sırada Kuran'dan şu ayeti okumaktaydı: "Eğer onlar da senin gibi iman etmişlerse, o zaman tuttukları yol doğrudur. Eğer geri dönüp giderlerse, o zaman onlar ayrılıkçıdır, Allah seni onlara karşı koruyacaktır." Bu ayet, Hz. Osman'ın ölümünden sonra ortaya çıkarak Müslümanların zamanla birbirine rakip Sünni ve Şii mezheplerine ayrılmasına neden olan deprem niteliğindeki ayrımı adeta önceden haber vermişti. Hz. Osman'ın Kuran'ında, sayfalara derinlemesine işlemiş koyu renkli bir leke vardı. Kütüphaneci, "Bu Osman'ın kanı," diye duyulur duyulmaz bir sesle fısıldadı. "Kuran'ı okurken boğazını kesmişlerdi."

Hz. Osman'ın ömrü sona ermişti; fakat ortaya çıkarmak için onca emek verdiği kitabın macerası daha yeni başlıyordu. Bundan sonra olanlar hakkında çok çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan en revaçta olanına göre, Hz. Osman'ın halefi Hz. Ali, Kuran'ı

alıp Irak'a, Kufe kentine götürmüş, kitap birkaç yüzyıl burada kalmıştı. On dördüncü yüzyılda Timur, bu bölgedeki fetihlerinin ardından onu alıp Semerkand'daki Nur Medresesi'ne getirmişti. Kütüphanecinin sözlerine inanmak gerekirse kitap; Viktorya dönemi İngiltere'siyle Çarlık Rusyası arasında Orta Asya hâkimiyeti için ortaya çıkan ve yüksek dağ geçitlerinde ve bölgedeki idarecilerin vahşet dolu, debdebeli saraylarında, her iki tarafın en parlak casusları ve subayları tarafından çözümlenmeye çalışılan entrikalı ve kanlı Büyük Av'a, yani on dokuzuncu asra kadar beş yüz yıl orada kalmıştı. Rusya güneye doğru genişlemiş (önceleri Rus ve İngiliz sınırları arasındaki çöller ve dünyanın en yüksek dağlarıyla kaplı, üç bin kilometreyi aşan mesafe, Büyük Av'ın sonunda otuz kilometreye kadar düşmüştü) ve 1868 yılında Türkistan valisi General Kaufmann'ın, Çar II. Aleksandr'a verdiği Hz. Osman'ın Kuran'ı, Petersburg'daki imparatorluk kütüphanesine konulmuştu. Fakat Türkistan Müslümanları, kitabın kendilerine iadesi için Lenin'e başvurmuşlar; birçok müracaat sonunda istedikleri sonuca ulaşmışlardı. Taşkent'e getirilen Hz. Osman'ın Kuran'ı yirminci yüzyılın büyük bir kısmını buradaki tarih müzesinde geçirdi. 1989'da, o günden bugüne dek bulunduğu Tilye Şeyh Camii'ne konuldu.

Hz. Osman'ın Kuran'ı, dünyanın unuttuğu bir ülkenin, mütevazı bir camisinin küçük bir odasında yer almakla beraber, uluslararası birçok önemli şahsiyetin ilgisini çekmektedir. Kütüphaneci size, göğsü kabararak, "Yakın zamanda Madeleine Albright'ın, Hillary Clinton'un, Vladimir Putin'in ve İran, Türkiye, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin devlet başkanlarının Kuran'ı görmeye" geldiklerini söyleyecektir. Ve, "Emir Timur olmasaydı, bugün bu kitap burada bulunmazdı," diyecektir.

* * *

Kurşuni renkli göklerde hâlâ kar tozuyordu. Bahadırlar, kara kuzu postlarına sımsıkı sarınmışlar, dondurucu soğuğa karşı korunmaya çalışıyorlardı. Yapılacak hiçbir şey yoktu. Oturup, bu korkunç kışın sona ermesi beklenecekti. Hiç kimse

bahara kadar bir hareket beklemiyordu. Fakat 1391 yılının Ocak ayında, daha önce hiçbir uyarı olmadan ve kara kışın tam ortasında hükümdar otağından emir ve talimat geldi. Yıldızlara ve Bahtına Hükmeden İmparator ordunun kuzeye yürümesini buyuruyordu. Toktamış bulunacak ve savaşa sokulacaktı. O ana dek, belli bir sonuca ulaşmayan bazı küçük çarpışmalar olmuştu. Artık Timur bu davayı bir savaşla kökünden halletmeye kararlıydı.

Ordu saflarında hoşnutsuz sesler çıkıyordu. Çoğu ordugâhta dolaşan söylentilere inanmakta güçlük çekiyordu. Hükümdarın kafasında ne vardı? İki yüz bin askerlik bir orduya, bu şartlar altında Asya'nın yarısını katettirmek intihara teşebbüs gibi bir şeydi. Fakat bu hoşnutsuzluk öyle yüksek sesle ve uluorta dile getirilemiyordu. Timur'un emirlerini sorgulamak ordunun haddi değildi. Onun sözü kanundu.

Kara kışın ortasında ve dünyanın akla gelebilecek en zalim coğrafi bölgelerinden birinde Altın Orda hanını kovalamaya kalkışmak tam bir delilikti. Yalnızca lojistik açıdan bakıldığında bile bunun yapılabileceğine inanmak güçtü. Timur'un Toktamış'ın ordusuyla nerede ve ne zaman karşılaşacağı dahi belirsizdi. Tek belli olan şey onun ordusunun Timur'unkinden sayıca üstün olduğuydu. Önlerindeki güzergâh çoraklığıyla meşhurdu; o kadar ki Taşkent'in kuzeyindeki Seyhun Nehri geçildikten hemen sonra, Açlık Çölü denilen uçsuz bucaksız bir sahraya giriliyordu. Kumullar, in cin top oynayan düzlükler, nehirler ve dağlar geçilecekti. Ordu birlikleri ve malzeme ve teçhizat taşıyan kervanlar kalın bir kar ve buz tabakasının üstünde büyük tehlikelere maruz kalarak bata çıka ilerleyecekti. Bu belalı topraklarda aylarca sürebilecek bu sefer sırasında, yüz binlerce kadın ve erkeğin ihtiyaçları nasıl karşılanacaktı? Neredeyse felakete davetiye çıkarılıyordu.

Fakat Timur durumu gözden geçirdiğinde, başka çare olmadığını hissediyordu. Toktamış, daha önce iki kez işgale cüret etmiş, ilkinde batıdaki topraklarına ve daha yakın bir zamanda da Maveraünnehir'deki payitahtına saldırmıştı. Böyle yapmakla niyetini alenen belli etmiş oluyordu. Ortadan kaldırılmadıkça, hükümdarlık için bir tehdit oluşturmaya devam edecekti.

Onun en elverişli yoldan nasıl alaşağı edileceği konusuna gelince; Timur daha önce Kafkaslar'da yapmaya kalkıştığı gibi eğer batıdan saldıracak olursa, Toktamış'a doğudan hücum etme ve bir kez daha, ama bu defa çok daha feci sonuçlar doğurmacasına, Maveraünnehir'e bindirme yolunu açmış olacaktı. Topraklarının bir kere daha işgaline meydan verirse, hem payitahtını hem ordusunu hasmına kaptırmak tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Kendi sahasında savunma amaçlı, hiç hoşuna gitmeyen ve çok büyük bir tahribata yol açabilecek bir savaşa girmektense, ne kadar zorlu olursa olsun saldırıya geçmek ve üstünlük sağlamak yeğdi. Güç ve yetkesinin dayandığı ordusu yerinde durduğu sürece bir şey kazanmayacaktı. Her zaman olduğu gibi servet ve ganimet kendi sınırlarının ötesinde ele geçirilecekti. Bir de Timur'un en sevdiği silah olan baskın saldırı vermek unsuru vardı ki, bunu da göz ardı edemiyordu. Altın Orda'nın hanı, Timur'u en beklemedik bir zamanda ve hiç umulmadık bir yerden vurmuştu. Şimdi, her yerin kalın bir kara gömüldüğü bu kış mevsiminde, Timur bu hareketin karşılığını verecekti.

Toktamış'a gizliden gizliye sokulmak ve onu kış uyuşukluğu içinde gafil avlamak hiç de kolay bir iş olmayacaktı. Onun da casusları olmalıydı ve bunların Timur'unkilere kıyasla daha az etkin olduğunu düşünmek için bir neden yoktu. Herhalde ona, hasmının ordularının kuzeye doğru ilerlemekte olduğunun istihbaratını vaktinde vermiş olsalar gerek ki, Tatar orduları Seyhun Nehri'ni geride bıraktıktan kısa bir süre sonra Saray kentindeki hükümdarlık sarayından çıkarılan bir elçi heyeti, Timur'a dokuz muhteşem at –bu sayı uğurlu kabul ediliyordu– ve nadide mücevherlerle süslü, saray kuşbazlarının eğittiği bir şahin hediye getirdi. Konuşmalar, aman ve merhamet üzerineydi. Daha dün bir savaş taciri olarak ortada dolaşan Toktamış, şimdi başı yerde bir pişmanlık timsaline dönüşmüştü. "Haşmetmeapları bana daima bir baba gibi davranmış, beni kendi oğlu gibi kollayıp yetiştirmiştir; bana yaptığı iyilikler saymakla bitmez. Kendini bilmez bazı hareketlerim ve kötü niyetli birtakım kişilerin teşvikiyle açtığım savaşlar benim için büyük talihsizlik olmuştur ve bunlardan ötürü şimdi çok mah-

cup ve pişmanım; eğer bir kere daha efendimin merhametine mazhar olabilirsem, bu ona olan borçluluğumu bir kat daha artıracaktır." Özetle söylemek gerekirse, Toktamış eski hocasına boyun eğmeye ve onun sadık bendesi olmaya hazırdı.

Uzun bir sessizlik oldu. Halis ipekler içindeki elçiler, asabi bir biçimde oralarını buralarını çekiştirmemeye çalışıyorlardı. Getirdikleri bir savaş bildirisi değildi; ne de içinde Timur'a yönelik bir hakaret vardı; fakat gene de elçilik tehlikeli bir işti; hükümdarın nasıl tepki vereceğini kim bilebilirdi? Nihayet sessizlik dayanılmaz bir hâl aldığında, onları yerlerine çakan mütehakkim bir bakışla süzerek şu cevabı verdi:

Efendiniz Toktamış, yaralanıp düşmanın elinden kaçtığında, onu kendi oğlum gibi bağrıma bastım. Davasını kendi davam bilip, uğruna Urus Han'la savaşa girdim. Süvarilerimi ve askeri teçhizatımı ona feda ettim; bunların hepsi o kara kışta telef olup gitti. Gene de ona arka çıkmayı sürdürdüm; bu ülkeyi onun eline teslim ettim. Onu o kadar güçlü kıldım ki, gitti Kıpçakların hanı oldu ve Cucilerin tahtına oturdu. Fakat ne zaman ki talih yüzüne gülmeye başladı, bana olan minnetini unuttu; bir evladın babasına karşı nasıl davranması gerektiğine hiç aldırmadı ve İranlıların ve Medlerin topraklarını fethe çıkmamı fırsat bilip bana ihanet etti ve ordusunu salıp hükümdarlığımın sınırlarını çiğnedi. Önce aldırmaz göründüm; bu davranışından dolayı utanacağını ve gelecekte bir daha böyle densizliklere kalkışmayacağını umdum. Fakat gözünü öyle hırs bürümüştü ki artık iyiyle kötüyü ayırt edemez hale gelmişti. Bana karşı, benim ülke topraklarıma bir ordu daha gönderdi. Fakat öncü birlikleri biz daha toz duman içinde yaklaşırken firar etti. Bizim ilerleyişimizi haber alan Toktamış, müstehak olduğu cezadan kurtulmak için şimdi aman dilemekten başka çaresi kalmadığını biliyor. Fakat biz onun sözünün eri olmadığını ve yaptığı antlaşmalara riayet etmediğini daha önce gördük; bu nedenle artık onun sözüne inanmayı doğru bulmuyoruz. Allah'ın da yardımıyla, başladığımız işi sonuna kadar götüreceğiz. Fakat eğer gerçekten doğruyu söylüyor ve tüm yüreğiyle barış istiyorsa, bize danışmanı Ali Bey'i göndersin; emirlerimle barış koşullarını görüşsünler.

Timur, hanın bu davranışının arkasında yatan nedeni anlamıştı; onun ilerleyişini yavaşlatmak ve böylece zaman kazanmak için bu numaraya başvuruyordu. Anlamıştı; çünkü bunlar bizzat kendisinin de kullandığı taktiklerdi. Daha sonra o da Toktamış'a karşı benzer bir taktik uygulayacaktı. Bu iki adam arasında, bir öyle bir böyle manevralar, kandırmacalar, kanlı savaşlar ve tatlı dil dökmeler arasında sürekli gidip gelen bu didişme, Timur'un kariyerinin en cazip meşguliyetlerinden biri olmuştu; çünkü birbirlerine denktiler.

Elçiler, Timur'un niyeti konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamacasına aydınlatılmışlardı. Geri dönmek için bir neden görmüyordu. Bundan sonra olacaklar, Toktamış'ın nasıl davranacağına bağlıydı. Bu arada ordunun kuzeye doğru ilerleyişi sürecekti.

Timur'un ordusu Mart'ın ilk haftasında, bugün Kazakistan'da olan Yesi ve Sabran'ı geçti. On altıncı yüzyılda yeniden adlandırılıp Türkistan adını alan Yesi, kervan yolunun üstünde, gayet canlı bir kentti; çarşılarını mesken tutan tüccarlar İran'dan gelen kaplan postu, altın ve gümüş; Çin'den gelen porselen; astragan, cam ürünleri, Sibirya geyiği, vaşak ve olmazsa olmaz ipekli kumaş ticaretiyle uğraşırlardı. Timur, 1390 yılının ikinci yarısında, artık Toktamış'a karşı yaptığı seferleri geride bırakmış ve gözünü ileriye, bir başka düğüne çevirmişken –son eşi Moğol hanı Hızır Hoca'nın dünya güzeli kızı Tükel Hanım olacaktı– Yesi'yi bir kez daha ziyaret etti ve burada, Sufi derviş evliya Hoca Ahmed Yesevi'nin anısına bir külliye yaptırdı. Bu, bugün bile Orta Asya'da vücuda getirilmiş ortaçağ mimarisinin en yetkin örneklerinden biri olarak kabul edilir; ışıl ışıl parlayan düzgün satıhlı ve yivli mavi kubbeleri; üstleri gayet girift çini ve fildişi bezemeler ve bir İslam hat sanatı cümbüşüyle kaplı methalleriyle, abidevi ölçekte bir yapıdır. Asıl kubbenin çapı yaklaşık yirmi metredir. Bu öylesine itibarlı bir evliya idi ki, onun türbesine yapılan üç ziyaret, bir hacca bedel kabul edilirdi. Bugün bile buraya çok sayıda hacı gelmektedir.

Timur'un ordusu, Açlık Çölü'ne düşmüş uzun bir gölge gibi ilerliyordu. Gerilim içindeki atlı okçular, birdenbire Toktamış'ın birliklerinin karşısına çıkmak ve onlara çullanmak ümi-

diyle akınlar yapıyorlardı. Fakat dört bir yanlarında uzanan ufkun ucu bucağı yoktu ve karşılarında görünen Kıpçak ordusunun safları değil, üstünde atları için pek az otlak imkânı bulunan kupkuru, çorak bir topraktı. Bu, hiç de iç açıcı bir manzara değildi. Yezdi, bu başı sonu belirsiz düzlükte geçen üç haftadan sonra atların, "katettikleri büyük mesafelerden ve su kıtlığından ötürü çok zayıf düştüklerini," yazar.

Nisan geldiğinde, Sarı Su Nehri geçilmiş, Ulu Dağ'a ulaşılmıştı. Timur, "gelecek kuşaklara kalmak üzere," buraya bir taş dikilmesini emretti. Üstüne, Bulgarların hanı Toktamış'la savaşa götürdüğü ordunun büyüklüğü ve bu dağlara geliş tarihi kaydedildi. Taş, gerçekten de gelecek kuşaklara bir armağan olarak kaldı –1930'da Kazakistan'da keşfedildi– fakat aynı zamanda, içinde bulunduğu sıkıntılı durumda, orduyu oyalamak için yaptırılmış olma olasılığı da vardır.

Taşkent'ten başlayan ilerleme dördüncü ayına girmişti ve Timur'un bahadırları ufukta boş yere düşmanı arıyordu. Toktamış'ın adamları bozkırın derinliklerinde kaybolup gitmişti ve emirlerin tâ başından beri korktukları şey gerçekleşmiş, ordu için gereken malzeme tükenmeye yüz tutmuştu. Sefere eşlik eden gezici pazarda bir koyunun fiyatı yüz dinara fırlamıştı. Çok geçmeden bunlar da tükendi. Birliklerin başındaki komutanlara, "ordugâhta ekmek, hamur işi, koyun, börek, çörek gibi şeyleri pişiren veya kaynatanların ölümle cezalandırılmaları," emri verildi. Böylesine çetin şartlarda ilerlemeye çalışan ve verdikleri akınlardan bitkin düşen askerler kendilerine verilen kıt öğünlerle idare etmek zorunda kalıyorlardı. Bu önceleri yavan bir yahniydi. Et azalmaya yüz tutunca, yalnızca hamur çorbası verilmeye başlandı. Un stokları da eriyince, çorba büsbütün yavanlaştı; artık askerler otlarla kaynatılmış suya talim ediyorlar, bundan günde bir kâse içebilirlerse kendilerini şanslı sayıyorlardı. Düzlüğe yayılmış, yenilip yenilemeyeceğine aldırmadan, ellerine geçen her şeyin üstüne atlıyorlardı. Otları, kökleri, çalıları, arada sırada bulabildikleri yumurtaları ve sıçanları büyük bir iştahla mideye indiriyorlar, bu çetin koşullara dayanamayıp ölen bir at olduğunda öğünlerini onun etiyle takviye ediyorlardı. Düşman hatlarına bu derece sokulmuş ve o güne kadarki en

zorlu savaşına girmeye hazırlanan bir ordu, bu biçimde beslenemezdi. Homurtular daha yüksek perdeden çıkmaya başladı.

Askerlerin gücü tükenmişti. Gerçi çıktıkları seferlerde sıkıntıyla karşılaşmaya alışıktılar, fakat mahrumiyetin böylesini hiç görmemişlerdi. Toktamış'ın iyi beslenmiş, iyi dinlenmiş ve bu toprakları iyi tanıyan Kıpçaklarının, onları parça parça doğramak için tam da o sırada saklandıkları yerden çıkacaklarından korkmaya başlamışlardı.

Bu, Timur için son derece müşkül bir zamandı; liderlik vasfı ciddi bir sınavdan geçiyordu. Ya açlıktan kırılan ordusu içinde isyan çıkacak ya da çaresiz bir biçimde Maveraünnehir'e ricat ederken Altın Orda'nın bozgununa uğrayacaktı; hem karşı tarafın casusları hem kendi ordusundan saf değiştirerek o tarafa katılmış olan askerleri, içinde bulunduğu durumun zorluğunu gayet iyi biliyorlardı. Ricat veya isyan. Timur'un lügatinde bu iki kelime de yoktu. 1370'te Hüseyin'i alt edişinden beri, yenilgi nedir, bilmemişti. Şimdi ise bir facianın eşiğindeydi.

Her şeyden önce adamlarının karnını doyurması gerekiyordu. Toktamış biraz daha bekleyebilirdi; bunu gayet iyi yapabileceğini zaten gösteriyordu. En kıdemli kurmaylarını toplayıp bir sürek avı düzenlenmesi emrini verdi. Atlılar, sağ ve sol kanatlara kumanda eden emirlere doğru dörtnala koşturup onlara askerlerini bir yarım çember halinde ileriye doğru sürme talimatını verdiler. Orta kanattaki askerler oldukları yerde kaldılar. İki yüz bin askerli bu ordunun iki kanadı arasındaki mesafe o kadar uzundu ki tam bir çember oluşturmaları iki gün sürdü. Sol kanattaki askerler sağ kanattakilere ulaştığında ortalarında kalan alan kilometre kareleri buluyordu; onlara çemberin merkezine doğru marş emri verildi. Askerler ilerliyor, her biri bir sonraki öğünde yiyeceği etin hayalini kuruyordu. Önleri sıra şaşkına dönmüş geyikler, tavşanlar, yabani domuzlar, kurtlar, ceylanlar kaçışıyordu; aralarında manda da olsa gerekti, çünkü tarihi kayıtlar Tatarların daha önce görmedikleri, kara sığıra benzer bir cins geyikten söz eder.

Çember istenilen ölçüde daraltıldığında durma emri verildi. Âdet olduğu üzere, en başta Timur öne çıktı. Sağ tarafındaki aksaklığa rağmen yaman bir nişancı ve kusursuz bir biniciydi.

Avına kâh son hızla saldırıp, kâh duraklıyor; ok üstüne ok yağdırıyordu. Askerlerinin coşkulu bağırışları arasında birkaç tane geyik devirdi. Hükümdar yeterince avlandıktan sonra sıra onlara geldi. Av saatlerce sürdü. Hayvanların kesimi epey zorlu bir işti, ama akşam yemeği de o ölçüde doyumsuz oldu. Ondan sonraki günlerde, ordugâhta dumandan göz gözü görmedi; kaynayan kazanlardan yükselen ağır av eti kokusu akşam semalarını sardı. Tüm dertler bir anda unutulmuş; homurtular kesilmişti.

Ordusunun karnı tıka basa doymuş, Sibirya sınırına yaklaşılmıştı; Timur ordusunu genel bir denetimden geçirmek için bu anı seçti; bu yolla disiplin sağlanacak, güven aşılanacaktı. İki yüz bin askerlik ordu toplandığı zaman, hükümdar göz kamaştırıcı kılığı içinde ve at sırtında boy gösterdi; başında yakut bezeli altın bir taç, elinde fildişinden yapılmış, altın boğa başlı bir asa vardı. Denetime sol kanattan başladı; askerlerin donanımının tam olup olmadığını gözden geçirdi; sol yanlarında bir pala, sağ yanlarında kısa bir kılıç, bir mızrak, bir topuz, bir hançer ve bir deri kalkan olması gerekiyordu; her askerin ayrıca bir yayı ve içinde otuz ok bulunan bir sadağı vardı. Atların sırtları kaplan postuyla kaplıydı.

Denetim sırasında sıkı bir merasime uyuluyor ve her birlik bir değerlendirmeye tabi tutuluyordu. Timur, her biri on bin askerden oluşan tümenlerden birinin önüne geldiğinde; emir, kıdemli subay veya hükümdarın oğlu veya torunu olan tümen komutanı atından inip kendini yere atıyor, toprağı öptükten sonra hükümdarına birliklerinin eksiksiz ve kusursuz bir durumda olduğunu söylüyor, ona ağdalı övgüler ve iltifatlar yağdırıyordu. Sol kanattaki bir tümenin komutanı olan Birdi Bey, "Timur'un önünde tüm bir cihan dize gelsin; sadakat ve görev bilinciyle, kellemizi ve canımızı her zaman şevketlinin atının ayakları dibinde fedaya hazırız," dedi. Oğlu Ömer Şeyh, askerlerinin düzeniyle babasını memnun etti ve ona Çin sınırlarından Hazar Denizi'ne kadar uzanan fetihlerinden ötürü övgü üstüne övgü yağdırdı. Yezdi, Timur'un Sulduz Hazarlarından da çok hoşnut olduğunu yazar; bunlar yayları, okları, ağları, sopaları, kementleri, topuzları ve palalarıyla birçok savaşta dö-

vüşe dövüşe demir gibi sertleşmiş cengâverlerdi. Ardından, oğlu Miranşah komutasındaki sağ kanada geçti. Denetim iki gününü aldı ve sonunda Timur ordusunun durumundan hoşnut kaldığını bildirdi.

Yakın zamanda yaşadıkları onca meşakkatten sonra yaptıkları başarılı av, adamlarını gayrete getirmişti. Hükümdarın davulundan bir gümbürtü kopup düzlüğü inletti ve bunu, tek tek tümenlerin davulları takip etti. Bu muazzam savaşçı gücün üstünde bayraklar, sancaklar dalgalanıyordu. Yumruklar sıkılmış, silahlar havaya doğrultulmuştu. Davul vuruşlarını, kulakları sağır eden bir başka gürültü bastırdı; bu defa sol kanadın başından sağ kanadının sonuna kadar ordu, "*Sürün! Sürün!*" diye kükrüyor, savaş çığlıkları atıyordu. Sonra bir kez daha ortalık sessizleşti ve ordu soğuk, kül renkli şafakla birlikte, kuzeye doğru, savaş etmek için yola koyuldu.

* * *

Hiç bilmedikleri Sibirya önlerinde uzanıyordu. Bu toprak, yılın hangi mevsimi olursa olsun bomboş, çırılçıplaktı. İbn Battûta buraya Gölgeler Ülkesi adını vermiş, "bu yerde yaşayan insanları görmek imkânsızdı," diye yazmıştı. "Burada yazın günler, kışın geceler uzun oluyor." Timur, düşmanını burada mı bastıracaktı, yoksa hep birkaç menzil önden giden Toktamış, Tatarları felaketlerine doğru mu çekiyordu? Koyu bir sis ve ayaklarının altında vıcık vıcık toprakla kaplı bu yabanıl arazi, güneyden gelmiş bu adamlara hiçbir ipucu vermiyordu.

Bu, ancak düşman hatlarına iyice sokulan keşif kolları sayesinde anlaşılabilirdi. Hükümdarın torunu Muhammed Sultan böyle bir göreve çıkarılmak için dedesine ricada bulundu. Timur rıza gösterdi ve müneccim genç delikanlının yola çıkacağı en uygun tarihi belirledikten sonra, Muhammed Sultan Nisan ayının son haftasında yola koyuldu.

Yaşam belirtileri kendilerini göstermeye başlamıştı. Önce bir yol izi bulundu; bu onları yarım düzine kadar ateşin hâlâ sıcak duran közlerine götürdü. Bu haber Timur'a uçuruldu ve hükümdar onlara katılmak üzere bir uzman keşif kolu daha

gönderdi. Bunlar kuzeyi takiple dörtnala gidip; düzlüğü, Kuzey Buz Denizi'ne dökülen İrtiş'in kolu Tobol Nehri'ne kadar bir işaret, bir alamet bulmak için didik didik ettiler. Nehrin daha ileri yakasında yetmişe yakın ateş kalıntısına ve bir dizi at nalı izine rastladılar, fakat bundan başka bir yaşam belirtisi bulamadılar.

Şeyh Davud adlı yiğitliğiyle nam salmış bir Türkmen, biraz daha kesin bulgu toplamak üzere yola çıkarıldı. Davud iki gün süreyle yol aldıktan sonra, nihayet damları çalı çırpıyla kaplı birkaç kulübeye rast geldi ve gece boyunca saklandı. Ertesi sabah bir atlı ortaya çıktı ve Türkmen bunu derhal yakalayarak Timur'un yanına götürdü. Adamın ne Toktamış'tan ne de ordusundan haberi vardı, fakat on gün önce atlı ve silahlı on kişinin o civarda konakladığını görmüştü. Koku gitgide keskinleşiyordu. Timur bunları bulup yakalamaları için bir öncü birlik gönderdi. Etrafları sarıldığında, bu atlılar kıyasıya karşı koydular; ama esirler alınmış, yeni istihbarat sağlanmıştı. İlk çarpışma böylece gerçekleşmiş oldu.

Muazzam Tatar ordusu batıya, düşmana doğru yöneldi. 11 Mayıs'ta Ural Nehri'ne vardılar. Rehberlerin, adamlarını bir pusuya düşürmelerinden veya benzeri bir belaya uğratmalarından çekinen Timur, onların önerdiği geçitlere itibar etmeyip, askerlerini ve atlarını daha az bilinen ve daha az göze batan yörelerden geçiriyordu. Durum henüz ümitsiz değildi, fakat her geçen gün biraz daha müşkül bir hâl alıyordu. Taşkent'ten yola çıkalı dört ayı geçmiş, fakat Tatarlar hâlâ Altın Orda'yla savaşa girememişti. Tarihçi Harold Lamb, zamanın burada ana unsur olduğuna işaretle, "Timur'un kuzeye doğru bu uzun ilerleyişi günümüz strateji uzmanlarını hayrete düşürebilir, ama bu kuralları olmayan ve beylik mazeretlerin ardına sığınılmayan bir savaştı," diye yazar. "Zafiyet göstermek veya Altın Orda'nın adamlarına baskın bir saldırıda bulunmasına meydan vermek her şeyin sonu olurdu. Görünmeyen gözlerin ilerleyişini izlediğini ve Han'ın, onun her hareketinden haberli olduğunu biliyordu. Zaman Timur için her şeyden daha önemliydi; ya Altın Orda'yı bir an evvel savaşa sokmalı ya da yaz bitmeden ordusunu ekili, dikili topraklara ulaştırmalıydı; bu gecikme, Toktamış'ın en güçlü silahıydı ve bunu sonuna kadar kullanıyordu."

Bir hafta daha süren zorlu bir yürüyüşten sonra, Timur'un yorgun ordusu Samara Nehri'ni buldu. Burada bir keşif kolu asıl orduyla birleşerek düşmanı gördükleri haberini getirdi. Nihayet savaş kapıya dayanmıştı. Esir üstüne esir getiriliyor, her birinden ayrı önemde bir istihbarat sağlanıyordu. Bunlardan birini, Timur'un gayretkeş torunu Muhammed Sultan getirmişti. Bir başkası, Timur'un ordusundaki bazı askerler saf değiştirip Kıpçaklara katılmazdan önce, Altın Orda hanının Timur'un ordusunun yola çıktığından bile haberi olmadığını söylemişti. Bu dönekler, Yıldızlara Hükmeden Hükümdar'ın, "çöldeki kumdan ve ağaçlardaki yapraklardan daha fazla askerle" kuzeye doğru ilerlediği uyarısında bulunarak hanı kızdırmışlardı.

İki ordu üstünlük sağlamak için manevra yapar ve Tatarlar ne zamandır bekledikleri bu karşılaşma için kendilerini hazırlarken, geceleri ordugâhta ateş yakılmaması emri çıktı. Askerlere konak yerlerinde siper kazmak, atlı nöbetçilere ise çevrede kol gezmek görevi verildi. Birbirinden ayrı duran tümenler her an teyakkuz halinde bulunacaktı. Günlük talimlere, artık davullar ve zurnalar savaş havası çalarak eşlik ediyordu. Yezdi, "bu muazzam kalabalık harekete geçtiği zaman azmış bir ummanı andırıyordu," diye yazar.

Fakat gene de Altın Orda görünürlerde yoktu. Kuzeye doğru ilerlerken geçtiği güzergâhı yakıp yıkmış, çiğnedikleri toprağı vıcık vıcık bataklığa çevirerek peşi sıra gelen Tatar güruhlarını zora sokmuş ve zaten bu yol üstünde pek kıt olan yaşam olanaklarını azimle kurutmuştu. Donmuş balçığın üstüne kalın bir sis çöküyor, Timur'un ordugâhında moral namına bir şey bırakmıyordu. Hükümdarın tekrar bir girişimde bulunup huzursuz birliklerine şevk vermesi gerekiyordu. Önce av, ardından o muhteşem denetim gelmişti. Şimdi en kıdemli kurmaylarını bir kez daha bir araya topladı; onlara teşvik niteliğinde sözler söyleyip, şeref payesi olarak âlâ giysiler verdi ve birliklerdeki asker ve hayvanlar için donanım; ayrıca kalkan, ok ve yay gibi yeni silahlar dağıttırdı.

İki taraf da birbirine pusu kuruyordu. Bir o yandan bir bu yandan esir alınıyor, bunlar düşmanın yeri hakkında öbür tarafa bilgi veriyordu. Bu pusuların en kanlılarından birinde,

Timur'un birçok kurmayı öldürüldü. Bizzat hükümdar, misilleme niteliğinde bir baskın düzenledi ve bunda kahramanlık gösterenler cömertçe ödüllendirilerek, en gözüpek olanlar tarkanlığa terfi ettirildi.

Gerçi artık yaz gelmişti, ama koşullar gene de ağırdı. Bir tarihi kayıtta, "hava o kadar bulanık ve bulutlu, yağmur öylesine şiddetliydi ki iki adım ötesini görmek olanaksızdı," diye yazar. Derken bir hafta sonra, bu boza kıvamındaki sis birden dağılıverdi. Haziran'ın ortası olmuştu ve beş aydan beri yolda olan bu adamlar beş bin kilometreye yakın yol katetmişlerdi. Çölün ve bozkırın evlatları o kadar kuzeye çıkmışlardı ki uzun yaz günleri hiç sona ermeyecekmiş gibi geliyordu. Aralıksız gün ışığı hocaları serseme çevirmiş, beş vakit namaz düzenini allak bullak etmişti. Timur'un izniyle, hiç patırtı koparılmadan yatsı namazının kılınma zorunluluğu kaldırıldı.

Düşmanın görüldüğü yerler hakkında şimdi haber üstüne haber yağıyordu. Timur savaş için son hazırlıklarını yaptı. Tatar ordusu tam bir savaş düzeni içinde ilerliyordu; töreye uygun olarak, bir merkez ve iki kanattan oluşuyordu; fazladan her kanadın öncü kuvvetleri, merkezin ise hem öncü hem de yedek kuvvetleri vardı. Dedesinin gözünün bebeği Muhammed Sultan'a, merkez kuvvetlerinin kumandası verilmişti. Kukla Çağatay Hanı'nın oğlu Sultan Mahmud bunun önünde giden on bin askerlik öncü kuvvetlerin başındaydı. Örnek bir asker olduğunu kanıtlayan Ömer Şeyh, Endican'dan derlenmiş birliklerinin başında, sol kanada kumanda ediyordu. Kardeşi Miranşah sağı yönetiyordu. Emirlerin en sadığı yaşlı Seyfeddin ise sol kanadın öncü birliklerinin başındaydı. Timur'un kendisi artçı birliklerin kumandasını almıştı.

İleriye doğru akıyorlar, gün ışığı altında ışıl ışıl parlayan donanımlarıyla, 'kudurmuş bir denizin dalgalarını' andırıyorlardı. Derken ufuklar önlerinde açıldı ve altı yedi yüz metre ötede titreşen ışığın içinden, Altın Orda'nın ucu boynuzlu sancaklarının yükseldiği görüldü. Düşman nihayet savaşa hazırdı. Havada ölüm vardı, fakat bekleyişle, açlık, yorgunluk, hüsran ve sabırsızlıkla geçen onca aydan sonra Tatar ordusu o anda korku değil rahatlık duyuyordu. Karşılıklı uygulanan bin bir harp hilesinin, kovalamacanın ve yalandan ricatın miadı dol-

muş gibi duruyordu. Timur'la Toktamış arasındaki üstünlük savaşı, öyle veya böyle, artık bir sonuca bağlanacaktı.

Fakat yapılacak son bir gösteri daha vardı. İki ordu, kendilerini ayıran mesafe içinde karşılıklı dururken, Timur her taraftan işitilen bir sesle görkemli otağ ve çadırlarının açılıp dikilmesini ve halılarının döşenmesini buyurdu. Böylece hem Altın Orda'ya karşı duyduğu tiksinti ve küçümsemeyi açıkça ilan etmiş oluyor, hem büyük bir hayal gücü ve ustalıkla uyguladığı psikolojik savaşı başlatmış bulunuyordu. Aynı tarihi kayıta göre, Toktamış'ın asker sayısı Timur'a göre çok fazla olmakla beraber, son dakikada yapılan bu gösteri ordusunun moralini tuzla buz etmişti.

* * *

18 Haziran 1391 gününün erken saatleri, kuzey bölgelerinde görülen tipik seher vakitlerinden pek farklı değildi. Her şeyin üstüne çökmüş, kül rengi ve basık bir gökten, solgun mu solgun bir ışık süzülüyordu. Rüzgârların ardı sıra gelen soğuk, o hiç aman vermeyen, bildik belaydı. Fakat bu günü diğerlerinden farklı kılan bir şey vardı ki o da bu kasvetli ortamda kımıldanan tuhaf gölgeler ve duyulan acayip seslerdi. İki ordunun safları, alacakaranlıkta simsiyah çizgiler halinde uzanıyor; kilometrelerce ötede ufkun solgun ışığına ve toprağın karalığına karışarak tamamen gözden kayboluyorlardı. Şurada burada, sert açılı bazı çıkıntılar –bir mızrak, bir sancak, at sırtında bir muhafız– karanlığı yarıyordu. Ateş hatlarında, adeta bir felakete işaret eden, tedirgin edici bir sessizlik vardı.

Tatar tarafında, ordusunun önünde ilerleyen Timur, atından inerek toprağın üstünde secdeye durdu ve her şeye kadir olan Allah'tan yardım dilemek için namaza başladı. Yürekleri güm güm atan ve şakakları zonklayan askerler kendiliklerinden ve hep bir ağızdan, "*Allahü Ekber*, Tanrı uludur," diye gürlediler. İmam Seyyid Bereke öne çıkarak, kopmak üzere olan savaş için kendi hayır duasını okudu. Dört bir yanında davullar ve borazanlar yeri göğü inletmeye başladı. Mübarek adam yere kapandı ve Kuran'dan bir sure okuduktan sonra eliyle bir

miktar toprak avuçladı. Altın Orda'nın ordusunu karşısına alarak avazı çıktığı kadar, "Yenilginizin karası yüzünüze çalınacak" diye haykırdı. Ardından, yirmi yıldan beri büyük bir sadakatle hizmet ettiği hükümdarına döndü ve adeta fısıldayarak, "Var git şimdi nereye istersen; zafer senindir" dedi. Davullar ve borazanlar en yüksek perdeden tekrar çalınmaya başladı; hava, "*Sürün, Sürün,*" diye yükselen savaş çığlıklarıyla doldu ve Asya'nın en büyük iki ordusu aralarındaki mesafeyi bir fırtına gibi kapatırken, kıta tir tir titredi. Aşağıdaki sözler, Arabşah'a aittir:

> *Sonra ordular birbiriyle kapıştı; ateş almış gibiydiler; çarpışmanın şiddetiyle büsbütün kızıştılar; savaş başlamıştı; kılıç çalarken boyunlar uzuyor, mızrak atarken boğazlar geriliyordu; yüzler çatık ve toz toprak kaplıydı; savaş kurtları dişlerini gıcırdatıyor; parslar tutuşmuş, saldırıyor; iki ordunun aslanları birbirinin üstüne çullanıyordu; okların tüylerine sürtünmekten askerlerin derileri diken gibi kabarmıştı, hükümdarların kaşları çatılmış, kendilerini tümüyle savaşa kaptıran komutanların başları öne düşmüştü; ortalık kapkara bir toz dumana kesmişti; hem komutanlar hem neferler bir kan gölünde yüzüyorlardı; bu kapkara toz duman içinde oklar, Şeytanın Güçlerini yok etmek için oraya konulmuş yıldızlar gibi parlıyordu; kalkan toz duman içinde kılıçların yalımı, patlayan gök cisimleri gibi ateş saçıyor; sultanların, hükümdarların üstüne yağıyordu; ölüm saçan atlılar hiç durmadan öne atılan birliklerin arasına dalıyor, etraflarını sarıyor, üstlerine bindiriyorlardı; atların toynaklarından kalkan toz göğe yükseliyor, kılıçların kanı düzlükte sel gibi akıyordu; bu savaş ve çarpışmalar, yer ve gök sekiz deniz gibi yırtılıp parçalanana dek üç gün sürdü.*

Savaş, Timur'un Miranşah komutasındaki sağ kanadının Toktamış'ın sol kanadına bindirmesiyle başladı. Çarpışma çok şiddetli oldu; fakat taraflar düşman saflarını yaramadıkları için belli bir sonuç alınamadı. Atlar, vahşice birbirine doğru koşuyor, sırtlarındaki sürücüler düşmana ok üstüne ok savuruyordu. Daha yakın planda kılıçlar ve yatağanlar kınlarından çekilmiş, çelik ağızlarıyla tepeden inip kendilerine karşı koyan her şeyi biçiyorlardı. İlk hücumu takip eden kıran kırana çarpışmada Timur,

Toktamış'ın sağ kanadına ve merkezdeki kuvvetlerine karşı üstünlüğü ele geçirdi. Buna cevaben Toktamış, sağ kanadını Tatarların Ömer Şeyh komutasındaki sol kanadına bindirdi ve sayısal üstünlüğü sayesinde onu ana ordudan koparıp neredeyse tümüyle yutulma tehlikesiyle karşı karşıya getirdi. Fakat tam o sırada, savaş kıyasıya sürer ve Altın Orda'nın adamları günü kazanacak gibi dururken, ordu saflarına ani bir kargaşa hâkim oldu; çünkü Toktamış'ın boynuzlu sancağı savaş meydanında görünmez olmuştu. Bu hanlarının öldüğüne delalet eden en kesin işaretti. Oysa o hayattaydı; ne zaman ki Timur'un at kuyruklu sancağı üstüne üstüne dalgalanmaya başlamıştı, "dehşete ve ümitsizliğe" kapılarak adamlarını savaş meydanında yüzüstü bırakıp kaçmıştı. Kıpçakları korku sarmış ve bu, tüm saflara yayılmıştı. Timur'un ordusunu neredeyse bozgunun eşiğine getirmiş olanlar, şimdi arkalarına bakmadan firar ediyor; onları kovalayan Tatarlar ise adeta kudurmuş, ellerine geçeni hiç gözünün yaşına bakmadan hunharca boğazlıyorlardı. Yezdi, "Tatarların Kıpçakları kovaladığı kırk fersahlık mesafe içinde oluk oluk akan kandan ve düzlüğe saçılmış insan ölülerinden başka hiçbir şey görünmüyordu," diye yazar. Kunduzca savaşında, yüz bin erkek ve kadın hayatlarını kaybetmişti.[39]

Aylarca süren kuzey seferi sona ermişti. Timur, toprağın üstünde secdeye gelerek, Allah'a kendisine bahşettiği bu müthiş zafer için şükretti. Bir kez daha kendisi ve ordusu, zaferin lezzetli yemişlerini tattı. Emirleri, oğulları ve torunları onu kutlamak için öne çıktılar ve âdet olduğu üzere, başından aşağı altın ve değerli taşlar yağdırdılar. Ele geçen ganimet muazzamdı. Nispeten yoksul askerler, Semerkand'a götürebileceklerinden fazla ata konmuşlardı. Yığınla deve, koyun ve büyükbaş hayvan vardı. Kıyımdan kurtulan Kıpçak kadın ve erkekler hemen esarete koşuldu. Beş bin oğlan çocuğu saray hizmeti için ayrıldı. Kadın ve kızların en güzelleri harem yolcusu oldu.

Savaş sırasında son derece sert ve acımasız olan Timur, zaferi kutlamaya gelince gayet eli açık davranırdı. Volga kıyılarında, tam da Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin imparatorluk mer-

39 Bu savaş, bugün Tataristan'da, Volga Nehri'nin doğusundaki Samara ve Şistopol arasında olmuştu.

kezi olan düzlüklerde büyük bir şölen tertip edilmesini buyurdu. Görkemli çadırların içinde sıra sıra dizilmiş oturan bahadırların önüne, altın tabaklara yığılı kızarmış at eti konuldu; bunlar bir yandan bileği bükülmez hükümdarlarının şerefine içiyorlar; bir yandan da savaşta nasıl kahramanca çarpıştıklarını bire bin katarak anlatıyorlardı. Hemen yanı başlarında ipeklere bürünmüş güzelim esir kadınlar dikiliyor, billur kadehlerdeki şarapları boşaldıkça tekrar tekrar dolduruyorlardı; tâ ki artık içemez olup yere yuvarlanana veya bunlardan birini geceyi birlikte geçirmek üzere kolundan tutup yalpalaya yalpalaya çadırlarına götürene dek. Bir ay süreyle bu taşkın sefa içinde yaşayarak savaş yorgunluğunu üstlerinden attılar; iç gıcıklayıcı müzikler, ağzına kadar dolu şarap kadehleri ve tatlı kucaklaşmalarla kendilerinden geçtiler. Toktamış pençelerinden kurtulmuştu, evet, fakat ordusu darmadağın edilmişti; yerine yeni liderler tayin edilmiş, Kıpçakların arasına nifak ve bölücülük tohumları ekilmişti. Maveraünnehir'in tehdit edilmesi sona ermişti. Görevleri tamamlanmıştı.

* * *

Bütün bunlar Toktamış'ın sonunu getirmeliydi. Girdiği üstünlük kavgasında yenik düşmüştü. Her ne kadar savaş meydanında bir ara başa baş gitmiş de olsa sonunda mutlak bir bozguna uğramıştı. Onun yerinde birçok insan, böyle bir kıyımın ardından hayatta kaldığına şükrederdi. Talihin bu feci ters dönüşünden sonra, pek az kişi yeniden fetih sevdasına düşerdi. Fakat ne yazık ki Timur için, Altın Orda hanının ihtiraslarını yenmek, onun muazzam ordusunu yenmekten daha zor olacaktı.

Kunduzca savaşından üç yıl sonra Timur, batı hükümdarlığında sefer halindeydi. İran tekrar o haddini bilmez tavırlarını takınmış, birbirleriyle ezelden beri kanlı olan Muzafferi hanedanının soyluları tekrar isyan çıkarmışlardı. Maveraünnehir'den Beş Yıllık Sefer için toplanan birlikler, 1392 yılında Semerkand'dan yola çıktı. Önüne çıkanı ezip geçerek ilerleyen Timur, kuzeydoğuya yönelip başkaldırmış olan Gürcistan'ı tekrar fethetmeden önce Mazanderan'ı yakıp yıktı; oradan güneye

inip Şiraz'ı yeniden ele geçirdi ve savaş kaçkını Sultan Ahmed'in topraklarını bir kez daha terk etmesi sonucu, çarpışmaya hiç gerek kalmadan Bağdat'ı işgal etti.

Timur, Toktamış'ın Mısır sultanı Berkuk'la kendisine karşı ittifak kurup ordu toplamaya başladığından zaten haberliydi, fakat 1394'te Tatar hükümdara, can sıkıcı bir bilgi daha ulaştı.[40] Altın Orda Kıpçakları güneye akın ederek Gürcistan'ı tepelemiş ve bir kez daha hükümdarlığının sınırlarına tecavüz etmişlerdi. Savaş için derhal gerekli güçler yola çıkarıldı, fakat tam kendilerinden beklenen bir tavır içinde, Kıpçaklar geldikleri yoldan geri dönüp bozkırın derinliklerinde gözden kayboldular.

Bunları işiten Timur, ordularının en son karşılaşmasında Toktamış'ı yakalayıp işini bitirmediği için esef duymuş olsa gerektir. Mısır sultanı da zaten fazla olmaya başlamıştı ve onun da zaman içinde defterinin dürülmesi gerekecekti. Ve batıya doğru yayılmacı seferlerinden sağlanan kazanımlar, Timur'un hükümdarlığını sıkıntı yaratacak ölçüde Osmanlı sultanının topraklarına yaklaştırmıştı. Burada da bir hesaplaşma olacak gibi görünüyordu. Fakat bu iki hasım şimdilik bekleyebilirdi. Savaş alanında yanıp kavrulan Toktamış, Zümrüdü Anka kuşu gibi, şimdi küllerinden yeniden göveriyordu. Yok edilmesi elzemdi.

Teşrifatla fazla zaman kaybedilmedi. Toktamış'a gönderilen bir heyet ona şu gözdağını verdi:

> *Önce kâinatın yaratıcısı Allah'a sığınır ve ona şükrederim; sana, şeytana uyup kibre kapılarak doğru yoldan sapan sana, soruyorum; haddini aşan bu hareketlerinle kastın nedir? Seni böyle nafile girişimlere sevk eden kimdir? Son savaşta ülkenin ve sahip olduğu her şeyin nasıl hiç olduğunu unuttun mu? Bu kadar gözükara davranmandan kendi selametini düşünmediğin anlaşılıyor. Bana dostluklarını ispat edenlere nasıl saygılı davrandığımı, onlarla yaptığım ittifaklardan ne büyük faydalar sağladıklarını ve benim bunlara nasıl harfiyen uyduğumu; buna karşılık bana düşmanlık güdenlere hiç rahat ve huzur*

40 Berkuk'la antlaşmaya koyulan Toktamış, hayli köklü olan Altın Orda hanlarının İran'da hüküm süren hanedanlara karşı Mısır sultanlarıyla ittifak kurmak töresine uymuş oluyordu.

vermediğini ve ne kadar emniyette olurlarsa olsunlar intikamından asla kurtulamadıklarını bilmeyecek kadar cahil misin? Kazandığım zaferlerden elbette haberlisin ve benim için savaşın da barışın da bir olduğunu bilirsin. Benim hem yumuşak hem sert tarafımı tanırsın. Bu mektubu okuduktan sonra tez elden cevabını gönder; kararın savaş mı, barış mı bildir.

Altın Orda hanının barışta gözü yoktu. Kişiliği neredeyse Timur'unkiyle tıpatıp aynıydı, oturduğu yerde rahat durmak elinde değildi, ne de bunu istiyordu; kılıç zoruyla yeni yerler fethetmek için hep yanıp tutuşuyordu. Aralarındaki tek büyük fark, savaş alanındaki cenk kabiliyetlerinde ve talihlerinde yatıyordu.

Timur o kışı Hazar Denizi'ne yakın bir yerde geçirdi ve bu bomboş aylarda karılarının yanında keyif çattı. 1395 baharında, karlar erimeye başladığı zaman onlarla vedalaşıp memleketine gönderdi. Hükümdarın otağındaki zevk saatleri savaş uğruna terk edilmeliydi.

Bir denetim daha buyruldu. Hükümdar, emirleri ve kurmaylarıyla yakın zamanda kazandıkları parlak zaferleri yâd etti. İran, Irak ve Gürcistan'ı nasıl fethettiklerini, bir süre önce Toktamış'ı nasıl bozguna uğrattıklarını hatırlattı. Bunun, Altın Orda hanıyla yapılacak son savaş olduğuna onları temin etti. Bu nankör han bozuntusu bir daha asla topraklarına tecavüz edemeyecekti. Hep olduğu gibi, zafer Allah'a ve onun sınırsız merhamet ve inayetine bağlıydı. Bir kez daha onları bu düzenbaz münafıktan esirgeyecekti.

Yezdi, Cengiz Han zamanından beri o yörede böyle büyük bir ordunun görülmediğini yazar. Timur'un sol kanadının öncü kuvvetleri Elbruz dağlarının eteklerinde, sağ kanadı Hazar Denizi'nin kıyılarındaydı. Her an savaşmaya hazır bir halde ilerlemeleri buyruldu. Toktamış orduyu gafil avlamamalıydı. Yukarılarda, ardıç ve akçaağaç ormanlarının üstünde kaya kartalları döneniyordu. Sönmüş yanardağ Demavend'in gölgesinde boz ayılar, yabandomuzları, karakulaklar ve parslar araziyi arşınlıyordu.

Tatarlar önce Hazar Denizi kıyılarını takiple batıya yönel-

diler; sonra yumuşak bir kavis çizerek kuzeye döndüler. Ünlü Derbend Boğazı'nı geçtiler; tamı tamına on yıl önce, Toktamış bu noktadan Tebriz'e yağma amaçlı baskınlar düzenlemişti. Gürcistan'ı ve başkent Tiflis'i geçip yolları üstündeki bağları tahrip ettikten sonra, bugünkü Çeçenistan'a vardılar. Buranın kırlık alanı Altın Orda'nın kuzeydeki bozkırlarına kıyasla daha muhafazalıydı; geri çekilmek veya saklanmak için fazla yer yoktu. Aralarındaki son savaştan önce Timur'a beş ay ustaca kendini kovalatan Toktamış'ın böyle bir coğrafyada bunu tekrarlaması olanaksızdı. Dolayısıyla, 1395'in Nisan ayında bugünkü Grozni kentinin yakınında bulunan Terek Nehri'nde, Timur düşmanıyla karşılaştı.

Toktamış daha elverişli bir konumdaydı; çünkü nehrin tek sığ noktasından geçerek kuzey kıyısını tutmuştu. Timur'un onu bir an önce bastırmak istediğini biliyordu; yaklaşmasını önlemek için bu geçidi kolluyordu. İspanyol elçi Clavijo Tatar hükümdarın bundan sonraki manevralarını şöyle anlatır:

> *Timur yaklaştı ve Toktamış'ın bu geçidi tutmuş olduğunu görünce durdu; Toktamış'a bir elçi heyeti göndererek ona niye böyle davrandığını sordurdu; kendisinin gerçekten onun dostu olduğuna ve savaşmak niyeti taşımadığına Toktamış'ı ikna etmeye çalıştı; ona karşı hiçbir zaman saldırı amacı gütmediğine Allah'ı şahit gösterdi. Toktamış, Timur'un ne hinoğluhin olduğunu gayet iyi bildiği için bu söylediklerine kulak asmadı. Bunun üzerine Timur ertesi gün ordusunu konak yerinden kaldırıp nehrin güney kıyısı boyunca yukarıya doğru sürdü; bunu gören Toktamış aynı biçimde karşılık verdi; o da ordusuna nehrin kuzey kıyısını takip ettirerek karşı yakadaki Timur'a ayak uydurdu. İki ordu böyle birbirlerini izleyerek nehrin yukarı kısmına doğru ilerledi; geceleri birbirleriyle karşılıklı konaklıyorlardı; nehir aralarından akıyordu. Bu iş böyle, ne o ne de bu ordu öbürünü geçmeye kalkışmadan, üç gün boyunca tekrarlandı; fakat üçüncü günün akşamı Timur, konak kurulur kurulmaz, orduya eşlik eden kadınlara erkeklerin tolgalarını giyip savaş aksamlarını kuşanarak kendilerine asker süsü vermelerini buyurdu; bu arada erkekler atlarına atlayacak ve onunla birlikte tersyüzü, sığ geçidin olduğu yere döneceklerdi; her atlının yedeğinde geminden çektiği bir binek hayvanı bulunacaktı.*

Böylece Timur, askerlerinin başında, nehrin geçilebileceği o sığ noktaya doğru üç günlük yola çıkarken, konak yeri cengâver kılığına girmiş kadınlara; köleler ve esirler de nöbetçilere emanet edilmiş oldu.

Bu metnin en önemli yanı, Timur için kullanılan 'hinoğluhin' ifadesidir. Tatar hükümdar önce olmayacak bir hileye başvurmuştu. Buna kanılmasını beklemek saflık olurdu. İki adam arasındaki ilişkinin geçmişi, Kunduzca bozgunu ve Toktamış'ı Asya'nın bir ucundan Terek Nehri'ne kadar kovalayışı dikkate alındığında, niyetini anlamak hiç de zor değildi. Hasımların birbirlerine karşı en uygun pozisyonu almak için giriştikleri ve kapışma öncesi gerekli bir aşama olan bu zekâ ve kurnazlık yarışı, böyle üç gün sürüp gitti. İki ordu arasındaki pata durumu,[41] ancak Timur'un başvurduğu, kadınları asker kılığına sokmak biçimindeki olağanüstü hilesiyle bozuldu; bu o kadar uzun boylu bir işti ki inanmak zor gelebilirdi. Daha önce Timur savaş sanatında –hem geleneksel hem psikolojik– ne kadar usta olduğunu birçok kez sergilememiş, başkalarının kafasından geçenleri okumak ve risk almak konusunda ne kadar yaratıcı olduğunu göstermemiş olsaydı, Kastilyalı elçiyi bizimle eğlenmek veya her duyduğuna inanmakla suçlayabilirdik.

Neyse ki Timur'un bu konulardaki becerisini başka birçok kaynak bize bildirmektedir. Bunların içinde en dikkate değer olanı, Sultaniye Başpiskoposu Johannes'e aittir; bu hikâyeye göre Timur gençliğinde hasmını alt etmek için dâhiyane olduğu kadar aklın hayalin almayacağı taktikler uygulamıştı. Bu olayın 1370'teki taç giyme töreninden bir süre önce olduğu rivayet edilir. Ya onun iradesine boyun eğmesi ya da savaş meydanında karşısına çıkması için kendisini uyaran soylu bir hana karşı fevkalade çetrefil bir hileye başvurmuş; savaşa sürecek bir ordusu olmadığı için hasta numarası yapmıştı. Hanın elçi heyetini kabul ettiği zaman karşılarında ağız dolusu kan kusmuş, her ne kadar onlar anlamadıysa da, bu numarayı daha önce içtiği bir leğen yabandomuzu kanıyla gerçekleştirmişti. Tahmin edilebileceği gibi, elçiler geri döndüklerinde efendilerine Ti-

41 Satrançta şahın mat olmadan hareket edemeyeceği ve hareket ettirilecek başka taşın da olmadığı durum. *Ç. N.*

mur'un pek fazla ömrü kalmadığını bildirmişlerdi. Hanı ve saraylı maiyetini tam anlamıyla gafil avlayan Timur'un bunun hemen ardından onları mağlup etmesi hiç zor olmamıştı.

* * *

22 Nisan 1395'te savaş başladı. Daha en başında, Tatarların sol kanadı epeyce hırpalandı. Timur, yedek yirmi yedi alayın başında ve okçularının koruması altında, onun yardımına koştu. Karşı saldırı o kadar başarılı olmuştu ki düşmanı tâ gerilere kadar püskürtmüşler, fakat bu arada ana ordudan epeyce uzak düşmüşlerdi; ayrıca yeniden toparlanan Altın Orda'nın askerleri sayıca onlardan çok üstündü. Hükümdarın kendisi bile ağır saldırı altındaydı; dalga dalga üstüne gelen Kıpçaklarla burun buruna çarpışıyordu. Yezdi, "oklarının tamamı harcanmış, kısa mızrağı paramparça olmuştu," diye yazar. Hükümdarının hayatının tehlikede olduğunu gören Şeyh Nureddin, elli askerlik küçük bir birlikle onu korumak için öne atıldı. Bunlar atlarından inip etrafında bir çember oluşturdular ve tek dizleri üstüne çökerek düşmana ok yağdırmaya başladılar. Timur'un kurmayları Toktamış'ın adamlarından üç yük arabası ele geçirmişlerdi; bunlar barikat olarak kullanıldı ve üstlerinde o bildik at kuyruklu sancak dimdik dalgalandırıldı.

Timur ve adamları mevzilerini korumak için kıyasıya mücadele ederken, Muhammed Sultan, komutası altındaki sağ kanadı hücuma geçirip Toktamış'ın sol kanadına bindirdi ve ona ağır kayıplar verdirerek gittikçe gerilere doğru püskürttü. Sağ kanadın öncü kuvvetlerinin başında bulunan Emir Seyfeddin Nukuz zor durumdaydı; adamları emir üzerine atlarından inmiş, kalkanlarıyla kılıç ve mızrak darbelerini savuşturmaya çalışıyorlardı. Nihayet düşmanın sol kanadı çözülerek firara durdu ve kovalana kovalana savaş alanının dışına sürüldü. Bu kayıp karşısında maneviyatı bozulan Toktamış'ın merkez kuvveti şimdi düşmanın merkez kuvvetiyle karşı karşıya kalmıştı. İki taraf da, "zincirlerinden boşanmış aslanlar gibi dövüşüyordu... kan, sel olmuş akıyordu." İlk beli bükülen Altın Orda oldu ve tam bu noktada, adamlarının perişan durumunu gören Tokta-

mış, 'utanmadan' arkasını dönüp, can havliyle savaş meydanından kaçtı. Tatar süvariler atlarını çatlatırcasına sürerek Toktamış'ı ve ricat eden ordusunu kovaladılar; bir yandan bunlara kılıç çalıyor, bir yandan, zafer naraları atıyorlardı.

Toktamış bu yenilgi üstüne bir daha toparlanamadı. Artık Timur'un adamlarını kuzeye ilerlemekten ve Maveraünnehir'de yapılan hasarın hıncını almaktan alıkoyacak hiçbir şey kalmamıştı. Ya boğazlanmış ya da can havliyle kaçışan ordusu olmaksızın Altın Orda kendini savunamazdı. Yağma ve talan zamanı gelip çatmıştı.

* * *

Timur'un istilalarını ve ordularının izlediği güzergâhı gösteren bir haritaya bakıldığında, tuhaf biçimli bir kavis dikkat çeker. Bu hat, onun kuzeye yaptığı en uzak seferi gösterir. Terek Nehri'nden Altın Orda'nın topraklarına doğru ilerleyişi, kuzeydoğuya, Astrahan'a doğru yumuşak bir kavis çizdikten sonra tekrar kuzeye, Altın Orda'nın başkenti Saray'a yönelir. Bu hat Moskova'ya kadar uzandıktan sonra, sert bir biçimde istikamet değiştirerek yedi yüz kilometre kadar batıya, Karadeniz kıyısındaki Dinyeper Nehri'ne doğru ilerler. Buradan önce güneye, ardından doğuya ve son bir kez tekrar kuzeye kıvrılan küçük bir kavis daha oluşturur. Kuzeye doğru bu ilerleme, Rus kenti Yelets'in biraz ötesinden sert bir biçimde, tersyüzü güneye döner. Bu seferin Terek Nehri'yle, kuzeyde vardığı en uç nokta arasında, kuş uçuşu yaklaşık 1200 kilometre vardır. Sık sık yapılan yön değişiklikleri hesaba katıldığında, Toktamış'ın yenilgisinden sonra Altın Orda'nın toprakları üzerinde katedilen mesafenin bundan kat kat fazla, en az üç dört bin kilometre olduğu anlaşılır.

Bu uzun ve meşakkatli sefere bakarak, Timur'un Toktamış'a karşı ne denli büyük bir hınç duyduğunu çıkarmamak elde değildir. Denilebilir ki onu harekete geçiren güç, bir zamanlar himayesi altındaki bu adamın nankörlüğü ve bu davranışın öcünü almak için duyduğu yenilmez arzuydu –kurduğu ittifaklarda daima kendi yararını da göz önünde bulundurduğu

hesaba katılmazsa, Timur'un bu olayı böyle algıladığı bellidir-ama işin aslı gene de bundan ibaret değildi.

Doğrusu şu ki, Toktamış'ın kovalanması pek uzun sürmemişti. Soylu hanın ardı sıra giden Tatarlar, önce Volga boyundan kuzeye doğru çıkmışlar, fakat Toktamış'ı buradaki Bulgar ormanlarında gözden kaybetmişlerdi. Onu yitirdikten sonra öncelik, Altın Orda'nın belli başlı kent merkezlerinin yağmalanmasına verildi ve bu iş çok acımasız bir biçimde yürütüldü. Toktamış, bundan önceki yenilgisinin ardından üç yıl içinde kendini toparlamış ve şiddetle geri tepmişti. Madem ki Timur bu belalı hasmını ele geçirememişti, öyleyse hükümdarlığını yerle bir ederek bir daha böyle bir olay olmasını önleyecekti.

Tatarlar üstünde bulundukları topraklarda cirit atıyor, keyiflerince yağma yapıyorlardı. Yezdi, Timur'u Rus başkenti Moskova'ya kadar götürür, "bu kente bağlı komşu bölgelerde yaptıkları gibi, askerleri burayı da talan etti ve yöredeki vali ve prensleri kıyma gibi doğradı. Ruslar ve Moskovalılar krallıklarını hiç bu kadar feci bir durumda görmemişlerdi; dağ taş cesetle doluydu." Bu doğru değildir, çünkü gözü daha zengin ganimetlerde olan Timur, Moskova'ya kadar uzanmamıştı.[42] Sırada önce Tana vardı; bu, Don Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan dört başı mamur bir ticaret merkeziydi; nüfusunun hatırı sayılır bir yüzdesini özellikle Venedik ve Ceneova'dan gelen Avrupalı tüccarlar oluşturuyordu. Ahaliye zarar vermeme sözünü çiğneyen Timur, Müslümanların Hristiyanlardan ayrılmasını, Müslümanlara kıyılmayıp, Hristiyanların katledilmesini buyurdu.

Tana, ziyafetin Timur'un ağzına layık ilk yemeğiydi; fakat iştahını asıl, güney Volga'nın birkaç yüz kilometre doğusunda kendisini bekleyen baş yemek için saklıyordu. Ne zaman Altın Orda'nın başkenti Saray'ı düşünse, aklına Toktamış'ın 1387'de Maveraünnehir'de yaptığı kepazelik, yani Timur'un doğup bü-

42 Yermolinski tarihçesine göre, Moskovalılar Timur'un istilasından büyük ölçüde, o sırada kente ulaşan ve mucizeler yarattığı iddia edilen Kutsal Bakire Meryem'in bir tasviri sayesinde kurtulmuşlardı. Her ne kadar Moskova'nın Büyük Prensi I. Vasili kentin savunması için hazırlık yapmış da olsa, eğer Timur burayı ele geçirmek isteseydi bu hayli güçsüz Rus ordusunun ona uzun boylu karşı koyacağı şüpheliydi.

yüdüğü vadide bulunan Karşi'deki Çağatay sarayını yerle bir edişi aklına geliyordu.

İbn Battûta, Timur'un burayı bir harabeye çevirmesinden onlarca yıl önce, Saray'ın "ucu bucağı belirsiz... ve tıklım tıklım insanla dolu," bir kent olduğunu yazmıştı. Çarşıları madeni eşya, deri, yün, tahıl, hayvan postu, kereste ve köleden geçilmiyordu. Şimdiyse ateşe verilmiş yanıyor, ahalisi karın içinde terk edilmiş, donarak ölmeyi bekliyordu. Tatar güruhları, hükümdarlarından aldıkları selahiyetle, kentte ne var ne yoksa yağmalıyor; Timur ise, altın ve gümüş külçelerine, çok sayıda silah ve köleye, Antakya ketenine, Rus kumaşlarına, top top ipeklilere, kehribar karası samurlara, kakımlara, tilkilere ve akla gelen her çeşit kürke el koyuyordu. Bu öyle muazzam bir ganimetti ki, Yezdi, "ülkede ele geçirilen malların teferruatlı bir dökümünü yapmak hayli yorucu bir iş olur," diye yazmıştı.

Timur'u Altın Orda'yı böylesine kırıp geçirmeye sevk eden neden yalnızca kişisel bir kan davası değildi. Bitkin düşmüş askerlerinin ganimet gereksinimlerini karşılama gereği bir yana, bu işte Timur'un kişisel çıkarı söz konusuydu. Toktamış'ın bir daha asla askeri bir tehdit oluşturmamasına azmeden Timur, bu maksada yönelik olarak onun tüm ticaret ve üretim damarlarını kurutması gerektiğini biliyordu. Büyük bir ordu için, ülke sınırları içinde refah olması gerekirdi ve böyle bir refah da ancak ticaretle sağlanabilirdi. Karadeniz'den gelip Orta Asya'dan geçerek Çin'deki Ming İmparatorluğu'na uzanan kervan yollarının üstündeki önemli ticaret merkezlerinden Tana ve Saray, neredeyse birer gece içinde haritadan silindi. Kuzeydeki ticaret yolunun üçüncü durağı Urgenç, 1388 yılında ortadan kaldırılmıştı. Timur'un topraklarını atlayarak geçen kuzey ticaret yolu, bundan böyle mecburen kullanıma kapanmış oluyordu. Kervanlar bunun yerine artık güneye doğru kıvrılacak; İran ve Afganistan'ı geçtikten sonra Maveraünnehir'e ulaşarak bir zamanlar Toktamış'ın biriktirdiği serveti doğrudan Timur'a akıtacaklardı. Çok kanlı olmakla beraber bu darbe, bir iş bitiricilik şaheseriydi.

Ordusu yavaş yavaş güneye, daha latif bir iklime doğru yol alırken, Timur geride paramparça olmuş bir Altın Orda bı-

rakıyordu. Tam da planladığı gibi ve birbirine rakip güçlere sağladığı destek sayesinde, şimdi burada kıran kırana bir iç savaş başlamıştı. Arabşah, bir zamanlar dört başı mamur bir hanlık olan Altın Orda için, "bir çöle, bir viraneye dönmüş; bir kısım ahalisi dağılıp şuraya buraya saçılmış, geri kalanlar gizlendikleri yerlerden çıkarılıp katledilmişti" diye yazar. Timur'un vefat ettiği yüzyılın sonunda, Altın Orda birbirinden bağımsız beyliklere bölünmüş, yıldızı ebediyen sönmüştü. Kuzeydeki hasmını alt etmek, Timur'a özel bir keyif vermiş olsa gerektir; bu sırf, ondan medet ummuş, ondan para, askeri yardım ve savaş alanında destek almış; sonra dönüp eski hamisini arkasından vurmaya kalkmış bir adamın hak ettiği cezayı vermek için bile yapılmış olsa, değerdi; çünkü ittifakların bir yapılıp bir bozulduğu o kaypak Orta Asya zemininde bile fırsatçılığın, alçaklığın böylesi görülmemişti.

Toktamış'a gelince; her zamanki gibi büyük ihtiraslarla yanıp tutuşuyordu. Fakat ne yazık ki, bunları tatmin etme kabiliyeti zaafa uğratılmıştı. Bir daha da toparlanamayacaktı. Geri kalan ömrünü, rüzgârlı Kıpçak bozkırlarını arşınlamak ve yeniden güç kazanmak için ona buna nafile yaltaklanmakla geçirdi. Fetih günleri artık çok geride kalmıştı. Dünyanın görüp göreceği en büyük fatihle kapışmış ve yenilgiye uğramıştı. Timur, en zorlu mücadelesinden galip çıkmıştı. Yedi Düvelin Yenilmez Padişahı, şimdi gücünün zirvesindeydi ve o güne dek hiç yenilmemişti.

6

Semerkand: "Doğunun İncisi"
1396-1398

"Bu muazzam başkent ve civarında öyle bir bolluk ve refah var ki insan gözlerine inanamıyor: zaten Semerkand adı da bundan hareketle konulmuş: bu adın Semiz-kent olarak iki kelimeyle yazılması daha doğru olur; çünkü Semiz, Türkçede besili, yağlı; Kent ise şehir veya ilçe anlamına gelir: zamanla bu iki kelime birleşip bozularak Semerkand'a dönüşmüştür.

RUY GONZALEZ DE CLAVIJO,
İspanya'nın Timur Hükümdarlığı Eçisi1403 – 1406

"Semerkand, dünyanın güneşe dönük en güzel yüzü."
AMIN MAALOUF, *Semerkand*

Dört yıllık aradan sonra Timur, at sırtında aziz başkentine giriyor, Semerkand ona hoş geldin sedaları ve kutlamalarıyla adeta yıkılıyordu. Sokaklarda yüz elli bin kişi, ayaklarının ucunda yükselmiş, 'bu müthiş ve muzaffer hükümdarı' bir kez olsun yakından görmek için merakla bekliyordu. Kaç mevsim, türlü türlü söylentiler işitmişlerdi. Yok Timur hastaymış; yok Timur ölüm döşeğindeymiş; yok iyileşmiş, kuzeye doğru ilerliyormuş; yok yenilmiş, Toktamış Maveraünnehir'i mahvetmeye geliyormuş...

Geniş parkları ve üzüm bağları, tepeden tırnağa çiçek açmış meyve ağaçları ve bahçeleriyle Semerkand, ordusunun ba-

şında gelen hükümdarı karşılamak için bir gelin gibi süslenmişti. Timur kente muzaffer ve muhteşem bir biçimde giriyor, sanki ardı sıra dünyanın yarı nüfusu, Asya'nın tüm servetini sırtlamış geliyordu; karşılama da buna göre olmalıydı. Yezdi, "dört bir taraf dallı, yapraklı çiçekler, çelenklerle kaplıydı, arenalarda çalgıcılar hükümdarın şerefine en yeni parçalarını icra ediyorlardı," diye yazar. "Evlerin duvarlarından aşağı halılar sarkıtılmış, damlar örtülerle süslenmiş, dükkânlarda en nadide mallar öne çıkarılmıştı. Ortalık tıklım tıklım insan doluydu; sokaklar kadife, atlas ve ipek kumaşlar ve halılarla kaplanmıştı; atlar bunları çiğneyerek geçiyordu." Bu muhteşem tablonun içinde başları önde yürüyen köleler, kubbeleri ışıl ışıl parıldayan, bu saltanat ve debdebe kentinde nereye bakacaklarını şaşırıyorlardı. Arkalarından okçu atlılar bitmez tükenmez kollar halinde kente akıyordu; en göz alıcı kılıklarını kuşanmışlar, şamatası arşa çıkan kutlamalardan adeta sarhoş olmuşlardı. Timur'un, tebaasına üç yıllık bir vergi muafiyeti getirdiğini ilan etmesiyle, bu şirazesinden çıkmış karşılama doruk noktasına ulaştı.

Timur'un kendisiyle iftihar etmesi için haklı nedenleri vardı. Beş Yıllık Sefer dört yılda tamamlanmıştı. İran hizaya getirilmiş, dikkafalı Gürcüler tekrar boyunduruk altına alınmış ve Irak önünde iki büklüm eğilmişti. Dahası, en amansız düşmanı Toktamış iyice hırpalanmış, Altın Orda ortadan kaldırılmıştı. Maveraünnehir artık hiçbir dış tehdit altında değildi. Bu seferden sağlanan muazzam ganimet, katar katar at ve deve sırtında Semerkand'a giriyor; imparatorluk altın çağını yaşıyordu.

Timur, o tarihte altmış bir yaşındaydı. Yarım asrı aşkın bir süreden beri, at sırtında, Asya'nın çetin koşullarına göğüs geriyordu. En yakıcı yazlara, en dondurucu kışlara direnmiş; dur durak nedir bilmemişti. Artık yaşlandığını gösteren bazı belirtiler ortaya çıkmıştı. 1392'nin yazında fena halde hastalanmış, batı seferinin daha başında, bir ay süreyle yatağa çakılmıştı. Bu rahatsızlığı, Maveraünnehir'in yüreğini ağzına getirmişti; çünkü herkes, imparatorluğun kaderinin bu bir tek adama bağlı olduğunu biliyordu. Oğulları ve torunları ne kadar yiğit, ne kadar bahadır olursa olsunlar –biri Cihangir ve öbürü yakın bir tarihte ölen Ömer Şeyh olmak üzere, iki oğlu kendisinden önce

vefat etmişti[43]– hiçbiri ondaki yenilmez iradeye, korku nedir bilmeyen önderlik vasfına ve savaş alanındaki parlak yeteneğine sahip değildi. Hele de hiçbiri tek başına koca imparatorluğu sırtlayacak güçte değildi. En son hastalığında Allah sonsuz merhamet, kerem ve hikmetini göstererek onu esirgemişti, ama gelecek yıllarda Kadir-i Mutlak'ın nasıl takdir buyuracağını kim bilebilirdi? Hükümdarın dimdik bedeninde tutukluk alametleri başgöstermiş, sağ yanındaki aksaklık büsbütün belirginleşmiş, gözleri eskisi gibi görmez olmuştu. Azrail'in onu ebediyen esirgemeyeceği aşikârdı.

Timur'un da bir fani olduğunu gösteren bu belirtiler onun yaşındaki bir adam için doğaldı. Hepsi olmasa bile, yetmişli yaşlarına yaklaşan birçok erkek, dünyadan elini eteğini çekiyor, ömürlerinin bu son deminde rahatlarına ve keyiflerine bakmayı istiyordu. Fakat ne çare ki Timur farklı biriydi. Fetihlerle geçen ömrü zaten onun bambaşka bir adam olduğunu gösteriyordu. Hayata gayet mütevazı koşullarda başlamış, Asya'da çok büyük topraklar ele geçirmiş, Cengiz Han'ın mirası olan hükümdarlıklar üstünde bir bir egemenlik kurmuştu. Önce yeniden birleşen Çağatay ulusunun başına geçmişti. Ardından batıya ağ atmış; Hulagu'nun topraklarını kasıp kavurduktan sonra, bunları da kendi hükümdarlığına katmıştı. Son olarak kuzeye yönelmiş, Altın Orda'nın Cuci ulusu üzerinde egemenlik sağlamıştı. Büyük hükümdarlar çıkaran Asya'da bile bir eşi, benzeri yoktu. Şimdi altmışını aşmış olmasına rağmen, hükümdarlığını büyütmek için katlanması gereken dertlerden –ne zihnî, ne bedenî ne de duygusal– kaçınmak istediğine dair hiçbir belirti göstermiyordu. Aksine her zamankinden daha iddialıydı. Hükümdarlık işinde hayat ve canlılık buluyordu.

Tarihçiler öteden beri, vârislerine uzun ömürlü bir imparatorluk bırakamadığı için Timur'u kusurlu bulmuşlardır. Her ne kadar torunun torununun torunu Babür, Hindistan'da on do-

43 Farsların başında bulunan Ömer Şeyh, 1393'ün sonunda veya 1394'ün başında, Kürtlerin yaşadığı bölgede bir kaleyi kuşattığı sırada aldığı bir ok yarası sonucu ölmüştü. Bu, Timur'un kendinden önce ölen ikinci oğluydu, fakat Tatar hükümdarın bu haberi aldığı zaman kılının bile kıpırdamadığı söylenir. Daha sonra Farsların başına Ömer Şeyh'in oğlu Pir Muhammed getirilmişti.

kuzuncu yüzyıla kadar yaşayan Moğol hanedanını kurduysa da, Timur imparatorluğunun kısa ömürlü olduğu doğrudur. Timur'un vefatını takip eden yüzyıl içinde silinip gitmiştir. Bu kadar kısa sürede çökmesinin nedeni, kurmuş olduğu idare sisteminin, tek bir hükümdarın mutlak idaresine dayalı olmasıydı. Kısaca ifade etmek gerekirse, sistem Timur'un kendisiydi. Beatrice Forbes Manz'ın Timur'un hayatıyla ilgili kaleme aldığı akademik çalışmada belirttiği gibi, "onunki tek kişiden müteşekkil bir hükümetti; bu kişi astlarının işlerine dilediği gibi karışabiliyor ve tebaasının kayıtsız şartsız ve doğrudan kendi şahsına –makamına, hükümetine değil kendi şahsına– sadık olmasını bekliyordu. Hayatta olduğu sürece bu idare sistemi, amaçlarına gayet iyi bir biçimde hizmet etmiştir."

Timur, hükümdarlığının idaresi için birbirine benzer iki ayrı kurumdan faydalanmıştır. Birincisi Türk-Moğol idare sistemiydi ki burada, komşu göçebe hükümdarlıklardan Altın Ordalılar ve İlhanlılarda olduğu gibi taht babadan oğula geçiyordu. Batının yerleşik düzen içinde yaşanan topraklarında ise İran devlet idare sistemi vardı. Bu ikisi arasında birçok ortak nokta olmasına rağmen, sarayı ve askeriyeyi ilgilendiren işler için ilkine, mali işler içinse, vergi toplamak başta olmak üzere, ikincisine başvuruluyordu.

İranlı yazmanlarla Çağatay emirler, hükümdarlığın dört bir yanında faaliyet gösteren ve *divan* olarak adlandırılan yerel mahkemelerde birlikte görev yaparlardı. Yerel idarelerin teftişi, bazen zimmet ve yolsuzluk olaylarını açığa çıkarır, bu suçları işleyenlere ölüm cezası verildiği olurdu. Bunlar yenik düşen kentlerden fidye almak ve hazinelerini kayda geçirmek gibi işlerde de birlikte çalışırlardı. Timur, Moğollarda bir askeri makam olan ve *daruga* adı verilen bölge beyliğini de korumuş, bunun başına çoğunlukla Çağatay görevlileri oturtmuştu. Fakat zaman zaman bu makama din adamlarını veya İranlı yazmanları da atadığı olurdu. Ancak bu beylerin, görevli olduğu merkezlerde oturdukları pek az vakiydi. Aksine, Timur'un seferlerine katılmak ve orduyla birlikte oradan oraya gitmek zorundaydılar. Forbes Manz'ın da önemle işaret ettiği gibi, Timur'un idaresinde en dikkat çekici husus, resmi makamların ve bunlarla

ilgili görevlerin tam olarak tanımlanmamış ve birbirinden ayrılmamış olmasıydı. Bir örnekle açıklamak gerekirse; töreye göre, *tavacılar* hükümdarlık ordusuna asker yazmak ve bunların donanımlarının eksiksiz ve iyi durumda olmasını sağlamakla görevliydiler; ama bu prestijli iş yalnızca onlara mahsus değildi. Aynı şekilde, emirlerin de bu işle görevlendirildiği olurdu.

Uygulamada, Timur'un idari yapısının özelliklerinden çok, erkin resmi kurumlar aracılığıyla değil şahsen kullanılıyor olması önemliydi. Timur'un ömrü eyer üzerinde, seferden sefere koşmakla geçmişti. Asıl işi, devlet mekanizmasının inceliklerine kafa yormak değildi. *Darugalar, divanlar,* beyler ve emirler yetkilerini doğrudan Timur'dan alırlardı.

Timur, hükümdarlığa yükselirken, obaya sadakat ve bağlılık töresinden işine geldiği gibi faydalanmıştı. Başa geçtiğinde de bunun sürmesini sağladı. Uyruklarına belli bir ölçüde söz geçiren oba beylerinin, Timur'un ordusunda emir olarak atandığı enderdir. Çünkü bu, onları çok güçlü kılabilirdi. En yüksek mevkiler, olabildiğince kendi soyundan kişiler, oğullar ve torunlar arasında paylaştırılırdı. İkinci oğlu Ömer Şeyh, önce Fergana'nın, daha sonra Fars hükümdarlığının başına getirilmişti. Kürtlerle yaptığı savaşta öldürülünce, bu toprakların idaresi onun oğlu, Timur'un torunu Pir Muhammed'e verilmişti. Adı gene Pir Muhammed olan ve Cihangir'den olma bir başka torun, sonraları bugünkü Afganistan'ın yerinde bulunan Gazne hükümdarlığını miras olarak almıştı. Ani devrilişinden önce Miranşah, Hulagu'nun kuzey İran'ı, Azerbaycan'ı ve Bağdat'ı içine alan hükümdarlığının başındaydı. Şahruh, bir süre Semerkand'ı idare etmişti. Daha sonra başkent Herat'ta iken Horasan'ın idaresine atanmıştı. Fakat hiçbir zaman hükümdar sülalesinden bir kimsenin fazla güç kazanmasına izin verilmiyordu. Timur, hayatı boyunca, oğullarının veya torunlarının tahta rakip kişiler olarak ortaya çıkmalarının önünü kesmiştir. Sahip olduğu gücü öyle kıskançlıkla sakınmıştır ki öldüğü zaman yerine tayin ettiği kişinin ne şahsi yetkisi ne de hükümdarlığı ayakta tutacak askeri gücü bulunuyordu. Timur'unki, tek kişilik bir idareydi.

Cengiz'le aynı kalıptan dökülmüş göçebe asıllı bir fatih

olarak, aynı onun gibi, tarımla uğraşan köylülerin yerleşik hayatını hep hakir görmüştü. Bitmez tükenmez bir enerjisi vardı; ömrü, dur durak bilmeden, çöller, dağlar, bozkırlar, nehirler aşarak kentten kente, meradan meraya at koşturmakla geçmişti. Ordusu, kim bilir kaç defa, en çetin koşullar altında binlerce kilometre yol katedip bir dizi düşmana kanlı yenilgiler yaşattıktan sonra Semerkand'a dönmüş, kısacık bir istirahattan sonra yeni bir sefer için tekrar yollara düşmüştü. Bu nefes nefese koşu, bu şiddetli kasırga yalnızca kışın kesintiye uğruyor, yılın en soğuk aylarında ordu kışlaya çekiliyordu. Fakat bu bir kural değil, bir ilkeydi; çünkü hiç aman vermeyen Timur'un Ocak ayının tam ortasında, tir tir titreyen bahadırlarını savaşa sürdüğü de olmuştu. Bundan başka, emirlerinin onu biraz yavaşlamaya, askerlerine bir önceki seferin yorgunluğunu üstlerinden atabilmeleri için daha fazla zaman tanımaya ikna ettikleri durumlar da olmuştu. Fakat harekât hiç durmamıştı; at sırtındaki okçular, saplanan mızraklar ve doğrayan kılıçlar hışımla, kara bir bulut gibi çökmüş; artları sıra dumanı tüten harabeler, dağ gibi yığılmış cesetler ve kellerden örülmüş kuleler –dehşet saçan unsurlar– bırakmış; develer ve katırlar, dünyanın en büyük kentlerinin en kıymetli hazinelerini sırtlayıp götürmüşlerdi. Timur, hayatında ilk defa, uzunca sayılabilecek bir süre Semerkand'da kalacaktı. O da bu defaydı.

* * *

Harold Lamb, Timur'un Semerkand'ı, "yaşlı bir adam genç bir yâri nasıl tutkuyla severse," öyle sevdiğini söyler. Aslında Timur'un, Semerkand için, genç bir adamın olgun yaşta, güzeller güzeli bir kadının gönlünü kazanmaya çabaladığı gibi çabaladığını söylemek daha doğru olur. Bu aşk hikâyesi 1366'da, Timur otuz altı yaşındayken başlar; o ve o tarihteki müttefiki Hüseyin, kenti kılıç zoruyla Serbedarlardan almışlardı. Bu Timur'un ilk önemli zaferi, en hatırı sayılır fethiydi ve Roma gibi, Babil gibi, adı iki bin yıldır dillerden düşmeyen bir kenti kendi yörüngesine oturtmuştu. Bu, onda tüm dünyaya hâkim olma hırsı uyandıran, hiç unutamadığı bir an oldu. Bundan böyle Se-

merkand, onun güzellikler dünyasında, rakipsiz bir yere oturdu. Clavijo, "doğrusu şu ki Semerkand, fethettiği kentler içinde bir ilk, ona bahşedilen yücelik açısından ise bir tekti; yapıları, fetihlerinden sağladığı hazinelerinin gömüldüğü ambarlardı."

Timur'un ilk işi, yeni yârini giydirip kuşatmak oldu; onu yabancılara karşı korumak üzere, etrafını müstahkem bir hisarla çevirdi. Bu, göçebe Cengiz'in koyduğu töreler göz önüne alındığında daha önce hiç rastlanmamış bir şeydi; çünkü onun için yerleşik bir yaşam ve buna bağlı tüm –çarşı, pazar, ziraaat gibi– altyapı kurum ve kuruluşları birer küfürden farksızdı. Timur'un kente beslediği âşıkane duygulardan hiç nasibini almamış olan Moğol hükümdar, 1220'de buraya geldiği zaman karşısında, surlarla çevrili ve kunt gezinti duvarlarının üstünde on iki demir kapı ve kule olan bir kent bulmuştu. Yirmi muhafız fil ve on binlerce Türk askeri, ordusunun kenti ve hisarı yerle bir etmesine engel olamamıştı. Şaman dininden olan Cengiz, töreye uygun olarak Harezmli Müslümanlara şöyle seslenmişti: "Tanrı, beni size ceza olarak gönderdi; büyük günahlar işlememiş olsaydınız, başınıza bu gelmezdi." Onu, "yıkım deryalarında boğup cehennem ateşlerinde yakan" bu kasırgadan sonra, Semerkand öylece, savunmasız kaldı. Timur'un 150 yıl sonra başlattığı imar işleri sırasında, kentin dışındaki surlar ilk kez onarıldı; bu onun kente ne kadar değer verdiğinin bir göstergesiydi.

Geri kalan ömründe Timur, dünyanın bir o bir bu tarafına koşturdu durdu; aziz başkentinin şanına şan katmak için fırtına gibi esti, gürledi, yıktı, ateşe verdi, talan ve gasp etti. Sanki onun için başka hiçbir şeyin önemi yoktu; kıtayı kasıp kavurduktan sonra hep ona geri dönüyor, zaferlerinin ona kazandırdığı en son ganimetlerle kenti süsledikçe süslüyordu. Fethettiği yerlerde ele geçirdiği bilginler, hocalar, yazarlar, düşünürler ve tarihçiler yeni inşa ettirdiği mektep, medrese ve kütüphanelerde bir araya toplanıyor, kente kültürel zenginlik katıyorlardı. Arabşah, "Timur, dört bir yandan topladığı yemişleri getirip Semerkand'a yığıyordu; her ince sanat ve zanaatın, rakipleri arasında sivrilmiş en üstün ve en şöhretli ustaları burada toplanıyordu," diye yazar. Hocalar ve din adamları, bulutların içinde ışıl ışıl parıldayan yüksek mavi kubbeleri ve altın yaldızıyla fi-

ruzenin aydınlattığı iç bölmeleriyle kentte mantar gibi biten camilerde cemaatlerine vaaz veriyorlardı. Ferahlık ve huzur veren ve dış mahallelere kadar uzayıp giden cennet misali bağ ve bahçeler birbiri ardına türüyordu. Asya'nın, en seçkin müzisyenleri, sanatçıları ve ustaları Semerkand'ın kibirli gönlünü hoş tutmak için feda ediliyordu. Kıtanın kültür merkezi İran'dan; şairler, ressamlar, minyatür ve hat ustaları, müzisyenler ve mimarlar geliyordu. Suriye ipek dokumacılarını, cam ustalarını, silah ve zırh yapımcılarını yolluyordu. Delhi'nin düşüşünden sonra, Hindistan'dan taş ve inşaat ustaları, elmastıraşlar gelmişti; Anadolu, gümüş ve top ustalarını ve urgan örücülerini göndermişti. Semerkand, dünyanın en kozmopolit kentlerinden biri olmuştu. Müslüman nüfusun içinde, Türkler, Araplar, Mağribiler vardı. Hıristiyan nüfus ise, Ortodoks Yunanlılar, Ermeniler, Katolikler, Yakubiler ve Nasturiler'den oluşuyor; ardından, ömürleri bunlara hizmetle tükenen Hindular ve Zerdüştler geliyordu. Semerkand, içinde türlü türlü dillerin, dinlerin ve renklerin kaynadığı bir pota; payitaht debdebesinin ne olduğunu gösteren bir örnek ve sadık bir âşığın hiç azalmayan sevgisini yansıtan bir abideydi.

Christopher Marlowe'un, "Semerkanda"sı, tarihi açıdan doğru öğeler taşıyan tek tasviridir. *Büyük Timurlenk* adlı şaheserinde, kendini kapıp koyuvermekle suçlanmışsa da, hiddetli ve mağrur hükümdarın kentinin harikaları karşısında kendinden geçiş tasviri olağanüstüdür.

İşte o zaman yurdum, yuvam Semerkand'a
Ve billûr kıvıltıları Certi Irmağının
Gözümün nuru, medarı iftiharı payitahtımın
Duyuracak adını en uzak diyarlara
Oraya kuracağım gönlümün sarayını
Boynunu bükecek semalar kulelerinin ışıltısıyla
Yere çalınacak İlyon Kulesi, yok olacak ünü şanı
Önüme katacağım yenik kralları, padişahları
Gezdireceğim sokaklarında güneş gibi ışıldayan zırhımla
Elmaslarla işli üç tuğ bitecek tolgamda
Üç kıtanın padişahı olduğumu
Duyuracak tüm dünyaya

Bu zarif kentin tam göbeğinde, ona gücünü veren Gök Saray bulunuyordu; bu aynı zamanda hem hisar, hem hazine dairesi, hem cezaevi, hem de esir alınmış zanaatçı ve ustaların çalıştırıldığı bir silah imalathanesiydi. Kalın duvarları; izbandut gibi adamların zırh ve tolga yapımı için çekiçle dövdüğü veya ok ve yay olarak biçimlendirdiği madenlerin tangırtısından inim inim inlerdi. Diğerleri, hükümdarın sarayları için cam üfler, ayakkabı ustaları orduya çizme ve sandalet yapmak için derileri keserdi. Urgancılar, keten ve kenevir yığınlarıyla boğuşurdu–direnen kentleri yıldırmakta kullanılan mancınık ve diğer kuşatma cihazları için gerekli olan urganların sağlandığı bu iki ürün, ilk kez Timur zamanında, kent dışındaki tarım alanlarında yetiştirilmeye başlanmıştı. Arşivler, sikke basılı sandıklar, Asya'nın talan edilmiş tüm hazineleriyle dolu odalar ve hükümdarın zaman zaman kullandığı resmi kabul salonları da burada bulunuyordu.

Ne kadar hiç yerinde duramasa da, Timur Semerkand'ın merkezi etrafında dönerdi. Otuz beş yıl boyunca tüm seferlerini başlattığı ve –düşmanlarının hiç hoşuna gitmeyen bir düzenlilikte– bunların hepsinden muzaffer olarak döndüğü yer hep burası olmuştu. 1381'de Herat'ı yağmaladıktan; 1384'te Afganistan'ın güneyindeki Sistan, Zerenc ve Kandehar'ı aldıktan sonra gene buraya dönmüş; 1392'de Toktamış'ı bozguna uğrattıktan sonra gene soluğu burada almıştı. Doğunun Roma'sı Semerkand, evreni tepeleyen şanlı hükümdarını hayranlıkla karışık bir şaşkınlıkla izliyordu.

1396'da İran, Mezopotamya ve Kıpçak bozkırlarında kazanılan son zaferler de listeye eklendikten sonra, Timur bir kez daha Semerkand'a döndü. Bu defa iki yıl kalarak, savaşmak yerine, barış içinde iddialı imar ve bayındırlık işlerine girişti. Barış içinde ama, başkentinin bayındırlık işlerine savaşa atılır gibi atılmıştı.

* * *

8 Eylül 1404'te, on beş ay yolculuk ettikten ve Kadiz'i neredeyse on bin kilometre geride bıraktıktan sonra, İspanyol elçisi Ruy Gonzalez de Clavijo, yılgın ve toza toprağa batmış bir bi-

çimde, mütevazi maiyetiyle Semerkand'a ayak bastı. O çağın Avrupa'sı Doğuyla ilgili olarak kara cahildi ve bundan nasibini almış olarak buraya gelen elçi, kentin 150.000 kişilik nüfusuyla Sevilla'dan daha büyük olduğunu keşfettiğinde, hayretten az kalsın küçük dilini yutuyordu.[44]

Huşu içindeki heyet, Semerkand'a gayet geniş dış mahallelerden geçilerek girildiğini kaydeder; bunlara küçümser bir tavır içinde, Timur'un doğuda fethettiği kentlerin adları verilmişti; –Bağdat, Şam, Kahire, Şiraz ve Sultaniye gibi– bu devasa payitahta, bu Doğunun İncisi'ne, bu Gönül Bahçesi'ne kıyasla bu kentlerin birer durgun taşra kasabası olduğu gösteriliyordu. Nüfus yoğunluğu yüksek olan bu dış mahalleler; meyve bahçeleri, üzüm bağları, sokakları ve geniş meydanlardaki çarşılarıyla göz okşuyordu.

Semerkand'ın dışındaki bu meyve bahçelerinin içinde olağanüstü güzellik ve zarafette evler var; Timur'un da burada birçok sarayı ve av sahaları bulunuyor. Etraf devlet idaresindeki yüksek görevlilerin konakları ve bağ evleriyle dolu; hepsi kendine ait bahçeler içinde; bu bağ ve bahçelerden o kadar çok var ki Semerkand'a giren bir gezgin yalnızca ağaçlardan oluşan, aralarında evlerin gizlendiği dağ gibi yığınlar görüyor.

Clavijo, Tanrı'nın Kırbacı'nın huzuruna çıkmak için fazla beklemek zorunda kalmadı. Görüşme, Timur'un en görkemli ve en ferah bağlarından biri olan, Dilküşa Bağı'nda gerçekleşti; bura-

44 Clavijo'nun, Semerkand'ı en parlak döneminde anlatan bu olağanüstü gözlemlerle dolu tasvirini, 1403 tarihindeki Karadeniz'in oynak havasına borçluyuz. Aralarında Alfonso Paez adlı bir rahip ve kraliyet muhafız alayından Gomez de Salazar adlı bir subayın da bulunduğu heyet, önce Timur'la, Kafkasya'nın doğusunda hükümdarın Gürcistan seferinin ardından ordusuyla birlikte kışladığı Karabağ yaylarında buluşmayı planlamıştı. Fakat takip edilen güzergâh bu plana uymadı. İstanbul Boğazı'nın çıkışında gemileri batan İspanyollar, hava şartları düzelene kadar bu kentte dört ay geçirmek zorunda kaldılar. Bahar geldiğinde, bugünkü Türkiye'nin kuzey kıyısında bulunan Trabzon'a ulaştılar. Fakat bu tarihte Timur Semerkand'a dönmüş bulunuyordu ve heyet İran'da, egemenliği altındaki toprakları geçerek Maveraünnehir'in içine kadar onun peşinden gitmek zorunda kaldı. Burada üç ay geçirdiler. Bu tarihin en hayırlı deniz kazalarından biriydi.

sı hükümdarın başkentte iki yıl kaldığı dönemde, 1397'de Moğol hanı Hızır Hoca'nın kızı Tükel Hanım'la yaptığı evliliğin şerefine dikilmişti. Bu bağ, Semerkand'ın biraz doğusunda, meşhur Kanigil meralarının ortasında yer alıyordu. Kent surlarındaki Firuze Kapı'dan girildiği zaman, iki yanı çam ağaçlarıyla kaplı bir yoldan, dosdoğru bu yazlık saraya gidiliyordu. Babür, anılarında bu sarayda bulunan, Timur'un Hint seferiyle ilgili resimlerden söz etmişti. Üç katlı saray, şıkır şıkır kubbesi ve sıra sıra sütunlarıyla hükümdara yakışan boyutlarda inşa edilmişti.

Vardıktan birkaç saat sonra, İspanyol elçi, Kastilya kralı III. Enriquez'in gönderdiği hediyeleri iki saray görevlisine teslim etti. Bu formalite yerine getirildikten sonra, yeni bir grup görevli tarafından koltuk altlarından tutularak götürüldü. Gide gide bir başka bahçeye geldiler; buraya üstü mavi ve altın sarısı çinilerle bezenmiş, geniş bir kapıdan giriliyordu. Mızraklı saray muhafızlarını geçerek ilerlediler; karşılarına, sırtlarında küçük ahşap kuleler olan altı fil çıktı; bunlar bakıcılarının buyruğu altında türlü marifetler sergiliyorlardı. Elçi ve maiyeti, kıdemleri gittikçe yükselen bir dizi saray görevlisinden geçtikten sonra, nihayet Timur'un torunu, Miranşah'ın oğlu Halil Sultan'ın önüne getirildiler ve ona, İspanya kralının Yıldızlara ve Bahtına Hükmeden İmparator'a yazdığı mektubu ilettiler. Huzura kabul zamanı gelmişti. Gözlem yeteneği fevkalade gelişmiş olan elçiden, bize Doğunun en müthiş ve en müstebit hükümdarının şu portresi kalmıştır.

> *Timur'a ulaştık; arkasında muhteşem bir sarayın göründüğü kemerli bir girişin altında oturuyordu. Yerden biraz yüksekçe bir divanın üstündeydi; önünde yukarıya doğru su püskürten fıskiyeli bir şadırvan, şadırvanın yalağında ise kıpkırmızı elmalar vardı. Haşmetmeapları, işlemeli ipek kılıflarla kaplanmış tombul minderlerin üstünde oturuyordu; arkasında yuvarlak yastıklar vardı; bunlara dayanarak dirseği üstünde yan gelmişti. İşlemesiz, sade ipekten bir kaftan giymişti; başında dik, beyaz bir sarık vardı; üstüne lâl yakut iliştirilmiş, bunun çevresi inci ve değerli taşlarla bezenmişti.*

Görüşme iyi geçti; fakat Timur kendini cihan hâkimi olarak gördüğü konusunda elçide hiçbir kuşkuya yer bırakmadı; İspanyol kralı III. Enriquez için, "kralın oğlum sayılır, kendisini dünyanın bir ucunda yaşayan Frenk kralların en büyüğü olarak görüyorum; ulusu da ün salmış, yüce bir ulus," diye konuştu; fakat bu, Frenklerin yaşadığı küçük ve önemsiz Avrupa toprağıydı. Timur'un gücü ve zenginliği ise bambaşka boyutlardaydı; o nedenle Batının bu kralcığına babaca bir tenezzül gösteriyordu.

Clavijo'nun on beşinci yüzyıl başında, Timur'un hükümdarlığı altın çağını yaşarken yaptığı Semerkand tasvirinin tarihte neredeyse bir eşi daha yoktur. Bağ ve bahçelerin bakım ve düzeni karşısında serseme dönen heyet, gözlerine inanmakta güçlük çekiyordu. Bunlardan belki on beş, on altı tane vardı; Cennet Bahçesi, Cihan Bağı, Has Bahçe gibi isimler taşıyorlardı; içlerinde saraylar, yumuşacık çimenler, otlaklar, şırıl şırıl akan dereler, göletler, kameriyeler, çiçekler bulunuyordu. İki kattan oluşan Kırk Sütun Sarayı, Meydan Bahçesi'nin içindeydi; Clavijo, Çınar Bağı'nda olağanüstü güzellik ve görkemde bir başka sarayın yapılmakta olduğunu görmüştü. Yeni bahçe anlamına gelen Bağ-ı Nev, dört kuleyle çevrilmişti; bunların arasındaki yüksek duvarların uzunluğu bir buçuk kilometre civarındaydı. Bunun ortasında bir meyve bahçesi, meyve bahçesinin içinde ise bir saray vardı. "Bu saray, devasa bahçesiyle o zamana kadar ziyaret ettiklerimiz içinde en güzeliydi; mavi ve altın sarısı çini süslemeleri ise gördüklerimizin en görkemlisiydi." İçinde mermer heykeller vardı ve yerler son derece zarif, abanoz ve fildişi döşemelerle kaplanmıştı. Babür, cümle kapısının üstünde Kuran'dan bir ayetin yazılı olduğunu, harflerin üç kilometre mesafeden okunduğunu yazmıştı.

Bu saray ve bahçe örgüsü içinde, Timur altın yeleli bir aslan gibi geziniyor, birinde birkaç gün kaldıktan sonra azametle bir diğerine geçiyordu. Geldikten bir hafta sonra Clavijo, meyve ağaçları ve taş döşeli yol ve patikaları olan başka bir bahçede, hükümdarın verdiği bir şölene davet edildi. Bahçeye çepeçevre ipek çadırlar dikilmiş; yanlarına gölge vermeleri için rengârenk kumaşlar asılmıştı. Bahçenin ortasında hükümdara ait,

son derece zengin döşenmiş bir saray vardı; İspanyol elçi, hükümdarın yattığı yeri şöyle bir görmek fırsatını buldu; bu, zarif çinilerle bezeli bir girintiydi; altın ve gümüş kaplı bir paravananın önünde biraz yükseltilmiş bir zemin ve bu zemin üzerinde sırma işlemeli, ipek bir şilte vardı. Duvarlardan; üstleri zümrüt, inci ve başka değerli taşlarla işlenmiş, gümüş pullarla kaplı, pembe ipekli kumaşlar sarkıyordu. İpek püsküller esen rüzgârla hışıldıyordu. Bu odaların girişine iki altın masa kurulmuştu. Üstlerinde yedi altın şişe vardı; bunlardan ikisi iri inciler, zümrüt ve firuzelerle işlenmiş, ağızlarına lâl yakutlar kakılmıştı. Şişelerin hemen yanına, altı altın kupa konulmuştu ve bunlar da benzeri biçimde inciler ve lâl yakutlarla bezeliydi; Clavijo büyülenmiş, iyice görmek için gözünü dört açmıştı.

Kuzey Bahçesi, Timur'un 1396 ile 1398 yılları arasında giriştiği dev boyutlu imar işleri sırasında vücuda getirilen görkemli yapılardan bir başkasıydı. Diğerlerinde olduğu gibi bunda da, hükümdarlığa ait topraklar üzerinde bulunan en kıymetli malzeme ve işçilik kullanılmıştı. Mermeri Tebriz'den, sanatçı ve ressamları İran'dan gelmiş; bunlar Timur'un 1393'te Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Semerkand'a kazandırdığı ünlü Abdülhay'ın denetimi altında çalışmışlardı. Bu resimler üstündeki görüntüler, günümüze dek kalmış olan Recistan resimlerinde olduğu gibi, insan ve eşya tasvirini günah sayan İslami inanca doğrudan bir başkaldırmaydı ve belki de Timur'un rakip tanımayan üstünlüğünü, kendine olan sınırsız güvenini ve aynı zamanda bu inanca karşı beslediği birbirine zıt duyguları simgeliyordu. Arabşah, "bu resimlerde, Timur'un görüşmeleri; kendinin kâh gülümser kâh ciddi edalı suretleri, savaşları, kuşatmaları; hükümdarlar, emirler, beyler, âkil adamlar ve kodamanlarla sohbetleri; ona sadakat yemini eden ve hediyeler veren Sultanlar; avları, pusuları, Hindistan, Deşt (Kıpçak diyarı) ve İran'da yaptığı savaşları, kazandığı zaferleri, bozguna uğrayan ve kaçışan düşmanları; oğullarının ve torunlarının, emirlerinin ve bahadırlarının suretleri; herkese açık şölenleri, şarap kadehleri, sakileri, çalgıcıları, şenlikleri, âşıklarıyla oynaşmaları, hükümdar odalıkları, eşleri ve ömrü boyunca toprakları üzerinde olup biten birçok şey, yapılan yenilikler ve olaylar tasvir

ediliyordu; hiçbir şeyi unutmamış, hiçbir şeyi mübalağa etmemişti; onun yaptıklarından haberi olmayanlara, bunları, oradalarmış gibi yaşatmak istiyordu," diye yazmıştı.

Clavijo'yu en çok etkileyen yalnızca bu bahçeler ve saraylar değil, aynı zamanda bunların boyutlarıydı. Semerkand'ın içinde ve civarında kaldığı iki yıl boyunca Timur, Tahta Karaca adlı bir başka bahçe daha diktirmişti; Arabşah'ın ifadesine göre bu öyle geniş bir alana yayılmıştı ki burada çalışanlardan biri bir gün atını kaybetmiş, onu tekrar bulana dek hayvan altı ay süreyle gayet mutlu bir biçimde içinde kendi başına otlayıp gezinmişti. Kentte o kadar çok meyve ağacı dikiliydi ki, yüz kilo meyve, "bir hardal tohumu etmiyordu".

Bu, Zerefşan Nehri'nin suladığı ve bol miktarda buğday ve pamuk yetiştirilen son derece bereketli bir topraktı. Her yerde üzüm bağları vardı. Koyun ve büyükbaş hayvanlar için yemyeşil otlaklar bulunuyordu. Heyet, hayranlık içinde, "ağıl ve kümes hayvanları gayet besili ve en iyi cinsten," diye gözlemlemişti. Kimi kuzuların kuyruğu o kadar yağlıydı ki, tartıldığında on kilo çekiyordu. Timur ve askerlerinin, Kanigil merasında ordugâh kurduğu ve ete talebin çok yüksek olduğu bir zamanda bile bir çift koyun bir altından fazla etmiyordu. Clavijo, nereye baksa yiyecek görüyordu. Hiç içki içmemesine rağmen –bu durum Timur'un pek hoşuna gitmemişti– boğazına bir hayli düşkün olan İspanyol elçi, buradaki ürün çeşitliliği karşısında hayrete düşmüştü. Her yerde ekmek bulunuyor, bol miktarda yetişen pirinç gayet ucuz bir fiyata satılıyordu. Dört bir yandaki meydanlar kızartılmış et ve yahni satan kasaplar; ördekler, sülünler, keklikler, sebze ve meyvelerle doluydu; bunların arasında o leziz ve sulu Semerkand kavunu da vardı; öyle bol miktarda yetişiyordu ki bir kısmı asılarak bir yıl saklanıyordu.

Kentte geçirdiği üç ay içinde Clavijo, özellikle tıka basa mal dolu olan çarşılardan etkilenmişti. Timur'un hükümdarlığı sırasında Semerkand, Bağdat'dan çıkıp doğuda Çin sınırına kadar uzanan Horasan yolu üzerinde çok önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, hele de Timur Altın Orda Hanlığı'nı yıkıp kuzey ticaret yolunu güneye çevirdikten sonra önemi büsbütün

artmıştı. Clavijo, çarşılarda Rusya'dan ve Tataristan'dan gelen kürk, deri ve ketenleri, Çin'den gelen ipekleri, yakutları, elmasları, akikleri, incileri, miski amber ve baharatları görmüştü. Hindistan'dan yola çıkan kervanlar Hindistan cevizi, karanfil kurusu, besbase, kimyon, zencefil ve kudret helvası getiriyordu. Suriye ve Anadolu'dan kumaş, cam ve madeni eşya geliyordu. Semerkand, tarımda ileri olduğu kadar, ipek, krep ve atlas dokumacılığında da önemli bir merkezdi. Bu imalathanelerin bazıları ipek giysilere kürk astar takmak konusunda uzmanlaşmışlardı. Daha sonra katıldığı bir başka şölende, Clavijo hükümdar otağlarının kenarlarına boz sincap ve kakım postu geçirilmiş olduğunu hayretle görmüş; bunların, "dünyanın en pahalı kürkleri olduğunu," yazmıştı.

Zerefşan kenti suluyor ise, ticaret onu besliyor, zenginleştiriyordu. En son seferin ganimetleriyle yüklenmiş kervanlar düzenli olarak kente akıyor, sayıları gitgide artan bendelerinden vergi yağıyordu. Fakat hükümdarlığın dört bir tarafında hazinenin asıl zenginliğini sağlayan ticaret ve bundan elde edilen vergilerdi; Clavijo'nun da belirttiği gibi bu, her ne kadar bencil nedenlerle de olsa, Timur'un titizlikle denetlediği bir işti. İspanyol elçi, "Timur ticareti, Semerkand'ı dünyanın en şanlı kenti kılmak uğruna hep destekliyordu," diye yazar.

Elçinin, Trabzon'la Semerkand arasında dört ay süren kara yolculuğu ona bu topraklarda ticaretin nasıl yürütüldüğünü gözlemleme fırsatı vermişti. Timur, küçük bir çocuğun, elinde bir kese altınla egemenliği altındaki toprakların en batısından en doğusuna, en ufak bir tacize uğramadan gidebileceğiyle övünürdü; Clavijo bu iddiayı, "Timur'un idaresi altında tüm ülke huzur ve asayiş içindeydi," gözlemiyle doğrular. Semerkand'a gitmek için doğuya giden kervan yollarında ilerlerken, bunların üzerinde bulunan belli başlı bazı merkezlerde ticaretteki canlılığın yarattığı cıvıl cıvıl çarşıları, göz kamaştıran mimari eserleri ve dopdolu cepleri kendi gözleriyle görmüştü. "Tebriz çeşit çeşit ürünün ve muazzam bir servetin biriktiği muhteşem bir kent; çünkü burada ticaret günden güne gelişiyor," diye yazmış; gayet düzgün taşlarla döşeli yol ve meydanlara, mavi ve altın sarısı çinilerle bezeli

yapılara, zarif çeşmelere, zengin süslemelerle kaplı camilere ve konforlu hamamlara hayran kalmıştı. Sultaniye'ye geldiği zaman, buranın "tacirler ve ürün değiş tokuşu için Tebriz'den daha önemli bir merkez" olduğunu görmüş; "Ticaret o denli yoğun ki, gümrük resminden her yıl hazineye çok büyük bir gelir akıyor," diye yazmıştı.

Clavijo, doğunun bu tuhaf, alışılmadık kentlerinden geçer ve imparatorluğun başkentine adım adım yaklaşırken, herhalde Avrupa'nın, 'medeniyetten nasibini almamış vahşi Doğu'ya üstünlüğü varsayımını sorgulamaya başlamış olsa gerektir. Binlerce kilometrelik yol boyunca Timur'un buyruklarının, kent ve kasabalarda ne kadar sıkı bir disiplin ve acımasızlıkla uygulandığına tanık olmuş; "Nereye ve hangi saatte gelmiş olursak olalım, o yerleşim merkezindeki görevliler ihtiyaçlarımızın tamamını çarçabuk karşılayamadıkları zaman öyle ağır bir biçimde hırpalanıyorlardı ki, hayretten donakalıyorduk," diye yazmıştı. Elçiler ve ulaklar, dörtnala giden kısraklarıyla hükümdarlık topraklarının üstünde cirit atıyorlar, belli ve düzenli aralıklarla yerleştirilmiş menzillerde atlarını değiştiriyorlardı; bunları o denli hızlı sürüyorlardı ki, yollar çatlamış at leşleriyle doluydu. Bu toprakların hâkimi hiç kuşkusuz, çok müthiş ve büyük bir adam olmalıydı.

Clavijo, yolculuğun meşakkatinden tükenmiş bir halde ve sonbaharla birlikte Semerkand'a ulaştığı zaman kent ona büyük bir nimet gibi görünmüş; "Bu muazzam başkent ve civarında öyle bir bolluk ve refah var ki insan gözlerine inanamıyor," diyerek hayretini dile getirmişti. Dünyada Hıristiyanlığın üstünde hiçbir güç olmadığına inanırdı. Her ne kadar Haçlıların, 1396'da Bayezid karşısında uğradıkları bozgun bu inancını biraz sarsar gibi olduysa da, Hıristiyanlığın kılıcının bu Doğulu kâfirleri bir gün imana getireceğine yürekten inanırdı. Oysa şimdi, Semerkand'ın ışıl ışıl parıldayan dev methallerine, firuze renkli o olağanüstü kubbelerine, cennet misali bağ ve bahçelerine bakarken, kafasına üşüşen bir sürü rahatsız edici düşünceyi bastırmaya çalışıyordu. Daha Semerkand'a varmadan gördükleri bile ona, Hıristiyan âleminin bu topraklara hükmeden adamla aşık atamayacağı-

nı göstermeye yetmişti. Avrupa birdenbire, çok çok uzakta, ufacık bir yer olarak kalmıştı.

* * *

Ah ne hoştur, akşam vakti geçmek o pınarlardan
Gölgeler dev gibi uzayıp giderken kumlardan,
Çıngıraklar yumuşacık duyulur sessizliğin içinden
Semerkand'a giden o Altın Yolu geçerken.
Konup göçmek değil sırf oraya gidişimizin nedeni
Kızgın yeller körüklüyor tutuşmuş yüreğimizi
Bilinmeyen bir şey var orada, yanıyor içimiz onu bilmek uğruna
Düşmüşüz gidiyoruz Semerkand'ın Altın Yoluna.

JAMES ELROY FLECKER, *Hasan; Bağdatlı Hasan'ın ve onun Semerkand'a yaptığı Altın Yolculuğun Öyküsü, 1922*

Semerkand'a giden yolun taşı toprağı çoktandır altın olmaktan çıkmıştır. Gerçi şurada burada, hâlâ ufka doğru uzayıp giden pamuk tarlaları görülür ve Timur döneminden beri pek az şey değişmiştir; ama bunların anlattığı artık bir aşk hikâyesi değil, hazin bir öyküdür. Eski komünist âdetlerin çok zor terk edildiği Özbekistan'da pamuk, ülkenin en büyük nakit gelir kaynağı olmaya devam etmektedir. Berrak bir sonbahar sabahı, Taşkent'ten buraya gelirken şehrin sefaletten kırılan dış mahallerini geçiyorduk –bunlar Timur zamanında Bağdat, Şam, Kahire, Şiraz ve Sultaniye adlarını taşıyordu– tıka basa genç kız ve delikanlılarla dolu yüzden fazla külüstür otobüsün karşı istikamette ilerlediğini gördüm. Bu seyahatimde bana eşlik eden Ferhad'a bunların kim olduklarını ve nereye gittiklerini sordum.

"Ha onlar mı? Pamuk toplamaya giden üniversite öğrencileri," diye cevap verdi.

Cezadan pek farkı olmayan böyle bir iş için bu kadar çok gönüllü çıkması karşısında, hayretimi dile getirdim.

Ferhad yan yan bana baktı. "Elbette ki gönüllü değiller. Devlet onlara ya pamuk toplamaya gidersiniz ya da üniversiteden atılırsınız, diyor. Yani pamuk toplamayana diploma yok."

Sovyet döneminde, vücudu bu ağır ve zorunlu işi kaldıramadığı için o da üniversiteden vaktinden önce ayrılmak zorunda kalmıştı. O gün olduğu gibi bugün de pamuk toplamayı reddeden öğrenciler diploma almadan üniversiteden atılıyordu. "Şimdi de öyle. Değişen hiçbir şey yok; yalnız daha iyi gizleniyor. Pamuk tarlaları, sizin gibi yabancılar ne olup bittiğini görmesin diye, anayollara uzak tutuluyor."

Semerkand'ın taşı toprağı altın olan yolunda, komünizmin Moskova'da yıkılışından on yıl sonra bile ondan kalmış lekelere rastlanır. James Elroy Flecker'in oyunu ilk sahneye konulduğu zaman, Semerkand Batılı insanın gönlünde dünyanın en romantik kenti olarak taht kurmuştu; çok uzakta, çok egzotikti; bugün dahi birçok kişi için hâlâ öyledir. Sadece adı bile, akla kum fırtınalarında bata çıka ilerlemeye çabalayan baharat ve türlü türlü hazineler yüklü kervanları, muhteşem sarayları ve göz alabildiğine uzanan bakımlı bağ ve bahçeleri getirmeye yetiyordu. Doğunun barbar dünyasında, bir ihtişam ve saltanat timsali; mavi kubbeli bir zarafet ve huzur vahasıydı. Fakat yirminci yüzyılın ilk on, yirmi yılında bile bu büyük bir sevgiyle korunan izlenimler bir hayalden ibaretti. Büyük Av ve o zarafet ve *chutzpah* (efendilik) devri çoktan sona ermişti. Doğmakta olan Sovyet İmparatorluğu, doğuya doğru genişliyor, eskiden Timur'a ait olan toprakları bir bir ele geçiriyordu.

1917'de Ruslar Semerkand'ı aldılar ve kızıl bayrak Reçistan ('kumlu yer' anlamında) meydanında dalgalanmaya başladı. 1924'te Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti doğdu ve bir yıl sonra Semerkand başkent ilan edilerek bir gelişme ve çağdaşlaşma dönemi başlatıldı. Yeni rejim, Sovyet deneyimini tüm araç, gereç ve tezahürleriyle benimsedi. Her yerde fabrikalar, okullar, hastaneler ve apartman konutlar bitti. Dar ve karmaşık sokakların yerini geniş ve iki yanı ağaçlıklı yollar aldı. Timur'un Gök Sarayı'nın bulunduğu alan Lenin Meydanı'na dönüştürüldü ve bir Halkevi ve bir opera ve bale binasıyla temsil edilen yeni bir kültür ocağı haline geldi. Semerkand'ın o dört bir yana doğru romantik ve gelişigüzel serpilişine ket vurulmuştu. Kentteki anıt yapılara gelince; bunlar, yüzlerce yıllık bir ihmalden sonra yeniden onarılacaktı.

* * *

Antik Semerkand'ın en önemli unsuru Recistan, büyüklüğü ve ihtişamıyla beş yüzyıl süreyle ziyaretçileri hayrete düşürmüştür; burada bulunan üç anıt yapı, Timuroğulları mimarisinin kentte ulaştığı en yüksek, en yetkin nokta olarak kabul edilmekle beraber Timur'un kendisi bunları görmemişti. Recistan'daki her üç medrese de onun ölümünden sonra yapılmıştı.

Torununun adı verilen Uluğ Bey Medresesi içlerinde en eski olanıdır –1417 ile 1420 yılları arasında, hükümdarın ölümünün üstünden on yılı aşkın bir zaman geçtikten sonra inşa edilmiştir– ve meydanın batı yakasını kaplar. Otuz beş metreye yakın yükseklikteki ana methalin üstünde görülen takımyıldızlar hükümdarın gökbilim merakına bir atıftır; bunun yanı sıra matematiğe, tıbba, şiire, tarihe, felsefeye ve ilahiyata da düşkündü. Kûfi yazısıyla yazılmış bir kitabe, "muhteşem cephesi, göklerin iki kat yüksekliğinde, dünyanın belini kıracak ağırlıktadır," diye övünür. Sırlı ve sırsız çinilerden oluşturulmuş geometrik desenler dış cephe duvarları boyunca zikzaklar çizerek ilerler; bunlar *hezarbaf* (binli dokuma) tekniğiyle örülmüştür ve lacivert çerçeveli firuze çinilere ermişlerin adları yazılıdır. Parlak mozaik, ilk olarak bu yapıda, özellikle de girift desenli giriş eyvanında ölçülü bir biçimde kullanılmıştır; buna karşılık eyvan kemerlerini çerçeveleyen ve şimdi epeyce solmuş duran, üçboyutlu bükülmüş kendir süslemelerinin üstünde, oymalı ve sırlı çiniler veya bir başka deyişle *heft rengi*ler (yedi renkli) ağırlıktadır. Kimi yerlerde; giriş eyvanında ve duvarların süslü alt kısımlarında lacivert sırlı çini şeritler boyunca düzgün perdahlı mermer satıhlar da göze çarpar.

Methalin heybeti karşısında küçülüp ezilen ve boynunu bir o yana bir bu yana çevirerek buradan içeriye giren ziyaretçi, kendini bir anda sekiz yüz metrekare genişlikte bir avluda bulur; bir zamanlar burada iki katlı bir bina ve içinde elli göz oda vardı. Yüze yakın parlak öğrenci, Kuran'larının üstüne eğilir, kışın kentin iliklere işleyen ayazından korunmak için sımsıkı giyinir, yazın kavurucu sıcağında buram buram terlerlerdi. Ezber ve tefsirin en sıkıntılı saatlerinde, uyumamak için

tırnaklarını ellerine batıran öğrenciler, cami avlusunun güneybatısındaki methal üstünde bulunan ve onlara eğitim gördükleri kurumun şanını hatırlatan şu kitabeye yılgınlıkla bakmış olsalar gerektir: "Bu methal Cennet örnek alınarak yapıldı... ardında, en büyük sultanların önderliğinde, dine faydalı bilimlerin hakikatlerini ifşa eden hocalar bulunur." Dershanelerden yükselen mırıltının üstünde ve hışım gibi esen rüzgârların önünde titiz birer gözcü gibi dikilen bir çift minare vardır; caminin doğu cephesindeki medresede olduğu gibi bunlar da lacivert ve firuze hatlarla dantel gibi işlenmiştir. Göklere uzanan zirvelerinde, hatların irileştiği görülür. Lacivert bordürlü, çarpıcı, beyaz harflerle "Allah" kelimesi sütunun etrafını çepeçevre sarar.

Uluğ Bey Medresesi on yedinci yüzyılın sonlarına kadar bir eğitim kurumu olarak hizmet vermeye devam etmişti. On sekizinci yüzyılda kendisine layık görülen iğrenç kader, her halde yapımcısında dehşet ve hiddet uyandırırdı; çünkü bu şanlı eğitim kurumu önce tamamen metruk bir durumda bırakılmış, ardından tahıl ambarı olarak yeniden diriltilmişti. Yirminci yüzyıl başlarında tekrar eski kimliğine kavuşturulmuş ve bir kez daha avlusunda alçak perdeden Kuran sesleri duyulmaya başlanmıştı; burada eğitim gören altmış öğrenciye, çökme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan dershane kısmına geçmemeleri tembih edilmişti.

Tam karşıda, iki yanı minareli ve aynı ölçüde heybetli methaliyle Uluğ Bey Medresesi'nden hiç de aşağı kalmayan *Şir Dûr* (Aslan Yatağı) Medresesi yer alır; bu, Uluğ Bey Medresesi'nden iki asır sonra, 1619 ile 1639 yılları arasında inşa edilmişti. Olağanüstü büyüklüğü sayılmazsa –çünkü bu Recistan'daki her üç yapı için de geçerlidir– ziyaretçinin methalle ilgili olarak ilk dikkatini çeken şey, insan yüzü biçimindeki iki güneşin önünde yer alan bir çift aslan olur; bunları beyaz güvercinlerin ardında sinsi sinsi dolaşırken gösteren tasvir, tabiattaki asıllarına pek sadık olmamakla beraber, İslamî inanca bir başka başkaldırı örneğidir. Bir rivayete göre, yapının mimarı bu münafıklığı hayatıyla ödemişti. Methalde, aynı ölçüde süslü bir de kitabe vardır: "Hayal gücünün ipine tırmanan düşünce cambazları as-

la onun yasak minarelerinin zirvelerine çıkamayacaklardır." Bu muhteşem cephenin biraz arkasında ve iki yanında; onun bir ölçüde gölgelediği, Timuroğulları mimarisinin alameti farikası olan gök mavisi iki küçük kubbe bulunur.

Meydanın kuzey tarafında, üçlüyü tamamlayan ve daha sonra, 1646 ile 1660 arasında yapılmış olan Tilye Kari Medresesi vardır. Bu, diğer iki komşusuna göre daha alçak bir yapıdır ve 70 metre uzunluğuyla meydanın epeyce dışına taşar; iki kat üstünde yer alan *hücreleri*, batıda küçük bir kubbeyle taçlandırılmıştır; bu Şir Dûr'un kubbelerine kıyasla daha büyük ve daha hâkim bir konumdadır ve güneş ışığı altında pırıl pırıl parlayan mavi çinileriyle göz kamaştırır.

Hindistan'ın gelecekteki beyaz racası George Curzon, 1888 yılında İngiliz Muhafazakâr Partisi milletvekili iken buraya gelmiş ve meydandan şiddetle etkilenen sayısız ziyaretçiden biri olmuştu. "Semerkand'ın Recistan Meydanı, ilk yapıldığı zamanki, hatta bugün bir harabeye dönmüş haliyle bile dünyanın en müthiş, en ulu meydanıdır," diye yazar. "Ben Doğunun hiçbir yerinde, bu dev eserin yalınlığı ve heybetiyle boy ölçüşebilecek bir eser görmedim; Avrupa'da da öyle... bu müsabakaya katılmaya layık bir tek yer bilmiyorum. Gerçekten de Avrupa'daki hiçbir görüntü bununla kıyaslanmaya gelmez; değil mi ki dört yanından üçü, en âlâsından üç Gotik katedralle çevrili bir tek meydanımız yoktur."

Bir mimarlık şaheseri olan Recistan, ilk yapıldığı zamanki haliyle İslam dünyasının en nadide ziynetlerinden biriydi. Göz okşayan simetrisi; methallerindeki girift çiçeksi desenleri ve kitabeleri; Kûfi hat sanatının inceliği ve çölün boz rengi üstünde sergilediği renk cümbüşü –gök mavisi, yeşil, sarı, ve lacivert– ve hepsinden önemlisi devasa boyutları göze ilk çarpan unsurlardır. Fakat Curzon bu sözleri, harap durumdaki bu anıt yapılar Ruslar ve daha yakın bir tarihte de Özbekler tarafından onarılmadan önce söylemişti. Bugünkü haliyle meydanda çok yeni ve doğallıktan uzak bir hava vardır. Restorasyon çalışmalarında biraz ifrata kaçılmış, mozaikler çok işgüzarca onarılmış, parlak ve rengârenk çinilere bu yaştaki binalarda olmayacak kadar çiğ ve cilalı bir görünüm verilmiştir.

Recistan, adeta bir tek çiziği ve kusuru olmayan bir İslam Disneyland'ı haline gelmiştir. Doğal yaşlanma sürecine ket vurulmuş, tüm yıpranma ve eskime belirtileri hoşgörüsüzlükle karşılanarak, canla başla yok edilmiştir. Yapıların içinde bulunduğu harap durum ve sağladıkları döviz geliri göz önüne alındığında bunları anlayışla karşılamak mümkündür, ama sonuç verimli olmamıştır. Recistan'a birkaç dakika baktıktan sonra, Uluğ Bey Medresesi'nde henüz restorasyon ustalarının ele almadığı, hafifçe yana yatmış bir minare gözüme iliştiği zaman, ferahladığımı hissettim. Bir polis, elinde bir anahtar sallayarak yanımıza yaklaştı ve iki dolar karşılığında bizi Semerkand'ın eğik Piza Kulesi'ne çıkarabileceğini söyledi.

Timur bu minarenin tepesinden aşağıya, Recistan'a bakmış olamazdı; çünkü ne bu, ne de geri kalan diğer anıt yapılar onun yaşadığı dönemde henüz yapılmamıştı. (Buna karşılık bir yüzyıl sonra Babür, Özbeklerle savaşırken buradan etrafı gözleyebilmişti.) Fakat satranç ustası hükümdar, o zaman gökte bu kadar yükseğe çıkabilmiş olsaydı, başkentindeki kavşaklara bakacak ve bunların Şir Dûr veya Tilye Kari medreselerinde değil, üstü yüksek bir kubbeyle kaplı bir bedestende toplandığını, kentteki yarım düzine anayolun buraya çıktığını görecekti.

Bu yollar, gök mavi kubbeli camilerin, medreselerin ve türbelerin yanından geçerek, meslek gruplarına göre sınıflandırılmış bedesten boyunca dolana dolana ilerliyordu. İşte şurada, Timur'un gittikçe büyüyen hükümdarlığının dört bir yanından gelen ve sayıları her gün biraz daha kabaran zanaatçılar grubu; dokumacılar, demirciler, kuyumcular, çömlekçiler, yay yapımcıları ve çini ustaları vardı. Recistan'dan çıkan yollar sonunda şehir surlarındaki altı kapıya ulaşıyorlardı; tuğlayla örülmüş bu muazzam duvarların çevresi sekiz kilometre uzunluktaydı ve etrafları derin bir hendekle çevrilmişti; bu surlar Cengiz burayı yakıp yıktıktan sonra Timur tarafından onartılmıştı.

Bu minarenin tepesinden bakıldığında Semerkand, masmavi kubbeleri ve yanardöner methalleriyle, göz alabildiğine uzayan şıkır şıkır bir deniz gibiydi. Bu ışık cümbüşü ancak ufkun çok ötesinde; sinsi çölün, kentin kendisinden kazandığı toprakları geri almak istercesine bu denizin kıyılarını yaladığı

yerde biraz hafifler gibi oluyordu. Ve aynı ışık cümbüşünün içinde, Recistan'ın birkaç yüz metre kuzeydoğusuna düşen Efrasiyab'la (antik Semerkand), güneydeki yeni yerleşim merkezi arasında bulunan Demir Kapı'nın hemen güneyinde, Timur'un gurur ve mutluluk kaynağı, Bibi Hanım Camii –Sultan Ana Camii– yükseliyordu.[45]

Geniş, göklere meydan okuyan ve İslam dünyasının en abidevi yapılarından biri olan bu ulucami, onun en iddialı projelerinden biri; sayısız zaferlerini kutlulayan bir eserdi. İnşaatına 1399 yılında, Timur, Delhi'ye yaptığı yıldırım baskının ardından büyük bir şevk içinde başkentine döndüğü zaman başlanmıştı. Clavijo, "Semerkand'da ziyaret ettiğimiz camiler içinde en ulu olanıydı," diye yazar. Yaşı bir hayli ilerlemiş olan hükümdar, belki de çokluk yaptığının aksine, dünyevi değil, semavi bir eser yaptırmak istemişti.

Hilda Hookman'ın öne sürdüğü gibi, Timur'a bu yeni camiyi ilham eden Hindistan'da, Firuzabad kentinde görüp hayran olduğu bir camiydi. Veya bu, Delhi'deki Cihanpenâh Mescidi de olabilirdi. Caminin tamamlanmasının kaç yıl aldığı göz önünde bulundurulursa, bir başka ilham kaynağının Şam'daki Emeviye Camii olduğu da söylenebilir; Timur, 1401'de kentin önünde or-

45 Her ne kadar hem tarihi kayıtlar hem camideki kitabeler, bunun Timur tarafından yaptırıldığını söylüyorsa da Semerkand'da yaygın olan bir söylentiye göre bu doğru değildir. Bu inanışa göre camiyi, Timur'un eşi, Çin prensesi Bibi Hanım'ın kendisi, onun Hindistan'dan muzaffer dönüşünün şerefine yaptırmıştı. Caminin tamamlanmasının kocasının dönüşüne yetişmeyeceğini öğrenen Bibi Hanım, mimara giderek elini çabuk tutmasını söylemiş, çalışma hızını iki katına çıkarması için nafile ısrar etmişti. Çok güzel olduğu sanılan bu prensesi tutkuyla arzulayan mimar, kendisine bir öpücük vermediği sürece işe devam etmeyi reddetmişti. Başka bir adamla öpüştüğü takdirde başına geleceklerden korkan prenses, "ama bütün kadınlar aynıdır," diye cevap vermişti. "Haremden istediğin kızı al." Ona bir kâse dolusu renkli yumurta getirmiş, "Hangisini istiyorsan kır, içlerinin aynı olduğunu göreceksin," demişti. Bu benzetmeden pek etkilenmeyen mimarın bu kez kendisi bir benzetme önermişti. Bir bardağa su, bir bardağa votka doldurduktan sonra, şunları söylemişti: "Hem renkleri hem biçimleri aynı, fakat içerikleri tamamen farklı. Kimi kadınlar su gibi, soğuktur. Diğerleriyse ateşe benzer, votka gibi insanın kanını tutuşturur." Mimarın görünüşünden çok, bu mantığına karşı koyamayan Bibi Hanım, yanağını eliyle kapayarak bir öpücük vermeye razı olmuştu. Cami tamamlanmış, fakat karasevdalı mimarın prensese verdiği öpücük aşk ateşinden, elini yakıp geçerek yanağında iz bırakmıştı. Karısının ihanetini keşfeden Timur, onu minarenin tepesinden attırarak öldürtmüştü. Mimar da aynı şekilde ölüme mahkûm edilmiş, fakat son anda kanatlanarak cennete gitmişti.

dugâh kurduğunda bunu görmek fırsatını bulmuştu. Cami karşısında İbn Battûta'nın nefesi kesilmiş, "şehre hangi istikametten girilirse girilsin, önce bu kubbe göze çarpıyor; her şeyin üstünde, havada asılmış gibi duruyor," diye yazmıştı. Timur'un önceki yapılarında kubbeler İran tarzına uygun inşa ediliyordu, yani tepeye doğru sivriliyor; tabana doğru yayılmıyorlardı. Bibi Hanım Camii ve Gûr-i Emir Türbesi'nin nar biçimli devasa kubbeleri yeni bir tarzın müjdecileri olmuş, hükümdarın ölümünden sonra Timuroğulları tarafından da benimsenmiş, oradan Hindistan Moğolları'na geçerek çok başarılı bir biçimde Taç Mahal'de uygulanmıştı. Bu tarz daha sonra Rusya'ya ithal edilmiş ve buradaki en yüksek ifadesini Kremlin Sarayı'nda bulmuştu.

Clavijo, Ulucami'nin Timur'un başkadını Saraymülk Hanım'ın annesinin anısına, başkaları ise karısının şerefine dikildiğini ve bu nedenle Bibi Hanım adının takıldığını söylemişlerdir. Tarihi kayıtlar bu konuda, ne hikmetse suskundur; fakat ilhamı kim vermiş olursa olsun, proje Timur'un duruma egemen olma içgüdülerini bütün korkunçluğuyla harekete geçirmişti. Hoca Mahmud Davud ve Muhammed Celed adlı iki emir işin başına getirilmiş ve seyri hakkında Timur'a günlük rapor vermeleri istenmişti. Bunlar olağanüstü ustalara ve muazzam bir işçi ordusuna hükmediyorlardı; her çalışan özel yeteneklerinden ötürü seçilmişti. Basralı ve Bağdatlı usta zanaatçılar, Azerbaycanlı, Fars ve Hint taş ustaları, Şam'dan gelen kesme camcılar ve Semerkandlı zanaatçılarla birlikte çalışıyorlardı. Ahali için en büyük sürpriz, Azerbaycan, İran ve Hindistan'dan yüklenen mermer bloklarıyla kente giren doksan beş fil oldu. Timur'un hem savaş meydanında hem bunun dışında göze sokmaya çalıştığı bu hayvanlar, daha önce Semerkand'da hiç görülmemişti.

1404'te, cami tamamlanmak üzereyken, burada çalışanlar Timur'un Beş Yıllık Seferi'nden muzaffer olarak dönüp soluğu inşaatta alması karşısında telaşlanmışlardı. Hükümdar, methalin boyutlarından hiç tatmin olmamıştı ve derhal yıkılarak yerine yeni temellerin kazılmasını buyurdu. Clavijo, methalin çok alçak olduğunu, Arabşah ise tam karşıda bulunan Saraymülk Hanım Medresesi'nin görkemli cephesinin gölgesinde kaldığını söyler. Neden ne olursa olsun, hükümdar öfkeden kudurmuştu.

İnşaattan sorumlu iki emir ölüme mahkûm edildi. Arabşah'a göre, Timur, darağacı öncesi en ağır cezayı Muhammed Celed için saklamıştı.

Camiye şöyle bir bakması yetti ve Muhammed Celed'e oracıkta ölüm cezasını verdi; adamı ayaklarından bağlayıp yüzüstü yerde sürüdüler; her tarafı parçalanana kadar toprağın üstünde böyle sürüyüp durdular; Timur onun bütün hizmetkârlarına, çocuklarına ve mallarına el koydu. Bunu yapmak için çeşitli nedenleri vardı, ama başlıcası şuydu; Timur yokken başkadını bir medrese yapılmasını buyurmuştu ve mimarlar ve mühendisler, bunun caminin tam karşısında yer alması gerektiğinde hemfikir olup, sütunlarını, iskeletini, katlarını ve duvarlarını camiden daha yüksek yapmışlardı; böylece hem ondan daha sağlam hem de daha yukarıda duruyordu; fakat Timur'un mizacı parstan farksız, öfkesi aslanınkinden korkunçtu; biri ona karşı başkaldırmaya görsün, o başı hemen uçururdu; birinin sırtı ondan daha pek olmasın, hemen o beli kırardı ve kendisini ilgilendiren her konuda böyleydi. Ne zaman ki o medresenin yüksekliğini gördü ve kendi binasının onun yanında cılız kaldığını anladı, göğsü hiddetle kabardı ve fırlayıp o idare memurunun hakkından geldi; adamcağız umduğu servete kavuşamadan öldü.

Timur bundan sonra inşaatla bizzat ilgilenmeye başladı. Gerçi sıhhati elverişli değildi; ne uzun süre ayakta durabiliyor ne ata binebiliyordu, ama gene de her gün tahtırevanla inşaat sahasına geliyordu. İşe olan tutkusu Clavijo'yu şaşırtmıştı.

Günün büyük bir kısmını orada geçiriyor, işi hızlandırmaya çalışıyordu. Yığınla et pişirtip getirtiyor; bunları köpeğe atar gibi temel çukurlarındaki ırgatlara attırıyordu; en şaşırtıcı taraf, bunu kendi elleriyle yapmasıydı. Böylece onları gayrete getirmeye çalışıyor; özellikle çalışmalarından hoşnut kaldığı zamanlar, çukurların içindeki taş ustalarına sikke attırıyordu.

Timur inşaat sahasından ayrılmıyor; iş, geceli gündüzlü devam ediyordu. Sonuç nefes kesiciydi. Oyma taş ve mermerler, sırlı çiniler, mavi ve altın sarısı freskler, duvarlardan sar-

kan örtüler ve ipek halılar, camiye bambaşka bir güzellik veriyordu. Boyutları da görülmedik ölçülerdeydi; yüz metreye yüz elli metrelik bir alan içinde yer alıyordu. Methal otuz metreyi geçiyordu; bundan daha yüksek yalnızca iki minare vardı; bunlar kırk beş metre boylarıyla ufuk çizgisini birer mızrak gibi deliyor; aşağıda ise geniş bir avluya bakıyorlardı; bu avlu dört yüz mermer sütunun taşıdığı dört yüz küçük kubbeli bir kemerli geçitle çevrelenmişti. En büyük kubbenin alt kısmındaki Kûfi yazısıyla kitabeler, Kuran'dan alınmış ayetlerle kubbenin etrafını bir şerit gibi sarıyordu; harfler o kadar iriydi ki kilometrelerce öteden okunabiliyordu. Saray vakanüvisinin ağzı kulaklarına varmış, "kubbeye eşsiz denilebilirdi, sema eşi olmasaydı; kemere eşsiz denilebilirdi, Samanyolu eşi olmasaydı" diye yazmıştı.

Süslemelerin niteliği ve çeşidi olağanüstüydü. Geniş satıhlar, sırlı kiremit parçalarıyla *hezarbaf* tekniği kullanılarak işlenmiş, araları Allah'a ve onun peygamberine övgü niteliğinde Kûfi desenlerle doldurulmuştu. Kimi yerlerde bunlar, zemine paralel olarak ilerleyen düzgün kemerli paneller üzerine işlenmişti. Diğerlerinde ise, çentikli süslemeleri takiple ve sert zikzaklar çizerek cephelerden verev olarak iniyorlardı. Caminin görünen bütün satıhlarında bu renk cümbüşü göze çarpıyordu. Ana methalde ve ibadet eyvanında, aralarına taş ve tuğla kakılmış sırlı mozaik paneller vardı. Sarmal biçimli açık mavi çiniler kendilerini izleyen bakışları göğe doğru çıkarıyor; taş ve tuğla ise abidevi yapıyı toprakla ilişkilendiriyordu.

Ana methaldeki yazıtlar, Timur'un onuruna konulmuştu; caminin yapımına 1399'da başlanıldığını ve 1403-04'te bitirildiğini belirtiyordu. Girişteki bir oyma taşın üstünde, "Ulu hükümdar, devletin ve dinin direği Emir Timur Gurgân ibn Turagay ibn Burgul ibn Aylangir ibn Işıl ibnü'l-emir Karaşar Noyan, Allah'ın izniyle bu camiyi 806 yılında (1403-1404'te) bitirdi; Allah hükümdarlığını baki kılsın" diye yazılıydı.

Minareleri geniş eyvanların tepesine diktirmek yerine, kale kapısının kuleleri gibi methalin iki yanına koydurmakla Timur İlhanlıların mimari tarzından cüretli bir biçimde kopuyor, camisine hiç kuşkusuz dev boyutlarda bir dini-askeri estetik geti-

riyordu. Kendini İslamın Kılıcı olarak gören bir adama da zaten böylesi yakışırdı. Önemli başka mimari yenilikler de vardı. Yan eyvanların kubbeli birimlerle birleştirilmesi de daha önce denenmemiş bir şeydi ve onu geleneksel dört eyvanlı camilerden ayırıyordu; bu tarz daha sonra İsfahan'daki Mescid-i Şah ve ardından Moğol yönetimi sırasında Hindistan'daki camilerde de kullanılmıştı.

Timur'un camisi ne kadar müthiş olursa olsun, inşaatı aceleye getirilmişti. Hükümdarın şahsi müdahalesi; hele hele de işin başına koyduğu iki emiri öldürtmesi, hiç kuşkusuz işçiler ve ustalar arasında dehşet yaratmıştı. İnşaatı çabuk bitirmek ve hükümdarın gazabından kurtulmak için belki işin kolayına kaçmışlardı. Belki temeller böylesine kunt bir yapıyı taşıyabilecek derinlikte kazılmamıştı. Gerçek nedenler bilinmemektedir, ama şu var ki bina daha yapılır yapılmaz çökmeye başlamıştı. Sağdan soldan fırlayan taşlarla, namazlarını şaşıran müminler, çok geçmeden başka camilere gitmeye başladı. Mamafih, yapının iskeleti yerinde kaldı ve on dokuzuncu yüzyılda hem pamuk borsası hem de Çarlık subaylarının ahırı olarak kullanıldı. Zaten o tarihe gelinceye kadar, Buharalı emirler içinde değerli ne var ne yoksa talan etmişler; yedi ayrı madenden yapılmış ünlü methallerini eritip sikke dökmüşlerdi. 1897'de Semerkand'da meydana gelen deprem camiye son öldürücü darbeyi vurmuştu.

Caminin ana bölümü günümüzde ziyaretçilere kapalıdır ve içi karanlık ve metruk bir durumdadır. Bir demir kafesin ardından bu kasvetli loşluğa baktım; büyük ölçüde harap, mağara gibi bir alanda rengi atmış, isli ve tozlu sıvalardan ve kartonpiyerlerden başka hiçbir şey kalmamıştı. Fakat Timur'un olağanüstü uzak görüşlülüğünün bir belirtisi olarak yapı gene de vakarla ve dimdik ayakta durmaktaydı. Recistan'ın çiğ renkli anıtlarına kıyasla daha büyük bir titizlikle onarılmış olan ikiz methallerin yanındaki kuleler, zarif bir biçimde göğe doğru yükseliyordu. Semerkand'daki her şey gibi, göze çok hoş gelen cephe süslemelerindeki ayrıntıların üstünden, soluk mavi ve bejlerle yeniden gidilmişti.

Gerekli rüşvetleri dağıttıktan sonra, kulelerin tepesine çıkıp ılık ılık esen yelin içinde pırıldayan Semerkand'a baktım; manzara, caminin o muazzam kubbesinin ardından görünüyordu; yer yer dökülen çinilerinin altından çıkan toprak zemin, ona çiçek bozuğu gibi çopur bir görünüm vermişti. Avluda, methalin önünde, gökbilimci hükümdar Uluğ Bey'in verdiği, Moğol mermerinden yapılmış, devasa bir rahle vardı. Eskiden Osman'ın Kuran'ı bunun üstünde duruyordu; fakat on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ruslar mübarek kitabı ele geçirip St. Petersburg'a götürdüklerinde, rahle kendi emniyeti bakımından çökmekte olan camiden çıkarılmış ve buraya, açığa konulmuştu; o gün bu gündür hava şartlarına karşı mücadele ediyordu. Bulunduğum yerin çok aşağısında etli butlu, iriyarı bir anayla, bir kız gördüm. Kadınlardan genç olanı, rahlenin altından emekleyerek geçiyor, sonra doğrulup şöyle bir silkindikten sonra tekrar altında gözden kayboluyordu. Bir rivayete göre, bu rahlenin altından üç defa geçen kısır kadınların çocukları oluyordu.

Caminin metruk görkemine bakarken, içinde bulunduğu bu harap durum acaba Timur'un yurtdışındaki konum ve itibarını zedelemiş midir, diye düşündüm; çünkü zaten Batı dünyasında adı geçtiği zaman insanlar aval aval bakıyordu. Eğer ilk haline yakın bir durumda muhafaza edilebilseydi, İslam dünyasının bu en büyük hükümdarına çok büyük, eşsiz bir hizmette bulunulmuş olacak; ona bakan herkes, her ne kadar eli kanlı bir zorba da olsa, Timur'un aynı zamanda kültür ve sanata önem veren, uzak görüye sahip bir adam olduğunu anlayacak, onun hem Büyük İskender'den hem Cengiz Han'dan çok daha müthiş ve çok daha yönlü bir kişi olduğunu takdir edecekti. Abidevi mimarisi, akılcı ölçüleri, kullanılan malzeme ve işçiliğin üstün niteliği, bu olağanüstü yapıdan bugüne kalan yıkıntılarda bile belli olmaktadır. Bu firuze renkli kubbeleriyle ünlü kente bakarken, Yezdi'nin, sanki insan elinden çıkmamış gibi duran bu muazzam cami için yazdıkları aklıma geldi:

Ne heybetli binadır ki o yukarı odaları cennete benzer,
Heybetini ölçmeye onun kadar büyük kafa ister.

Saray dalkavuğu, ilk defa mübalağanın ölçüsünü fazla kaçırmamıştı.

* * *

Timur, Bibi Hanım Camii'ne dünyanın servetini dökmüş olabilirdi, ama gene de kentin en mübarek yapısı Şah-ı Zinde Türbesi'ydi. Bunun bulunduğu alan, şehir surları dışında, kuzeydoğuda, eski çağlardaki yerleşim merkezi Efrasiyab'taydı; burası, Timur'dan birkaç yüzyıl öncesinden beri vardı, ama fatihin cömert himayesi ve Semerkand'ı Orta Asya'nın Mekke'si haline getirmek çabaları sayesindedir ki, hacılar için önemli bir merkez haline gelmişti.

Türbe, en az on ikinci yüzyıldan beri buradaydı, ama Cengiz'in orduları, bir önemli parçası hariç, onu yeryüzünden silmişlerdi. Moğol istilasından tek arta kalan, türbenin tam merkezindeki, peygamberin kuzeni Kusem ibn Abbas'ın kabriydi; 676 yılında, buradaki Soğd yöresini –Semerkand'la Buhara'yı içine alıyordu– ziyaret ettiği sanılmaktadır. Vazife aşkıyla yanıp tutuşan Kusem'e, ateşe tapan Zerdüştleri Müslüman yapma görevi verilmişti. Mamafih buranın yerli halkı yaban illerden gelme bu vaize pek itibar etmeyerek, oracıkta kafasını uçurmuştu. Hikâyeye göre, kafası uçurulmuş da olsa yerinden doğrulup onu yerden almayı ve kendini bir kuyuya atmayı başarmış ve o günden beri de orada, zamanı geldiğinde idareyi ele almak üzere beklemişti. Araplar onu büyük bir din şehidi olarak kabul edip anısına hürmet etmişlerdi; Şah-ı Zinde kültü de böylece doğmuştu. Türbe, asırlar boyunca müminlerin uğrak yeri olmaya devam etmişti. 1333'te İbn Battûta, "Semerkand ahalisi her Perşembe ve Pazar burayı ziyaret ediyor," diye yazmıştı. "Tatarlar da geliyor ve burada adaklarını yerine getiriyorlar; ayrıca hastane ve mübarek kabre hayır maksadıyla inekler, koyunlar, dirhemler, dinarlar bırakıyorlar."

Timur, Şah-ı Zinde'nin itibarını artırmak için türbeyi hükümdar ailesinin mezarlığı haline getirmişti. Kahramanlık gösteren emirlerin de buraya gömüldükleri oluyordu; o kadar ki on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında burası, Semerkand'ın

mimarî hazinesindeki en nadide incilerden biri haline gelmişti. Timur'un başka bazı akrabaları ve kendisine sadakatle hizmet etmiş birçok emirinin yanı sıra, iki kız kardeşi de buraya gömülmüştü. Türbe; bir taş, hat ve başka birçok ince sanat ve zanaat harikasıydı; bu kabristan, mavi çininin her tonuyla şıkır şıkırdı. Masmavi kubbeler, gün ışığında fener gibi yanıyor, etraflarında bulunan tuğladan örülmüş, daha sade kubbeler güneşin altında kavruluyordu.

Yirminci yüzyılın büyük bir bölümünde Şah-ı Zinde, Sovyetler'in yol açtığı, tarihin insafsız bir cilvesi sonucu, İslam aleyhtarı bir müze olarak pinekledi durdu. Günümüzde, komünizmin prangasından kurtulmuş, Semerkand'ın en cazip ziyaret yerlerinden biri olarak yeniden doğuşunun keyfini çıkarmaktadır. Bir ikindi vakti, Ferhad'la ben, eski şehrin bu büyük kabristanına gitmek üzere bir taksiye bindik. Emekli bir subay olan şoförümüz, devletin Timur'un itibarını iade çabalarından hiç etkilenmemişti. "Şimdi tutmuşlar, ordudaki askerlere Timur hakkında ders veriyorlar; yok ne müthiş bir savaşçıymış, yok savaşlarını nasıl kazanırmış; yok Özbekistan ordusu nasıl aynı ruhla çarpışıyormuş, sizin anlayacağınız estek, köstek. Hadi adını dillerinden hiç düşürmüyorlar, anladık ama bu ne işe yarar ki? Yapılan kıyaslamalar bile isabetli değil. Timur askerlerinin hakkını veriyordu. Bizler ise aldığımız emekli maaşlarıyla karnımızı zor doyuruyoruz. Bırak askerini, bu devlet, milletini beslemekten aciz."

İnceden inceye işlenmiş Uluğ Bey methalini ve kubbeli giriş hollerini geçip kabristan alanına girmemizle beraber, Kadızade-i Rumi Türbesi'nin tepesinde, o aşina mavi kubbelerle karşı karşıya geldik; bu kabristandaki en büyük mezardı ve içinde Timur'un sütannesinin gömülü olduğu söyleniyordu. Sağlı sollu, yüksek gömütlerin gölgelediği dar bir yol üstünde iki güzel kabir daha vardı. İlki, 1372'de yapılan Şadi Mülk Ağa Türbesi'ydi ve içinde Timur'un kuzenlerinden biri yatıyordu –kapıyı çerçeveleyen kitabede, "bu bahçede, bir bahtı güzel gömülmüş; bu mezarda bir nadide inci kaybedilmiştir," yazılıydı– ve daha sonra Timur'un en büyük kız kardeşi Türkan Ağa da buraya defnedilmişti. Kent merkezindeki Ruhabad Türbesi sayılmazsa –bu, günümüz Semerkand'ında

Timur döneminden kalmış ender yapılardan biridir– Şadi Mülk Ağa Türbesi gördüğüm ilk tuğla örülü kubbeydi; ölçülü yalınlığı üstündeki firuze renkli gökyüzü ve altındaki methalde görülen oymalı ve sırlı tuğlalarla işli panellerle uyum içindeydi. Bu türbe, erken dönem Timur mimarisine özgü duvar süslemeciliğinin en yetkin örneklerinden biri olarak haklı bir şöhret kazanmıştı; hem iç hem dış cepheleri fevkalade ince bir teknikle döşenmiş tuğlalarla bezeliydi.

Loş türbenin içindeki süslemelerin zenginliği, burada bir yalınlık kaygısı güdülmediğini gösteriyordu. Duvarlar boyunca dikdörtgen paneller dizilmişti; bunların içleri altı köşeli yıldız zeminler üstünde yuvarlak biçimlerle doldurulmuş, etrafları düğüm düğüm Kûfi yazısıyla çerçevelenmişti; sanki gayet ince işli bir halı izlenimi verilmek isteniyordu. İç açılar, yer yer dökülmüş burgulu makarna ve sarkıt biçimli süslemelerle kapatılmıştı. Bunların üstünde, kubbenin tam göbeğinde müthiş bir yıldız göze çarpıyordu, sekiz ucundan aşağı doğru inen sekiz çizgi, adeta göğü sekiz parçaya bölüyor; her çizginin uç noktasında, damla biçimli bir süslemenin içinde, kırmızı, yeşil ve parlak sarı renklerde, sırasıyla bir güneş ve altı gezegen görülüyordu.

Bunun tam karşısında, hükümdarın bir başka kız kardeşi, Şirin Bike Ağa'nın, Şadi Mülk Ağa'dan on yıl sonra dikilen türbesi vardı; bunda da mavi, sarı, beyaz ve yeşil tonlarında, sarmal biçimli çiçek ve bitki desenleriyle bezenmiş çiniler ve bunların üstünde yer alan koyu sarı, girift hüsnühatlar dikkati çekiyordu. İçeride, çift kubbenin altında, on altı köşeli bir alın, aşağıda sekiz köşeli bir alana doğru daralıyor; alçı kafesli ve vitraylı pencerelerden süzülen ışık huzmeleriyle aydınlanan bu alanda yaldızlı resimler, duvarların alt kısmı boyunca yeşil altıgen paneller ve cennet kuşu kabul edilen turnalar görülüyordu.

Yolun sonuna doğru, adını, Timur'un kırkını geçmişken evlendiği en gözde genç karılarından, on iki yaşındaki bir kızdan alan, Tuman Ağa Camii ve buna ait türbeler vardı. Cennet Bahçesi de onun şerefine düzenlenmişti. Tuman Ağa bu yapıları 1405'te, kocasının öldüğü yıl diktirmiş; kısa bir süre sonra da Timur'un torunu Halil Sultan, onu zorla Emir Şeyh Nured-

din'le evlendirmişti. Talihsiz kadın, ikinci kocasının 1411 yılında Şahruh'un ordularına karşı savaşırken şehit düşmesi sonucu tekrar dul kalmıştı.

Rengârenk çinileri şıkır şıkır ışıyan bir methalin altındaki oymalı bir kapının üst kısmında şu kasvetli yazı görülüyordu: "Herkes bir mezardan içeriye girecektir." Caminin methalleri üstünde biraz daha iyimser bir hatırlatma vardı. "Allah'ın resulü der ki, 'Gömülenlerin cenaze namazına koşun; ölmeden evvel tövbekâr olun.'" İçeride, Timur'un gelini, altın sarısı yıldızlarla bezeli ve çiçekler ve ağaçlarla kaplı bir kır manzarasına yukarıdan bakan, gök mavisi kubbenin ebedi ışığı altında yatmaktaydı.

Yolun sonunda, Timur'un bir başka karısına ait olan Kutluk Ağa Türbe'sini geçtikten sonra, bu hac ziyaretinin asıl durağı yer alıyordu; serinliğiyle gönül ferahlatan Kusem ibn Abbas Camii'nin üç kubbesi gökyüzüne adeta meydan okuyordu. Yapının tam ortasında bulunan ve 1334'te, Timur'un doğumundan iki yıl önce yeniden yapılan *ziyarethane* parlak çinileriyle ışıl ışıldı. Duvarların alt kısımları açık mavi, altıgen panolarla kaplanmış; bunların etrafı mavi, yeşil ve beyaz renkli, ince çini çerçevelerle süslenmişti

Şah-ı Zinde'nin en kutsal yeri, tahta bir kafes ardından küçük bir odanın içinde görünüyordu. İşte Kusem ibn Abbas'ın dört katlı muazzam mezarı buradaydı; her katı süslemeli çiniler ve ayetlerle doldurulmuştu: "Hak yolunda kurban olanlar ölmez," diyordu birisi "ebediyete kadar yaşarlar".

* * *

Semerkand'ın Recistan meydanına çıkan, ulu çınar ağaçlarıyla kaplı, serin Üniversite Bulvarı'nın alt tarafında, tahtına kurulmuş bir hükümdarın tunçtan yapılmış, abidevi bir heykeli vardır. Aşağıya, Recistan'a doğru bakmaktadır. Timur, otururken bile dört buçuk metre gelen boyuyla ürkütücüdür. Hayli süslü bir tacın altında, kısacık bir sakal bırakmıştır. Kollarını kavuşturmuş; sağ eli, sol yanında asılı, kıvrık bir kılıcın kabzasında durmaktadır. Sırtındaki dökümlü ve kenar süsü geçiril-

miş bir pelerin, içine giydiği sade işlemeli kaftanı ve geniş omuzlarını örtmekte, altından kocaman çizmeler çıkmaktadır. Heykel bulvara tepeden, kibirle bakmaktadır ve heykeltıraş da zaten tam olarak bunu hedeflemiştir.

Taşkent'te bulunan ve hükümdarı at sırtında gösteren heykel gibi bu da Semerkand kentinin, Timur'a verdiği bir onur payesiydi. Ağaçlardan benek benek süzülen gün ışığı, kaldırımlarda oynaşıyordu. Ara sokaklardan birinde, bir lokantanın yanındaki gölette bir grup oğlan çocuğu balık avlıyordu. Bir başka grup bir şadırvanın havuzunda yüzüyor, sağa sola su sıçratıyordu; parlak güneş ışınları sırtlarına ve suya vuruyordu. Yaya veya bisikletli, öbekler halinde öğrenciler geçiyordu. Özbekistan'da yollara egemen olan ve her biri bir türlü tamire muhtaç, Rus yapımı beylik Ziguliler ve bunlardan biraz daha geniş oturumlu Volgalar, hızla yanımdan akıyordu. Hafif bir meltem, sıcağı biraz dayanılır hale getiriyordu.

Heykelin altındaki yolun kenarında iki taksi göze çarpıyordu. Birinden, ufak tefek bir kadın çıkıp gelinliğinin eteklerini toplayarak, ürkek adımlarla yere bastı. Bir büzgü, fırfır ve farbela kalabalığı içinde adeta gözden kaybolmuştu; gören, ak kremalı dev bir pastayla boğuşmuş ve yenik düşmüş sanırdı. Hemen yanında damat adayı, kendisinin değilmiş gibi duran koyu renkli bir takım elbise içinde hantal hantal kımıldanarak kravatını düzeltiyordu. Çift kendine çeki düzen verdikten sonra, başlarını kaldırıp Timur'un, yol seviyesinden birkaç basamak yükseklikteki heykeline baka baka, yavaş ve ölçülü adımlarla ona doğru yürümeye başladı. Arkalarından gelen anneleri, Özbeklerin geleneksel batik boyama, ipek *ikat* elbiseleri içinde, çiftin üstünü başını düzeltmeye çalışıyor; biri gelinin eteklerini çekiştirirken, öteki damadın omuzlarındaki kepeği silkeliyordu; diğer taksilerden çıkan ve sayıları gittikçe kabaran aile bireyleri de onlara katılıyordu.

Gelinle damat kurumlu bir edayla, heykele çıkan merdivenleri tırmandılar. Kadın, heykelin ayakları dibindeki mermer rahlenin üstüne bir demet çiçek koydu. Sonra profesyonel bir fotoğrafçı, elinde Sovyet döneminden kalma bir makineyle çifte

odaklandı ve deklanşöre basarak onları, vakur hükümdarın gözlerinde o bildik ve uzak ifadeyle aşağıya, başkentinin merkezine doğru bakan heykelinin önünde ve altında görüntüledi. Daha sonra, gelin ve damadın aile bireyleriyle birlikte başka pozları alındı ve törenin ikinci kısmını da böylece tamamlayan grup oradan uzaklaştı. Çift daha önce, nikâh dairesinde evlenmişti; buraya, sırf Timur'a olan saygılarını sunmak ve onun ilahi lütfuna erişmek için gelmişlerdi.

Bu konvoy oradan ayrılır ayrılmaz bir başka grup geldi. Beyaz düğün pastasına benzeyen bir başka gelin ve damat yol kenarına bırakıldı ve aynı işlem baştan sona tekrarlandı. Gelinin etekleri çekiştirildi. Gayet ciddi bir edayla heykele yüründü. Bir demet çiçek bırakıldı. Bir sürü resim çekildi.

Bu göz yaşartıcı törenleri seyrederken, Timur'un talihinin nasıl sert ve dokunaklı bir biçimde döndüğünü düşündüm. Kim derdi ki böyle olacak? Kim bilebilirdi ki tarih Timur'a böyle davranacak? Ölümünü izleyen altı yüzyıl boyunca tarihçiler onu göz ardı etmiş; Sovyetler, adını kitaplardan kazımış, şimdi ise bir ulusun babası olarak baş tacı edilmeye başlanmıştı. Timur, nihayet içine gömüldüğü karanlığı yırtarak çıkmış, aziz Semerkand'ına geri dönmüştü.

* * *

1398 itibariyle Timur, Semerkand'da neredeyse iki yıl kalmış oluyordu ve bu onun ölçülerince bir ömür kadar uzun bir süreydi. Fakat askeri harekâttaki bu durgun dönem, hiç de verimsiz geçmemiş, başka alanlarda gösterilen hummalı faaliyeti gizlemişti. Muhtelif mimari yapıtlar –bağ, bahçe ve saraylar– onun döneminde katlanarak büyüyen ve zenginleşen başkentine biraz daha şaşaa katmıştı. İslamın İncisi ve Cihanın Merkezi Semerkand, dünyanın gıpta ettiği bir kent haline gelmişti.

Mamafih bu cömertçe girişilen bayındırlık çalışmaları Timur'un zamanının yalnızca bir kısmını almıştı. Kabına sığamayan fatih; hep ileriye bakıyor, istihbarat topluyor, bahadırları için tedarikte bulunuyor ve gelecekteki fetihlerini planlıyordu. Öm-

ründe ilk kez gözünü doğuya, en amansız düşmanı Çin'in Ming imparatoruna çevirmişti. Timur nicedir Pekin'in hükümdarıyla savaş etmeye niyetleniyordu. İslamın kılıcını dünyanın en ücra köşesindeki bir kâfirin tepesine indirerek görülmedik bir ün sağlaması işten değildi. Dahası, bu ona, gücünü dünyanın en güçlü imparatorlarından biri üstünde deneme fırsatını verecekti.

Timur bu maksatla, doğudaki sınır bölgelerinde, yani Kırgızistan'daki Isık Göl etrafında, yalçın Tienşan Dağları'nın eteklerinde ve komşu Aşpara kentinde kaleler dikilmesini buyurdu. Veliaht tayin etmiş olduğu en gözde torunu Muhammed Sultan, emrine kıdemli emirlerden oluşan özel bir kol ve birlikler verilerek, Çin'e giden yol üstündeki toprakların orduları besleyebilecek nitelikte olup olmadığına bakmakla görevlendirildi. Öteden beri hep sorun yaratan Moğollarla yakınlaşarak hanları Hızır Hoca'yla karşılıklı düşmanlığa son vermek üzere bir antlaşma yapmış; 1397'de kızı Tükel Hanım'la evlenerek bu antlaşmayı kutlamıştı. Doğuya giden yol açılmıştı.

Tüm bu hazırlıklar 1398'e kadar tamamlanmıştı. Hükümdarın fetih hırsının, onu ve ordusunu götüreceği bir sonraki yer ortaya çıkmış gibi duruyordu. Fakat Timur, sağı solu belli olmayan ve fırsatları çok iyi değerlendiren bir kimseydi. Bin beş yüz kilometre ötedeki Delhi hükümdarlığının fena halde zayıf düştüğünü ve iç savaş halinde olduğunu biliyordu. 1394'te hükümdarı Nâsireddin Muhammed Tuğluk, altı yıllık bir saltanattan sonra ölmüştü. Aynı yıl Azrail, oğlu Hümayun tahta çıkalı henüz altı hafta olmuşken onun da canını almıştı. Bu vakitsiz ölüm, şiddetli taht kavgalarına yol açmıştı. Tarihçi Ferişte, "hükümdarlıkta, kavgalar günden güne büyüyordu," diye yazar. "Firuzabad'ın ve diğer bazı eyaletlerin *umre*leri (büyük beyleri), Nusret Şah'ın davasını güdüyordu. Delhi ve diğer yerlerdekiler Muhammed Tuğluk'tan yanaydı. İdareciler birbirine düşmüş, iç savaş her tarafı sarmıştı ve daha önce hiç görülmedik bir durum ortaya çıkmıştı: aynı başkentte oturan iki hükümdar birbirine karşı silah kuşanmıştı."

Bu tarihe kadar Timur, belli aralıklarla Moğolistan'a yaptığı akınlar hariç, fetih için gözünü hep batıya çevirmişti. Şimdi ise,

tüm hazırlıklar Çin'le girişilecek savaş için yapılıyordu. Bunlar devam ederken, Delhi'ye bir yıldırım baskın düzenlemekle hem güney sınırını sağlama bağlamış olacak hem Hindistan'ın tıka basa dolu hazinelerini talan ederek yeni ganimetler sağlayacaktı. Düşündüğü üçüncü bir şey daha vardı. David Price, yazdığı on dokuzuncu yüzyıl Hindistan tarihinde, "o tarihteki Delhi'yi fethetmek kararını, kendisine daha önce ulaşan bazı bilgiler büsbütün pekiştirmişti; burada yaygın olan putperestlik, cenabetini Delhi ve Multan'ın egemenliği altındaki topraklarda da yaymaya çalışıyordu," diye kaydeder. "Ve değil mi ki bu din savaşçısının düşüncesi çoktan beri bir cihat yapmak yönündeydi, bu gayretkeşlik onu güneye veya doğuya sürüklemiş, fark etmezdi."

Yaşını başını almış bir hükümdar için, İslamdan yüz çevirmiş müşriklere karşı cihat açarak şanına şan katmak pek cazip bir işti. O güne kadarki fetihleri göz önünde bulundurulursa, henüz İslam âleminde pek sivrildiği söylenemezdi. Gerçekten de etrafındaki diğer Müslüman hükümdarlara baktığında *darülislam*'da kendisinin bir makamı –veya unvanı– olmadığını hissetmiş olsa gerektir. Kahire'de halife, Bağdat'ta Müminlerin Koruyucusu vardı. Osmanlı padişahı Sultan Bayezid, İslamın Kılıcı idi. Bu üç adam için Timur; Allahsız, kitapsız bir vahşiden başka bir şey değildi.[46]

Bundan başka, onu harekete geçiren bir dürtü daha vardı. O tarihe dek, ona meydan okuyan her düşmanın karşısına çıkmış ve hakkından gelmişti. Acaba yeryüzünde ona karşı koyacak bir güç var mıydı? Bir yanda tarihe olan merakı, diğer yanda hiçbir yenilgiyle lekelenmemiş askeri sicili göz önünde bulundurulduğunda, Timur'un kendini eski zamanların en büyük imparatorlarıyla kıyaslamasından daha doğal bir şey olamazdı. Büyük İskender hepsi hepsi İndus Nehri'ni geçmişti. Hindistan'da pek bir ilerleme kaydetmeyen Cengiz, dayanılmaz sıcağı yüzünden tersyüzü geri dönmüştü. Bu cihan fatihlerinden hiçbiri Delhi'ye kadar bile gelememişti.

46 Gün gelecek Timur'un ordusu bu tumturaklı unvanları alaya alacaktı. İslam camiasında büyük olmak iddiaları, askeri harekâtından ayrı düşünülmemelidir; yaptığı kıyımlar Musevilere ve Hıristiyanlara değil, esasen Müslümanlara yönelikti.

Timur bu düşüncesini, emirlerine, oğullarına ve torunlarına açtı. Başları karlı dağların ardındaki din düşmanlarına karşı yapılacak bu fevkalade hayırlı sefere ne diyorlardı? Hayretten ve dehşetten donakalmışlardı. "Ah o nehirler, o dağlar, o çöller ve o zırhlı askerler yok mu! Hele hele de o her önüne geleni çiğneyen, yok eden filler!" Sırtları ürperiyordu. Hükümdar bu kadar tehlikeli bir işe kalkışmayı cidden düşünüyor olamazdı, değil mi?

Bu ödleklikten içi kalkan Muhammed Sultan onların itirazlarını, ihtiraslarına ve haysiyet duygularına hitap eden ateşli bir konuşmayla kesti.

> *Hindistan baştan başa altın ve gümüşle dolu ve içinde tam on yedi tane altın, gümüş, elmas, yakut, zümrüt, kalay, demir, çelik, bakır ve cıva madeni var; dokuma için elverişli bitkiler, mis kokulu baharatlar ve şekerkamışı da cabası. Topraklarında her dem yeşil ve taze otlar bitiyor ve ülkenin neresine bakılsa göz okşayan manzaralarla karşılaşılıyor. Değil mi ki ahalisinin çoğu türlü türlü tanrılara, putlara ve güneşe tapıyor, Allah'ın izni ve peygamberin kavliyle orayı fethetmek bizim için farz olmuştur.*

Ondan sonra hükümdarın oğlu Şahruh'un sesi duyuldu. "Hindistan muazzam bir ülke," diye başladı. "Onu hangi Sultan fethederse dünyanın dört bir yanında egemenlik sağlar. Eğer emirimizin önderliğinde orayı alabilirsek yedi düvele hükmetmeye başlarız."

Hükümdar hoşgörüyle gülümsedi. Kararı karardı. Torunu Pir Muhammed Cihangir, kutsal kent Multan'ı (bugün Pakistan'da) kuşatmak üzere önden gönderildi. *Tavacılar* kolları sıvayıp doksan bin kişilik bir ordu toplama işine koyuldular. Bunun ardından hükümdar 1398 Martı'nda geleneksel kurultayı topladı ve burada, dönülmez kararını açıkladı.

> *Hindistan'ın birçok yerinde Hak dini benimsenmiş de olsa imparatorluğun büyük bir kısmında putperestlik yaygındır. Delhi'nin sultanları imanı korumakta gevşek davranmışlardır. Baştaki Müslümanlar bu kâfirlerden vergi almakla yetinmektedirler. Kuran der ki, bir adam*

için en büyük onur, dinimizi inkâr edenlere karşı savaş açmaktır. Peygamber efendimiz de böyle buyurmuştur. Bu uğurda şehit olan her Müslüman doğrudan cennete gidecektir. Değil mi ki İran ve Turan[47] *hükümdarlıkları ve Asya'nın hatırı sayılır bir kısmı egemenliğimiz altındadır ve kımıldadığımız zaman dünya korkuyla titremektedir, öyleyse Kader bize en elverişli şartları sunmuştur. Ordu doğuya değil, güneye yürüyecektir. Hindistan'daki kargaşa bize bu ülkenin kapılarını açmıştır.*

47 Biraz müphem bir terim olan Turan İran'ın kuzeydoğusundaki topraklar için kullanılır. *İslam Ansiklopedisi* şöyle bir açıklama getirir: "Arap, Fars ve Türk Müslüman yazarlar, Turan terimini tutarlı bir biçimde kullanmamışlardır. Fakat Arap coğrafyacılara göre Türklerin oturduğu topraklar Seyhun Nehri'nin doğusunda başladığı ve Maveraünnehir'i içine almadığı için, Turan'ı Maveraünnehir ile, yani Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki alanla eşanlamlı olarak kullanmak eğilimi doğmuştur... Turan terimi batıda ancak on dokuzuncu yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Terim, müphem niteliğinden ötürü kesin tanımlara ihtiyaç duyulmayan fikirlere tatbike elverişlidir ve bu nedenle belli bir rağbet görmektedir.

7

Hindistan
1398-1399

"Hindistan'ın başındakiler eğer karşıma gelip de bana haraç teklif ederlerse ne âlâ, o zaman canlarını, mallarını, hükümdarlıklarını bağışlarım; yok eğer teslim olmakta ve boyun eğmekte nazlanırlarsa, işte o zaman Hindistan'daki hükümdarlıkların fethi için bütün gücümü seferber ederim. Her halükârda, eğer canlarının, mallarının ve itibarlarının kendileri için bir değeri varsa bana yıllık haraç öderler, yoksa çok kalmaz, güçlü ordularımla beni karşılarında bulurlar. Elveda."

TİMUR'UN DİPALPUR'DAKİ SERENG HAN'A MEKTUBU

"Bir hükümdarlık, öyle koynuna karı alır gibi, başını belaya sokmadan, kılıç çalmadan, zahmetsiz alınmaz. Hükümdarınız zengin ülkemizi almayı mı aklına koymuş; buyursun, eğer gücü yetiyorsa, bileğinin hakkıyla onu bizden alsın. Benim de güçlü ordularım ve yabana atılmayacak fillerim var; savaşa hazırım."

SERENG HAN'IN CEVABI

Semerkand'ın civarındaki düzlükler bir kez daha kuşanılan silahların şakırtısıyla çın çın ötüyordu. Doksan bin asker hareket halinde olduğundan, ordunun üstü kalın ve kara bir toz bulutuyla kaplanmıştı. Doksan bin adam hükümdarın ağzından çıkacak emri bekliyor, onları bekleyen çarpışmaları düşünüyorlardı. Kıdemli askerler; güçlerine yürekten inanıyorlar,

güvenle kasılıyorlardı; kendilerini Timur'un iradesine teslim etmişler, geçen yıllarda onları hiç hüsrana uğratmadığı için, daha şimdiden büyük ganimetlerin beklentisi içine girmişlerdi. Timur'un askerlerine karşı cömertliği Asya'nın dört bir yanında ün salmıştı. Yıldızlara ve Bahtına Hükmeden İmparator'un, "Benim gücümü baki kılan budur," dediği rivayet edilir. "Para olsun, mal olsun, ele geçirdiğim ganimetleri askerlerim arasında pay ederim." Bu, gerek paralı askerlik ve haydutluk ettiği ilk zamanlar, gerekse ünlü ve şanlı bir hükümdar olarak gücünün zirvesine ulaştığı günlerde dahi titizlikle riayet ettiği bir ilkeydi. 1370'te Hüseyin'e karşı büyük bir zafer kazanmasının ardında yatan nedenlerden biri buydu. Savaşa savaşa iyice pişmiş olan bu askerler, önceki seferlerde ne büyük ganimetler sağladıklarını unutmamışlardı. Kahramanca savaştıkları takdirde, gene büyük servetler ve onur payeleri onların olacaktı. Şunu gayet iyi biliyorlardı ki, en kıdemsiz piyadeden, en yüksek emire kadar, her kim savaşta olağanüstü kahramanlık gösterirse, *tarkan* unvanıyla taltif edilecekti. Bu, uğrunda savaşmaya değer bir ödüldü.

Delhi, kuş uçuşu, 1600 kilometre güneydoğudaydı. Oraya varana kadar yapılacak dolambaçlı manevralar ve çarpışmalar hesaba katıldığında, yolun bundan çok daha uzun olacağı belliydi. Dünyanın en zorlu coğrafi bölgelerinden birinde ilerleyecekler; Arap coğrafyacıların dünyanın taş kemeri olarak tanımladığı, yedi bin beş yüz metrelik zirveleriyle göklere meydan okuyan Hindikuş Dağları'nı geçeceklerdi. Burada, Büyük İskender'in bile boyun eğdiremediği savaşçı, kâfir kabileler yaşıyordu. Emirlerin önceden uyardığı üzere, Delhi'ye giden yol üstünde ona muhafazalı bir konum sağlayan nehirler ve çöller vardı. Bu doğal engelleri aştıkları varsayılsa bile, ileride Hindistan'ın o korkunç, zırhlı filleriyle karşılaşacaklardı; bunlara ilişkin, insanın kanını donduran hikâyeler anlatılmıştı. Evleri, ağaçları köklerinden söktükleri, duvarları delip geçtikleri, hortumlarının iki yanındaki kılıç kadar keskin dişlerini insanlara geçirip, kazık gibi yere çaktıkları, hortumlarını dolayıp kafaları kökünden kopardıkları söyleniyordu. Sırtlarındaki ahşap kulelerden Hintli askerler düşmanlarının üstüne ok yağdırıyorlardı.

Epeyce yaşlanmış olan hükümdar, belki de onları bekleyen tehlikeler konusunda bu defa yanlış hesap yapmıştı.

Bu düzlüklerde, doksan bin kişinin kaderi birbiri içine geçmişti. Delikanlı yaştaki genç erkeklerin yüz hatları gerilmiş, yüzlerinde haşin bir ifade ve yüreklerinde sakin bir güvenle savaşmayı bekliyorlardı. Bozkırda yaşadıkları küçük, gözden ırak hayatlardan koparılıp getirilmişlerdi; dağlarda ve çöllerde bulunan köy ve kasabalarında, ömürleri hep yoksulluk içinde geçmişti; Timur'un ordusuna katılmakla daha büyük bir davaya hizmet etmiş olacaklardı.

Yakılan ateşler, gecenin karanlığı içinde ateşböcekleri gibi nokta nokta pırıldar; kızarmış at ve koyun eti kokusu ortalığa yayılırken, ordugâhta savaştan başka hiçbir şey konuşulmuyordu. Tecrübeli ve kıdemli askerler geçmişteki kahramanlıklarıyla övünüyor; kendilerini ağızları hayretten bir karış açık dinleyen acemilere, bunları bire bin katarak hikâye ediyor; bu kâfirleri nasıl dayanılmaz işkencelerle öldüreceklerini ballandıra ballandıra anlatıyor olsalar gerekti. Bir kısmı da muhtemelen Delhi'de ele geçirecekleri servetten, alacakları kölelerden, ırzına geçecekleri kadınlardan konuşuyorlardı. Bu öyküler gecenin içinde uzayıp giderken; suspus oturan gençler, kısa ömürlerinde hiçbir şeyin onları korkutmadığı kadar korkutan bu seferi düşündükçe, yüreklerini saran dehşeti bastırmak için az uğraşmamış olsalar gerekti.

Hükümdarda ise bu tür korkulardan eser yoktu. Biliyordu ki kâfirlerin üstüne İslamın kılıcını indirirken, yüce Rabbi attığı her adımda onu esirgeyecekti. Yaptığı istihbarat ona bilmesi gereken her şeyi söylemişti. 1388'de Firuz Şah'ın ölümünden sonra başlayan kardeş kavgası gitgide azarak Hindistan'ı paramparça etmişti. Ülke –Bengal, Keşmir, Dekkan gibi– birçok küçük beyliklere bölünmüş, en eski devirlerden beri imparatorluğun hazinesi olan Delhi, kıran kırana çarpışmalara kilitlenmişti. Tarihçi Sir George Dunbar, "on yıl içinde, Firuz'un küçük oğullarından ve torunlarından tam on hükümdar tahta çıkmış, sıkılgan ve utangaç hayaletler gibi bir görünüp bir kaybolmuşlardı," diye yazar. "Ülkenin içinde bulunduğu durum, işgalci bir güce davet çıkarıyordu."

Davet kabul edilmiş; 1398 Martı'nda ordulara güneye doğru yola çıkma emri verilmişti. Doksan bin asker –oğullar, kocalar, babalar ve dedeler– dualar arasında Hindikuş Dağları'na yöneldi.

* * *

Semerkand'ın güneyinde, Cihan Padişahının Delhi'ye giderken izlediği güzergâhı takip eden M-39 karayolu, son derece tehlikeli bir yol olmakla ünlüdür; yer yer çökmüş, üstünde koca delikler açılmıştır ve her yıl kazalarda ölen insan sayısı hayli kabarıktır. Hele kışın büsbütün emniyetsizdir; Pamir Dağları'nın bir kolu olan Zerefşan Dağları'nın buzlu geçitlerinde deli dolu sürülen arabalar çok sayıda can kaybına yol açar.

Yol, Semerkand'ın hemen çıkışından başlayarak yokuş yukarı, Asya'nın en yüksek bölgesine ve başları dumanlı dağlara doğru ilerler. Sağda solda, aksalkımlar, İran cevizleri, çamlar ve çınarlarla çevrili, toza batmış köyler görülür. Çoban çocuklar çağıl çağıl akan Darhum Nehri boyunca, değneklerle dürtüşleyerek sürülerini güderler. Meyve bahçelerinde baharlar açmıştır. Yol kenarlarında, güneşte pişmeleri için bırakılmış kerpiçler göze çarpar. Damların üstünde kayısılar kurumaktadır. Eşek sırtında yaşlı adamların geçtiği görülür; bir aşağı bir yukarı sarsılmaktan *şapan* denilen entarilerinin geniş kolları kuş kanatları gibi inip kalkmaktadır.

Çok geçmeden M-39, yılankavi bir biçimde yukarıya, karlı dağlara doğru kıvrılmaya başladı; Özbek taksi şoförlerinin tercih ettiği (tercih sınırlıdır) Lada'mız, yaklaşık 1700 metre uzunluğundaki Tahta Karaca geçidine doğru güçlükle tırmanmaya başladı; motor patlayacak gibi uğulduyordu. Geçitteki Kara Tepe zirvesi, adını Timur'un 1398 yılında Semerkand'ın elli kilometre güneyinde yaptırdığı bir saraydan almıştı ve tepesinden görünen manzara, tırmanmak için sarf edilen çabaya değerdi. Kaşka Derya Vadisi üstünden ülke, göz alabildiğine karşımızda uzanıyordu; vadi neredeyse baştan başa kurumuş bir nehir yatağıyla kaplıydı ve içi muazzam bir toprak kaymasının yıkıntısıyla dolmuştu. Ev büyüklüğünde kayalar yukarıdaki yamaç-

lardan koparak aşağıya, yemyeşil buğday ve pamuk tarlalarının ve köylerin üstüne yuvarlanmıştı. Geçidin binlerce metre altındaki yol, son düşen kayanın çevresinde sert bir viraj alıyordu. Oralarda, o puslu uzaklıkların sonunda bir yerde, Timur'un doğduğu Yeşil Kent, Şehrisebz vardı.

Bu topraklar öylesine genişti ki insana ister istemez Timur'un buralardan geçerken karşılaşmış olması gereken akıl almaz lojistik güçlükleri düşündürüyordu. Doksan bin asker ve bunun iki misli sayıdaki at, dünyanın damı üstünden nasıl olurdu da binlerce kilometre öteye aşırılırdı? Ordunun katetmesi gereken farklı özellikteki araziler ve katlanması gereken çok çeşitli hava koşulları Timur'dan biraz daha aciz bir liderin sonunu getirebilirdi. Semerkand'la Delhi arasındaki alan; buz kesmiş sıradağlar ve sıcaktan kavrulmuş çöllerle kaplıydı ve bu geniş topraklar üstünde ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak hiçbir şey yoktu. Gereken her şey at sırtında taşınmış olmalıydı. Nasıl başarmışlardı; bu baş döndürücü, bu uçurum dolu yükseklikleri, sırtlarında onca ağır yükle ve yağmur ve kar üstlerine hışım gibi inerken nasıl aşmışlardı? Timur'un ordularının geçtiği tarihten beri, bu dağbaşları heybetlerinden hiçbir şey yitirmemişlerdi. Yine öyle büyük, yine öyle ıssız ve yine öyle vahşiydiler. Askerlerin o zaman ne düşünmüş olabilecekleri konusunda ancak tahminde bulunabiliriz. Bildiğimiz bir şey varsa, o da altı yüzyıl sonra ve çok daha iyi koşullar altında, soğuğa karşı yalıtılmış, sımsıcak arabalarının içinde giderken bile, taksi şoförlerinin tehlikeli yollardan ve buzlu geçitlerden acı acı dert yandıklarıdır.

Şehrisebz'in güneyinde, ufukta görülen dumanlı karaltı, Hisar Dağı'dır. Yol köyler, birkaç haneli yerleşim birimleri, meyve bahçeleri, sürülmüş tarlalar, metruk çiftlik evleri ve kendi haline terk edilmiş topraklar boyunca ilerler. Yamaçların dibindeki düzlüklerde otlayan koyun sürüleri, küçük tekneleriyle kimi yerlerde toz toprak kaldırır. Çiftçiler çatallarıyla saman yığmaktadır. Tek tük yurtlarda, göçebe aileler hâlâ bu vahşi topraklardan geçim sağlamak için didinmektedir.

Timur ve ordusu, Hisar Dağı'nın ardında, Şehrisebz'den at sırtında iki gün çeken, Beysun Tav Dağı'ndaki (üstündeki kara ithafen, başı örtülü anlamında) ünlü Timur Derveze'den geç-

mişlerdi; buranın bir adı da Demir Derbend Kapısı'dır. Bu kapılar, adlarını Timur döneminden yüzlerce yıl önce almışlardı. 629'da Tirmiz'e giderken buradan geçen Budist rahip Xuan Zang, bu dağ geçidini koruyan demirle pekitilmiş, üstünde çıngıraklar asılı, bir çift ağır ahşap kapıdan söz etmiştir. On beşinci yüzyılda, Clavijo geçidi aşarken kapılar artık yerlerinde yoktu, ama buraya hâlâ Demir Kapı deniliyordu ve Timur'un hükümdarlığının bir nevi sınır ve gümrük kapısı olarak hayati bir öneme sahipti. Her zaman olduğu gibi, bize o dönemdeki görünümüne ilişkin en ayrıntılı tasviri veren gene İspanyol elçidir.

Bu sıradağlar... fevkalade yalçın ve ulu; geçit verdikleri yer dar bir yarık, sanki insan eliyle oyulmuş gibi; iki yanında kayadan dimdik birer duvar, baş döndürücü bir yüksekliğe ulaşıyor. Geçidi derinlemesine kateden yol, hayli düzgün. Bu dumanlı zirvelerin arasında Demir Kapı denilen küçük bir köy var. Bu sıradağlar, bundan başka hiçbir yerde geçit vermiyor ve bu nedenle payitaht Semerkend'a gümrük kapısı vazifesi görüyor. Hindistan'dan Semerkand'a gelenlerin buradan geçmesi gerekiyor; aynı şekilde, Semerkand'dan Hindistan'a gitmek için de bundan başka bir geçit yok. Hükümdar Timur, Demir Kapı'nın tek hâkimi ve Hindistan'dan kalkıp Semerkand'a ve oradan daha ötelere giden tacirlerden alınan gümrük vergisi devletin hazinesine hatırı sayılır bir gelir getiriyor.

Demir Kapı, aynı zamanda Timur'un gücünün bir simgesiydi; çünkü Hazar Denizi'nin bin altı yüz kilometre batısında, Derbend Geçidi'ne bekçilik eden ve Toktamış'ın burayı aşarak hasmının topraklarına baskın verdiği bir başka Timur Derveze daha vardı. Clavijo'nun kaydetmiş olduğu gibi, bu iki Demir Kapı arasındaki alan, bir tek adamın egemenliği altındaydı. "Semerkand ve Derbend kapıları arasında hiç yoksa 1500 fersah mesafe var ve bilindiği gibi, bu muazzam alana tek başına Timur Hazretleri hükmediyor. Hem buna, hem Derbend Geçidi'ne hâkim ve bu kapılardan her yıl hazinesine muazzam bir gümrük vergisi geliri sağlıyor."

Delhi Sultanlığı'na savaş açmak için Semerkand'ın güneyindeki Demir Kapı'dan geçen Timur, yirmi sekiz yıl önce yine

bu yolda yaptığı hayırlı bir yolculuğu hatırlamış olsa gerektir. 1370'te, hasını Hüseyin'le son bir hesaplaşma için Belh'e giderken de buradan geçmişti. Şimdi esirgeyen ve bağışlayan Tanrı'ya, dini uğruna atıldığı bu son girişiminde de kendisini koruması için yalvarıyordu.

Demir Kapı, bugün insanı hayal kırıklığına uğratır. Yolun yokuş aşağı indiği yerde, yol kenarına konulmuş bir levha buranın Timur Derveze Geçidi olduğunu bildirir, ama bu iki yanı kayalık, sıradan bir geçitten öte bir şey değildir. Buna geçit yerine, koyak demek daha doğru bir coğrafi terim olur. Clavijo'nun sözünü ettiği ulu ve yalçın dağları, göz boşuna arar. "Dar bir yarık" yoktur ve köy çoktan ortadan kaybolmuştur. Taksi şoförüne ve diğer yolculara bu sarp dağlardaki ünlü geçidin ne olduğunu sordum. Kimsenin bildiği yoktu.

* * *

M-39'un güneydoğuya doğru zikzaklı gidişi Derbend'de sona erer ve yeni bir hedefe yönelik olarak buradan dosdoğru güneye inmeye başlar. Şirin bir köy olan Sayrap'ı ortadan ikiye böler; buranın ünü, içinde bulunan bir çift kadim çınar ağacından kaynaklanır; Timur'un ordusu buradan geçerken bu çınarlar dört yüz yaşında birer fidandılar. Biri yirmi beş metre yüksekliktedir ve çevresi on metreyi bulan ve içine doğru rahatlıkla yürünebilen oyuk, muazzam bir gövdesi vardır. 1920'de Sovyet ihtiyar heyeti burada toplanır, günün meselelerini mütalaa ederlerdi. 1936'da bir süre askeri kütüphane olarak iş gördükten sonra, köy dükkânı olmuştu. Bugün ise boş durmaktadır. Yolun karşısında, dağın eteklerine dizilmiş bir sıra taş evin önünde, bir pınar bulunur. Yöreye özgü bir rivayete göre, bunun içinde kaynaşan siyaha yakın boz renkli balıklar kutsaldır ve bu nedenle koruma altına alınmışlardır. Bunları yemeye kalkışanın hemen o anda öleceğine inanılır.

Sayrap'ı geçtikten sonra Hisar Dağı'nın son çizgileri de artık seçilmez olur ve yol, dümdüz çölü yara yara güneye, çok eski bir kent olan Tirmiz'e, Ceyhun Nehri'ne ve Afganistan'a doğru ilerler. Özbekistan'ın en güney ucunda bulunan Tir-

miz'in birkaç kilometre kuzeyinde, bir yol levhası Tirmizli Hakîm'in türbesine işaret eder; içinde onuncu yüzyıla ait bir türbe, on ikinci yüzyıla ait bir cami ve on beşinci yüz yıla ait bir *hankâh* (dervişlerin kaldığı han) bulunan bu toplu yapılar kentin en önemli tarihi eserleridir.

Bu yapılar, Sufi mütefekkir ve hukukçu Tirmizli Ebu Abdullah Muhammed ibn Hasan ibn Beşir el-Hakîm'in onuruna dikilmişti; bereket versin ki bu kişinin daha kısa bir lakabı vardı. Türbenin içindeki bir mermer levhada, "derin vukfundan ve aklından ötürü çağdaşları ona el-Hakîm derlerdi," diye yazar. Sonra, "canla başla çalışmaya ve ibadete adanmış bir ömür," diye övgüye geçer – çok üretken bir yazar olduğu ve aralarında *Mübarek Mekânları Ziyaretin Sırları* ve *Peygamberle İlgili Duyulmamış Öyküler*'in de bulunduğu, dört yüze yakın edebi eser verdiği için böyle söylenmiştir. Belh'de eğitim gören ve yirmi yedi yaşında Mekke'ye gidip hacı olan Tirmizli Hakîm 869'da ölene kadar, ibadetle dolu, tertemiz bir hayat sürmüştür. Yaşam öyküsünü anlatan mermer levhayı, on beşinci yüzyılda Timur'un oğlu Şahruh diktirmiştir.

Bu yapılar topluluğunun en çarpıcı özelliği, içindeki eserler değil –her biri kendi içinde yeterince göz alıcı, fakat Semerkand ve Buhara'dakilere göre biraz gösterişsizdir– bulunduğu yerdir. Türbenin yalnızca birkaç metre ötesinde, içlerinden papatyaların ve kırmızı kılıççiçeklerinin fışkırdığı çiçek tarhları geçildikten sonra, biri elektrikli diğeri dikenli, iki sıra tel örgünün ardında, Orta Asya'nın en görülmeye değer unsurlarından biri yer alır.

Ortaçağlı Arap coğrafyacıları onu Ceyhun olarak adlandırırlar; Fırat, Dicle ve Seyhun (Siri Derya) ile birlikte, Cennet'in dört ırmağından biri olarak sayarlardı. Antik Çağda Oxus, günümüzde Amu-Derya olarak bilinen Ceyhun Nehri, yaklaşık üç bin kilometrelik uzunluğunun büyükçe bir kısmıyla Afganistan'ın kuzey sınırını çizer. Bölgenin en uzun nehridir. Pamir Dağları'ndan çağlayarak inen suları, bir zamanlar beslediği Aral Gölü'ne ulaşamadan, buranın çok gerisindeki çöl arazisinde kaybolup gider. Fakat nehir coğrafi özelliklerinden çok, Orta Asya tarihindeki yeri ve artık çok geride kalmış olan o çalkantılı yüzyıllarda oynadığı rol açısından önemlidir.

Nedendir bilinmez –hiç kuşkusuz çevre güzelliğinin de bunda payı vardır– ama bu çağıl çağıl akan gümüş kurdeleyi ilk defa gördüğünüz zaman, aklınıza öyle çok muamma, macera, tarih, imparatorluk, savaş ve Büyük İskender ve Cengiz Han gibi hükümdar ve kendisinin ve kollarının üstünde kurulmuş öyle çok eski zaman kenti –Buhara, Semerkand, Tirmiz ve Belh gibi– getirir ki bunun dünyanın en müthiş nehirlerinden biri olduğunu düşünmekten kendinizi alamazsınız.

* * *

Timur 1398 baharında Tirmiz'e, veya o günkü adıyla Tirmit'e geldiği zaman, kent, Cengiz Han'ın 1220'de geride bıraktığı küllerden yeniden doğmaktaydı. Yüzyıllar boyunca, Asya'nın en önemli kavşaklarında yer almasından ötürü büyük bir canlılık kazanmış, içinde İpek Yolu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri olarak güneyde Horasan ve Hindistan'a giden deve katarları kona göçe, büyüyüp gelişmişti. Burası, İslamiyetten çok önce, Budist medeniyetin beşiğiydi; Budizm, Afgan Dağları'nın ötesinden ticaret rüzgârlarıyla gelmiş ve ikinci yüzyılda Kuşhan hanedanlığına mensup Kral Kanişka tarafından benimsenip kabul edilmişti.[48] Tirmiz'e giderken Demir Kapı'dan geçen Budist rahip Xuan Zang, kentte bir düzineden fazla tapınak saymıştı. Yaklaşık on iki kilometre uzunluğundaki şehir surlarının ardında 1100 civarında rahip yaşıyordu. Zang, yedinci yüzyılın sonunda Budizmi hunharca silip süpüren Arap istilasından kısa bir süre önce kente ulaşmıştı. Tirmiz, dini açıdan bu defa İslamın gereklerine uymaya başlamış ve Maveraünnehir topraklarıyla bütünleşmişti.

Onuncu ve on birinci yüzyıllarda, etrafı ulu dağlarla çevrili ve en yakın deniz veya göl kenarından binlerce kilometre uzaklıkta olmasına rağmen, kent olmadık bir biçimde bir liman ola-

48 Kral Kanişka (78-144), Kuşhan hanedanının çıkardığı en büyük kraldı ve Hindistan'ın kuzeyiyle, Afganistan ve Orta Asya'nın bir kısmına hükmetmişti. En fazla Budizme olan büyük hizmetleriyle hatırlanır. Fevkalade kozmopolit ve hoşgörülü bir kraldı; saltanatı döneminde Roma İmparatorluğu'yla ticaret artmış, Doğu ile Batı arasındaki fikir alışverişi gelişmişti. Bu iki âlemin birbiriyle yakınlaşması, resim sanatında klasik Greko-Romen çizgilerin, Buda tasvirlerinde yeni bir ifade bulduğu Genderan ekolünü doğurmuştu.

rak ünlenmişti. İnşa ettiği ve dışarıya da sattığı tekneler Ceyhun Nehri boyunca vızır vızır işliyordu. İbn Battûta 1333'te, Moğol yağmasından bir yüzyıl sonra buraya geldiği zaman, "ağaçlıklı, sulak, büyük ve güzel bir kent," bulmuştu; ayrıca bir saray, bir cezaevi, geniş bir kanal ve dokuz kapılı bir hisar vardı. Çarşıları tüccardan geçilmiyor, müşteriler kentin ünlü sabunlarını ve esanslarını kapışıyorlardı. Faslı seyyah, "mebzul miktarda ve doyumsuz lezzette üzüm, ayva, et ve süt vardı" diye eklemiştir. "Kent sakinleri başlarını kille değil, sütle yıkıyorlar; hamam sahipleri küplerle süt bulunduruyor ve her gelen tasını doldurup başını sütle yıkıyor; saça iyi geldiği, parlattığı söyleniyor."

1404'te kenti ziyaret eden Clavijo, kent ahalisinin saçlarının uçuculuğundan veya parlaklığından söz etmemekle birlikte, buranın, "müthiş bir kent" olduğunu yazmış; "çok cömert bir biçimde ağırlandık ve her türlü ihtiyacımız fazlasıyla karşılandı" diyerek hayranlığını belirtmişti.

Ondan sonraki yüzyıllarda Tirmiz'i, aralarında Timur'un oğlu Şahruh'la torunu Uluğ Bey'in de bulunduğu, birbirine düşman kâh o, kâh bu savaş taciri fethederek yakıp yıktı. Ceyhun Nehri üzerindeki fevkalade önemli stratejik konumundan ötürü, topraklarını genişleten hükümdarların hep ele geçirmek istediği nadide bir ziynet oldu. On dokuzuncu yüzyılda, Ruslar Tirmiz'i İngiliz yayılmacılığına karşı bir siper olarak kullandılar; Büyük Av sırasında her iki taraf Afganistan'ı imparatorlukları arasında bir tampon bölge yapmak istemiş; bu amaca hizmet için çok sayıda dil bilen, atak casuslara ve rüşvete başvurmuşlardı. 1937'de Fitzroy Maclean'ın büyük bir şevk içinde buraya gelişi, dikkatleri bir ölçüde bu unutulmuş Sovyet ileri karakoluna çevirmişse de, Maclean istisna tutulursa, kent fiilen yabancı ziyaretçilere kapalı kalmıştı.[49]

49 İngiliz ordusunda albay, Winston'ın elçisi, yazar, siyaset adamı, casus ve korku nedir bilmeyen bir gezgin olan Fitzroy Maclean, yiyecek içecek olarak yalnızca mebzul miktarda votkanın ve 'pembe Rus sosislerinin' olduğu uzun ve patırtılı bir tren yolculuğundan sonra Tirmiz'e ulaşmıştı. *Doğuya Bakış Açıları* adlı eserinin, Sovyet egemenliği altındaki Orta Asya'da yaşadığı maceraları anlattığı klasikleşmiş bölümünde, Tirmiz'den Afganistan'a tekneyle geçişinin inanılmaz öyküsü yer alır. Tahmin edileceği üzere, işi yokuşa sürmeye çalışan Rus yetkililer, nehri geçmek yerine karayoluyla binlerce kilometre katedip Moskova'ya geri dönmesini, oradan da Kabil'e uçmasını tavsiye etmişlerdi. Fakat yerinde dura-

1979'da, Sovyet tankları ilk defa Afganistan'a girdiğinde, kentin stratejik önemi bir kez daha anlaşıldı. Bunu takip eden on yıl boyunca, Tirmiz, Kızıl Ordu işgalinin kumanda merkezi oldu. Mamafih bu, SSCB'nin en başarısız askeri macerasıydı ve 1989'da, Tirmiz'in hayret dolu bakışları altında, askerler onur kırıcı bir yenilgiyle Ceyhun Nehri'ni geçerek geri döndüler. Bir kez daha varoluş nedeni elinden alınan kent, dünya sahnesinden inerek karanlığa gömüldü. Bugün Moskova'nın bu feci emperyalist gafından geriye kalan yalnızca nahoş anılar ve eski limanın önünde çürümekte olan sıra sıra ağır toplardır. Tirmiz, Ceyhun Nehri'nin kumlu kıyılarında karaya oturmuş, yoksulluktan kırılan bir hayalet şehir olmuştur.

* * *

Timur'un Afganistan'a gittiği yolu izlemek için Ceyhun Nehri'ni geçmek gerekir. Bu, 1398'de Cihangir için hiç de zor bir iş değildi. Ne zaman bir nehri aşması icap etse, bir köprü yapılmasını emrederdi. Kendisi ve ordusu karşıya geçer geçmez, yapı sökülürdü. Clavijo'nun da belirtmiş olduğu gibi, Ceyhun, hükümdarlığının belirleyici ve yarı kapalı sınırıydı.

> *Semerkand yöresinden hiç kimse, izin almadan ve teminat vermeden nehri geçip güneydeki topraklara gidemezdi. Bunlarda, ne zaman geldiğinin ve ne zaman yola çıkacağının belirtilmesi gerekiyordu; kural, Semerkand'ın özgür doğmuş yerlileri için de geçerliydi. Diğer yandan, isteyen nehri geçip Semerkand'a gelmekte serbestti; izne veya teminata gerek yoktu. Bütün teknelerde Timur'un koyduğu ve geçişleri kollayıp gözleyen muhafızlar vardı.*

mayan Maclean, daha dolambaçsız yolu seçti. Yoculuk için gereken vasıtayı bulması hiç de kolay olmadı. Nihayet karar kıldığı tekne, "*On Yedinci Parti Kongresi* adıyla övünüyordu... ne motoru ne de benzeri bir makine aksamı olmamakla özürlüydü." Kaptanı, *Otobüs Üstünde Londra* adlı bir kitaptan İngilizce öğrenmekle övünen tuhaf bir adamdı. "Fakat sohbet maksadıyla kullandığı İngilizce, 'Bize göre hava hoş,' tabiriyle sınırlıydı ve bununla neyi kastettiği pek açık olmamakla beraber kullanırken ölçüsüz bir gurur duyduğu belli oluyordu; nihayet karşılıklı tekrarlanan, 'Bize göre hava hoş,' sedaları arasında bir süre sonra tekneye bindim." Karşı kıyıya ulaştıkları zaman, hiç kimsenin kaçmadığından emin olmak için mürettebat tek tek sayıldıktan sonra, "bu evlere şenlik tekne, sanki tüm kapitalist dünyada veba salgını varmış gibi hiç oyalanmadan, kıç arka kalkıp Sovyet Rusya'ya doğru geri yola çıktı."

Kuzeye gelenlere kucak açılıyor, güneye gidenlere hoşgörü gösterilmiyordu. Bunun altında yatan akla yakın (ve bir bakıma çok fena) nedenler vardı.

> *Bu muhafızların buralara konulmasının gerçek nedeni... Timur'un yaptığı savaşlardan ve fethettiği topraklardan aldığı sayısız esiri, kentin nüfusunu artırmak için zorla yaşadıkları yerlerden koparıp Semerkand'a getirmiş olmasıydı. Bunu, hem nüfusu artırmak hem kente şan katmak için yapmış ve bunların esir alındıkları memleketlere kaçamamaları için buyruk vermişti.*

Yirmi birinci yüzyılın başında güneye seyahat etmek isteyen bir gezgin de benzeri sorunlarla karşılaşır. Özbekistan'la Afganistan'ı birbirine bağlayan sözde Dostluk Köprüsü iki yıldan bu yana kapalıdır. Taşkent, Taliban'a hiçbir surette dost değildir. Afganistan'ın, Ceyhun Nehri'nden karşı kıyıya radikal İslam ihraç etmesinden korkan Özbekler, köprünün kendi yakalarındaki geçişini mühürlemişlerdir.

Seyahatime devam edebilmem için sınırı geçmeme izin verilmesi için ricada bulundum. Ceyhun Nehri'nin öbür yakasında, hafif bir sisin içinden hayal meyal seçilen Afganistan, çok davetkâr duruyordu. Etnik kökenli bir Özbek olan askeri üssün komutanı, kocaman güneş gözlükleri, dört yıldızlı apoleti ve esrarengiz havasıyla bir ciple çıkageldi. Mütehakkim bir edayla, bana, "yasak bir bölgeye izinsiz girdiniz; gelişiniz kayda geçildi," dedi. "Derhal burayı terk edin."

"Efendim, bu seyahate yeni kurulmuş, bağımsız cumhuriyetinizin simgesi büyük Emir Timur'un şerefine çıkmış bulunuyorum. Bu tarihi kahraman hakkında yazdığım kitap için araştırma yapıyorum. Onun büyük fetihlerini layıkıyla anlamam için Ceyhun Nehri'ni geçmem şart."

Gözlüklerini çıkarıp bana sert bir bakış fırlattı. "Timur'un da, kitabının da canı cehenneme. Burası yasak bir bölge. Sınırda daha fazla kalamazsın. Haydi şimdi çek arabanı. Güle güle."

* * *

Timur 1398'de elbette böyle bir devlet müdahalesiyle karşılaşmamıştı. Çünkü devlet kendisiydi. Ceyhun'u hızla aşıp,

1370'te tahta çıktığı Belh'i de geçtikten sonra, ordusunu güneydoğuya sürdü. Andarab'a kadar yaklaşık iki yüz elli kilometre gittiler; burada Dünyanın Taş Kemeri korkunç heybetiyle karşılarına çıktı. Timur ordusunu burada bırakarak, küçük bir atlı kuvvetle elli kilometre doğuya gitti. Etraflarında kar tozurken, 3850 metre yükseklikteki Hevek Geçidi'ni aştılar; burası kâfir ve çapulcu kabilelere doğal koruma sağlıyordu. Yezdi'ye göre, "Timur kâfirleri boğazlamak için daima yanıp tutuşan bir adamdı, büyük fetihlerde bulunmak istediği kadar, bu işle de ün ve şan kazanmak istiyordu." Bu nedenle, şimdi gözüne bu asi kabileleri kestirmiş olması doğaldı.

Dünyanın damında, yani Hindikuş Dağları'nın buz kesmiş doruklarında ve geçitlerinde, hava süratle bozuyordu. Timur'un bahadırları, bozkırın ve çölün her meşakkatine göğüs gerebilen adamlardı, fakat böylesi koşulların yabancısıydılar. Kısraklar kayıyor, yarlardan uçup ölüme gidiyorlardı. Can kaybı yüksekti. Eriyen karda yere sağlam basılamadığı için gece yol alan keşif kolu, koşulları zorluyordu. Kimi yerlerde, halat atmadan geçemeyecekleri uçurumlarla karşılaşıyorlardı. Bir keresinde Timur'un adamları, yaşlı hükümdarı tahtırevanla üç yüz metre aşağıya sarkıtmaya mecbur olmuşlardı. Aynı işlemi kısraklar için de tekrarlamak istediler, fakat yalnızca ikisi sağ kaldı ve Timur, mütevazı bir piyade gibi yaya yol almaya başladı. Keşif kolunun tamamı aynı durumdaydı. Fakat gene de dur emri vermedi. Ne türlü güçlüklerle karşılaşırlarsa karşılaşsınlar –ki gün geçtikçe bunların şiddeti artıyordu– dikkatini Delhi'ye çevirmeden önce bu Allahsız dağlı kabilelerin hakkından gelecekti.

Nihayet bu cılız kuvvet, bunların yaşadığı yere ulaştı ve dağdaki istihkâmlarına hışımla saldırdı. Çarpışma çok şiddetli oldu ve tarihi kayıtlara göre, Timur birçok adamını kaybetti; kâfirler bilmiyordu ki bu, Timur'u zaferi kazandığı zaman büsbütün acımasız kılacaktı. Teslim olmakta geciktiler ve çok geçmeden Hindikuş'un karları kanla sulandı ve Timur, kellelerden örülen kuleleriyle buraya da damgasını bastı. Ancak şimdi ordusuyla birleşebilir ve güney seferine devam edebilirdi.

Kabil'e vardıklarında Ağustos gelmişti ve Timur burada bir süre ara vererek hükümdarlığıyla ilgili işlere baktı. Onunla

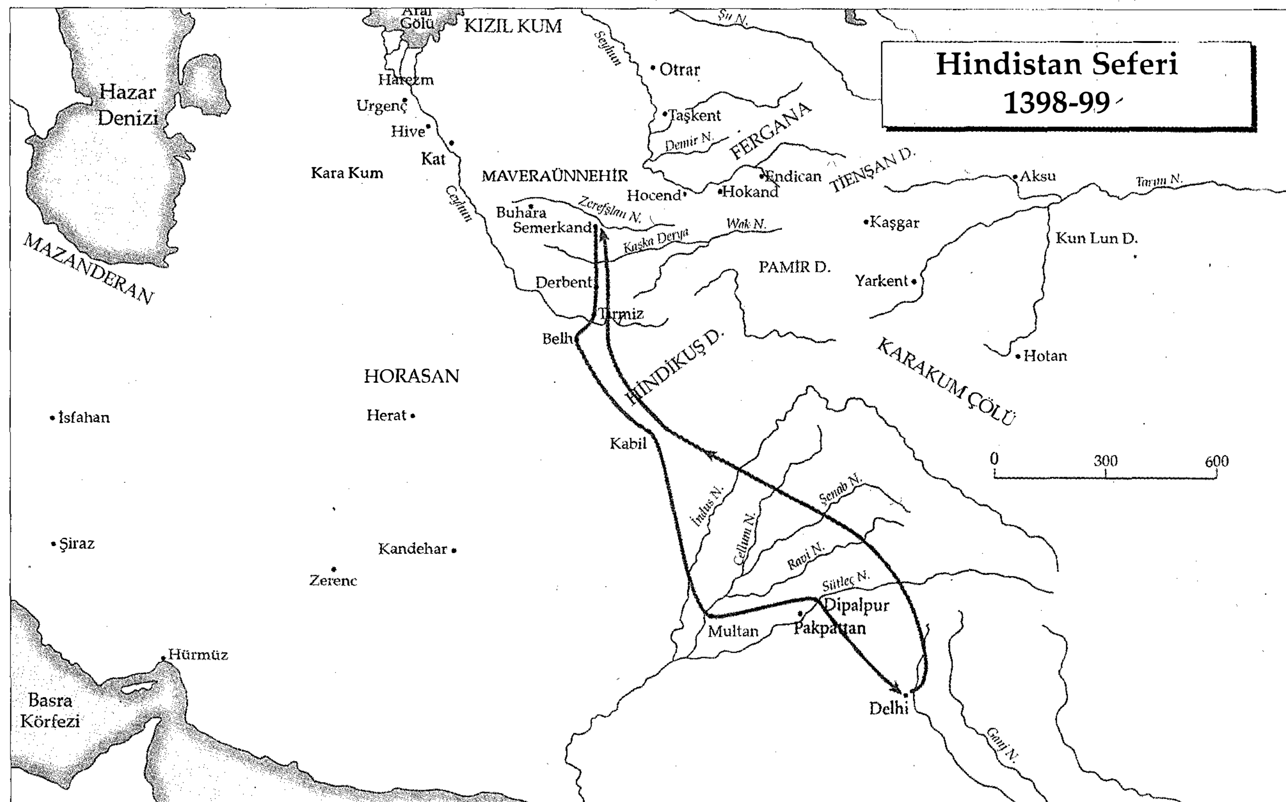
birlikte Toktamış'a karşı savaşmış olan Kıpçak beyleri İdigu ve Kutluk Oğlan'dan elçiler gelmişti. Bunlar, geçmişteki itaatsizliklerinden dolayı, yani söz vermiş oldukları gibi ordularını Timur'unkiyle birleştirmek yerine, "çölde, evsiz yurtsuz çapulcular gibi gezindikleri için" pişmanlık duyduklarını söylüyor, hoşgörülü hükümdarın, "inşallah bu kusur ve günahlarını bağışlayarak, üstlerine bir çizgi çekip unutacağını," umuyorlardı. Bir zamanlarki hasmı, Moğol hanı Hızır Hoca'dan da bir elçi gelmiş, Timur'a bağlılıklarını bildiriyordu.

Kabil'de kalışın en dikkate değer olayı, Şeyh Nureddin'in, iki yıl önce 1396'da tamamlanan Beş Yıllık İran Seferi'nde ele geçirilen ganimeti Timur'a sunması oldu. Yezdi, "beraberinde muazzam bir hazine getirdi," diye yazar, "çok sayıda paha biçilmez ziynet eşyası, avda kullanılan hayvanlar, avcı kuşlar, parslar, altın sikkeler, değerli taş kakılmış kemerler, sırma işli kaftanlar, rengârenk kumaşlar, silahlar ve her türlü harp gereci, altın eyerli Arap kısrakları, koca koca develer, birçok araba, binek eşeği, kayışları sırma ve gümüş işli âlâ üzengiler; şemsiyeler, gölgelikler, otağlar, çadırlar, kızıl ve diğer renklerde örtüler."

Yalnızca bu hazineyi kayda geçirmek –'yaza yaza parmakları uyuşmuş olan'– divan kâtiplerinin üç gününü, bunların tek tek Timur'un önünden geçirilmesi ise iki günlerini aldı. Ordunun maneviyatını yükseltmek için bu görkemli törenden daha isabetli bir şey bulunamazdı. Kendilerini bekleyen çarpışmaları düşündükçe dehşete garkolan bahadırlar, şimdi ganimet sevdasına düşmüşlerdi. O ana kadar, hükümdarın onları temin ettiği gibi, her şey tam olarak yolunda gitmişti. Büyük İskender'in bile dize getiremediği kâfir kabileler, ani ve kesin bir yenilgiye uğratılmışlardı. Bundan sonraki çarpışmalarda daha az başarı sağlayacaklarını düşünmeleri için ortada hiçbir neden yoktu. Dünyanın damını aşmışlardı. Yolculuğun en çetin kısmı atlatılmıştı.

* * *

Yirmi birinci yüzyılda Kabil, yüzlerce yıl süren savaşlar sonucu viraneye dönmüş bir kenttir; tarihi eserleri birer birer

Hindistan Seferi
1398-99
Aral Gölü
KIZIL KUM
Hazar Denizi
Harezm
Urgenç
Hive
Kat
Kara Kum
Seyhun
Otrar
Su N.
Taşkent
Demir N.
FERGANA
Endican
Hokand
Hocend
TİENŞAN D.
Aksu
Tarım N.
MAVERAÜNNEHİR
Ceyhun
Buhara
Semerkand
Zerefşan N.
Kaşka Derya
Wak N.
Kaşgar
Kun Lun D.
PAMİR D.
Yarkent
MAZANDERAN
Derbent
Tirmiz
Belh
HİNDİKUŞ D.
KARAKUM ÇÖLÜ
Hotan
HORASAN
İsfahan
Herat
Kabil
0
300
600
İndus N.
Cellum N.
Şenab N.
Ravi N.
Sütleç N.
Şiraz
Kandehar
Zerenc
Dipalpur
Multan
Pakpatan
Hürmüz
Basra Körfezi
Delhi
Gang N.

yağmalanmış, bombalarla havaya uçurulmuş, kurşun yağmuruna tutulmuş, kırılıp paramparça edilmiştir. Şimdiki zaman, geçmişi insafsızca silmiştir. Bu, bir metruk saraylar, harap edilmiş fabrikalar, tarumar olmuş park ve bahçeler, içi oyulmuş evler, yıkılmış kerpiç duvarlar, delik deşik olmuş yollar ve paramparça hayatlar kentidir. Her tarafta o bildik savaş kurbanları; başörtülü dullar, genç ve yaşlı dilenciler, kolu bacağı kesilmiş insanlar, işsizler, mayına çarpanlar, hastalar, yeterli beslenemeyen çocuklar, yoksul, onurlu babalar görülür; savaşın meddücezirinde karaya vurmuş birer enkaz gibidirler. Kabil, modern çağda Timur'un hışmına uğramış bir kent gibidir.

Tirmiz'deki hezimetten sonra, Pakistan yoluyla Afganistan'a geldim. Pek de başarılı bir ziyaret olmayacağını bile bile, Kabil Üniversitesi'nin altmışlı yıllarda yapılmış ve şimdi harap durumda bulunan kübist binalarının ıssız koridorlarını geçerek, Afganistan'ın tek Timur uzmanı, Profesör Abdülbaki'yi görmeye gittim; bu, yaşlıca, basık burunlu, dolgun dudaklı ve günün icabına uygun olarak beyaz sakallı bir adamdı.

Kendisine kentin Timur konusunda ifşa edebileceği ne gibi sırları olduğunu sorduğum zaman hazin bir biçimde gülümseyerek, "maalesef fazla bir şey bulamayacaksınız," diye cevap verdi. Eski Balar Hisar Kalesi, şimdi ziyaretçilere kapalı bir askeri üstü. Timur'un kentte diktirdiği az sayıdaki yapı çoktan yıkılmıştı.

Uğradığım hayal kırıklığı aşikârdı. Uzun bir sessizlik oldu.

Profesör nihayet, "aslında buradayken görmeniz gereken bir şey var," dedi. "Babür Bağları'na gidin. Timur'un en ünlü vârisi tarafından düzenlenmiştir. Türbesini de orada bulacaksınız."

Babür Bağları; on altıncı yüzyılda, Şer-i Derveze Dağı'nın batı yamaçlarındaki geniş bir dikdörtgen alan üzerine ekilip dikilmişti. Kentin görüp göreceği en büyük bahçecilik projesi olan bu bağlara bakıp, Timur'un olağanüstü kültürel mirasını hatırlamamak elde değildi. Kabil gibi bir kentin Timur'un en parlak döneminde nasıl bir yer olmuş olduğu hakkında değerli ipuçları veriyordu. Doğal süslemeler, bugün artık rastlanma-

yan bir incelik ve yetkinlikteydi; abidevi boyutları büyük bir uyumla birleştiren bir estetik harikasıydı.

1504'te fethettiği ve hükümdarlığının ilk başkenti yaptığı Kabil'i, Babür öyle bir tutkuyla sevmişti ki, öldüğü zaman bu bağlara gömülmeyi vasiyet etmişti. Timuroğulları'nın sonraki dönemlerine olağanüstü bir pencere açan hatıratının büyük bir kısmı, kentin tasvirlerine hasredilmişti. İklim son derece latifti. "Dünyada bu kadar hoş bir başka yer var mıdır, bilinmez. Kızgın sıcaklarda bile, insan geceleri sırtında kürk olmadan yatamıyor." Tabii bir de yörenin, 'keskinlikleriyle ünlü', 'baş döndürücü' şarapları vardı. Babasının dedesinin dedesinin dedesi cihangir gibi, Babür de içkiye düşkünlüğüyle az çok şöhret yapmış bir adamdı; bir gece neredeyse atının sırtında duramayacak kadar çok şarap devirdiğinden, neşeyle söz eder. "O kadar sarhoş olmuşum ki, ertesi gün bana, ordugâha elimizde meşalelerle ve atlarımızın dizginlerini koyuvermiş bir vaziyette girdiğimizi söyledikleri zaman, bunların hiçbirini hatırlayamadım."

Halis yerli şarapları yuvarlamadığı zamanlarda Babür, bir tür tabiat bilimleri uzmanıydı. Dağların eteklerinde otuz iki çeşit yabani lale cinsi saymış, içlerinde "çok miktarda üzüm, nar, kayısı, elma, ayva, armut, şeftali, erik, badem ve ceviz" yetişen bu bağ ve bahçelerin bolluk ve bereketine hayran kalmıştı. Portakal, limon, ravent, kavun ve şekerkamışı da bol miktarda yetişiyor, arı kovanlarından bal fışkırıyordu. Yakacak odun sıkıntısı yoktu. Kent, uzaktaki köylerin arasındaki vadiler ve dorukları karlı dağların etekleri kuş cıvıltılarıyla doluydu. "Sürüyle ve sayısız" bülbül, balıkçıl, yabanördeği, karatavuk, ardıçkuşu, güvercin, saksağan ve hepsinden daha göz alıcı, cennet kuşu turna vardı. Balıkçılar, çağıl çağıl akan Kabil Nehri'nin ve kollarının kıyılarında, "ağlarla veya suyun içinde çubuk ve sazlardan yapılmış tuzaklarla," balık avlıyorlardı. Babür, hatıratında, ata dedesinin ilgisini çekecek bir bölüm yazmıştı: "Kent, fevkalade canlı bir ticaret merkeziydi. Buraya her yıl, Hindistan'dan yedi, sekiz, on bin veya civarında atlı geliyor, ayrıca kervanlarla on, on beş veya yirmi bin civarında aile reisi; köle, beyaz patiska, akide, kelle

veya toz halinde şeker ve güzel kokulu bitki kökleri getiriyordu. Çoğu tüccar on koyup otuz kırk aldığı zaman hoşnut olmuyordu. Kabil'de; Horasan'dan, Rum'dan, Irak'tan ve Çin'den gelme her türlü mal bulunuyordu; Hindistan'ın ise zaten kendi pazarıydı."

Babür'ün saltanatı sırasında; Timur'un kendi başkentinde yaptığı gibi, kenti güzelleştirmek için Kabil'de yeni yeni bağlar, bahçeler, saraylar ve camiler dikilmişti. Geride bıraktığı Semerkand'ın anısına, Dörtlü Bahçe adını verdiği bir yükseltiyi ağaçlandırmıştı. Bunların içinde, Büyük Bahçe adı verilen birini, Timur'un torunu Uluğ Bey gasp etmişti. Babür ise burayı o zamanki sahibinden satın almış ve hatıratında epeyce yer vermişti. Dağlardan bir çağlayan iniyordu,

> *ve bu çağlayanın iki yakası yemyeşil, cıvıl cıvıl ve olağanüstü güzellikteydi. Suyu berrak mı berraktı; aynı zamanda o kadar soğuktu ki içerken buz koymaya gerek yoktu... Etraf ulu çınarlarla çevriliydi ve bunların gölgesinde oturmak çok hoş oluyordu... Bunların arasından suyu yıl boyunca kurumayan bir ırmak geçiyordu; akıntısı o kadar güçlüydü ki bir değirmenin çarkını çevirebilirdi. Yatağının değiştirilerek, dolambaçlı seyrinin düz bir hale getirilmesini buyurdum... Daha aşağıda Üç Aziz Dost adı verilen bir pınar var, bunun sağındaki, solundaki tümseklerde meşe ağaçları yetişmiş... Bu pınardan aşağıdaki düzlüklere inerken her tarafta çiçek açmaya başlamış erguvan ağaçları göze çarpıyor, bunlar ülkenin başka hiçbir yerinde yok... Dünyanın herhangi bir yerinde, buranın erguvan ağaçlarının çiçeğe kestiği zamanki hali kadar güzel bir yer varsa da, ben bilmiyorum.*

1977 gibi epeyce ileri bir tarihte, Afganistan'ın kültür mirası konusunda uzman olan Nancy Hatch Dupree, Babür Bağları'ndan övgüyle söz etmişti.

> *Girişte ilk göze çarpan, Emir Abdurrahman'ın (1880-1901) yaptırdığı büyüleyici bir yazlık köşk oluyor. Köşk, Moğolların en sevdiği ağaç olan çınarlarla gölgelendirilmiş. Sütunlu, zarif taraçadan aşağıya bakıldığında, setler halinde düzenlenmiş ve aralarına yer yer şadırvan*

ve pınarların serpiştirildiği bahçeler görülüyor. İçeride tavanlar, on dokuzuncu yüzyıl üslubunda yağlıboya resimlerle süslenmiş.

Yirmi yıl süren savaş, burayı tanınmayacak ölçüde değiştirmişti. Dupree'nin anlattığı bambaşka bir dünyaydı. Babür Bağları, gözle görülür bir biçimde yıkılmış bir kente bakan, dev bir yamaçtan başka bir şey değildi. Havan topları bahçeyi delik deşik etmiş, çiçek tarhlarının yerini bomba çukurları almıştı. Bir zamanlar kente doğru inen o bakımlı çimenler tümüyle ortadan kaybolmuştu. Çeşmeler kırılmış, yerlerinden sökülüp götürülmüştü. O dönemin ulu çınarları şimdi yanıp kömür olmuş gövdelerden ibaretti, yakacak olarak kullanılmak üzere kesilip yarılmışlardı.

Bana bağlarda Şükür adlı, otuz yaşlarında bir Afgan rehberlik ediyordu. Annesi ve babası, on altı yıl önce Kabil'deki bir roket saldırısında öldükten sonra, kendisi Pakistan'a kaçmıştı. Ailesiyle birlikte bu bağlara sık sık gezmeye geldiklerini, fakat annesi babası öldükten sonra bir daha başkente dönmediğini söyledi. Babür Bağları'na verilen zararı görmek, onu derinden sarsmıştı. Etrafımızdaki harabeye baktıkça gözleri yaşla doldu. Kömürleşmiş bir ağaç gövdesini işaretle, "burada o kadar çok çınar ağacı vardı ki," dedi. "Tarhlar çiçekle doluydu, her taraf çayır, çimendi. İkindiüstleri ve hafta sonları aileler buraya piknik yapmaya gelirlerdi. Öyle güzel bir yerdi ki. Şimdi tamamen yok olmuş. Savaş her şeyi bitirmiş."

Çırılçıplak yamaca tırmanıp, Moğol hükümdarı Şah Cihan'ın 1646'da yaptırdığı, fena halde tahrip olmuş bir caminin yanında yer alan Babür'ün kabrine çıktık. Bunun da yanında, atlama tahtası kırılmış, boş bir yüzme havuzu vardı. Yetmişli yıllarda Nancy Dupree'nin "büyüleyici" olarak betimlediği köşk, savaşın yol açtığı tahribata yenik düşmüştü.

Kabir, biraz yükseltilmiş bir zemin üzerinde yer alan ve serseri kurşunlarla bereli, yalın bir mermer lahitti. Üstünde şunlar yazıyordu:

Bu melekler diyarına, bu cennet katına; Fatih Zahirüddün Muhammed Babür'ün bu nurlu bahçesindeki mübarek türbesine, ancak bu kadar

güzel bir cami, bu kadar asil bir mezar yakışır; ermişlerin, meleklerin duası üstüne yağsın; Allah rahmet eylesin; mekânı cennet olsun.[50]

Babür gömüleceği yeri iyi seçmişti. Kent en güzel buradan görünüyordu. Fakat savaş bu resmi epeyce hırpalamıştı; gökyüzüne yükselen binaların çoğu tamiri kabil olmayan, çürümüş birer iskeletten ibaretti. Bulunduğumuz yerin çok altındaki düzlükte Habibiye Lisesi'nin roket ateşinden harap olmuş kaskatı silueti seçiliyordu; o kadar çok atışa maruz kalmıştı ki, adeta beton bir kalbura dönmüştü. Daha ötede, 1923'te Kral Amanullah Han adına inşa edilen Darülaman Sarayı'nın, savaşın çarpıttığı dış hatları görünüyordu. Tüm bunlara rağmen Kabil, doğal güzelliğini korumayı başarmıştı. Gökyüzü pervasızca maviydi; hemen altında, kentin etrafını anfiteatr gibi saran dağlardan yukarıya doğru ince bir sis kalkıyordu. Yakın zamana kadar burada kıyasıya çarpışmalar olmuştu, ama yer yer fışkıran yeşillikler, bağ ve bahçelerin bu saldırıları savuşturduğunu gösteriyordu. Ve Kabil kurulalı beri geçen 2500 yıl boyunca yaptığı gibi, Kabil Nehri, kentin içinden nazlı nazlı kıvrılarak akıyordu.

Babür, mezarının üstünün hiçbir şeyle kapatılmamasını, böylelikle yağmurun üstüne yağıp güneşin üstüne doğmasını istemişti. Afgan asıllı karısı Bibi Mübarek (Mübarek Kadın) Yusufzay, mezarını Agra'dan Kabil'e getirttikten uzun bir süre sonra bu vasiyete uyuldu. Fakat Nadir Şah'ın saltanatı döneminde (1929-1933), mezarı hava şartlarına karşı korumak için üstüne bir mermer lahit ve bir çatı konuldu. İşin tuhafı şu ki, yakın zamandaki çarpışmalar Babür'ün son vasiyetinin yerine gelmesine yardımcı oldu. Füze ateşi çatının büyük bir kısmını uçurdu, o kadar ki şu an çatıdaki dikdörtgenlerin çoğunun içinde çini değil, gökyüzü görünmektedir. Belki bu böyle bir dâhiye yakışmayacak kadar uygunsuz bir anıttı, ama hiç değilse hâlâ yerinde duruyordu.

50 Bir başka kitabeye göre: "937 yılının, 6 cemaziyelevvelinde (26 Aralık 1530), hükümdar kendi eseri olan Şarbağ'dayken (Agra yakınında bir bağ), ciddi bir biçimde hastalanarak bu fani dünyaya veda etti. Sahip olduğu sekiz temel meziyeti saymak yeterlidir: isabetli karar verme, soylu emeller gütme, zafer kazanma, devleti yönetme, halkını zengin etme, Allah'ın kullarını hoşgörüyle idare etme, askerlerinin kalbini kazanma yeteneği ve adalet aşkı."

Şükür yavaşça, "bunu yapanların tarihimize zerre kadar saygısı yok," dedi. "Bunlar makbul adam değiller. İşleri, güçleri yıkmak, yağmalamak. Başka bildikleri yok."

Onun esefle hatırladığı, Timur'un ordularının yaptığından altı yüzyıl sonra girişilen bu yıkım ve yağma olaylarını dinlerken, hatırıma İbn Battûta'nın Kabil tasviri geldi. Dünya üzerinde yaptığı destansı seyahatlerin birinde, 1332'de buradan geçmişti. Bugün olduğu gibi, o gün de gündem yıkım ve yağma üzerineydi. "Kabil, bir zamanlar büyük bir kentti, ama şimdi çoğu yeri harabeye dönmüş," diye yazmıştı.[51]

* * *

Kabil'de kendine sunulan muhteşem hazineyi tetkik işini tamamladıktan sonra Timur, ordusuna üç ayrı tümen halinde güneye doğru yürüme emrini verdi. 1388'de, babası Soyurgatmış'ın ölümünden sonra, Timur'un tahta çıkardığı kukla han

51 2004 yılının yazında, Kabil'e yaptığım yolculuk nispeten daha az sıkıntılıydı. Taliban'ın 2001'in sonunda çekilmesiyle birlikte, başkent yeniden toparlanmaya başlamıştı; tabii bunda Sivil Toplum Örgütleri'nin ve Birleşmiş Milletler'e ait çeşitli birimlerin katkısı büyüktü; otuz üç ülke askerlerinin teşkil ettiği 5.500 kişilik Uluslararası Barış Gücü de cabasıydı. Savaşın yol açtığı tahribatı gidermek konusunda yoğun çabalara girildi ve Babür Bağları da, bu barış içinde gelişme ortamından nasibini alan yerler arasına girdi. Ağa Han Kültür Vakfı'nın himayesinde yürütülen 3 milyon dolarlık bir restorasyon programı çerçevesinde, bağlar yeniden hayata geçiriliyordu. Dört yıl önceki eğimli, çorak toprak, şimdi yeşermiş ve yeşermeye de devam ediyordu. Beş yüz ağaç dikilmişti –çınar, kayısı, elma, dut, incir, ceviz , nar– ve 1.500 ağaç da 2005'te dikilecekti; bunların içinde selvi, alıç, gül, yasemin ve Babür'ün ilk defa Kabil'in kuzeyinden getirttiği söylenen kuşkirazı da vardı. Ağa Han Vakfı hesabına çalışan mimar Ratish Nanda, "amaç bağı özgün yapısına uygun olarak restore etmek," dedi. "Babür bu bağların üstüne titrerdi. Hindistan'dayken bile valiye onlara iyi bakması için sürekli haber gönderir, son derece ayrıntılı talimat verirdi."
Bağların, son yirmi yılın büyük bir kısmında birbiriyle savaşan tarafların ateş hattı üzerinde bulunmuş olması restorasyon çalışmalarını sıkıntıya sokuyordu. Her taraf savaş kalıntısıyla doluydu. Nanda'nın ekibi yalnızca bir ayda, topraktan otuz güdümlü füze bombası ve on üç top mermisi kovanı çıkarmıştı. Hiç kimse, yapılan restorasyon çalışmasının ne kadar dayanacağı konusunda bir tahminde bulunamıyordu. Nanda, "ümidimiz, 2006'da proje bittiği zaman, yerli halkın buna sahip çıkmasıdır, fakat içimde hep bir endişe var," diye konuştu. Afganistan'da barışa asla güvenilmez. Birçok kimse, Uluslarası Barış Gücü olmazsa, ülkenin tekrar bir felakete sürükleneceğinden korkmaktadır.

Sultan Mahmud, Delhi'ye giden sol kanadın komutasındaydı. Süleyman Şah, öncü kuvvetlerin başına geçmiş, bu zorlu arazide orduya yol gösteriyordu. Timur ise, bugün Pakistan'ın Pencap eyaletinde olan kutsal kent Multan'ın kuşatmasından sorumlu torunu Pir Muhammed'le buluşmak için güneye yöneldi.

Hükümdar Eylül ayına kadar İndüs Nehri'ne ulaşmıştı; Yezdi, Harezm sultanı Celâleddin'in tam bu noktadan yüzerek Cengiz Han'dan kaçtığını yazar. Bir köprü daha kuruldu ve ordu iki gün içinde bu azgın nehri geçti. Fakat ileride onları daha başka engeller bekliyordu: önce Jhelum, hemen ardında Şenap ve Ravi ırmakları vardı. Delhi yolunda karşılarına çıkacak bu doğal engeller konusunda endişeli olan emirler daha önce Timur'u uyarmaya çalışmışlardı. Fakat işte hiçbirinin aşılamayacak nitelikte olmadığı ortaya çıkmıştı. Ordu yolunda ilerliyordu.

Timur, Ekim ayında Pir Muhammed'le buluşmak üzere Sütlec Nehri'nde mola verdi. Evliyalar kenti Multan, Tatar istilacılara yenik düşmeden önce şiddetle direnmişti. Altı ay süren kuşatma sonucu, kentte koşullar dayanılmaz bir hâl almıştı. Yezdi, "yiyecek kıtlığı o raddeye gelmişti ki yerli halk, bir sürü murdar şey, hatta ölü eti dahi yemek zorunda kalmıştı," diye yazar. Şehir surlarının dışında, Pir Muhammed'in adamlarının durumu da bundan daha parlak değildi. Hastalıktan atların çoğu telef olmuş, bu durum karşısında yeni fethedilen yerlerin başında bulunanlar isyanda gecikmemişlerdi. Fakat Timur'un yaklaşmakta olduğunu haber alır almaz, akıllarını başlarına toplayıp alelacele kaçmışlardı. Dedesi, Pir Muhammed'i düşmanı bastırmış olmasından dolayı kutladı. Mükâfatı, otuz bin yeni at ve sağ kanadın kumandası oldu.

Delhi'ye doğru ilerleyen Timur, Pencap'tan geçerek önüne çıkan her şeyi yerle bir etti. Hele de torununa isyan edenlere karşı intikamı çok acı oldu. Fatih kılıçtan geçirerek ve yakıp yıkarak yaklaştıkça, dehşete gark olan kent ve kasabalar önü sıra birer birer boşalıyordu. Batnir'de, Dipalpur ve Pakpattan'dan gelen mülteciler Timur'un ordusu üstlerine çullandığında şehir surları önünde yığılmışlardı. Nafile yere kaçmaya uğraştılar. Katliamdan kurtulanlar, fena halde hırpalanıp esir alındı. Saray

kayıtlarına göre, kıyım öyle şiddetliydi ki, şehir çürüyen cesetlerin kokusundan geçilmiyordu.

Aralık geldiğinde, Timur hücuma hazırdı. Delhi yolu üstündeki her şey ona yenik düşmüştü. Geriye yalnızca, en büyük ödülü almak kalıyordu. Kentin kuzeyindeki Loni'de ordugâh kurdu ve Cumna Nehri'nin üstündeki bir yükseltiden araziyi gözden geçirdi. "Çeşitli zanaatlarda uzmanlaşmış ustaların toplandığı; tüccarların mesken tuttuğu ve bir değerli taş ve parfüm madeni olan büyük kent" Delhi, gayet davetkâr bir biçimde önlerinde uzanıyordu. Her ne kadar içten içe bölünmüş ve tehlikeli bir biçimde zayıflamış da olsa, şehir surlarının ardında on bin atlı, yirmi ila kırk bin arası piyade gücü ve savaş donanımlı 120 fil bulunuyordu.

İlk çarpışma, Sultan Mahmud Han'dan aldığı yetkiyle Delhi'yi yöneten Malu Han'ın, Timur'un yedi yüz atlı keşif koluna saldırmasıyla başladı. Tatarlar Hintlilere karşı koymayı başarıp sağ salim ordugâha döndüler, fakat bu karşılaşma önemli sonuçlar doğurdu. Öncelikle, aralarında geçen basit bir kapışmadan ibaret bile olsa, Timur Malu'yu çarpışmaya kışkırtabilmişti. Bu hayra alametti. Aylarca sürüncemede kalan Multan kuşatmasının ardından Timur, Delhi'yi mümkün olduğunca çabuk ele geçirmeye kararlıydı. Kent, açlığa yenilip teslim olana kadar oturup beklemek zorunda kalmak istemiyordu. En iyisi, Malu'yu kışkırtarak bir çarpışma içine sokmak ve bir an önce bu işi bir sonuca bağlamaktı. İkincisi; Delhi yolu boyunca esir alınmış yüz bin Hintli, Tatarların karşısına ne zaman bir güç çıksa, yeri göğü inleterek onlardan yana olduklarını belirtiyorlardı. Bu, azat olma umudundan kaynaklanan öyle şiddetli bir tepkiydi ki Timur, artçı birliklerinde bir kargaşa yaratmasından korkarak, bunların hepsinin oracıkta ve tamamen katledilmesini buyurdu. Emre riayet etmemenin cezası ölümdü. Timur'un ordusuyla birlikte gelen din adamları bile cellatlığa zorlandı; bunlar, gözyaşları içinde fakat soğukkanlılıkla bu masum erkek ve kadınları ölüme yolladılar. On dokuzuncu yüzyıl tarihçisi Sir Malcolm Price, "insanlık tarihinde böyle hunharca ve soğukkanlı bir vahşet örneği daha yoktur," diye yazar, "fakat ne tuhaftır ki, bunu yapan kişiyi, tarihçiler ve şairler bir yarı tanrı

mertebesine yükseltmişler; hatta bazıları bununla yetinmeyerek onu, hiç şüphesiz sahip olduğu cesaretinden, siyaset ve savaş sanatındaki ustalığından, dahası merhametinden ve adaletinden ötürü göklere çıkarmışlardır."

Esirlerin beklenmedik bir anda, böyle kasaplık hayvan gibi doğranması, belki de ordu saflarındaki tedirginliğin artmasına yol açmıştı. Askerlerin yüreğinde büyük bir korku olduğuna hiç kuşku yoktu. Onları en çok endişelendiren şu korkunç Hint filleriydi; bunlar hakkında Semerkand'dayken ürkünç hikâyeler duymuşlar ve açılış niteliğindeki çarpışmada bunlarla karşılaşmışlardı. Filler kalın bir zırhla kaplıydılar; sırtlarındaki ahşap kulelerde ateş atıcılar, okçular, Tatar yayı kullanan savaşçılar barındırıyorlardı ve hortumlarının iki yanındaki uzun dişlerine asılı palaların zehirli olduğu rivayet ediliyordu; bunların hepsi dehşet veren unsurlardı. Fillere ne ok ne de mızrak işliyordu.

On altıncı yüzyıl tarihçisi Handmir, "baştan ayağı çelikle donatılmış bu sıra sıra canavarlar, komutanların iflahını kesiyordu," diye yazar. "Daha önce fillerle hiç cenk etmedikleri ve bu acayip hayvanların gerek görünümleri gerek hareketleri hakkında fevkalade mübalağalı hikâyeler duydukları için yüreklerini korku sarmış, bunlarla başa çıkılamayacağına inanmışlardı; en soylu, en yiğit savaşçıların bile bu konudaki endişeleri öyle bir noktaya varmıştı ki Sahibkıran hazretleri (Timur), herkesin yerini tayin ederken seçkin ve kıdemli kurmaylarına nereye konulmak istediklerini sorduğunda, bunlardan, 'kadınların yanına,' cevabını almıştı." Timur'un liderlik vasfı ve taktik yeteneği bir kez daha sınavdan geçiyordu. Fillerle baş etmenin bir yolu bulunmalıydı.

Timur mevzilerini korumak için askerlerine derin siperler kazmalarını ve bunları istihkâmlarla takviye etmelerini buyurdu. Sonra, domuzayakları –üç uçlu demir kazıklar– yaptırıp bunları fillerin yoluna serdirdi. Mandalar boyunlarından ve ayaklarından sırımlarla birbirine bağlanıp siperlerin önüne dizildi. Develer de sırtlarına odun ve kuru ot yüklenerek birbirlerine tutturuldu. Okçulara filleri süren, korunmasız *mahut*ları hedef almaları söylenildi.

Bu hazırlıklar sona erdikten sonra, gözler saray müneccimlerine çevrildi. Savaşa girmeden önce, bunların yıldız kümelerine bakıp, şans getiren bir konumda olup olmadıklarını bildirmeleri âdettendi. Fillerin korkusundan mı, yoksa dünyevi olmayan başka endişelerden mi bilinmez; bu kez müneccim Timur'un zamanlaması konusunda rahatsızlıklarını dile getirdiler. Fakat bir faydası olmadı. Yıldızlara ve Bahtına Hükmeden İmparator, ilk defa ne yıldızların ne de göklerin umurunda olmadığını ilan etti. Korkudan pısmış olan müneccim paylandı. Timur, onların vereceği olumlu veya olumsuz hükmü bekleyecek değildi.

Herkesin duyabileceği bir biçimde, Kuran'ın kendisine getirilmesini emretti. Açılan bölüm, tam da duruma uygun olarak, bir kavmin güçlü bir düşmanın azmiyle nasıl ortadan kaldırıldığına ilişkindi. Hint Seferinin Farsça Günlüğü adlı özgün eserin yazarı, Gıyaseddin Ali'ye göre Timur, Yunus suresinden ayetler okumuştu (24, 26, 27):

> *Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Nihayet yeryüzü ziynetini takınıp, rengârenk süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada, bir gece veya gündüz ona afetimiz gelir de onu sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılarak biçilmiş bir hale getiririz... Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara leke bulaşır ne de horluk gelir. İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedi kalacaklardır. Kötülük yapanlara gelince, kötülüğün cezası misli iledir. Onları zillet kaplayacaktır. Onları Allah'a karşı koruyacak hiç kimse yoktur. Onların yüzleri sanki karanlık geceden bir parçaya bürünmüştür. İşte onlar da cehennem ehlidir. Onlar orada ebedi kalacaklardır.*

Bu güzel haber ordunun safları arasında dalga dalga yayıldı. Demek ki yıldızların onay vermediği işin Kuran'da yeri vardı. Bir kez daha Allah'ın dediği olacaktı. Ellerini uzattıkları gibi Delhi'yi alacaklardı.

* * *

17 Aralık 1398'de, Malu'nun ve Sultan Mahmud'un orduları, bulutlu, kapalı bir göğün altında savaşmak üzere Delhi kapılarından çıktılar. Hintli birlikler sıra sıra dizilmiş, filleri ortalarına almışlardı; her fil sırtında tepeden tırnağa silahlı, öldürücü bir asker gücü taşıyordu. İki taraf da, o zamanlar Müslüman askerlerin geleneksel ordu düzeni olan, sağ ve sol kanatlara; bir merkez, bir de öncü kuvvetlere ayrılmıştı.

Timur, savaş alanına bakan yüksekçe bir tepede mevzilenmişti. Çarpışmanın başlamasına dakikalar kala, yaklaşan kan dökümünden düşman tarafların ordularının sinirleri yay gibi gerilmişken, hükümdar her zaman yaptığı gibi, atından indi; yere kapanıp secdeye durarak Allah'a yalvardı. O elinden geleni yapmıştı. Gerisi yüce Rabb'ine kalmıştı.

Yezdi, "o güne kadar böyle şiddetli çarpışma görülmemişti," diye yazar. "Askerlerin hışmı hiç bu kadar korkunç olmamış, böyle tüyler ürpertici bir gümbürtü daha önce duyulmamıştı; ziller, davullar, dümbelekler, borazanlar, fillerin sırtında güm güm dövülen sarı bakırdan nekkareler, Hintlilerin çaldığı çıngıraklar, bahadırların naraları, yeri göğü inletiyordu." Bu kaba, ahenksiz sesler arasında, gökler karardı ve Timur'un okçuları Hintlilerin sağ kanadına doğru yaylarını boşaltmaya başladılar. Malu ve Sultan Mahmud sol kanatlarını ve öncü birliklerini Tatarların sağ kanadı üstüne saldılar, fakat müthiş bir manevrayla Timur'un öncü birlikleri onları yandan ve arkadan ablukaya aldı. İlk hücumlarında birkaç yüz asker kaybeden Hintlilerde bozgun baş gösterdi. Timur, ilk anda üstünlüğü ele geçirmişti.

Sol kanatlarının bozulan saflarının ricat ettiğini gören Malu ve Sultan Mahmud, önceden belirledikleri işareti verdiler. Cenkçi filler, sıkışık düzen içinde öne doğru güm güm yürümeye başlayınca, yer gök sarsıldı; sırtlarındaki minyatür kuleler içinde, ağır savaş donanımlı askerler hücuma hazır bir durumdaydılar. Bu zırhlı canavarlar, Tatar saflarına doğru ağır adımlarla yaklaştıkça, askerler dehşetle irkiliyorlardı. Kendilerine verilen talimat uyarınca, oklarını *mahut*ların üstüne yağdırmışlardı, ama filler gene de ilerliyordu.

Bulunduğu noktadan Timur, fillerin adamları arasında yarattığı sarsıntıyı görüyordu. Bu uzakdoğulu canavarlarla nasıl

başaçıkılacağı konusunda önceden hazırlık yapmıştı. Şimdi bunları ortaya koyma zamanıydı. Emirler, arkaları odun ve kuru ot yüklü develerin öne sürülmeleri emrini verdi. Filler daha yakına geldiklerinde, bu yükler tutuşturuldu ve neye uğradıklarını şaşıran develer, deli gibi öne atıldılar. Filler bir anda yanan ve böğüren develerin hücumuna uğramıştı. Tepkileri içgüdüseldi. Dehşet içinde tersyüzü dönüp, boylu boyunca kendi birliklerinin üstüne saldırdılar; çiğniyor, eziyor, ayaklarına çakılan o korkunç kazıkların acısıyla Hint saflarını darmadağın ediyorlardı. Handmir, "sağ ve soldaki Hintli birlikler gölgeler gibi yere seriliyordu," diye yazar. "Hintlilerin kafaları zerre kadar kalmıştı; ağaçtan düşürülen Hindistan cevizleri gibiydiler."

Yiğit Pir Muhammed, sağ kanadın başında saldırdı; çok geçmeden Hintliler tekmil halde ricata başladı; Delhi'nin şehir surları ardına sığınmaya çalışırken hunharca doğrandılar. Timur'un on beş yaşındaki küçük torunu Halil, büyük kahramanlık göstererek fillerden birine üstündekilerle birlikte hâkim oldu ve onu sürüyüp dedesine armağan olarak götürdü. Timur genç delikanlının bu yiğitliğinden öylesine etkilendi ki ona oracıkta Sultan unvanını verdi. On altıncı yüzyıl Müslüman tarihçisi Ferişte, Hintlilerin Delhi savunmasını, onları hor gören bir dille anlatır: "Hintliler, çok kısa bir müddet içinde tam bir bozguna uğramış; ülkelerini, canlarını ve mallarını kurtarmak için bir tek cesur girişimde bulunmamışlardı."

Savaş sona ermişti. Hint seferinin günlüğünü tutan Gıyaseddin Ali, "zafer ve galibiyet güneşi, doğudan, haşmetmeaplarının sancakları üstünden yükseliyor; bir saadet girdabı, düşmanın gözünü talihsizlik tozuna bürüyordu," diye yazar. "Ortalıkta yığınla ceset vardı; o kadar ki savaş alanı, arasından kanlı nehirlerin aktığı, karanlık bir dağı andırıyordu."

Timur'un Tatarları en büyük zaferlerinden birini kazanmışlardı. Hem Cengiz Han'dan hem İskender'den baskın çıkmışlardı; dünyanın en zorlu dağlarını aşmışlar; nehirlerden, çöllerden geçmişler ve dünyanın en zengin kentlerinden birini dize getirmişlerdi. Birbirine düşmüş yöneticiler, onu kuzeyden gelen istilacılara karşı koruyamamışlardı. Kentin gizli hazineleri şimdi onları bekliyordu.

* * *

Savaş alanı arkasında tütedursun, Timur yavaş yavaş savaşın şerrinden barışın hazlarına geçiyordu. Çarpışmanın ertesi günü muzaffer bir biçimde Delhi'ye girdi. Sancağı şehir surlarının üstüne dikildi ve tantanalı otağı, katları açılarak kuruldu. Şerifler, kadılar, saray görevlileri, ilim ve irfan erbabı tir tir titreyerek buradan içeri giriyorlar, Delhi'nin resmen teslim olduğunu kabulle canlarına kıyılmamasını diliyorlardı; çünkü Malu ve Sultan Mahmud onları fatihin insafına terk edip kaçmışlardı. Hükümdar ellerini ayaklarını bağlayan bir fidye karşılığında bunların hayatlarını bağışlarken, tatlı bir müziğin nağmeleri işitiliyordu.

Bu ne doyumsuz bir zafer olmalıydı; sağ kalan yüze yakın fil, birer birer huzuruna çıkarılıp önünde diz çöktürülüyor, böğüre böğüre hükümdarı selamlamaları sağlanıyordu. Delhi'nin yeni hâkimine saygılarını sunduktan sonra; Tebriz, Şiraz ve Herat'a, Erzincan beyi Mutahharten'e ve Şirvan beyi Şeyh İbrahim gibi, hükümdarlığın uzak diyarlarındaki sultanlara ve beylere gönderiliyorlardı. Yanları sıra haberciler gidiyor, onlar bu müthiş zaferi hükümdarlığın dört bir yanına duyururlarken Delhi'nin camilerindeki Cuma hutbelerinde Timur'un adı haykırılıyordu.

Bu keyifli işler tamamlandıktan sonra sıra, kentin hazinelerinin dökümünü yapmaya –ve bunları kaldırmaya– geldi. Timur'un adamları Delhi'nin yerli halkından para ve mal toplamakla meşguldüler. Bu aşamada hiçbir sıkıntı belirtisi yoktu. Kent sorunsuz bir biçimde teslim olmuş, ödenecek fidye konusunda anlaşmaya varılmıştı. Mamafih pek de hayra olmayan bir hareketlilik vardı. Savaştan sonraki günlerde Delhi'ye giren asker sayısında hızlı bir artış olmuştu. Bunların kimisi, hayatları bağışlanan Delhi halkını, dışarıdan gelip buraya sığınmaya çalışan ve bu haktan yararlanmaması kararlaştırılan kimselerden ayırmakla görevliydiler. Diğerleri ise ev ve diğer mülk sahiplerinin ne kadar fidye ödeyeceğini tayinle meşguldüler. Handmir'in ifadesine göre, birkaç bin asker de orduya şeker ve mısır temin etmek üzere, şehir surlarından içeriye girmiş bulunuyordu.

Kente izinsiz girmiş olanlar da vardı. Bunlar ya merak saikiyle, ya cinsel ihtiyaçlarını tatmin, ya da talan amacıyla gelmişlerdi. Saraylı kadınların yeni fethedilen kentte bir gezinti yapmak istedikleri bildirilince, kapılar açılmış ve bir daha saatlerce sürgülenmemişti. Delhi'nin içindeki Tatar sayısı tekrar kabarmıştı. Yezdi'ye göre, bu tarihte kente on beş bine yakın asker girmişti.

İşte bu sırada meydana gelen bir dizi olaya tam olarak neyin yol açtığı bilinmez, ama olup bitenler, yüzlerce yıl sonra dahi Hintlilerin hafızasından silinmeyecekti. Belki yerli halkta infial uyandıran, bir tek ırza tecavüz veya cinayet vakası olmuştu. Belki de malından olmak istemeyen bir kafası kızmış Hintliyle, bir azgın Tatar arasında çıkan anlaşmazlık, dizginlenmeye çalışılan kıyımı zincirinden boşandırmıştı. Sebep her ne idiyse, bunu izleyen katliam Timur'un ölçülerine göre dahi korkunç oldu. Hintlilerin gösterdiği yetersiz direnişi hakir sözlerle dile getiren Ferişte, ateşlere yanıp, kılıçlara gelen dehşet içindeki kenti şöyle anlatır.

> *Ailelerinin yüz kızartıcı muamelelere maruz kaldığını ve sahip oldukları her şeyin askerler tarafından gasp edildiğini gören Hintliler; töreleri gereği, önce evlerini yakıp aile bireylerini öldürdüler ve ardından düşmanlarının üstüne yürüdüler. Bu öyle bir katliama yol açtı ki kimi sokaklar üst üste yığılı cesetlerden geçilmez oldu; Moğol ordusu, şehir kapılarını yıkarak fırtına gibi kente girdi; ondan sonra olanlar tarife, akla, hayale sığmaz. Hintlilerin nafile cesareti sonunda kendi kanlarında boğuldu; silahlarını bırakıp kurbanlık koyun gibi katliama boyun eğdiler... Kentteki Hintli sayısı, askerlere kıyasla on misli fazlaydı; eğer onlarda ruh olsaydı, elleri kolları ganimetle yüklü ve kentin bilumum yerlerindeki evlerde ve sokaklarda dağınık bir halde bulunan Moğolları alt etmeleri hiç de zor olmazdı.*

Tatarlar sokak sokak ilerliyor, eski kentin merkezindeki ulucamiye sığınmak üzere önleri sıra kaçan Hintlileri kovalıyorlardı. Timur'un iki emiri, beş yüz askerli bir kolla birlikte camiden içeriye dalıp, "kâfirlerin ruhlarını cehennem kuyularına yolladılar; kellelerinden kuleler ördüler ve cesetlerini kurda kuşa

yem ettiler. Böyle bir kıyım o güne kadar ne duyulmuş ne de görülmüştü." Katliam üç gün sürdü. Yezdi, bunun suçunu yerli halkın "densizliğine ve kendini bilmezliğine" yükler. Saray tarihçisi olarak zaten kendisinden başka türlüsü beklenemezdi. Delhi'de olanların özgün bir günlüğünü tutan Gıyaseddin Ali, Tatar askerlerin, "aç kurtların koyun sürülerine daldığı, kartalların kendilerinden zayıf kuşları avladığı gibi" kentte kol gezdiklerini yazar.

Bu büyük yangına hangi kıvılcım yol açtı, bilinmez, ama hazineler ve mis kokulu esanslar kenti, şimdi cehenneme dönmüş, her yerine kan ve çürüyen ceset kokusu sinmişti. Tarihçeler, bu müthiş zaferi kutlamak için kent dışındaki otağında verdiği muhteşem şölende, haremindeki kadınlarla sefahat eden Timur'un, bu katliamdan haberi olmadığını kaydeder. Kentteki emirler, başkaldırmış ahaliyi hunharca –ve başarısız bir biçimde– bastırmaya çalışırken, herhalde içlerinden hiçbiri bu haberle hükümdarın keyfini ve rahatını kaçırınaya cesaret edememişti. Mamafih bu ifadelere kuşkuyla bakmak gerekir, çünkü Timur hiçbir zaman kendini kapıp koyuveren bir adam değildi. Delhi'nin şehir surlarının gerisinde olup bitenlerden haberi olmadığı iddiası bir hayli su götürür. Birçok başka kaynakta, ordusundaki disiplin göklere çıkarılmış, bunu bozanların ölümle cezalandırıldığı kaydedilmiştir. Resmen izin verilmeyen hallerde, yağma ve talan ağır bir suçtu. Bunun böyle olduğunu bile bile, askerlerin hükümdarın haberinin olmadığı işlere kalkışmak acaba hadleri miydi?

Timur'un izni olsun olmasın, Tatarlar Delhi'nin sandıklarına dalmışlardı. Bunların içlerindeki servet, ihtişamıyla onları sersemletmişti. Altın ve gümüşün haddi hesabı yoktu; mücevharatın, incinin, mercanın, sikkelerin, değerli taşların, halis kumaşların da öyle; o kadar ki Yezdi'nin ifadesine göre, bunlar hiçbir tarife sığmazdı. Dahası, savaşın beylik ganimeti olarak sayısız köle alınmıştı – bunlar, Delhi'nin yerli ahalisinden kadın ve erkeklerdi, tutuldukları gibi boyunduruğa vurulmuşlardı. Tatarların çoğu kentten yüz elli esirle çıkıyordu, içlerinden en yoksulları en az yirmi tane ele geçirmişti.

Timur Delhi'de iki hafta kalarak, huzuruna çıkıp teslimi-

yetlerini bildiren Hint prenslerini kabul etti ve bunların sunduğu armağanları gittikçe uzayan hazine katarına ekledi. Delhi'nin yetenekleriyle ün salmış zanaatçıları ve taş ustaları Semerkand'a götürülmek üzere zincire vuruldu. Tarihi kayıtlar, Timur'un en çok hoşuna giden bir hediye üzerinde dururlar; bu, yıllarca Hintli sultanların salonlarını süslemiş olan bir çift beyaz papağandı.

Derken, hiç beklenmedik bir anda hükümdar geri dönüş emrini verdi. Seyyidler hanedanının kurucusu ve peygamber soyundan geldiğini iddia eden Hızır Han adlı bir bey, alelacele, Timur'un temsilcisi olarak bugün Pencap ve Yukarı Sind[52] olarak bilinen yerlerin başına getirildi. Tarihin de onun en büyük kusurlarından biri olarak kaydetmiş olduğu gibi, Timur'un hükümdarlık idaresinde pek gözü yoktu, aklı fikri fetihteydi.

Ganimetle tepeleme yüklü olan ordunun kuzey yolculuğu ağır aksak ilerliyordu; bazen günde beş altı kilometrede kaldıkları oluyordu. Timur'un ilk durduğu yerlerden biri, Sultan Firuz Şah'ın Cumna Nehri kıyısında yaptırdığı, ünlü mermer cami oldu; Semerkand'da yaptırdığı ulucami için ilham almış olabileceği bu yerde, hükümdar namaza durarak son kazandığı başarı için Allah'a şükretti.

Fakat bu pek de sıkıntısız bir geri dönüş değildi. Tatarları bekleyen başka çarpışmalar vardı, çünkü cihat henüz sona ermemişti. Daha öldürülecek veya Hak dinine döndürülecek çok kâfir vardı. Ordu önce kuzeydoğuya doğru bir kavis çizerek, Mirad Kalesi'ni yağma etti ve ardından Ganj Nehri'ne ulaşarak burada kırk sekiz gemi yükü Hintliyi ve buna ilaveten bilinmeyen sayıda Zerdüştü boğazladı. Yirmiye yakın şiddetli çarpışmaya girerek ve nerede ve ne zaman karşılarına yağma fırsatı çıksa bundan sonuna kadar faydalanarak ilerleyen Timur'un kuvvetleri, Keşmir'e ve Himalayalar'ın eteklerine kadar geldi.

52 Delhi'nin başına bir idareci konulmadı ve kuzey Hindistan'ın geri kalan bölümlerinde olduğu gibi, burada da birbirine düşman prensler arasındaki iç savaş hiç bitmedi. Malu ve Sultan Mahmud da bu cehennemin içine geri döndüler ve zamanla başa geçmek hevesindeki başka kişiler de bunların arasında yerlerini aldı. Hızır Han 1414'te kenti ele geçirdiği zaman, iş öyle çığrından çıkmıştı ki, bir zamanların dillere destan Delhi krallığının toprakları küçüle küçüle, neredeyse şehir surlarına kadar dayanmıştı.

Keşmir'in Müslüman şahı, hatırı sayılır bir fidye vaadiyle teslim oldu. Cemmu'nun Hint racası bir arbede sonucu ele geçti ve tez elden Hak dinine döndürüldü. Bir sefer de Lahor'a yapıldı; buranın başında bulunan kişi daha önce Timur'a olan sadakatini bildirmiş, ama kendisine verilen talimatın aksine, bir daha huzura çıkmamasıyla dikkat çekmişti. Lahor ele geçirilerek ihmalkâr vali öldürüldü.

Mart geldiğinde Timur artık savaş ve ganimete doymuştu. Hükümdarlık soyundan olan beylerle vedalaşıp onlara geldikleri yerlere dönme izni verdi. Keşmir'deyken kolunda çıkan bir ur, emirlerini ve sultanlarını endişeye sürüklemişti. Şimdi de Keşmir'den kuzeye doğru ağır ağır ilerlerken, hem ellerinde hem ayaklarında çıbanlar baş göstermişti; durumu o kadar ciddiydi ki, artık at sırtında gidemiyordu. Sarp Hindikuş Dağları'ndan geri dönüş yolunu, iki kısrağın çektiği bir tahtırevan üstünde yapmak zorunda kaldı. Yol o kadar çetrefildi ki, Yezdi, hükümdara eşlik eden konvoyun aynı nehirden bir gün içinde tam kırk sekiz defa geçmek zorunda kaldığını yazar.

Bahar gelip çatmış ve ağaçlar ona hoş geldin dercesine baştan ayağa çiçeğe kesmişken, Timur Ceyhun Nehri'ni aştı ve hükümdarlık ailesinin çoğu bireyleri onu Tirmiz'de karşıladı. İşte Başkadın Saraymülk Hanım en önde geliyordu; onu hemen arkasından ikinci sultan Tükel Hanım ve onu da en son ve en genç karısı Tümenağa izliyordu. Hükümdarın torunlarından ikisi, Uluğ Bey ve İbrahim Sultan da oradaydılar; onlara birçok başka beyler, sultanlar ve Semerkand'ın en kıdemli kurmaylarından oluşan bir heyet eşlik ediyordu. Hepsi hükümdarı selamlamak ve son zaferinden ötürü kutlamak üzere öne çıkmışlardı.

Hükümdar ve maiyetindekiler Semerkand'a doğru neşe içinde yola koyuldular; iki hafta kaldıkları Şehrisebz'de Timur, evliya türbelerini ve babası Emir Turagay'ın kabrini ziyaret etti. Aziz başkentine yaklaşırken herkesin kafasında birkaç saat sonra girecekleri kentte onları bekleyen muazzam zafer şenlikleri vardı. Bu, o güne kadar olanların içinde herhalde en göz kamaştırıcısı olacaktı.

* * *

Bin altı yüz kilometre ötede, Delhi dumanı tüten bir harabe olarak bırakılmıştı. Hintli sultanların kaç kuşaktır topladıkları hazineler üç beş gün içinde yok olup gitmişti. Timur, zaten çok hırpalanmış bir durumdaki hükümdarlığa son darbeyi indirmiş, kuzey Hindistan, tarihinin en belalı istilalarından birine uğramıştı. Tahıl ambarları ve harman yerleri ateşe verilmişti. Tarlalar bomboştu. Açlık ve hastalık ortalığı kasıp kavuruyordu. Kokuşmuş ceset yığınları hem havayı hem suyu zehirlemişti. Enkazın ortasından çürümekte olan kellelerden örülü kuleler yükseliyordu. Gökler suskundu. "Delhi, tam anlamıyla mahvolmuştu; ahalisinden sağ kalanlar da bir süre sonra ölüp gitti; kentte iki ay süreyle bir kuş kanadı çırpıntısı dahi duyulmadı."

Allah'ın Kırbacı kentin üstünde şaklamış; Hindistan tarihinin sayfalarını karartmıştı. Delhi'nin toparlanması bir yüzyıldan fazla zaman alacaktı.

8

"Ölüm Haccı"
1399 – 1401

"'Ben, şunun şurasında, yaşını başını almış, bir ayağı aksak, zebun bir faniyim. Fakat gel gör ki Yüce Yaradan İran'ın, Turan'ın ve Hint diyarının benim elimle yok olmasını yazmış. Ben kan içici bir adam değilim, Allah da şahidimdir ki, bugüne kadar girdiğim savaşların hiçbirinde ilk saldıran ben olmadım; düşmanlarım kendi felaketlerini kendi elleriyle hazırladılar.' Bu sakin sohbet olurken, Halep'te kan, ırmak olmuş akıyor; sokaklar, ana ve çocukların ve ırzlarına geçilen kızların feryadıyla inim inim inliyordu. Zengin ganimet, askerlerinin gözünü döndürmüş olabilirdi; fakat giriştikleri vahşet, belirli sayıda kelle getirmeleri konusunda verilen kesin emre dayanıyordu; ne hikmettir bilinmez, fakat âdeti olduğu üzere, bunlardan sütunlar ve kuleler ördürüyordu."

EDWARD GIBBON,
Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Yıkılışı

Gasp edilen filler, rengârenk kuşamları içinde Semerkand sokaklarından geçerken halk yığınları nefesini tutmuş seyrediyordu. Pek az kişi veya belki de hiç kimse, daha önce böyle iri, böyle heybetli mahluklarla karşılaşmamıştı. Bu canavarlar hakkında olmadık hikâyeler anlatılıyordu; bunlara ne kılıç ne ok işliyor, yanlarından geçtikleri ağaçları kökünden söküp atıyor ve adamları tuttukları gibi havaya kaldırıp, ağır gövdeleriyle bir o yana bir bu yana savurduktan sonra yere çakıyorlardı. Timur ge-

çerken, köleler atının toynakları arasına değerli taşlar atıyordu. Kimileri şerefine havaya altın tozu savuruyor, kimileri ufak inciler saçıyordu. Kadınlar ve erkekler, sevinçle haykırıyor, alkış tutuyor, sesleri kısılana kadar bağırıyorlardı. Bahar güneşinin altında, kent içindeki bütün camilerin ve sarayların masmavi kubbeleri ve gök rengi çinilerle döşenmiş minareleri şıkır şıkır parlıyordu. Hükümdarın hiçbir dönüşü, böyle alışılmadık görüntülerle bezeli ve muhteşem olmamıştı. Otuz yıldan beri, başkentten onu bir o, bir bu sefere uğurluyorlar; gözleri yollarda, tâ ki yıllar sonra bir gün, bir kez daha muzaffer olarak çıkıp gelene dek savaş haberlerini bekliyorlardı; bunlardan zafer kazanmış olarak döneceği muhakkaktı. Değişen bir şey varsa o da, bu zaferlerin giderek bir faniden beklenebilecek ölçüleri aşması, getirdiği ganimetlerin gitgide daha mebzul ve göz kamaştırıcı olmasıydı. İşte şimdi de Hindistan, varını yoğunu onun ayaklarının dibine sermişti; Semerkand artık dünyaya hükmediyordu.

Timur, geçtiği yerleri kasırga misali kasıp kavurduğu bu son seferini bir yıldan az bir zamanda tamamlamıştı ve bunun şanına yakışır bir ihtişam ve azametle, saltanat sürdüğü yerlerde bir kutlama gezisine çıktı. Şehrisebz'de, daha o tarihte bitmemiş olan Ak Saray'da, maiyetiyle birlikte on beş gün kaldıktan sonra kuzeye hareketle, önce Semerkand'ın en münbit bahçesi, Tahta Karaca'nın çimenlerini ve meralarını, ardından Gönlüferah Bağları'nı ziyaret etti. Güzergâhı, dur durak bilmeden giriştiği imar ve bayındırlık işlerini yoklamak ve denetlemek üzere çizilmişti; şehir hamamlarına; Şah-ı Zinde'deki türbelere, Başkadın Saraymülk Hanım Medresesi'ne gitti; ardından yine bağ ve bahçeler arasında dolaştı; Çınar Bağları'ndan Cihan Bağları'na, Cennet Bahçesi'nden Ulu Bağlar'a uzandı.

Semerkand, onun dönüşünün heyecanıyla coşadursun, Timur o güne kadarki en büyük inşaat projesini açıkladı. Hem kazandığı sayısız zaferin anısına hem de bunları mümkün kılan Allah'a şükür amacıyla Ulucami yapılacaktı. Hindistan'dan esir alınarak getirilen çok sayıda taş ustası; Basra, Bağdat, Azerbaycan, İran ve Şam'dan getirilenler ve Maveraünnehirli zanaatçılarla birlikte işe koşuldular. İspanyol elçi Clavijo, 1404'ün sonunda buraya geldiği zaman, caminin inşaatı hâlâ sürmekteydi ve Timur işin büyük bir kısmıyla şahsen ilgileniyor; temel

çukurlarında ter döken işçilere bir yandan bağıra çağıra talimat verirken diğer yandan onlara kızarmış et atıyordu.

Görev âşığı Yezdi, "nihayet, onun önderliği ve idaresi altında bu müthiş yapı tamama erdi," diye yazar. "Yontma taştan 480 sütunu vardı; her biri yedi kol boyu yüksekliğindeydi. Kemerli çatı, inceden inceye işlenmiş ve perdahlanmış mermerle kaplıydı. Sütun başlarının tepesiyle çatının en yüksek noktası arasındaki mesafe dokuz kol boyu geliyordu. Dışarıda, caminin dört köşesinden her birine bir minare dikilmişti. Kapılar pirinçtendi: hem dış, hem iç duvarlar ve çatı kemerleri kabartma yazılarla süslenmişti; bunların içinde Kuran'dan alınmış sureler ve ayetler vardı. Hükümdara dualar okunan minber, görülmemiş güzellikteydi: mihrabın olduğu girintinin önünde, altın suyuna batmış demir bir kafes vardı ve bu da diğerleri gibi nefes kesiyordu."

Belirli bir zaman için de olsa, Ulucami Timur'un en müthiş mimari eseri olarak yüceltildi. Fakat Yezdi, hükümdarın gururu olan bu yapının, aceleye getirilmiş olmaktan ötürü nasıl büyük bir hızla çökmeye başladığını yazmayı ihmal eder. Bir saray vakanüvisinin bunu yapması herhalde çok ayıp olurdu.

* * *

Timur'un dönüşü şerefine yapılan çılgınca kutlamalar hiç beklenmedik bir biçimde, birden kesildi. Kara haber, güzel bir kadın kılığında Hazar'dan gelmişti; bu, Timur'un en büyük oğlu Cihangir'in dulu ve babası adına Hulagu hanlığını yöneten Miranşah'ın karısı Hanzade'ydi. Soyu Cengiz'e kadar dayanan bu sultan, hükümdarın karşısında titreye titreye ona Miranşah'ın davranışlarının iğrenç bir biçimde değiştiğini, Timur'un tahtına oturmak için entrika çevirdiğini anlattı. Hıçkıra hıçkıra ağlayarak ve merhamet dileyerek kendini hükümdarın ayaklarının dibine attı ve kocasının kendisine yaptığı kötü muameleye daha fazla dayanamayacağını ve ona bir daha asla dönmeyeceğini söyledi.

Çok şaşırtıcı olmakla beraber, haber Timur için bir sürpriz değildi. Zaten Hindistan'dan dönerken, Miranşah'ın çılgın ve sefih bir hayat yaşadığı haberini almıştı. Çılgınca kumar oynadığı, camilerin içinde içki içme yarışına girdiği ve sarayının penceresinden, dışarıda bekleyen yığınların üstüne altın sikke

saçtığı hikâye ediliyordu. Devlet hazinesi, sultanın zevk ve sefası uğruna tamtakır olmuştu.[53] Akli dengesinin bozukluğuna dair daha ileri belirtiler de gösteriliyordu; Moğol hanı Olcaytu'nun Sultaniye'deki meşhur yeşil kubbeli camide bulunan mezarına hürmetsizlik etmişti. Bir başkasının –İranlı tarihçi Reşideddin'e ait olan– türbesinin yıkılarak, kemiklerinin Musevi mezarlığına gömülmesini buyurmuştu. Kentteki diğer yapıların da hiçbir gerekçe olmadan bir bir devrildiği söyleniyordu. Mamafih Clavijo, Miranşah'ın davranışlarındaki bozukluğun deliliğe yorulmasını kuşkuyla karşılamış; bunu, kendine güveni olmayışına ve dikkat çekmeye çalışmasına vermişti. İspanyol elçiye Miranşah'ın bir keresinde şöyle konuştuğu aktarılmıştı: "Anladık, ben dünyanın en büyük adamının oğluyum; peki bu ünü dünyayı tutmuş şehirlerde ne yapsam da göçüp gittikten sonra hep hatırlansam?" Bunu aktaran kişi, onun kendine özgü bir inşaat çılgınlığına giriştiğini, fakat çok geçmeden sefih sultanın yaptırdığı binaların hiçbirinin, hiçbir surette selefininkilerle boy ölçüşemeyeceğini anladığını belirtmişti.

Bunu gördüğü zaman, "Benden geriye hiç mi bir hatıra kalmayacak?" diye konuştuğu söyleniyor. Ve sonra da şunu eklemiş: "Beni hiç olmazsa bir biçimde hatırlamalarını sağlayacağım;" sonra da dönüp daha önce bahsi geçen yapıların yıkılması emrini vermiş; herkes diyecekmiş ki: Anladık, Miranşah bir bina diktirmekten acizmiş, ama maşallah dünyanın en âlâ binalarını gayet güzel yıktırmış..

Timur'un tahtına çıkma entrikasına gelince; Arabşah, Miranşah'ın Timur'a yazdığı bir mektuptan söz eder; eğer gerçekten böyle bir mektup varidiyse, içeriği onun derhal katlini vacip kılacak nitelikteydi.

Yaşın çok ilerledi, bünyen zayıf, üstelik hastasın; artık hükümdarlığın sancağını taşıyacak, başta olmanın ve devlet idare etmenin bin türlü meşakkatini kaldıracak durumda değilsin; sana şimdi dinibütün biri olarak dünya ahvalinden elini eteğini çekmek ve ölene kadar caminin

53 Bu Yunanlıların bağbozumu şenliklerini hatırlatan eğlenceler, Semerkand'a giderken Sultaniye'de Miranşah'ın misafiri olan Clavijo'ya göre, sultanın görünüşü ve sağlığı üzerinde olumsuz etkilerini göstermişti. Elçi ondan, "kırk yaşlarında, geçkince bir adam; iriyarı, şişman ve gut hastalığından mustarip," diye bahseder.

bir köşesinde kendini ibadete vermek yakışır. Oğulların ve torunların arasında ulusunu ve ordunu yönetecek, hükümdarlığını ve topraklarını koruyacak kabiliyette adamlar var... İnsanları idare ediyorsun; adaleti eline almışsın, fakat adil değilsin; besleniyorsun, fakat onların servetinden ve mısırından yiyorsun; koruyuculuk taslıyorsun, fakat onların yüreklerini yakıyor, iliklerini, kemiklerini sömürüyorsun; temel atıyorsun, ama üstüne dert ve keder dikiyorsun; ileri gidiyorsun, ama tuttuğun yol eğri ve çarpık...

Miranşah'ın ruh sağlığıyla ilgili gerçek ne olursa olsun; babası onun askerlik becerisinden dolayı büyük bir endişe içindeydi; daha doğrusu Miranşah'ın hiç askeri becerisi yoktu. Son yılların bilançosu, Timur'un hâkimiyetini ısrarla reddeden Gürcü, Türkmen, Ermeni ve Azerilerin oturduğu, bu son derece sıkıntılı ve rahatsız bölgeyi idare etmekte aciz kaldığını gösteriyordu. 1393'te Timur'un başkentten sürüp çıkardığı Bağdat sultanı Ahmed Celayir, bir sonraki yıl dönüp tekrar burayı işgal etmişti. Miranşah onu bir daha hiç dönmemecesine oradan atmaya kalkışmış, fakat bu girişimi utanç verici bir ricatla sonuçlanmıştı. Kuzeyde de benzer bir biçimde aşağılanmıştı. Tatarlar, Sultan Ahmed'in oğlunu, Azerbaycan'ın Alancık kentinde, kuşatma altına alarak fena halde sıkıştırmışlardı. Sağlanan bu üstünlükten faydalanıp, kaleye hücum edecek yerde Miranşah, onların imdadına yetişen bir Gürcü birliğinin baskınına uğramıştı. Böylelikle, hem avını hem kenti elinden kaçırmıştı.

Bu kadar acz, babasının kaldırabileceği bir şey değildi. Her ne kadar tarihi kayıtlar, Timur'un da içki âlemlerinden çok hoşlandığını, hele de büyük savaşların ertesinde, düğünlerde ve şenliklerde ifrata kaçtığını gösteriyor da olsa, arada bir fark vardı; o, Miranşah'ın aksine sefahatin, savaş kazanmasının ve devlet idaresinin önüne geçmesine izin vermiyordu. Bu sorunun nasıl çözüleceğini bilmek için arif olmaya gerek yoktu. Bu hayırsız evladı yola getirmek icap edecekti.

* * *

1399 Ekimi'nde, Hindistan'dan döneli henüz dört ay olmuşken, Timur ordusunun başında Semerkand'dan ayrıldı.

Veliaht olarak tayin ettiği ve adı Cuma hutbelerinde okunmaya ve hükümdarlık sikkelerine basılmaya başlanmış olan torunu Muhammed Sultan, onun yokluğunda topraklarına göz kulak olmak üzere Maveraünnehir'e çağrıldı. Cihangir'le Hanzade'den olma bu torun, Timur'un hep en gözde torunu olmuştu.[54]

Dinlenmek ve güçlerini tekrar toplamak için bir yaz kadar süre verilen askerler, şimdi batıda Yedi Yıl Seferi'ne çıkmak üzere tekrar bir araya getirilmişlerdi. Timur doğuya bindirmek için kendini hâlâ hazır görmüyordu. Hindistan zaferi, güney sınırlarını sağlama almıştı. Kuzeyde, Toktamış'ı yenmekle, Altın Orda topraklarına ihtilaf ve iç savaş tohumları ekmiş ve onu bir daha kendisine saldıramayacak ölçüde ezmişti. Fakat batıyla işi henüz bitmemişti.

Timur 1393'te Bağdat'ı ele geçirdiği zaman, Sultan Ahmed Kahire'ye kaçmış, Mısır ve Suriye sultanı Berkuk'un burada bulunan sarayına sığınmıştı. O tarihte Timur, iki ülke arasında dostane ilişki önerisiyle bir elçi heyeti göndermiş, fakat Berkuk bunları zindana attırarak öldürtmüştü; heyetin başındaki kişi Timur'a hısım geliyordu.[55] Memlûk sultanının, Ahmed'i yeniden silahlandırmak ve Bağdat'ı bir kez daha alması için ona destek olmak kararı da önceki hareketinden daha az cüretli ve tehditkâr değildi; hatta daha ileri bir tarihte Iraklının kızıyla evlenerek aralarındaki bağı büsbütün güçlendirdi.

54 Timuroğullarına karşı düşmanlık göstermekten hiç geri durmayan Arabşah bile, Muhammed Sultan'ın meziyetlerini kabul eder. Suriyeli tarihçi , "asil ruhunda ve dinmeyen gayretinde deha belirtileri aşikâr olarak görülürdü. Timur, pek herkese nasip olmayan bir biçimde, bahtının da çok açık olduğunu fark etmiş, ayrıca olağanüstü meziyet ve becerileriyle, diğer oğullarından ve torunlarından daha üstün olduğunu görmüştü; bu nedenle onlardan yüz çevirip dikkatini bu torun üzerinde topladı ve onu veliaht tayin etti."

55 Memlûk sultanının Tatar elçileri öldürtmesinin ardından, Timur'la Berkuk arasında geçen, kafiyeli beyitlerle yapılmış olağanüstü yazışmanın kayıtları durmaktadır. Mektuplardan birinde Timur hasmını, eğer barış yerine savaşı seçerse, Mısır'ı yeryüzünden silmekle tehdit ediyordu.

"Askerimiz kum gibi, cesaretimiz pars gibi; Atımız gider ileriye, mızrağımız batar derine; topuzumuz çakar şimşek gibi, palamız iner yıldırım gibi. Yüreğimiz var demir gibi sağlam, ordumuz var kum gibi kaynar; hepimiz bir kahramanız, kral Himyer'dir atamız. Bizi kimse yıkamaz, tebaamızı sarsamaz; kudretliyiz yönetmeye, ta ezelden ebede. Her kim bizimle sulh olur, bulur kendini emniyette; her kim bizimle cenk eder, pişman olur cihane geldiğine; her kim ki bilmez bizi, bilmez kendini."

Timur 1394'te Irak seferindeyken, Berkuk'la savaşa girmesine ramak kalmış, fakat ordusu bitkin bir durumda olduğu için, bunu daha elverişli bir zamana ertelemişti. Şimdi ise, Berkuk'un öldüğü ve on yaşındaki oğlu Ferec'in saraydaki birçok güç odağının insafına kaldığı haberi gelmişti. Timur açısından, elçilerinin intikamını almak; dahası, batıdaki sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletmek için bundan daha uygun zaman olamazdı. Fakat ondan önce halletmesi gereken ve beklemeye tahammülü olmayan bir aile meselesi vardı. Miranşah'ın başkenti Sultaniye, Timur'un batıdaki güzergâhı üstündeydi. Densiz oğlan hizaya getirilecekti.

Sarayında tam olarak ne gibi entrikaların döndüğünü anlamak üzere önden birtakım yaverler gönderildi. Bunlar döndüklerinde, beylik bir diplomatik ağza başvurarak, kabahati sultanın akıl hocalarına yüklediler. Onlara göre, Miranşah'ı doğru yoldan saptıran rezil, kepaze arkadaşlarıydı. Saltanatının düştüğü içler acısı durumdan; gayet şaibeli bir düşünür, şair, ve müzisyen topluluğu sorumluydu. Timur karar vermekte hiç gecikmedi. Ünlü bir bilgin ve şair olan Kuhistanlı Mevlana Muhammed ve ünlü müzisyen Musullu Kutbeddin, saraydaki başka birçok gözdeyle birlikte ölüme mahkûm edildi. Olayın baş kahramanı Mevlana Muhammed, laf ebeliğini ta darağacına kadar sürdürmüş, arkadaşına, "sen sultanın benden önde gelen gözdesiydin, haydi bakalım burada da geç önüme," demişti.[56] Miranşah cezaların en

Berkuk'un yanıtı ise, aynı ölçüde tok sözlüydü ve Timur'un üslup bozukluğunu ve laf cambazlığını kınar gibiydi.

Sen ki yaratılmışsın ateşinden cehennemin, dilerim ateşe gelsin etin, kemiğin... Atımız gelir Barkan'dan, okumuz gelir Araptan; kılıcımız gelir Yemen'den, zırhımız gelir Memlûk'ten. Kimse bükemez bileğimizi, Doğu da bilir, Batı da bilir bizi. Biz sizi gebertirsek ne mutlu bize, siz bizi gebertirseniz dosdoğru gideriz cennete..."

56 Yağlı ilmek boynuna geçirilirken, son sözlerini cinaslı beyitlerle dile getirmişti; ne yazık ki bu zarif kelime oyunları çeviride değerlerini belli bir ölçüde yitirirler.

"Yolun sonudur bu ey kâfir, görüp göreceğin bu son demdir!
Gitmek ya da kalmak artık elinde değildir!
Mansur misali seni de götürürlerse payidara (darağacının dibine)
Paydar (sıkı) dur, adam gibi, çünkü dünya paydar (kalıcı) değildir."

(Mansur, onuncu yüzyılda yaşamış bir mistikti; Tanrı olduğunu ima eden sözlerinden ötürü, Bağdat'ta asılmıştı.)

ağırından kurtuldu, ama tahttan indirilerek çıkılan seferde hükümdarın maiyetine katılması buyuruldu. Yüz kızartıcı Alancık yenilgisinde kusuru görülen kurmayların kimi dayak, kimi elli ila üç yüz at verme cezasına çarptırıldı.

Disiplin sağlanmış, ordu tekrar batıya doğru yola koyulmuştu. Ordu o kışı Karabağ yaylalarında geçirdi ve Timur buradan, Miranşah'a karşı ayaklanan ve Alancık'ta kıstırdığı Sultan Ahmed'in oğlu Tahir'e yardım eden Gürcülerden intikam almak üzere, onlara karşı cezai nitelikte bir sefer düzenledi. Tatar birlikleri kuzeye doğru çıkarken, yolları üstündeki kiliseleri, üzüm bağlarını, evleri, koca koca kentleri ve köyleri ateşe verip yıktılar ve bir kez daha karla kaplı ovalar kanla sulandı. Bu kıyım kışın tam ortasında, ordunun, hükümdar ailesine gelen yeni misafiri kutlama şenliklerine katılmak için ordugâha dönmesiyle kesintiye uğradı. Halil Sultan'ın bir oğlu olmuştu. Altmış üç yaşındaki Timur, şimdi bir de torun çocuğuna sahipti.

Tabii bu hayırlı haber, Gürcüler için bir şey ifade etmiyordu. Ne de Timur'u 1400'ün baharında, bu asi Hıristiyan krallığa karşı yeni ve beşinci bir sefer yapmaktan alıkoydu. Bu kez düşmanlık gerekçesi, Gürcistan kralı VII. Giorgi'nin, sarayına sığınmış olan Tahir'i Timur'a teslim etmeyi reddetmesi oldu. Yeni bir Tatar istilasıyla karşı karşıya kalan Gürcüler, daha yukarılara çekilerek, dağ yamaçlarında, bulunması ve girilmesi zor mağaralarda gizlendiler. Bu çetin arazi ve düşmanın beklenmedik taktiği farklı bir yaklaşımı zorunlu kılıyordu. Timur öncelikle içine bir adam sığacak büyüklükte sepetler örülmesini buyurdu. Bunların içine okçular konularak mağara ağızlarına kadar yamaç aşağı sarkıtıldılar. Okçular, uçlarına yağlı bez sarılmış oklarını ateşe vererek mağaraların tâ içlerine attılar; dumana boğup dışarı uğrattıkları düşmanlarını feci ölümlere gönderdiler. Timur'un ilk kez 1386'da ele geçirdiği başkent Tiflis'e, bir kez daha hücum edildi. Çok geçmeden, daha önce kiliselerin ve rahiplerin olduğu yerlerde camiler, minareler ve müezzinler göründü. Gürcülerin içinde işini bilmiş olanlar, boğazlarına dayanmış kılıçların zoru altında, "*La ilahe illallah, Muhammedun resulullah,* Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed onun elçisidir" sözleriyle kelimeyi şahadet getirip Müslüman oldular. Hıristiyan kalmakta direnenlerin cezası ölüm oldu.

Mamafih Kral Giorgi Tatar kuvvetlerinin elinden kurtulmayı başararak batı Kafkasya'ya kaçtı. Tahir'i ise sığınması için güneye, Osmanlı sultanı I. Bayezid'in sarayına gönderdi; bu hareketinin, Türk'le Tatar'ın arasına nifak tohumları ekmek amacını taşıdığı aşikârdı. Belki bilmiyordu, ama çok yakında bunlar seyrine doyum olmayan meyveler verecekti.

* * *

Timur'la Bayezid arasında savaş kaçınılmaz değildi. Doğrusu şu ki, Tatar hükümdar, Mısır sultanına yaptığı gibi, barış sağlamak uğruna az girişimde bulunmamıştı. Bayezid'le Timur'un nasıl olup da bir savaş meydanında karşı karşıya geldiklerini anlamak için başvurulması gereken en iyi rehber tarihi kayıtlar değildir. Bu kez soruların cevabını ne Yezdi, ne Arabşah, ne de Nizameddin Şami verir. Bakılacak yer, bir atlastır. Burada, bir Anadolu haritası açıldığında; siyasi ve coğrafi unsurların, topraklarını genişletmekte olan ve gözlerini hırs bürümüş bu iki hükümdar arasındaki ilişkiye nasıl yön verdiği açıkça görülür.

Hep olduğu gibi, iki tarafta da diğerinin sarayında sığınma talebinde bulunmuş ve kabul görmüş şu veya bu düşman konusunda dile getirilen beylik sıkıntılar vardı. Örneğin Osmanlı Devleti'nin, doğuya doğru genişlerken Anadolu'da önce yakıp yıktığı sonra da uydusu haline getirdiği, Rum tabir edilen on eyaletin beyine Timur'un kucak açması Bayezid'e küfür gibi gelmişti. Aynı şekilde Bayezid'in, Timur'un yeni ve eski düşmanlarını sarayında misafir etmesi ona karşı ciddi bir meydan okumaydı (son olarak Tahir'e, daha önce de Sultan Ahmed Celayir'le, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki bölgelerde Timur'a karşı sıkça ayaklanmış Karakoyunlu Türkmenlerin reisi Kara Yusuf'a sığınak sağlamıştı).

Geniş istihbarat ağı sayesinde, Timur kendisine karşı büyük bir ittifak hazırlanmakta olduğunu gayet iyi biliyordu. Bu konu, Bayezid, Sultan Ahmed ve onun sığınma talep ettiği Mısırlı yetkililer arasında hararetli bir biçimde görüşülüyordu. Timur Osmanlı sultanına bir mektup göndererek onu savaşa karşı uyardı ve Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'la çevirdiği entrikala-

ra bir son vermesini istedi. Eğer, kendisi saldırmamazlık ettiyse; bu, Bayezid'in o tarihte kâfir Avrupalılarla çarpışıyor olmasından ve aralarında çıkacak bir savaşın İslamın ortak davasına zarar verip kâfirlerin işine yarayacağından ötürüydü. Bayezid şundan emin olabilirdi ki, onunla savaşan hiç kimse, bunun bir hayrını görmemişti. Eğer Osmanlı sultanı, kendi marifetiyle kendi sonunu getirmek istemiyorsa, haddini bilmeli, sınırlarının ötesine tecavüze kalkışmamalıydı.

> *Sınır tanımayan hırsının gemisi, kendine duyduğun hayranlığın derinliğinde battı; aklın varsa ataklığın yelkenlerini indirir, samimiyet limanına, nedamet demirini atarsın; bu liman aynı zamanda seni koruyacaktır, ola ki intikam fırtınamızla seni müstehak olduğun ceza deryasında boğalım... Ayağını denk al ve oturduğun yerde oturup atalarından kalan toprakları korumaya bak; sakın ola o hırslı ayağın, sahip olduğun cılız gücün sınırını aşan bir adım atmasın. O aşırı kibrini kır, ola ki nefretin soğuk yeli barışın sıcak alevini söndürür. Muhammed'in, Türkler rahat durduğu sürece onlara dokunmayın, dediği hadisini hatırlarsın: bizimle savaşmaya kalkma, bize bunu yapıp da hayrını gören olmadı. Seni, belli ki kendi sonunu getirmen için şeytan dürtüyor. Anadolu ormanlarında bazı zaferler kazanmış, Avrupalılara karşı üstünlük sağlamış olabilirsin, ama bil ki bu yalnızca peygamber efendimizin duasını okuduğun ve İslam dinine inanmış olduğun için gerçekleşti.*

Osmanlı kuvvetleri, önlerine çıkan herkesi yenen Tatarların dengi değildi.

> *Şunu bil ki sen, bir karıncadan başka bir şey değilsin: fillerle tepişmeye kalkışma çünkü ayakları altında ezilirsin. Kartala karşı çıkan güvercin kendini mahveder. Senin gibi küçük bir bey, bizimle aşık atabilir mi? Gerçi bu afra tafran alışılmadık bir şey değil, çünkü Türkün aklı başında bir laf ettiği daha duyulmamıştır. Bizi dinlemezsen, pişman olursun. Sana öğüdümüz bundan ibarettir. Nasıl bilirsen öyle yap.*

Mektup, coğrafi ve siyasi unsurların toprak üzerinde daha fazla manevra yapmaya olanak vermediği gerçeğini yansıtıyor-

du. İşin aslı şuydu: Bayezid, Balkanlar'ı kasıp kavurduktan ve Niğbolu Savaşı'nda Avrupa'nın en seçkin şövalye sınıfını kılıçtan geçirdikten sonra, doğuda toprak kazanmaya başlamıştı. Timur'un batıya doğru amansız ilerleyişi daha önce belgelenmişti. Semerkand'dan kalkıp önce Herat'ı fethetmiş, İran ve Kafkasya yolu üstündeki her yeri egemenliği altına almıştı. On beşinci yüzyıla girerken öyle bir noktaya gelinmişti ki artık bu iki adamdan biri ötekinin topraklarına doğrudan tecavüz etmeden daha ileri bir fetih –yani Bayezid doğuda, Timur batıda– yapamazdı. Bu iki imparatorluğun, üzerinde birbiriyle kapışmaya doğru gittiği yerin, tarihte yabancı güçlerin boyunduruğuna hep karşı koymuş ve kendini bağımsız kabul etmiş bir bölge oluşu da işin üstüne tuz biber ekiyor; iki tarafta da, buranın kılıç zoruyla hizaya getirilmesinin doğru olacağı duygusunu uyandırıyordu.

Osmanlı, Tatar'ın bu zehir zemberek sözlerini umursamadı. Timur, Türkler için 'kudurmuş bir köpekti', o kadar; ondan korkacak değillerdi: "Ne zamandır seninle harp etmeyi istiyorduk. Allah'a şükür ki bu dileğimiz kabul oldu ve muazzam bir orduyla sana karşı yürümeye karar verdik. Eğer bizimle çarpışmaya gelmezsen, seni bulmayı ve Tebriz'e ve Sultaniye'ye kadar kovalamayı biliriz. Bakalım Cenab-ı Hak kimi kayıracak; kimi zaferle taçlandırıp, kimi rezil bir yenilgiyle yere çalacak, göreceğiz."

Dahası, her iki tarafın da ötekinin topraklarında ciddi sınır ihlallerine başladığına dair belirtiler vardı. Timur, 1399-1400 kışında Gürcülerin hakkından gelirken, Osmanlı sultanı Şehzade Süleyman'ı göndererek Ermenistan'a baskın verdirmiş, gayet başarılı geçen bu sefer sonucu, Timur'un müttefiği ve Erzincan beyi Mutahharten, ağır Osmanlı baskısı altında Kemah kentini teslim etmek zorunda kalmıştı.

Timur bu gelişmelerden, 1400 yılının yazında Anadolu'ya yıldırım bir baskında bulunacak kadar etkilenmişti. Emir Mutahharten, Osmanlılar kendisini hem hazinesinden hem hareminden ettiği için Timur'un davasına ortak olup kuvvetlerini onunkilerle birleştirmişti. Başkadın Saraymülk Hanım Sultaniye'ye yollanmıştı; bu, savaşın elinin kulağında olduğunu göste-

ren bildik bir işaretti. Timur gözünü Sivas'a dikmişti; çünkü Türkler yakın zamandaki baskınlarını buradan vermişlerdi.

Arabşah, "bu, güzel bir diyarda, büyük bir kentti; halka açık binaları, istihkâmları ve başka özellikleriyle ünlüydü; evliya türbeleriyle de nam salmıştı," diye yazar. "Suyu çok temiz ve iklimi çok latif, vücudu dinlendiriyor; insanları çok dürüst; debdebe ve tantanaya düşkünler; teşrifat ve saygıda kusur etmiyorlar." Daha işe yarar özellikleri arasında, 160 yıl önce Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad'ın yaptırmış olduğu tümüyle taştan örülü ve etrafı hendekle çevrili şehir surları vardı. Bu tür istihkâmlar, bölgesinde canlı bir ticaret merkezi olan ve dahası Anadolu'ya açılan stratejik bir kapı durumunda bulunan bir kent için elzem kabul ediliyordu.

Sivas kuşatması Ağustos'ta başladı. Dört bin sipahiyle, Timur'un bundan kat kat fazla olan kuvvetlerini, bir kalın duvarla, bir hendek ayırıyordu. Bunların içinde, kentin istihkâmlarını yıkmakla görevli kazmacılara yardım etmeleri için işe koşulmuş sekiz bin esir de vardı. Surların altına tüneller kazılmış, ahşap payandalarla desteklenmişti; bunlar daha sonra tünelleri çökertmek maksadıyla ateşe verileceklerdi. Kuşatma cihazları gümbür gümbür çalışıyor, kente gülle ve ateş yağdırıyorlardı. Kazmacılar ve şahmerdanlar yıkım işini bitirmiş, duvarlar bel verip çökmeye başlamıştı. Bir hâl çaresi bulmazlarsa, başlarına büyük bir felaket geleceğinden korkan kent büyükleri toplanıp şehir surlarından dışarı çıkarak, Timur'dan sulh ve merhamet dilediler. Fidye karşılığında Müslüman ahalinin canı bağışlandı. Mamafih, Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar esir alındı. Sivas'ı yiğitçe savunan sipahilerin çoğu Ermeni olduğu için, başlarına ne geleceği belli olmuştu. Her ne kadar Yedi Düvelin Yenilmez Padişahı bunu gerçekleştirmek için alçakça bir hileye başvurmuş da olsa, caniyane emellerinin tatminsiz kaldığı söylenemezdi. On beşinci yüzyıl tarihçisi İbn Tagribirdi olanları şöyle anlatır: "Silahlı üç bin adam için yeraltında geniş bir alan kazdırıp, onları içine koydurdu ve üstlerine toprak döktürdü. Bunu, hiçbirinin kanını dökmeyeceğine söz verdikten sonra yaptı; sonra da dönüp, 'İşte, sözümü tuttum, bir tekinin bile kanını dökmedim,' dedi."

Öteden beri İslam âleminde dinin en büyük savunucusu olarak ünlenmeyi arzu eden Timur, kentin Hıristiyan ahalisini ölümlerin en fecisiyle öldürmek için elinden geleni esirgemiyordu. Sipahiler diri diri gömülürken, diğerleri boğulmaları için kafaları bacaklarının arasına bağlanıp surların etrafındaki hendeğe atılıyorlardı. 1402'de Timur'un eline geçen Bavyeralı şövalye Johann Schiltberger'in ifadesine göre, dokuz bin bakire esir alınmıştı. Bu katliamdan kurtulmak şansına erişenler dehşet içinde Sivas'tan kaçtılar. Kente gelince; Arabşah onun, "tamamıyla yakılıp yıkılarak yağma edildiğini," yazar.

Sivas'taki hesaplaşma, Osmanlıların attığı oklara karşılıktı. Bayezid Tatar'ın hükümdarlığına karşı askeri harekât düzenlemeye hem hevesli hem muktedir olduğunu göstermişti ve bu ilk çarpışmalar, savaş alanında hangisinin daha güçlü olduğunu kesin olarak belirleyecek bir sınav verilmesi olasılığını iyiden iyiye artırmıştı.[57] Mamafih bu aşamada, Timur onunla tam kapışmak niyetinde değildi. Allah'ın izniyle, zamanla onun da sırası gelecekti. Şimdi başka öncelikler vardı. Bunlardan ilki Mısır'dı.

* * *

Sultan Berkuk'un 1399'daki ölümü, inatçı ve güçlü bir hasmı sahneden indirmişti. Fakat bu aynı zamanda Timur'a, eğer böyle bir hatırlatmaya ihtiyacı vardıysa, Azrail'in onun da tepesine inmesinin artık bir an meselesi olduğunu hatırlatmış olmalıydı. Aynı yıl içinde, Tatarların Donguz Han, yani domuz han lakabını taktığı Ming imparatoru Chu Yuan Chang'ın ve Moğol hanı Hızır Hoca'nın da ölmüş olması bu düşüncelerin büsbütün yoğunlaşmasına yol açmış olmalıydı. Timur, Cihangir ve Ömer Şeyh adlı oğullarından daha uzun yaşamıştı ve bir de torunundan daha uzun yaşayacaktı. Fakat bu ciddi ve ağır düşüncelerin arasında, aklından aydınlık şeyler de geçiyor olmalıydı; çünkü bir hasmın

57 Tarihçi Herbert Gibbons, Sivas'ın düşüşünü bir dönüm noktası olarak görmüş, eskiden olsa, Osmanlı'nın böyle bir harekete derhal bir siyasi, diplomatik veya askeri tepki vereceğini savunmuştu. Oysa ortada yalnızca atalet vardı. "Bayezid, sefahat düşkünü bir adam olmuştu; hem kafaca hem vücutça yoldan çıkmıştı. Küstah çıkışlarının arkasında duramadığı halde, kibri ve kendine olan güveni ölçüsüzce artıyordu."

ölümüyle yeni bir fırsat doğuyordu ve hiç kimse bunu Asrın İmparatoru'ndan daha iyi değerlendiremezdi. Ming imparatoruyla Moğol hanının ölümleri, ülkelerinde büyük kargaşaya sebep olmuş; Timur'un gelecekte doğuya gidecek yolunu açmıştı. Delhi sultanlığının iki idarecisinin peş peşe ölümleri de aynı tarzda istikrarsızlık ve keşmekeşe neden olmuş, Timur bundan gayet kanlı bir biçimde faydalanmakta geç kalmamıştı. İşte şimdi de Berkuk'un ölümü ülkesini allak bullak etmiş; Tatar'ın durumdan istifadesi adeta vacip olmuştu.

Demek ki bu, tahta yeni çıkan çocuk sultana bir saldırı düzenlemek için elverişli bir zamandı. O tarihte Osmanlılar dünya sahnesine daha yeni çıkıyorlardı; oysa Mısır sultanlığı, Sultan Selahaddin'in saltanatta olduğu on ikinci yüzyıldan beri *darülislam*'ın aydınlatan en parlak ışığı ve imanı, Hıristiyan Haçlılara karşı koruyan en güçlü kalesi olagelmişti. Selahaddin, Kudüs'ü tekrar alarak istilacıları kapı dışarı etmiş ve Suriye'nin topraklarını Mısır'a katmıştı. On üçüncü yüzyılda başa geçen Memlûk hanedanı idaresinde Mısır, Nil Nehri'nden başlayıp, Anadolu'nun güneydoğusuyla, Hicaz arasında kalan doğu Akdeniz ülkelerini içine alıyordu.[58] Kan dökerek tahta çıkan Sultan Baybars zamanında, imparatorluğun şanı, yeni kazanımlarla büsbütün artmıştı. 1260'ta ordusu Moğolların batıya doğru ısrarlı yayılışına ket vurmuş, Filistin'de yapılan Ayn Calut Savaşı'nda onlara ilk ağır yenilgilerini yaşatmıştı. Moğolları bozguna uğrattıktan sonra, dönüp Haçlıları ezmiş; Hıristiyan şövalyelere karşı birçok kanlı zafer kazanmıştı. 1263'te Antak-

58 Memlûkler (kelime, Arapçada 'sahip' anlamına gelen 'malik' kelimesinden türemiştir), aslen çocuk yaşta Mısır'a getirilen Türk erkekleriydi; bunlar yoğun bir askeri eğitimden geçirilir; üstün başarı gösterenler kölelikten azat edilerek halifelerin ve sultanların hizmetinde yüksek idari görevlere ve muhafızlığa yükseltilirlerdi. Memlûkler esasen Mısır devletinin himayesi altında oldukları için, böylece oluşturulan yeni ve seçkin askeri sınıfın, daima ona sadık kalacağı mantığı güdülürdü. Önceleri Kıpçak Türklerinin, daha sonra Çerkezlerin çoğunluğu teşkil ettiği bu ithal malı yabancı çocuklar o denli başarılı olmuşlardı ki, 1250'de tahtı ele geçirerek yeni bir hanedan başlatmış, 1517'ye, Osmanlı sultanı Birinci Selim'in fethine dek, Mısır'a hâkim olmuşlardı. Osmanlı Devleti adına gene de yerel yönetimin başında kalmışlar, fakat 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal ettiğinde bunların sonu gelmişti. Geri kalan Memlûkleri de 1811'de Mehmed Ali Paşa boğazlatmıştı.

ya'yı ele geçirmiş, ordugâhtaki on altı bin askeri kılı kıpırdamadan öldürtmüştü. Yüz bin erkek, kadın ve çocuk da köle olarak satılmıştı.

Memlûkler, savaş alanında olduğu kadar servet biriktirmekte ve başkentlerini Ortadoğu'nun bir harikası haline getirmekte de çok başarılıydılar. On dördüncü yüzyılda Kahire'yi ziyaret eden İranlı gezgin Halil ez-Zahiri, kentin kendi ülkesindeki on kentin toplam büyüklüğüne eşit olduğunu kaydetmişti. 1384'te Floransalı gezgin Leonardo Frescobaldi, Kahire'nin bir sokağında kendi memleketinin toplam nüfusundan daha fazla sayıda insan dolaştığını yazmıştı. Ardından, Kahire'nin Nil nehri üzerindeki Bulak limanına yanaşan gemi sayısını hesaplamış, bunun, Venedik, Cenova ve Ankona'ya yanaşan toplam gemi sayısından üç kat fazla olduğunu bildirmişti. Mısır, Kahire ve Şam üstünden Hindistan'a bağlanan ticaret yollarına hükmediyordu. Mekke ve Medine'ye giden hac yolu da onun egemenliği altındaydı. Ayrıca, Moğolların 1258'deki Bağdat yağmasından beri, Abbasi halifesine ev sahipliği yapıyor olması, İslam âlemindeki itibarını iyiden iyiye artırmıştı. Şimdi ise, on yaşındaki Sultan Ferec'in etrafında kopan iç savaş, çığırından çıkmış ve ülkeyi dize getirmişti; Timur gibi avla geçinen yırtıcı bir adam, bu durumda bulunan Mısır İmparatorluğu'na daha fazla kayıtsız kalamazdı.

Tatar, ordugâhını doğu Anadolu'da, Sivas'ın güneydoğusuna düşen Malatya'da kurmuştu; bu noktaya konmakla, Mısırlılarla Osmanlılar arasındaki bağı etkili bir biçimde koparmış oluyor, fakat aynı zamanda ikisinin de saldırısına açık hale geliyordu. Bu tehlikenin bilincindeydi; çünkü iki hasmının birlikte hareket edeceğini gösteren bir olay daha önce vuku bulmuştu. Ferec, tahta göz koymuş bir rakibini alt etmek için yardım istediğinde, Bayezid hatırı sayılır bir kuvvetle onun imdadına yetişmişti. Timur'un hafiyeleri, Sivas'ın düşüşünün hemen ardından Osmanlı elçilerinin ona karşı bir ittifakı zorlamak için Kahire'de boy gösterdiğini de kendisine bildirmiş olsalar gerekti. Fakat Mısırlılar, Berkuk'un ölümünün ardından Bayezid'in Malatya'yı almış olmasından ötürü, bu teklife kulak asmamışlardı. Şimdilik bir ittifak söz konusu değildi, fakat Timur

biliyordu ki Mısırlılarla Osmanlılar, her an güçlerini birleştirmeye karar verebilir ve ona karşı savaş alanına muazzam bir ordu sürebilirlerdi.

Bir kez daha, açıkça düşmanlık göstermeden önce bir mektup yolladı. Ferec'i eğer ayağını denk alınazsa bunun doğuracağı nahoş sonuçlarla tehdit etti.

> *Sultan baban bize karşı birçok iğrenç suç işledi; bunların arasında, haklı bir neden olmadan elçilerimizin öldürülmesi ve yaverlerimizden Atılmış'ın zindana atılması var. Baban ruhunu artık Allah'a teslim etmiş olduğuna göre, günahlarının hesabını ilahi adaletin önünde verecektir, ama sen kendinin ve tebaanın canını düşünmek zorundasın; öfkeden gözü dönmüş askerlerimizin Mısır'ın ve Suriye'nin halkına kıymasını ve mallarını yağmalamasını istemiyorsan bize derhal Atılmış'ı teslim et. Eğer dikkafalılık eder de bu öğüdümüzü dinlemezsen, akacak Müslüman kanının ve kaybedeceğin hükümdarlığının vebali üstüne olur.*

Bildiri açıktı; fakat, 'sütü bozuk bir soyun namussuz dölü' Ferec ve etrafındaki akıl hocaları bunu görmezlikten geldiler. Dahası, Şam valisi Sudun mektubu getiren elçiyi yakalayıp ortasından ikiye biçtirdi. Yezdi, bu meseleyle ilgili olarak, "avam tabakasından bir adamın böyle ödlekçe davranmasında şaşılacak bir taraf yoktur" diye yazmıştı. "Şimdi gel de Çerkez köleden daha farklı bir davranış bekle!"[59] Fakat Timur bu hareketi karşılıksız bırakamazdı. Orduya güneye yürüme emri verildi.

* * *

Malatya'nın iki yüz altmış kilometre güneybatısında yer alan Halep şehri, çok canlı bir siyaset, ticaret ve kültür merkeziydi. Hindistan'dan gelen uzakdoğuya has ilginç ürünlerle dolup taşan çarşılarıyla; Akdeniz'i, İran ve doğu Anadolu'ya bağlayan ticaret yolları üstünde önemli bir kapıydı. Tahmin edileceği gibi, İbn Battûta'nın diliyle, "gayet büyük ve müstahkem bir kalesi vardı". Faslı gezgine göre, İbrahim peygamber bura-

59 Ferec'in kökenine aşağılayıcı bir gönderme. Babası Berkuk, Mısır'ın ilk Çerkez sultanıydı.

da ibadet etmiş, onuncu yüzyıl şairi el-Halidi aşağıdaki satırları bu kentte kaleme almıştı.

Ah gönlümün kenti, uzanıyor engine,
Yok üstüne güzellikte, yok üstüne kibirde,
Göğüs geriyor fırtınaya, yele,
Başında bulutlardan bir hâleyle.
Hükümdarlığın parlak ateşi,
Dağıtıyor türlü gamı, kederi.
Bağrında şimşekler çakıyor,
Hiç acıtmadan seni ışıl ışıl aydınlatıyor;
Bir an indiriyor güzelliğinin üstündeki duvağı,
Ve ayan ediyor cazibeni, büyülüyor etrafı.

Şimdi Timur'un orduları, yolları üstündeki kaleleri zapt ederek güneye doğru ilerlerken, Halep'in semalarında kara fırtına bulutları birikiyordu. Fakat bu eski zaman kentinin çok yakında bağrında çakacak olan şimşek, şairin söylediğinin aksine, onu acıtmadan ışıldatmayacaktı.

Tepelerde fırtına kopmak üzereyken, kararmış göğün altından hoşnutsuz homurtular yükseliyordu. Timur'un emirleri, hükümdara endişelerini dile getiriyorlardı. Adamlarının bitkin olduğunu söylüyorlardı. Meşakkat dolu Hindistan seferine çıkalı ve buradan döneli beri, pek az dinlenecek zamanları olmuştu. Semerkand'dan ayrıldıktan sonra Gürcülere karşı iki zorlu akın yapmışlar, ardından Sivas'ı ve Malatya'yı ele geçirmişlerdi ve şimdi tekrar harekâta zorlanıyorlardı. Her türlü olanağa sahip kentleri, müstahkem kaleleri ve en âlâ silahlarla donatılmış Memlûk askerleri olan karun kadar zengin ve güçlü bir imparatorluğun tam bağrından geçiyorlardı. Bu ve buna benzer kuşkulara hükümdar uzun boylu kulak vermiyor; her zaman olduğu gibi, kendinin ve emirlerinin kaderlerinin Allah'ın elinde olduğunu onlara hatırlatıyordu. Suriyeliler savunma amacıyla kente birliklerini yığadursun, Timur'un ordusu güneye doğru ilerlemeye devam etti. Antakya'yı, Akkâ'yı, Hama'yı, Hums'u, Ramallah'ı, Cenin'i, Gazze'yi, Trablus-şam'ı, Baalbek'i ve Kudüs'ü geçerek geliyorlardı.

Kent, aralarında vali Demirtaş'ın da bulunduğu barış yanlılarıyla, daha sert bir tepki verilmesi gerektiğini düşünenler arasında ikiye bölünmüştü. Demirtaş, "bugün karşımızda bulunan hükümdar, olağanüstü güçlü," diyerek uyarıda bulunuyordu. "Kendisi ve ordusu, tarihte emsali görülmemiş işler yaptı. Gittikleri her yerde kentleri, kaleleri ele geçirdi. Karşı koymaya kalkanları doğduklarına pişman edip insafsızca cezalandırdı." Böyle bir hasmı olsa olsa Allah koruyor olabilirdi. En doğrusu, ona zıt gitmemek, sikkelere adını bastırmak, Cuma hutbelerinde ismini okutmak; din büyüklerini, hekimleri ve şerifleri paha biçilmez hediyelerle yükleyip ona göndermek ve sulh talep etmekti. Vali, "talihi hep yaver giden; güçlü, dur durak bilmeyen, şanlı ve ihtiraslı bir hükümdar," diye devam etti. "Gazabı, ateşten bin kat daha yakıcı; tutuşturmaya kalkarsak, söndürmeye derya yetmez."

Arabşah'ın ifadesine göre, şahinler bu sözlerden etkilenmemişti: "Bizim kentlerimiz topraktan ve tuğladan değil, hiçbir şeyin işlemediği sert kayalardan kuruldu. Garnizonları, ağzına kadar yiyecek ve teçhizatla dolu; birini bile almak en az bir yıl sürer... Yaylarımız Şam'dan, mızraklarımız Arabistan'dan geliyor; kalkanlarımız Halep'te dövülüyor. Bu eyalete kayıtlı tam altmış bin köy var. Her köyden çok değil, bir iki yiğit çıksa, muazzam bir orduya sahip oluruz. Bu Tatarlar bezden ve urgandan yapılmış çadırlarda barınıyorlar, buna karşılık biz temellerinden siper mazgallarına kadar taştan örülmüş kalelerin içinde yaşıyoruz."

Demirtaş'ın Sultan Ferec'den acil yardım taleplerine cevap gelmedi. Suriyeliler, Timur'un ordusuna karşı bir başlarına savaşacaklardı. 1400 yılının Ekim ayı sonlarına doğru, Tatarlar Halep önünde ordugâhlarını kurmuşlardı. Timur birkaç gün üst üste kenti ve civarını kolaçan ettirmek için keşif kolları gönderdi. Bu, Hintlileri şehir surları dışına uğratmak –böylelikle ne zaman biteceği belirsiz bir kuşatmaya girmemek– uğruna Delhi'de uyguladığı taktiğin aynısıydı ve burada da daha az başarılı olmadı. Şehir kapıları açıldı ve ordu savaş düzeni içinde dışarıya çıktı. Şam şerifi Sudun, Memlûklerle desteklenmiş kent birliklerinin sağ kanadına komuta ediyordu. Demirtaş ise sol kanadın başındaydı; bunlar da Memlûk destekli Halep birlikleriydi. Ciddi bir taktik hatası sonucu, piyadeler ateş hattının ön safına konulmuştu.

Tatar tarafında ise, ıslah olmuş Miranşah'la Şahruh sağ kanadın başındaydılar. Kukla Çağatay hanı Sultan Mahmud sol kanada komuta ediyordu. Hükümdarın iki torunu, Miranşah'ın oğulları Ebu Bekir ve Sultan Hüseyin, sağ ve sol kanadın öncü birliklerinden sorumluydular. Delhi'de ele geçirilen ve Timur'un en fazla rağbet ettiği askeri yenilik olan savaş filleri, gösterişli kuşamlarıyla ordunun ön saflarına dizilmişlerdi. Bir tarihçinin ifadesine göre bu, "manzarayı baştan başa kaplayan bir orduydu".

Alışılmış "Allahü ekber" sedaları arasında iki Müslüman ordu birbirine hücum etti. Bu çok kanlı, kıran kırana bir çarpışma oldu; Suriyeliler, kentlerini bu barbar istilacılara karşı canla başla savundular. Ortalık birbiriyle tokuşan metallerin çınıltısı ve uçuşan okların uğultusuyla inliyordu. Filleri Suriyelilerin sol kanadı üstüne salarak, çözülüp dağılmalarına yol açan Timur, ilk anda üstünlüğü ele geçirdi. Bunlar, Tatarların ağır baskısı altında nihayet tersyüzü dönüp bütün ordunun gözü önünde, şehir kapılarına doğru kaçmaya başladı. Demirtaş'ın sol kanadı kötü örnek olmuş, savaş alanında büyük bir karmaşaya yol açmıştı. Çok geçmeden ova, şehir surlarına doğru can havliyle kaçışan Suriyeliler ve artları sıra kanlı bir takiple onları kovalayan Tatarlarla dolmuştu. Ortalık cehenneme dönmüştü; askerler dörtnala giden atların altında çiğneniyor; cesetle dolmaya başlamış hendeklerde boğuluyor; üçü dördü bir arada mızraktan geçiriliyor, oklarla paramparça ediliyorlardı. Kentlerinin savunmasına katılmış olan yürekli kadınlar ve oğlan çocukları ele geçtikleri gibi boğazlanıyordu.

Demirtaş'ın, daha fazla kan dökülmesini önlemek üzere Halep'i teslim etmekten başka çaresi kalmamıştı. Ona iyi davranıldı, fakat Timur'un elçisini öldüren Sudun esir alındı. Artık bu ünlü kentin hazineleri, hiç kimsenin karşı koyamadığı fatihin eline geçmişti. Babası, Sultan Ferec'in ordusunda başkomutan olan tarihçi İbn Tagribirdi'nin anlattığına göre, Şam şerifinin savaşın barışçıl bir çözüme bağlanması ümitleri tuzla buz olmuştu.

Kadınlar ve çocuklar Halep'in ulucamisine ve mescitlerine sığınmak için kaçıştılar; fakat Timur'un adamları onları kovaladı, kadınları esir

alıp zincire vurdular, çocukları ise olduğu gibi kılıçtan geçirdiler. Âdet edindikleri yüz kızartıcı hareketlerden burada da geri durmadılar; herkesin ortasında kızların ırzına geçtiler, aile kadınlarına hayasızca tecavüz ettiler; bir kadını tuttuğu gibi götürüp ulucamide namusunu kirleten Tatarlar vardı... bunları kendi adamlarından ve kent halkından oluşan büyük kalabalıkların önünde yapıyorlardı; babalar, erkek kardeşler, kocalar çaresizlik içinde bu zavallıların başına gelenleri seyrediyorlardı... çünkü kendileri de bin türlü acı ve işkenceye maruzdu; bir Tatar, bir kadınla işini bitirdiği zaman, kadıncağız daha üstünü başını toplayamadan bir başkası üstüne çöküyordu. Sonra Halep halkını ve askeri birliklerini kılıçtan geçirdiler; camiler ve sokaklar ölüyle doldu; Halep ceset kokusundan geçilmez oldu.

Katliam ve talan dört gün boyunca sürdü. Ağaçlar kesildi, evler yıkıldı, camiler yakıldı. Bir kayda göre, kentteki sinagoglarına sığınan Museviler de toplu halde katledildiler. "Şehirdeki bütün damlar göçmüş, sokakları boşalmıştı; her yer harabeye dönmüş, ortalıkta canlı kalmamıştı; ezan sesi susmuş, dua mırıltısı duyulmaz olmuştu; geride ateşe yanmış kapkara, kupkuru bir çöl kalmıştı. Bu ıssız tenhalıkta, yalnızca baykuş ve akbabalar dolaşıyordu."[60]

Bu feci kent manzarasının üstünde Timur'un tüyler ürperten totemleri yükseliyordu. Kanlı kafalardan örülen kulelere bu

60 Tümüyle boşalmış bir hayalet kent çizen bu kıyamet tablosunun, bütünüyle doğru olmadığını tarihi kayıtlardan biliyoruz; çünkü Timur, buradan ayrılmadan önce, meraklısı olduğu ilahiyatla ilgili konuları görüşmek üzere zaman ayırmış ve kentin ulemasını huzuruna çağırtmıştı. Onları soru yağmuruna tutmuştu; bunlara verilecek yanlış bir cevap kafalarının uçmasına neden olabilirdi. Neden yanlış bir yol tutmuşlar, Şiilik yerine Sünniliği seçmişlerdi; bilmek istiyordu. Bu soru, din hocalarının aklını karıştırdı, çünkü onlar Timur'un Sünni Müslüman olduğunu sanıyorlardı. Arabşah'ın ifadesine göre, "Müslüman hocalar büyük bir şaşkınlık içindeydiler ve kelleler uçmaya başladı." Bundan sonra gelen soru, maksatlı olarak daha da kışkırtıcıydı. Hangi İslam şehidi dosdoğru cennete gidecekti, Halep'i savunmak uğruna canını veren mi, yoksa Timur yoluna savaşırken ölen mi? Ulemaya bir ölüm sessizliği hâkim olmuştu. Sonra Hanefi mezhebine mensup, Muhibeddin Muhammed adlı bir müderris ayağa kalktı. "Allah'ın resulü peygamber efendimize de (Allah ondan razı olsun ve nur içinde yatsın) bu soru sorulmuş ve o şu cevabı vermişti: "Her kim ki Allah kelamını her şeyin üstünde kılmak için savaşır, bizim için şehit odur.'" Bu cevap Timur'un hoşuna gitti; o kadar ki katliamdan arta kalanların hayatını bağışladı; hatta daha önceki ifadesinde kokuşmuş ceset yığınlarını anlata anlata bitiremeyen İbn Tagribirdi'yi bile sonradan, Timur'un Halep halkına karşı, "nispeten ılımlı" davrandığı gözleminde bulunmaya sevk etti.

kez çan biçimi verilmişti. Yükseklikleri kırk beş, çevreleri yüz metreyi buluyordu. Üstlerinde leş kokusu alan akbabalar uçuşuyor; bu alçakça vahşet karşısında duydukları dehşet, isyan ve nefretten donakalmış yirmi bin sima, bomboş ufuklara bakarken, alçalıp gözlerini oyuyorlardı.

* * *

Artık Şam yolu açılmıştı. Doğu Akdeniz sahilinin en önde gelen, tüm Akdeniz'in en büyük ve dünyanın en eski kentlerinden biri olan Şam, yalnızca üç yüz kilometre güneydeydi. Halep'in öyle kolayca ve tepetaklak düşüşünden sonra, fatihin bu paha biçilmez parçayı atlaması düşünülemezdi; o nedenle emirler ne derlerse desinler, güneye yürüyüş devam edecekti. Kurmayları bu kez de Lübnan Dağları'ndaki yaylalarda kışlamayı öneriyorlardı; askerler hiç olmazsa biraz dinlenirlerdi, fakat Timur bu öneriye itibar etmedi. Mısır sultanlığı bölünmüş ve sallanmaya başlamıştı. Kendini toplama ve savunma fırsatı verilmemeliydi. Tatarlar ilerlemeye devam etti; Şam'a kadar yolları üstüne çıkan tüm kent, kasaba ve kaleler, iskambil kartlarından yapılmış kuleler gibi önlerinde birer birer devrildi; önce Hama, ardından Hums düştü, kısa bir süre sonra bunları Baalbek, Sayda ve Beyrut izledi.

Fakat esasen Timur'un gözü, Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin tam kavşak noktasında bulunmaktan ötürü semirmiş olan Şam'daydı. Batısında Anti-Lübnan Dağları vardı ve üç bin metreye kadar yükseldikten sonra Akdeniz'e doğru alçalıyorlardı; doğusunda kupkuru ve kavruk Bâdiyetü'ş-Şam (Şam Çölü) uzanıyordu. Şam, her gün buraya konup göçen kervanların sırtından yükünü tutmuştu; ayrıca birçok sanat ve zanaat kolu açısından da zengin ve ünlüydü. Çarşılarında, demirciler, camcılar, nalbantlar, dokumacılar, terziler, elmastıraşlar, marangozlar, yay ve ok yapımcıları, atmaca satıcıları ve başka birçok zanaatkâr ve esnaf harıl harıl çalışıyordu. Matematikçilerin, tüccarların, gökbilimcilerin ve sanatçıların yaşadığı kültür yönünden çok gelişmiş, kozmopolit bir kentti. 661 ile 750 yılları arasında halifelere ev sahipliği; Arap İslam hükümdarlığına başkentlik etmişti.

Bir bina vardı ki, başka her şeyden fazla kentin o şaşaalı dönemini çağrıştırıyordu. İbn Battûta, "güzellikte Şam'ın üstüne şehir yoktur; hiçbir tasvir onun efsunlu vasıflarını hakkıyla anlatamaz," diye yazar. "Emeviye Camii olarak bilinen ulucamisi, dünyanın en güzel camisidir; en âlâ malzemelerden yapılmış, kusursuz güzellikte, soylu, zarif ve eşsiz bir yapıdır." Gökyüzüne doğru yükselen üç minaresi, göz kamaştırıcı, kurşun bir kubbeye tepeden bakıyordu; bu kubbe ise ortada, büyük, kemerli bir geçidin ve yoğun kalabalıkları barındırabilen geniş bir avlunun üstündeydi. Cepheler, boydan boya ışıltılı çinilerle kaplıydı; bunların üstüne cennet bahçeleri, sütunlu saraylar, sarp kaleler, nehirler ve yemyeşil kır manzaraları resmedilmişti. Robert Byron, *Oksiyana Yolunda* adlı yapıtında, "Bugün bile, güneş dış cephe duvarları üzerindeki bir çini parçası üzerinde yanıp söndüğü zaman; insan, yeşilin ve altın sarısının o ilk zamanlardaki ihtişamını göz önüne getirebiliyor; bütün bir avlu, Arap öykücülüğünün o kuru çöl sonsuzluğuna karşı yarattığı büyülü sahnelerle şıkır şıkır parlıyor olmalıydı," der.

İbn Tagribirdi ise, "Şam dünyanın en büyük, en zengin ve en canlı kentiydi," diye yazar. O tarihte ise, kapılarından içeriye sel gibi akan, ıstırap içindeki Halep göçmenleri ve bunların anlattığı dehşet verici katliam öyküleri karşısında kaskatı kesilmiş, kendini Timur'un gelişine ve tarihinin en korkunç saldırısına hazırlıyordu. Berkuk'un ölümünü izleyen ve Timur'a hafiyeleri tarafından rapor edilen başıbozukluk, şimdi askeri sahada kendini belli ediyordu. O tarihte sekiz, dokuz yaşlarında olan Arabşah, güçlü ve bir tek komuta kaynağı olmadığı için, Suriyeliler ve Mısırlılar, "ihtilaf, kargaşa, bölünme ve çekişmeye kurban gitmişlerdi," diye dert yanar. İbn Tagribirdi, emirlerin, enerjilerinin en büyük kısmını, "devlet idaresinde mevki, makam ve söz sahibi olmak" uğruna birbirleriyle rekabet yolunda harcadıklarını yazmıştı; pek azını ise, yaklaşmakta olduğu halde, "adeta yok sayılan" Timur tehlikesine karşı sarf ediyorlardı.

1401 yılının Ocak ayına kadar, Tatar kuvvetleri kente epeyce yakın bir mesafede ordugâhlarını kurmuşlardı. Mısır sultanlığı o sırada ümitsiz, fakat hayli yaratıcı bir çabayla, ordugâhı-

na derviş kisvesi altında bir suikastçı göndererek hükümdarı öldürtmek girişiminde bulundu. Fakat cellatlığa soyunmuş bu dervişin hareketleri şüpheli bulundu ve üstünde bir hançer gizlediği ortaya çıkarılınca derhal öldürüldü. Refakatindeki iki kişinin ise kulakları ve burunları kesilerek Ferec'e geri yollandı.

Bunun ardından Ferec'e bir heyet daha gönderilerek genç Mısırlıdan önceki elçi Atılmış'ın iadesi, sikkelere Timur'un adının basılması ve kentin teslimi talep edildi:

> *Eğer kendine ve tebaana karşı zerre kadar acıman varsa, bunları yaparsın. Askerlerimiz ava acıkmış aslanlar gibi kükrüyor. Düşmanını öldürmek, nesi var, nesi yoksa talan etmek, kentlerini ele geçirmek, binalarını yerle bir etmek için yanıp tutuşuyorlar. Önünde iki yol var. Ya barışı seçer, rahata ve huzura kavuşursun; ya savaşı seçer yıkılır, mahvolursun. İkisini de önüne koyuyorum. Hangi yolu seçeceğine sen karar ver. Aklını başına devşir ve seçimini yap.*

Farah itaat edeceğine söz vererek zaman kazanmaya çalıştı. O sırada vuku bulan bir dizi olay Şamlıları, durumun lehlerine dönmeye başladığına kandırdı. Öncelikle Timur, atlarına otlak aramak için şehir surlarının önünden çekildi. Kuşatma altındakiler, bundan haklı olarak Tatarların ricat ettiği sonucunu çıkardı. Sonra, Halep'te ordunun sağ kanadının öncü birliklerine kumanda eden Timur'un torunu Hüseyin Sultan'ın Suriyelilerin davasına hizmet için saf değiştirdiği haberi geldi. Ve son olarak, ovaya doğru baktıklarında, daha önce Timur'un ordusunun konaklamakta olduğu yerlerde, Ferec'in Kahire'den henüz gelmiş taze birliklerini gördüler. Bu hayırlı gelişmelerin heyecanıyla coşan Şam kuvvetleri, şehir kapılarından çıkıp Timur'un artçı birliklerine hücuma geçti.

Durumun bir faciayla sonuçlanacağı belliydi, çünkü Ferec teslim olma sözünü çiğnemişti. Daha fenası, Timur'un birtakım adamları bu harlı saldırı sırasında öldürülmüştü. Hiddetten kuduran hükümdar, ordularına tersyüzü geri dönüp Şam'ın üstüne çullanma emrini verdi. Aylardır hiç durmadan savaşmaktan ötürü bitkin de olsalar, arz ettikleri manzara gene de yüreklere ürküntü veriyordu. Geceleri konak yerlerinde yaktıkları ateşlerin, 250 kilometre uzayıp gittiği söylenir. Başına bir

felaket geleceğini hisseden Ferec, bir elçi aracılığıyla yapılan saldırıdan ötürü resmen özür diledi ve bunun suçunu kent içinde çıkan bir isyana yükleyerek, Timur'la anlaşmaya hazır olduğunu bildirdi. Fakat hükümdarın bu kadar çabuk yumuşaması pek olası değildi.

Şam, bütün umudunu Ferec'in ordusuna bağlamıştı. Tatarların aksine, Memlûkler gayet iyi dinlenmiş durumdaydı ve hiç durmadan ilerleyerek koca bir kıtanın yarısını katetmemişlerdi. Müthiş savaşçı bir güçtüler. Fakat Timur'un kentin etrafını sardığı günün ertesi sabahı, Şamlılar feci bir manzaraya uyandılar. Mısır ordusu, karanlıktan istifade ederek kirişi kırmış, çölde beliren kancık bir serap gibi uçup gitmişti. Sarayda kendisini tahttan indirmek için birtakım entrikaların çevrildiğini duyan Ferec, Mısır'a dönüyor; Şam'ı, Tanrı'nın Kırbacı'na karşı tek başına bırakıyordu.

Bir kısım Tatar bölükleri kaçan Mısırlıları kovalar ve Ferec'in bazı kıdemli yaver ve muhafızlarını kılıçtan geçirirken Timur, önündeki işe eğilmişti. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu anlayan Şam, kent kapılarında barikatlar kurarak, istilacılara karşı *cihad* ilan etti. Delhi'de ve daha yakın zamanda Halep'te olduğu gibi, Timur ne kadar uzayacağı belirsiz bir kuşatmadan yana değildi. Yurdundan çok uzaktaydı; Ferec ve Bayezid gibi kendine düşman iki sultan arasında sıkışmıştı. Yıldırım baskın veya derhal teslim, tercih edeceği seçeneklerdi. Hem kent çok güçlü koruma altındaydı hem malzeme ve teçhizat bakımından çok zengindi. Dize getirmek epeyce zorlu bir iş olabilirdi.

Timur, bunun yerine diplomasiye başvurdu; nasıl olsa askeri harekât gerektiğinde, bu onu, konuşmayla sağlanamayan her türlü sonuca ulaştıracaktı. Barış şartlarını görüşme önerisiyle kente bir elçi heyeti daha gönderildi. Karşılık olarak Şam da kendi elçilerini yolladı. Bunların arasında, Şam'da oturduğu için değil, tesadüfen orada bulunan bir kişi vardı. Sultan Ferec'in seferine katılmak için davet edilmiş, fakat Mısırlı'nın beklenmedik firarı sonucu kentte kalakalmıştı. İşe bakın ki bu zat, Arap dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihçiydi. Müthiş bir karşılaşma için sahnede her şey hazırdı.

* * *

Bu tarihten yirmi yıl önce, bugün Cezayir olarak bilinen topraklarda, İbn Haldun abidevi eseri *Mukaddime*'yi veya bugünkü deyişle *Önsöz*'ünü yazmayı bitirmişti; bu *Dünya Tarihi* adlı eserinin ilk cildiydi. Başlangıçta, geniş kapsamlı bir Arap ve Berberi tarihi olarak tasarlanan bu yapıt, yazılma evresi içinde çok daha karmaşık bir hâl almış; bir tarih felsefesine, toplumların nasıl değişip, hanedanların kuşaklar boyunca nasıl yükselip çöktüğünü araştıran, türünün ilk örneği bir incelemeye dönüşmüştü. Aldığı eğitim ve yaşadığı dönemde Kuzey Afrika'nın çalkantılı siyaseti göz önünde bulundurulduğunda, İbn Haldun'un bu gibi konularda fikir öne sürebilecek, eşsiz ve kusursuz bir donanıma sahip olduğu anlaşılır.[61] Sultan Ferec'le birlikte Şam'a geldiğinde, ona hiç dur durak vermeyen, baş döndürücü bir meslek hayatında, büyük ün kazanmış bir kimseydi. Sultan Berkuk'un himayesinde bulunmuş, Kahire'deki Malikilerin başkadısı olmuş ve Kuzey Afrika'nın belli başlı tüm sultan ve yöneticilerine kâtiplik, mabeyincilik, nazırlık, akıl hocalığı, arabuluculuk ve elçilik yapmıştı. O güne kadarki en olağandışı görevi ise, Granada'da yüksek ve kıdemli bir saray görevlisiyken, Sevilla'ya, Kastilya kralı Zalim Pedro'ya elçi olarak gönderilmek olmuştu. Kuzey Afrika'da tecrübe ettiği bazı zindanlar da yok değildi. İbn Haldun, çok sayıdaki yeteneğine ve gördüğü yoğun himayeye rağmen veya belki de sırf bu yüzden, her gittiği yerde düşman kazanırdı. Kimi zaman bunların hakkından gelir, kimi zaman da düşmanları galebe çalardı.

61 Arnold Toynbee'nin İbn Haldun'un zihinsel başarısına dair söyledikleri kayda değer: "Toplumsal yaşantısı genel olarak 'dünyadan kopuk, kuru, yavan, kaba ve kısa' olan bir medeniyetin tarihinde, gerçekten de öne çıkan tek dikkate değer şahıstır. Zihinsel faaliyet göstermeyi seçtiği alanda ne kendisinden önce gelen ve ona ilham vermiş olabilecek bir kimse, ne çağdaşları arasında onun gibi düşünen bir kişi vardır; ne de kendisinden sonra gelenler arasında, bir ilham kıvılcımı uyandırmıştır; oysa *Dünya Tarihi*'nin *Mukaddime*'sinde tasarlamış ve ortaya koymuş olduğu tarih felsefesi türünün gelmiş geçmiş en büyük eseridir; dünyanın hiçbir yerinde, bir daha hiçbir zaman, hiçbir insan kafası böyle bir eser vücuda getirmemiştir. İbn Haldun, yaratıcı düşüncesini, bu edebi kalıba dökme fırsatını, başka işlerde çalışıp didinmekle geçen ömründen 'ayırmaya razı olduğu' kısa bir arada bulmuştur.

Kendini tam sağlama almışken, aleyhinde çevrilen bir başka entrikaya kurban gittiği olurdu; fakat kendisi de sultanlara ve vezirlere karşı az dolap çevirmiş değildi.

Tunuslu diplomat ve düşünür, bu meşum karşılaşma öncesi, kentte sözü geçen kimselere Tatar'a teslim olmaları tavsiyesinde bulunduğunu, fakat savaştan yana olan düşman kesimin kendisini öldürmesinden korktuğunu anlatır. Bir sabah, fatihin huzuruna çıkmak üzere, kendisini şehir surlarından aşağı sarkıttırmıştı. Bu görüşmelerin tüm ayrıntılarını büyük bir titizlikle kaydetmişti.

Timur'la ilk karşılaşması huzura alındığı çadırda gerçekleşmişti; hükümdar, "dirseği üzerinde yan gelip oturmuş, birbiri ardı sıra önüne konulan yemekleri dışarıya, çadırın önünde halkalar halinde oturan Moğollara gönderiyordu." Timur, öpmesi için ona elini uzattı. Saygıda hiç kusur etmeyen tarihçi, "Allah size selamet versin – otuz kırk yıldan beri bu karşılaşmanın özlemini çekiyordum," diye söze başladı. "Siz cümle âlemin sultanı, cihanın hâkimisiniz. Sanınam ki Âdem'den bugüne, dünyaya sizin gibi bir hükümdar gelmiş olsun." İbn Haldun, 1358'de Fez'in Karaviyin Camii'nde bir ilahiyatçı hocanın Timur'un nasıl başa geçeceği konusunda kehanette bulunduğunu anlattı. Hoca, yıldız kümelerinin fevkalade önemli bir olaya işaret ettiğini bildirmişti: "Öyle görünüyor ki, çöl kavimlerinden kuzeydoğuda, çadırlarda barınan bir kesimden, çok kudretli biri çıkacak; geniş diyarlar üzerinde hâkimiyet kuracak, krallıkları, imparatorlukları devirecek, dünyanın meskûn bölgelerinin büyük bir kısmına egemen olacak."

Bu ince ayarlı iltifat yerini bulmuştu. İbn Haldun, hükümdarın çadırında yemeğe davet edildi ve burada sohbet tarih ve coğrafyaya kaydı. Timur, misafirine Kuzey Afrika üstüne birçok soru sordu. Tanca'nın, Septe'nin, Sicilmese'nin nerede olduğunu bilmek istiyordu. İbn Haldun, elinden geldiğince tarif etmeye çalıştı, ama Timur bununla yetinmedi. "Dedi ki, 'Bu beni tatmin etmedi. Bana, Magribi'nin tamamını anlatan bir tasvir yaz; hem yakın hem uzak yerlerini, dağlarını ve nehirlerini, köylerini ve kentlerini teferruatlı olarak anlat; öyle ki buraları kendi gözümle görmüş gibi olayım.'"

İbn Haldun kente döndü ve kendinden istenilen işi birkaç gün içinde, çarçabuk bitirdi. Tatarların ordugâhında toplam otuz beş gün kaldı ve bu süre içinde Timur ve emirleri arasında geçen birçok konuşmaya tanık oldu; bu, ona gösterilen yüksek itibarın bir belirtisiydi. Hükümdarın huzura kabullerinde ve toplantılarında bulundu; hatta Timur'un emirlerini, Şam istihkâmlarındaki en zayıf noktaları bulmakla görevlendirdiği harp şuralarına dahi katıldı. Bir keresinde, engin tarih bilgisine müracaatla, halifelik iddiasında bulunan ve Kahire'de hakkı olan halifelik makamına oturtulmasını talep eden bir kişinin, bu iddiasının meşruiyeti konusundaki düşüncesi soruldu. İbn Haldun, bu isteği geri çevirmedi ve uzun bir izahattan sonra adamın iddiasının 'geçersiz' olduğu hükmünü verdi. "Timur adama dönerek: 'İşte kadıların ve hukukçuların dediğini duydun. Demek ki benim karşımda halifelik iddiasında bulunmaya hakkın yok. Haydi bakalım, güle güle; Allah seni doğru yoldan ayırmasın' dedi."

İbn Haldun'un, Tatar sarayındaki teşrifat kurallarına aşina olan bir arkadaşı ona, Timur'a bir hediye sunmasını salık vermişti, "pahada ne kadar hafif olursa olsun, önemli değildi, bu hükümdarın huzuruna çıkan herkesin uyması gereken bir âdetti. Bu nedenle sahaflardan eşsiz güzellikte bir Kuranı Kerim; bir seccade; el-Busiri'nin –Allah onu esirgesin ve selamet versin– peygamberi öven, el yazması el-Bürde şiirini ve en âlâsından dört kutu Kahire şekerlemesi aldım."

Her ne kadar kendine biat eden kişilerden almaya alıştığı hazinelere kıyasla bunlar çok eften püften armağanlar olsa da, Timur çok duygulanmış, Tunuslu biraz daha gözüne girmişti. O kadar ki Timur'un sağ yanına oturmaya davet edildi; bu hükümdarın ona ne kadar değer verdiğinin açık bir ifadesiydi. Mükemmel bir diplomat ve saray adabının tüm inceliklerine vakıf bir kişi olan İbn Haldun, Sultan Ferec'in maiyetinde Şam'a getirilen ilim ve irfan sahibi kişilerin hayatlarının bağışlanması için ricada bulunmak üzere bu anı uygun gördü:

> *Mısır sultanının geride bıraktığı kişiler arasında bulunan bu Kuran hocaları, kâtipler, mabeyn görevlileri ve idareciler artık sizin tebaanıza geçmiş sayılır. Haşmetmeapları elbette bunlardan sarfınazar edecek*

değildir. Gücünüz her yere erişiyor, topraklarınız alabildiğine geniş; hükümdarlığınızın çeşitli hizmet kademelerinde idarecilere duyulan ihtiyacın başka her yerdekinden fazla olması gerekir.

Bana, "Bunlar için ne yapmamı istiyorsun" diye sordu.

"Nerede olurlarsa olsunlar, başvurabilecekleri ve onların emniyetini sağlayacak bir vesika," diye cevap verdim.

Mabeyncisine dönüp, "İstedikleri vesika için emir yazıla," dedi.

Teşekkür edip, senalarla yanından ayrıldım ve vesika yazılana kadar mabeyncinin başında durdum.

İbn Haldun istediğini elde etmişti. Ak harmaniyeli din adamlarının canları bağışlanmıştı.

Timur'un Şam'da geçirdiği son günlerde; İbn Haldun, Tatar'la yaptığı biraz şaşırtıcı bir görüşmeyi de kaydetmiştir. Konuşmadan, Timur'un kısrak meraklısı olduğu anlaşılıyordu.

Âdet olduğu üzere, karşılıklı hâl hatır sorduktan sonra bana dönüp, "Senin burada bir kısrağın var mı" diye sordu.

"Evet" diye cevap verdim.

"Cins mi?" diye sordu.

"Evet" diye cevap verdim.

"Satar mısın? Onu senden alayım" dedi.

"Allah size selamet versin, benim gibi birinin sizin gibi birine bir şey satmak ne haddine, onu ancak bir saygı belirtisi olarak size verebilirim; onun gibi daha başkaları olsaydı, onları da verirdim" dedim.

"Altında kalmam, karşılığını fazlasıyla öderim demek istemiştim" diye cevap verdi.

"Bana şimdiye kadar neyi fazlasıyla vermediniz ki? Beni lütuf ve iltimasa boğdunuz; bana en yakın ve samimi yoldaşlarınızın yanında yer verdiniz, bana hep muhabbet ve cömertlikle davrandınız; bunların karşılığını Allah'ın size misli misli vermesini diliyorum" dedim.

Sustu. Ben de öyle yaptım. Ben huzurundayken kısrak yanına getirildi ve bir daha da hayvanı görmedim.

İbn Haldun, daha sonra Kahire'ye döndüğünde; Mısır sultanının Timur nezdindeki elçisi bir haberciyle ona, Tatar tarafından

kısrağına karşılık bir miktar para gönderdi. Yolsuzluk ve zimmetine para geçirme, o tarihte bile Mısır siyasetine yabancı değildi. Haberci, paranın 'tam' olmadığına, fakat kendisine bu kadar verildiğine dair yemin üstüne yemin etmişti.

Arabşah'ın ifadesine göre Timur, Tunuslu'nun, ancak ailesini ve dillere destan kütüphanesini alarak geri dönmesi şartıyla gitmesine izin vermiş, fakat o, bu sözünü hiçbir zaman tutmamıştı. Mamafih İbn Haldun, olayları farklı hatırlıyordu. Timur'un sarayında, onun hizmetine girmek teklifinde bulunmuş, fakat fatih olumsuz yanıt vererek ona, "ailesinin ve halkının yanına dönmesini" söylemişti.

Timur'un yörüngesinden sağ salim çıkan İbn Haldun, Mağrip Merinî hükümdarı Ebu Said Osman'a yazdığı bir mektupla, Tatar'ın Şam'a kadar ilerleyişini anlattı: "Timur, Halep'i, Hama'yı, Hums'u ve Baalbek'i fethederek hepsini yakıp yıktı; askerleri görülmedik ve yüz kızartıcı bir vahşet sergiledi." Özür diler bir edayla, nasıl olup da, "onun karşısına çıkmaktan başka çaresi kalmadığını" açıkladı. Kendisine iyi davranıldığını ve diplomatik çabaları sayesinde, "Şamlıların hayatlarını bağışlattığını" ekledi.

Bunun ardından üstünkörü bir Tatar tarihi veriyor, onları, "ünlü hükümdarları Cengiz Han'ın önderliğinde... Ceyhun Nehri'nin ötesindeki, Çin'e kadar uzanan çöllerden gelme" bir kavim olarak tanımlıyordu. İbn Haldun Cengiz'den, Timur'a ve ordularına geçiyordu.

> *Bu insanlar sayılamayacak kadar çoktular. Deyin ki bir milyon; bu rakam çok değildir, ne de bunun az olduğu söylenebilir. Arazide çadırlarını kurdukları zaman, hiç boş yer kalmıyor ve orduları ne kadar geniş bir alana yayılırsa yayılsın, onlara dar geliyor. Baskın vermede, talan etmede, yerli halkı boğazlamada ve bunlara binbir türlü vahşet göstermede, misli görülmemiş bir örnek oluşturuyorlar.*

İbn Haldun, Tatar hükümdarın çok değerli bir portresini çiziyor, o da yüksek zekâsını ve her alandaki ilmi ve felsefi tartışmaya olan düşkünlüğünün altını çiziyordu. "Bu hükümdar Timur, dünyanın en büyük, en kudretli hükümdarlarından biri,"

diye başlıyordu. "Kimisi onu arif, kimisi ise Ali'nin soyunu tuttuğu için (yani Şiileri) kâfir olarak görüyor. Sihir ve büyüyle uğraştığını iddia edenler de var, ama bunların hiçbiri doğru değil. En basit ifadesiyle, üstün ve kıvrak zekâlı bir adam ve gerek bildiği, gerekse bilmediği konularda fikir alışverişine ve tartışmaya çok meraklı."

Ardından Timur'un aksaklığına geçiyordu. "Sağ dizi tutmuyor; bana söylediğine göre çocukluğunda çapulculuk ederken yediği bir ok yüzünden olmuş. Kısa mesafelerde ayağını sürüyerek yürüyor, daha uzun yürüyüşlerde ise adamları onu elleriyle taşıyorlar." İbn Haldun gibi, Clavijo da Timur'un bu sakatlığının ona nasıl eza verdiğini kendi gözleriyle görmüştü. Huzurunda yapılan bir görüşme sonrası tarihçi, yaşlı hükümdar için, "dizindeki ağrıdan ötürü, taşınarak yanımızdan ayrıldı" diye yazmıştı. Fakat altmış dördünde olmasına rağmen, Timur belli ki at sırtında gidemeyecek kadar yaşlı veya düşkün değildi, çünkü İbn Haldun onun, "eyerin üstünde dimdik oturduğunu" kaydetmişti.

Timur'u bir ay süreyle yakından izleyen İbn Haldun, sonunda şu yalın kanıya varmıştı. "Allah'ın sevgili kulu. O, kimi isterse onu kayırır; hikmetinden sual olunmaz."

* * *

Eğer Timur'u kayıran bir ilahi güç varsa, Şam'ı kayıran hiç kimse yoktu. Her ne kadar ilk belirtiler teslimiyetin kabul edileceğini gösteriyor idiyse de –Tatar'ın emirleri kentin kapılarını tutmuş, askerlerinin içeriye girmesini önlüyorlardı; yağmaya kalkışan olursa, yakalandığı gibi ipek pazarının ortasında asılıyordu– tarih, kentin baştan gösterdiği direniş yüzünden ağır bir fidye ödemek zorunda kalacağını kaydediyordu. Bu felaket beklentileri Suriyelilerin, Timur'la üzerinde anlaşmaya vardıkları barışa, kendilerinin uymayabileceği olasılığını ise hiç hesaba katmıyordu. Şam ahalisi için ne büyük bir talihsizlikti ki, bu uzak gibi görünen olasılık şimdi gerçek olmuştu. Kalenin beyi, Tatar istilacılara karşı gayrete gelmiş, garnizonuna direniş emri vermişti. Zafer kutlamalarına hazırlanan Timur'un bahadırları,

kendilerini apansız bir saldırıyla karşı karşıya buldular. İbn Tagribirdi'ye göre, bin kişi öldürülerek boyunları vuruldu ve kaleden içeriye götürüldü.

Timur, bunu duyar duymaz kalenin hemen alınmasını emretti. Kazmacılar işe koşularak surların altını oydular. Ahşap kuleler inşa edildi ve bunların tepesinden kuşatma altındaki garnizona ok ve Rum ateşi yağdırıldı. Fakat kale beyi gene de teslim olmayı reddetti. Daha sonra mancınıklar öne çıkarak kaleyi taş, kaya ve ateş yağmuruna tuttu. Bu cezai nitelikteki şiddetli hücum, günlerce, hiç durmadan devam etti. Kazmacıların zayıflattığı, kuşatma cihazlarının ağır darbelerle hırpaladığı duvarlar göçüyor, fakat yamalıklı bir biçimde de olsa, inatla direnen savunucular tarafından çarçabuk onarılıyorlardı. Bu saat başı saldırıya yirmi dokuz gün dayandıktan sonradır ki kale beyi, kaçınılmaza boyun eğerek Timur karşısında yenilgiyi kabul etti. Fakat Tatar, artık affın da, merhametin de çok ötesindeydi. Beyin, boynunun vurulmasını emretti. Kale, hazinelerini teslim etmek üzere kapılarını açtığı zaman, içeride yalnızca kırk Memlûk kölenin hayatta kaldığı görüldü.

Timur ve kent büyükleri arasındaki pazarlık, çok nazik bir biçimde dengelenmeye çalışılıyordu. İki tarafın da gayet iyi bildiği gibi, üstünlük Tatar'daydı. Ne isterse vermek gerekiyordu, çünkü bu muazzam kentin kaderi artık onun elindeydi; bağışlamak veya yakıp kül etmek tümüyle insafına kalmıştı. Bir milyon dinarlık bir fidye üzerinde anlaşmaya varıldı, fakat ne zaman ki bu toplandı, Timur korkudan sinmiş görevlilere dönüp rakamı on milyona çıkardı. Kuşatma altındaki kentin ahalisinden bu meblağ da zorla ve dayakla alındıktan sonra, Timur bu kez istenilen fidyenin yalnızca üçte birinin ödendiğini iddia etti. Gözü kentin tüm servetindeydi. Pazarlık öyle bir mecraya dökülmüştü ki artık topyekûn tecavüz ve talan için bahane arandığı belliydi. Gökler tekrar karardı. Halep'i kasıp kavuran fırtına, bu kez Şam semalarında kopmak üzereydi.

Saflar arasında bir emir yayıldı. Askerler aç ve aylardır çarpışmaktan yorgundular; dur durak demeden ilerlemekten zayıf düşmüşlerdi; keyifle birbirlerine bakıp, arşa kadar çıkan sevinç çığlıkları attılar. Şam kılıçtan geçirilecekti. Bu, çocuk yaştaki

Arabşah'a, tüm ömrü boyunca etkisinden kurtulamayacağı, deprem niteliğinde, feci bir şok yaşattı. "Bu gözünü kan bürümüş İblisler insanların üstüne ansızın hışım gibi yağdı; işkence ediyor, vurup öldürüyor, yakıp kül ediyorlardı; sanki dalga dalga gökten iniyorlardı, kızışmış, kudurmuşlardı; Müslümanlara ve onların müttefiklerine etmedik zulüm bırakmadılar; onları koyun sürüsünün içine dalmış aç kurtlar gibi darmadağın ettiler; parçaladılar."

Katliam, kenti kasıp kavuruyordu. İbn Tagribirdi, "Şam ahalisine yapılmadık işkence kalmadı; falakalara yatırıldılar; cenderelerde sıkıştırıldılar; ateşlerle dağlandılar; burunlarına tozlu bez basılarak baş aşağı sallandırıldılar, her nefes alışta boğulayazdılar. Bir adam ölecek gibi oldu mu, bir ara verip tekrar bin türlü işkenceye tabi tuttular." Ganimet için gözü dönmüş olan Tatarlar, Şam'da daha önce hiç görülmedik bir mezalim uyguladılar.

Mesela bir adamı tutup kafasının etrafını bir urganla bağlıyor, sonra bunu etine işleyene kadar sıkıyorlardı; bir başkasının omuzlarına ip doluyor, bunu bir değnekle, omuzları yerinden çıkana dek kanırtıyorlardı; kiminin başparmaklarını arkadan bağlayıp sırt üstü yere yatırıyorlar, mal varlığını birer birer itiraf edene kadar burun deliklerinden içeriye kül akıtıyorlardı; her şeyini verse bile inanmıyorlar, öldürene kadar işkenceye devam ediyorlardı; hatta orada da durmuyorlar, ölü numarası yaptığı düşüncesiyle vücudunu biraz daha paralıyorlardı. Kimisi de kurbanını başparmaklarından evinin tavanına asıyor, altında bir ateş yakarak uzun süre adamı üstünde tutuyordu; ola ki adam alevlerin üstüne düşerse, sürüklenip dışarı çıkarılıyor; kendine geldikten sonra tekrar içeri götürülüp bir kez daha asılıyordu.

Yezdi'nin iddiasına göre, Şam'dan kaldırılan ganimet öyle mebzuldü ki, at, katır ve deve katarları bunu çekmeye kâfi gelmemişti. Daha kıymetli eşyaya yer açmak için, kimi altın ve gümüş parçalar; Mısır, Kıbrıs ve Rusya'dan gelen çok değerli kemerlerle birlikte geride bırakılmıştı.

Doğup büyüdüğü kentin uğradığı bu talanı anlatırken, haklı olarak zıvanadan çıkan Arabşah, Timur'un kaledeki di-

renişin başını çeken doksan yaşındaki bir Suriyeli subayı yakaladığını iddia eder. Hükümdar, yaşlı adama onu öldürmeyeceğini; çünkü böyle yapmakla elinde ölen Tatar yiğitlerinin intikamını almış olmayacağını söylemişti. Ayrıca, "yaşına bakmadan sana işkence üstüne işkence edeceğim; acına acı, derdine dert katacağım" diye keyifle böbürlendiğini de rivayet eder. Adam, dizlerine ağır zincirler vurularak zindana atılmıştı.

Alevler Şam sokaklarını sarmıştı, Emeviye Camii'nin kubbesi dumanlar içinden göğe yükseliyordu. Rüzgârla körüklenerek harlanan yangın, yolu üstündeki ahşap evleri, sarayları, camileri, hamamları yuta yuta ona doğru geliyordu. İbn Haldun, "yangın, Ulucami'ye ulaşana kadar devam etti," diye yazar. "Alevler çatıya çıkarak kurşunu eritti; tavan ve duvarlar çöktü." İslam Savaşçısı olarak ünlenmek için didinen bir adamın komutasındaki Müslüman bir ordu, sekizinci yüzyılda yapılmış bu göz kamaştıran, dünya harikası ve İslam dininin medarı iftiharı olan yapıyı paralıyordu. İbn Haldun, "bundan daha alçak, daha iğrenç bir iş olamazdı," diye devam eder, "fakat olmuş da, olacak da Allah'ın bileceği bir iştir; O, kullarına ne isterse onu yaptırır, yarattığı âlemde her şey onun iradesine bağlıdır."[62]

Modern okur bunu, İbn Haldun'a vergi tuhaf bir rahatlık ve tevekkül olarak alabilir, oysa İbn Haldun İslamın günümüze kadar gelen bir şartını yerine getiriyor, her şeyin Allah'tan geldiğini söylüyordu. Fakat belki de bu sükûnetinin ve ölçülü üslubunun ardında yatan bir başka neden daha vardı. Şam, bir viraneye dönmüş ve ahalisi tamamen katledilmiş de olsa, hiç olmazsa o hayatta kalmış ve kılına bile dokunulmamıştı.

62 Şam'ın yağmasına ilişkin bu ilk gözlemler, Timur'un Emeviye Camii'nin yıkım emrini verip vermediği konusunda ihtilaf içindedir. İfadeleri çelişkilerle dolu olan Bavyeralı Schiltberger, kendinin ve kendi gibilerin canının bağışlanması için yalvaran bir din hocasına, bunları ve ailelerini alarak camiye sığınmasının söylendiğini iddia eder. Yine aynı iddiaya göre, bunların sayısı otuz bini buluyordu. "Timur, hepsi buraya dolduktan sonra, kapıların kilitlenmesini buyurdu. Bu yapıldıktan sonra, mabedin çevresine odun yığdırdı ve bunların tutuşturulması emrini verdi. Hepsi içeride telef oldu. Ardından her askerin bir kafa getirmesini emretti. Bu emir de yerine getirildi ve tam üç gün sürdü; bu kafalardan üç kule dikildi ve ardından kent talan edildi." Mamafih saray kayıtlarına göre, Timur caminin yanmasını önlemek için elinden gelen her şeyi yapmıştı.

İbn Tagribirdi, esef içinde, "tüm kent yanıp kül olmuş, Emeviye Camii yangında göçmüş, kapıları gitmiş, mermerleri çatlamış; duvarlarından başka dikili hiçbir yeri kalmamıştı," diye kaydeder. "Kentin diğer cami, saray, kervansaray ve hamamları şimdi enkaz yığınlarından ve boş alanlardan ibaretti; geride yalnızca, ölü veya açlıktan ölmeye mahkûm çok sayıda çocuk bırakılmıştı."[63]

* * *

Kahire, benzeri bir kıyametin kendine de yaşatılması olasılığıyla tir tir titrer ve Miranşah'la Şahruh Antakya ve civarını yakıp yıkarken, hükümdar çıkardığı çıbanlardan ve bel ağrısın-

63 Marlowe'un *Büyük Timurlenk* adlı oyununda, Şam'ın düşüşü aynı ölçüde tüyler ürperticidir. Kuşatma altındaki kentin valisi, teslim olmadan önce zaman kazanmaya çalışır. Süre uzadıkça, Timurlenk'in ordugâhındaki sancakların rengi, yaklaşmakta olan faciayı haber verircesine, beyazdan kırmızıya, kırmızıdan siyaha döner.

Bembeyazdı ilk dikildiğinde çadırları,
Kar beyazdı tüyü, gümüş sorgucuna takılı,
Kar beyazdı alları, pulları.
İşte böyle sakindi kafası.
Doymuştu ganimete, doymuştu talana,
Gözü yoktu artık kan akıtmakta;
Ne zaman ki Şafak Tanrısı indi gökten bir kez daha,
Kıpkırmızı kesildi işte o an tüm eşya.
Gazaba gelmişti, kan dökülecekti;
Eli silah tutan kimse esirgenmeyecekti.
Eğer bu tehdit de yola getirmezse onları,
Dönecekti karaya renkler, kesecekti karaya otağı;
Mızrağı, kalkanı, kısrağı, zırhı, sorgucu,
Tüyleri, pulları alları,
Saçacaktı ölümü, gösterecekti cehennemi,
Ne çocuk diyecekti, ne kadın ne de soylu,
Asıp kesecekti düşmanını, ateşlere verecekti.

Şam'ı kurtarmak için ümitsizce çırpınan vali, Timurlenk'e, önünde, 'yürekleri ve dizleri üstünde çöken' dört bakire kız göndererek aman diler. Fakat bu nafile bir girişim olur. Kızlar geldikleri gibi boğazlanırlar ve 'lime lime edilmiş cesetleri', şehir surlarına asılır. Timurlenk, "Görüntüleri de muzırdı, ruhları gibi/ Tesalya eczası, Tesalya zehiri gibi," diye gözlemledikten sonra, "Durmayın efendiler, haydi gidin/ kim kaldıysa onları da kesin," sözleriyle devam eder ve Şam, alevler içinde eriyip gözden kaybolur.

dan mustarip, hasta yatıyordu. Ömrünün son deminde, mikroplar ve hastalıklar yakasını bırakmıyordu.

Timur'un güneye ve batıya doğru ilerleyişini büyük bir endişeyle izleyen ve hemen kaçmak için hazırlık yapan Kahire halkı, kuzeye yönelik bu akınlar karşısında sevinçlerini gizleyemiyorlardı. Bu arada Sultan Ferec, elçi Atılmış'ın sahibine iadesi konusunda hükümdarı temin etmişti. Fakat son yattığı hastalıktan yeni kalkan Timur'un aklında başka düşünceler vardı. Hükümdarlığıyla ilgili işlere döndü; en sevdiği torunu ve veliaht Muhammed Sultan'ı Semerkand'dan çağırtarak, daha önce sefih amcası Miranşah'ın başında bulunduğu, Hulagu Han'ın topraklarının idaresiyle görevlendirdi. Ne kadar hasta olursa olsun, memleketine dönmeye hiç niyetli olmadığının en açık göstergesi, Muhammed Sultan'a, beraberinde taze güç getirmesini ve bir başka buyrukla, hükümdar ailesinin de ona katılmasını söylemesiydi. Artık duracağı kalmamıştı. Bütün mesele, ona hiç rahat, huzur vermeyen enerjisini bundan sonra nereye yönelteceğiydi. Akınlar devam edecekti. Birlikler, şimdi de Yedi Yıl Seferi'ne çıkacaktı.

Timur, önce kuzeye, Kafkasya'ya doğru hareket etti; kışı Karabağ'ın iklimi latif yaylalarında geçirecekti. Fakat tam yola çıkmışken, asap bozucu bir haber ulaştı. Sekiz yüz kilometre doğudaki Bağdat'ın yeniden alınması için yolladığı yirmi bin kişilik kuvvet, o ana kadar bir başarı gösterememişti. Timur bu duruma aldırmamak yerine, tam da kendisinden beklendiği gibi, geri dönüp şahsen gereğini yapmaya karar verdi.

* * *

Öteden beri, Darüsselâm (Huzurlu Mekân) olarak bilinen Bağdat, Timur'un hem eski hasmı Sultan Ahmed'in, hem de barınak sağladığı Karakoyunlu Kara Yusuf'un memleketiydi. Timur'un katı hesabına göre kent, uğruna ani ve sert bir biçimde yolundan sapmaya değerdi. Arabşah, "bu dillere destan kentin, kokusu, efsunu, vasıfları kelimelere sığmaz," diye yazmıştı. İbn Battûta ise onu, "dünyanın en büyük kentlerinden biri," olarak tasvir etmişti; İslam tarihiyle iç içe geçmiş olan kent,

Sünni İslamın belli başlı dört fıkıh mezhebinden ikisinin kurucuları İmam Ebu Hanife ve İmam Ahmed ibn Hanbel'in kabirlerine ev sahipliği yapıyordu.

İbn Battûta, 1327'de şehri ziyarete geldiğinde Bağdat, artık ne İslam âleminin şanlı başkenti ne de halifelerin 756'dan beri oturduğu şehirdi. 1258'de, Moğol ordularının başında batıdan saldıran Hulagu, kenti dedesi Cengiz Han'a parmak ısırtacak bir vahşetle talan etmiş, adeta yeryüzünden silmişti. Kırk gün süreyle kent alev alev yanmış; Halife Camii, Şii İmam Musa el-Kazım'ın türbesi, Rüsefa'daki halife mezarları, evler ve sokaklar kül olup gitmişti.

Hulagu, içinden bir kasırga gibi geçtikten yarım asır sonra bile, Bağdat, zaman zaman seğiren bir cesetten farksızdı. Bir dizi istilacının elinde –İranlı, Türk ve Moğol– dokusu tamamen bozulmuştu. İsmi bilinmeyen bir yazarın 1300'de güncelleştirmiş olduğu, Yakut el-Hamavî'nin 1226 tarihli *Coğrafya Sözlüğü*'nde (Mu'cemu'l-Buldan), yıkımın derecesi üzerinde önemle durulur.

> *İşte böylece Bağdat'ın batı yakasında, tek tük birkaç mahalleden başka hiçbir şey kalmadı; bunların içinde en fazla insan Kerh'de var; Bağdat'ın doğusuna gelince; Şanımaniye ve Mükerrem mahalleleri çoktan ortadan kalktığı için, geride kalanların önünde, Dicle Nehri'nin kıyısını izleyen bir duvar inşa edildi. Hulagu Han'ın başını çektiği Tatar istilasına kadar, kent böylece idare etti; bu kalıntıların büyük bir kısmını da onlar yakıp yıktı ve ahalisini katletti; o kadar ki geçmişin görkemini hatırlayan bir tek kişi dahi bırakılmadı. Tüm sakinlerinin telef olduğunu anlayan kırlık alan insanları gelip buraya yerleştiler; böylece kent artık eski Bağdat olmaktan çıktı; günümüzde burada yaşayanlar önceki ahalisinden çok farklıdır – fakat takdir-i ilahi böyleymiş, hikmetinden sual olunmaz.*

Hulagu'nun yağmasından sonra dahi Bağdat İslam dünyasının önde gelen kentlerinden biri olarak itibarını korumaya devam etti; oysa gerçekte burası, Irak Araplarının başkenti olduğu o parlak geçmişe dayanarak yaşayan bir taşra kasabasından başka bir şey değildi. İbn Battûta, şehri çökmüş ama kımıldamakta olarak bulur.

Bağdat'ın batı yakası, ilk inşa edilen bölgeler arasındaydı; fakat şimdi viranelikten farksızdır. Buna rağmen, her biri bir şehre bedel ve içinde birkaç hamam olan on üç mahallesinin kalıntıları seçilmektedir. Darüşşifa da harap olmuş ve geriye yalnızca bazı yıkıntılar kalmıştır. Doğu yakasında birçok çarşı bulunur, bunların en büyüğü Salı Pazarı'dır.

İbn Battûta, eskiden Abbasi halifelerinin oturduğu bu kentin çarşıya yakın bir bölgesinde üç caminin hâlâ ayakta durduğunu görmüştü – bunlar, sekizinci yüzyıl Mansur ve Rüsefa, on birinci yüzyıl Sultan camileriydi. Bağdat'ın iki köprüsünü de çok beğenmişti: "Bunların üstünde hem kadın hem erkek, gece gündüz insanlar geziniyor. Şehirde, sekizi nehrin sağ yakasında, üçü sol yakasında olmak üzere on bir ulucami bulunuyor; bunlardan başka birçok cami ve medrese var, ancak bu sonuncuların çoğu harap durumda."

Anlattıklarına bakılırsa, İbn Battûta kentin tarihi hazinelerinden çok hamamlarıyla ilgilenmişti. "Bağdat'ta birçok hamam var ve hepsi de mükemmel yapılar; çoğu siyah mermer havası veren ziftle kaplanmış." Faslı, bunları çok gelişmiş ve incelikli bulmuş; öve öve bitirememişti: "göz göz odaları var; bunların her birinin köşesinde bir kurna duruyor; iki ayrı musluktan sıcak ve soğuk su akıyor." Onu en çok etkileyen, yıkanmaya gelen herkese üç peştamal verilmesi âdeti olmuştu; bunlardan biri hamama girerken, diğeri hamamdan çıkarken bele sarılıyor, üçüncüsüyle de kurulanılıyordu. "Bağdat'tan başka hiçbir şehirde, böyle teferruatlı hizmet görmedim," diyerek hayranlığını belirtmişti.

Önceden ne ölçüde yıkılmış olursa olsun, Timur buraya vardığında, Bağdat hâlâ hatırı sayılır büyüklükte bir kentti. İbn Battûta'nın çağdaşı Hamdullah Müstevfî el-Kazvinî, şehrin surlarını tasvirle, Dicle Nehri'nin doğu ve batı yakasında olmak üzere ikiye bölündüklerini; her biri geniş bir yarım daire çizen bu surların on sekiz bin ve on iki bin ayak geldiğini söylemişti.

Halep ve Şam, Timur'un saldırısı karşısında çözülmüştü. Bağdat'ın, olacağa karşı koyması kabul edilemezdi. Suriye tara-

fından gelen Tatar ordusu, bir dizi yürüyüşün ardından son hedeflerine ulaştı. Kentin kuşatılması emri verildi ve Dicle'nin iki yakasında ordugâh kuruldu. Yezdi, Bağdat'ın çevresinin on kilometre olmasına rağmen, bu koca ordunun onu kolayca sardığını yazar. Dicle'nin üstünde teknelerden bir köprü kurulmuş; nehrin aşağı yakasında, ahalinin kaçışını önlemek için okçular konuşlandırılmıştı. Nehrin üst yakasını ise Miranşah'la Şahruh tutmuş; kente giriş çıkışları denetim altına almışlardı.

Kuşatma, Bağdatlılar için olabilecek en kötü zamana denk gelmişti. Görülmemiş sıcaklıkta bir yaz yaşanıyordu. Öyle kavurucu bir sıcak vardı ki, tarihçi, kuşların havada uçarken düşüp öldüğünü, zırhlı askerlerin 'balmumu gibi' eridiğini yazar. Timur'un sayısı belirsiz askerlerinin kentin etrafında konakladığını gören ahali, "burayı artık bir huzur kenti olarak değil, bir cehennem ve cinnet sarayı olarak görüyordu". Dehşete kapılan kentin savunucuları, üstlerinde bir aşağı bir yukarı seğirterek surları onarmaya çalışıyorlardı. Timur'un emirleri ve kurmayları, onu topyekûn bir saldırıya ikna etmeye çalışmışlardı, ama Yezdi'nin (pek de inandırıcı olmayan) ifadesine göre hükümdar, ahalinin yakında hizaya geleceği ve bu âlâ kenti yıkmanın çok yazık olacağı gerekçesiyle bu isteği geri çevirmişti.

Kuşatmanın altıncı haftasında, havanın çok sıcak olduğu bir gün, askerler tolgalarını çıkarıp gezinti duvarlarının arkasındaki sırıklara asmış, mevzilerini bırakıp evlerine dönmüşken, Timur adamlarına Bağdat'a hücum emrini verdi. Yiğit Şeyh Nureddin, şehir surlarına dayanan merdivenden ilk çıkan kişi olmuş, Timur'un üstü hilalli, at kuyruklu sancağını buraya dikmişti. Ahaliden birçok kişi ümitsizlikten kendini Dicle'ye atıyor, fakat çok geçmeden orada bekleyen okçulara yem oluyorlardı. Vali ve kızı, bir tekneyle kaçmaya çalışmış, ancak tekne vurularak batırılmıştı. İkisi de Dicle'nin köpüklü sularında boğulmuşlardı.

Bağdat yeniden Timur'un olmuştu. Kendisine bu kadar dert çıkaran kenti tekrar ele geçirişinin bir nişanesi olarak ve çok sayıdaki asker kaybının intikamını almak için, en hınç dolu emirlerinden birini verdi. Kent, hiç merhamet beklememeliydi. Her asker, bir Bağdatlının kafasını getirecekti. Bu rakamın as-

ker başına iki kafa olduğunu söyleyen Arabşah, bundan sonra olanları şöyle anlatır.

> *Onları tek sıra halinde getirdikleri de oldu, kalabalıklar halinde de; boyunlarını vurup ölülerini ovaya attılar ve kellelerinden kuleler ördüler; Dicle Nehri kan olup aktı... Kafasını uçuracak Bağdatlı bulamayanlar, yanlarındaki Suriyeli veya diğer esirlerin boyunlarını vurdular; bunu da yapamayanlar, bir yastığa baş koydukları karılarının kafalarını kesip götürdüler.*

Yalnızca kentteki din bilginlerinin ve diğer âlim ve düşünürlerin canı bağışlandı. Kendilerine şeref payesi olarak yeni giysiler ve atlar verilerek Bağdat'tan sağ salim çıkmaları sağlandı.

Bunun ardından evlerin teker teker yakılıp yıkılması emri geldi. Yezdi'nin ifadesine göre, yalnızca camiler, darüşşifalar ve medreseler bu yıkımdan sakınılacaktı; fakat Şam'daki olaylardan, hele de Emeviye Camii'nin yıkımından sonra bu ifade doğru olamazdı. Çarşılar, kervansaraylar, manastırlar, saraylar ve hamamlar dumanlar içindeydi. "Kuran, der ki, 'Kâfirlerin evleri Allah'ın emriyle işte böyle yıkılacak.'"

Dicle Nehri kandan kıpkızıl akıyor, havada çürüyen cesetlerin kokusu duyuluyorken Timur, alabildiğine sakin, tekneyle nehir yukarı çıkarak Bağdat'ın doğu yakasındaki İmam Ebu Hanife'nin zarif beyaz kubbeli kabrini ziyaret etti ve bu ermişten şefaat diledi.[64] O dua ededursun, askerleri dümdüz ettikleri kentin etrafında kellelerden diktikleri 120 kuleye, son şeklini veriyorlardı. Arabşah'ın, "ölüm haccı" adını verdiği sefer sona ermek üzereydi. Antakya, Akkâ, Baalbek ve Beyrut; Hama ve Hums viran olmuştu. Şam parça parça edilmiş, bağırsakları deşilmişti. Halep'te yirmi bin kelle uçurulmuştu. Vahşet, Bağdat'ta yeni zirvelere ulaşmıştı. Bu kez akbabalara besin olarak doksan bin kişi vardı.

* * *

64 Onuncu yüzyıla gelinceye kadar İslam hukuku Kuran'a, hadislere ve ulemanın tefsirlerine dayalı dört ayrı mezhebe ayrılmıştı. Ebu Hanife (699-767), Hanefiliğin kurucusuydu, onun fıkhı, farklı Müslüman cemaatlerine karşı hoşgörülüdür ve Kuran'ın veya peygamberin sünnetlerinin yol göstermediği konularda kadı ve hukukçulara geniş yetkiler tanır.

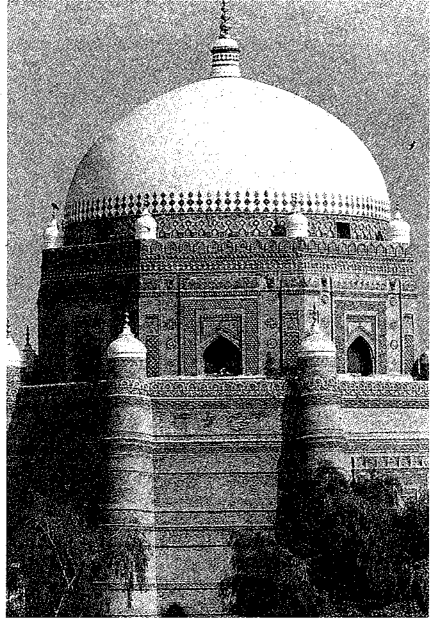
Tarih, Bağdat'tan çıkıp Karabağ düzlüklerinde kışlayacak yer aramak üzere kuzeye doğru yürüyen Timur'un askerlerinin duygularını kaydetmez. Elem ve yorgunlukla karışık bir rahatlama ve sevinç duyduklarına kuşku yoktur. Aralarında canları Allah'a emanet, çok sayıda yaralı vardı. Bunların bazıları bir daha ki sefere kadar sağ kalmayacaktı. Yarası beresi olmayanların çoğu talanla yükünü tutmuş, katır ve develeri sırtlarındaki ganimetin ağırlığından adeta yürüyemez hale gelmişti. Kimileri savaş meydanındaki kahramanlıklarından ötürü terfi etmişti. Bazıları yalnızca evlerine dönmek istiyordu.

Bir kez daha Timur'un Tatarları, ona emrettiği zaferleri armağan etmişti. Kafkasya'ya doğru yol alırken hükümdar, bu yenilgi nedir bilmeyen bahadırlarına gururla bakmış olsa gerektir. "Benden yana veya bana karşı olsun, asker benim için en makbul adamdır," dediği rivayet olunur. "O ki, ömür boyu mutluluğu, bir anlık onura değişerek, kendini savaşa ve ateşe atar ve tehlike anı geldiğinde kanını, canını sakınmaz."

Fakat o an, bu adamların gözünde istirahatten başka hiçbir şey yoktu. Karabağ'ın inişli çıkışlı yaylalarında şölenler, şenlikler, içki âlemleri ve bedensel hazlar yorgun askerleri bekliyordu. Fakat durmak, dinlenmek bilmeyen Timur'un aklında başka düşünceler vardı. Her zaman olduğu gibi, usta satranç oyuncusu, bir sonraki hamlesini hazırlamıştı. En zorlu düşmanıyla yapacağı savaş maya tutmuş, bir zamandır kabarıyordu. Zaten aralarında, peşrev niteliğinde birkaç çarpışma olmuştu. Askerleri farkında olmayabilirdi, ama tehlike anı çok uzakta değildi.

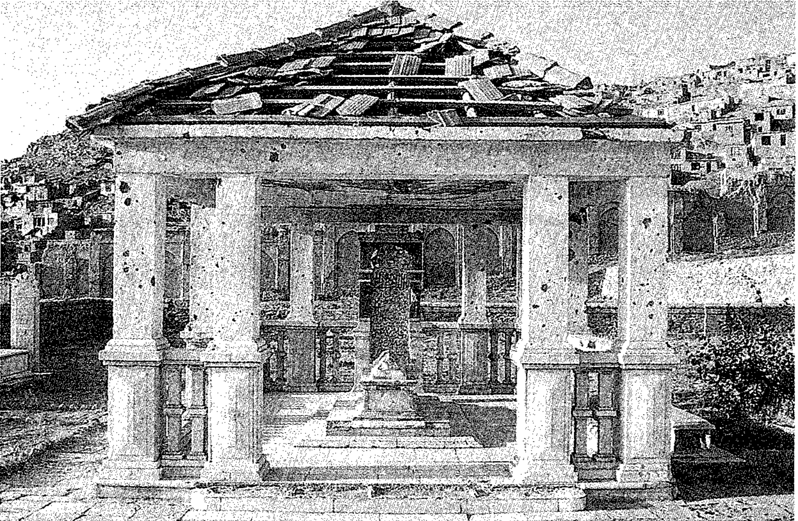

Timur'un mezaliminden en fazla nasibini alan kentlerden İsfahan'da 1387 yağması. Teslim olduktan sonra şehir isyan edince yetmiş bin kişi katledilmiştir. Abdullah Hatifi'nin, (on altıncı yüzyıl) *Timurname* adlı yapıtından.

Pencap'ın Pakistan'da kalan kısmında, Evliyalar Kenti Multan'da, Şeyh Rüknüalem'in Türbesi. 1398'de, Timur burayı yakıp yıktı.

Kabil'de, Babür'ün Türbesi.

1402 Ankara Savaşı'nda yenilerek esir düşen Osmanlı sultanı I. Bayezid'in Timur'un huzuruna getirilişi. *Zafername*'nin on altıncı yüzyıl nüshasından.

Hindistan'da Moğol hanedanının kurucusu, Timur'un torununun, torununun, torunu Babür.

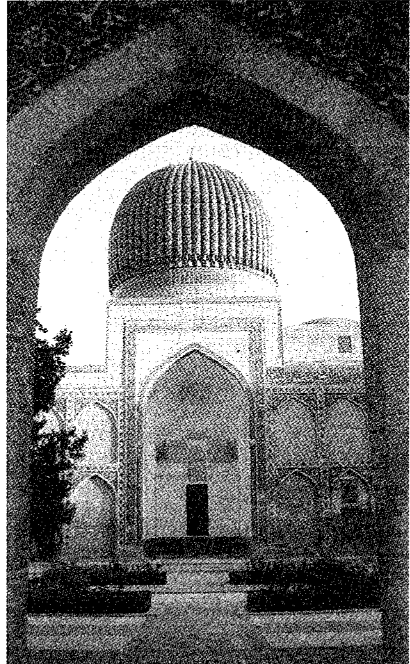
Gökbilimci Sultan. Timur'un torunu Uluğ Bey, matematik, coğrafya, dinbilim, tarih, şiir ve müzikle uğraşmıştır. On yedinci yüzyılda İngiltere'de ilk defa bir Kraliyet Gökbilimcisi atandığı zaman, hâlâ onun geliştirdiği yıldız çizelgelerine başvuruluyordu.

Özbek usulü devlet propagandası. "Atamız Emir Timur'un iyi öğütleri bize yardımcı oluyor," Başkan İslam Kerimov'un mesajı.

Timur, Özbekler için örnek insan. "Allah'ın gazabını üzerinize çekmeyin ya da başkalarına kötülük yapmayın, onlara zalim davranmayın" ve "Eğer insanlar birlikte davranmazsa başaramazlar" diye yazar tabelalarda.

Semerkand'da, Timur'un gömülü olduğu, Gûr-i Emîr Mozolesi. "Kubbeyi saran mermer kuşağı, mavi ve sarı çiniler daha göz alıcı hale getiriyordu," diye yazar İbn Arabşah. "İçinde, ulu hükümdarın ölüsünün gömüleceği bir tonoz yapılmış; etrafında bulunan yıkık evlerin yerine pek güzel bir bahçe dikilmişti."

Cihangir dönüyor. Taşkent'te, Emir Timur Meydanı'nda, Timur heykeli 1993 yılında Özbek başkan tarafından açıldı.

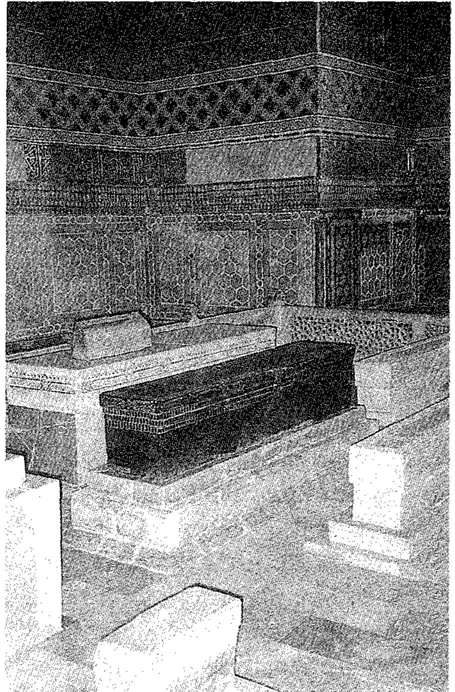

Yıllar boyunca Timur: ÜSTTE SAĞDA On yedinci yüzyıl Almanya, SOLDA On sekizinci yüzyıl Fransa, SAĞDA On dokuzuncu yüzyıl Hindistan.

22 Haziran 1941'de Timur'un mezarını açan Sovyet arkeolog Mikhail Gerasimov, Timur'un kafatasını inceliyor. Araştırmaları sağ taraf uzuvlarında yarası olan, zamanına göre cüsseli bir adamı ortaya çıkardı.

Gûr-i Emîr'de, Timur'un kabri. Bir metre seksen üç santim uzunluğundaki siyahımsı yeşim lahit dünyadaki en büyük yekpare taştır.

9

Yıldırım Bayezid
1402

"Cenk bizim kanımıza işlemiş; biz savaştan çekinmeyiz, davamız dine hizmettir. Allah yolunda cihat etmeyi düstur edinmişiz... Askerlerimiz, mekânları cennet olsun diye, hayatlarını ve varlıklarını Allah'a adamıştır."

I. BAYEZİD'DEN
TİMUR'A MEKTUP, 1402

"...Hadi oradan; Türkler hep böyle çalım satar,
Boyundan büyük tehditlere kalkar.
Benimle cenk ha? Beni ele geçirmek ha?
Zavallı Türk; neyleyim talih sana gülmemiş,
Timurlenk'le baş edecek gücü ihsan etmemiş."

CHRISTOPHER MARLOWE,
Büyük Timurlenk

Seferin son aylarında orduları Halep'i, Şam'ı ve Bağdat'ı kılıçtan geçirir ve ateşe verirken, Timur diplomasi sanatını göz ardı etmemişti. Elçiler ve ulaklar, Asya'nın ticaret yollarında mekik dokuyor, fatihin menfaatlerine hizmet ederken Osmanlı sultanı I. Bayezid'inkilere zarar vermeye çalışıyorlardı. Osmanlıların İstanbul kuşatmasından bunalıp Trabzon'a kaçan ve buradan Timur'a bağlılığını ilan eden güçsüz Bizans imparatoru II. Manuel'in yanına gitmişlerdi. Tatar hü-

kümdar, bir sonraki savaşından önce, kendisine yirmi kadırga temin edilmesini istiyordu. Geçici olarak Manuel'in yeğeni ve imparator naibi İoannes'in idaresine bırakılan Hıristiyan İstanbul'dan ve Cenevizlilerin yaşadığı, Galata'dan da benzeri taleplerde bulunulmuştu. 1398'de Papa IX. Bonifacius'un, Katolik Avrupa'yı temsilen, Doğu'ya ve Habeşistan'a başpiskopos olarak atadığı Sultaniyeli Johannes, Tatar'ın huzuruna çıkarak Fransa kralı VI. Charles'ın iyi niyet mesajlarını iletmişti. Her ne kadar İslam dininin en büyük savunucusu olmak ve Gazi unvanını kazanmak gayreti gütse de, Timur'un fırsatçı içgüdüleri kâfirlerle hiç vicdanı sızlamadan işbirliği yapmasına izin veriyordu.

Fakat Bayezid ile Timur arasındaki yazışma, bunların hepsinden kat kat daha önemliydi. İlk diplomatik temaslarından bu yana, alıp veremedikleri konularda bir değişiklik olmamış, fakat üslup gitgide sertleşerek açık bir meydan okumaya dönüşmüştü. Timur, yıllardan beri elinden kaçmayı başaran iki ezeli düşmanı, Bağdatlı Sultan Ahmed'i ve asi Türkmen reisi Kara Yusuf'u kendisine teslim etmesi için Bayezid'e baskı yapıyordu.

Osmanlı elçilerine, "efendinizin Avrupalı kâfirlerle savaş ettiği haberini aldığımız içindir ki ordumuzla ülkesine yürümekten geri durduk; Müslüman bir ülkeyi batırmamız olsa olsa kâfirlerin işine yarardı" diyordu. "Fakat hiçbir şey, onun Türkmen Kara Yusuf gibi, tacirleri soyan, gezginlerin canına kıyan ve buna benzer bir sürü rezillik eden, dünyanın en büyük haydut ve eşkıyasına sığınak sağlamış olduğunu duymak kadar canımızı sıkmamıştır. En fenası, bu kepaze herifin, koyunun koynundaki kurt misali, Müslüman bir ülkenin bağrında yaşıyor olmasıdır." Bayezid, ya Kara Yusuf'u mahkûm edip zincire vurarak Timur'a teslim etmeli veya topraklarından sürmeliydi. Buna ilaveten, Fırat'ın batısındaki Kemah Kalesi'ni eski sahibi ve Timur'un müttefiki Mutahharten'e geri vermeliydi.

Fakat her karşısına çıkanı yenmiş ve Hıristiyan Avrupa'yı dize getirmiş olan Osmanlı sultanı taviz vermeye hiç niyetli değildi. Bunun nedenini anlamak için altı yıl öncesine, Hıristiyan saraylarındaki çalkantılara bakmamız gerekecektir.

* * *

On dördüncü asrın son on yılında Hıristiyan Avrupa, Osmanlı sultanının kendisi için en büyük tehlike olduğuna karar vermişti. Kıtaya açılan kapının ağzında, Bizans son nefesini vermek üzereydi, Osmanlı kuvvetleri etrafını sarmış, gırtlağına basıyorlardı. 1399'da İmparator Manuel, Osmanlı kuşatmasını kaldırmaya çalışan fakat bunda başarısız olan Ceneviz kuvvetlerine sığınarak, deniz yoluyla İstanbul'u terk edip batıya kaçmıştı. İstanbul'u, yeğeni İoannes'e emanet etmişti. Hıristiyan imparatorluğu, İslamın kılıcı altında çöktü çökecekti. Avrupalı krallar yönünden bundan da fenası, kendi topraklarına kadar girilmiş ve Hıristiyanlara ait kimi yerlerin alınmış olmasıydı; 1389'da Kosova, 1393'te Bulgaristan kaybedilmişti. Doğu ve batı sınırları arasında hızıla hareket ettiği için Yıldırım lakabı verilen Bayezid, şimdi de Macaristan'a el uzatmıştı. Hilal, tüm kıtanın üstüne yükselmeye başlamadan önce, batıdaki bu ilerleyiş durdurulmalıydı.

Vebadan kırılan, Yüzyıl Savaşları'ndan bitkin çıkan ve biri Roma'da, biri Avignon'da hüküm süren iki Papa arasında bölünmüş bulunan Avrupa, Bayezid'in yeni yeni filizlenen gücü karşısında direnemeyecek kadar zayıf ve tehlikeli bir durumdaydı. Neyse ki, Hıristiyanlığın içine düşmüş bulunduğu bu müşkül durum karşısında, Roma'daki Papa IX. Bonifacius ile Avignon'daki Papa XIII. Benedictus, Osmanlılara karşı bir Haçlı seferi düzenlenmesi konusunda ortak karara vardılar.

Burgundy Dükü'nün oğlu Kont Neversli Jean'ın kumandası altında bir Fransız-Alman ordusu teşkil edildi. Doğuya doğru yola çıktıklarında, bu Haçlılara Almanlar birkaç birlik daha ve İngilizler de küçük bir müfreze sağladılar. Buda'ya geldikleri zaman Macaristan kralı Zsigsmund, on bin askerlik katkısıyla saflarını iyice kabarttı. Eflak, Polonya, Bohemya, İtalya ve İspanya'dan yeni şövalye katılımlarıyla birlikte Haçlıların sayısı on altı bine çıktı; bu Hıristiyan âleminde o güne kadar savaşa sürülen en büyük orduydu.

25 Eylül 1396'da Tuna Nehri üzerindeki Niğbolu'da, buna yakın büyüklükte bir Osmanlı ordusuyla karşılaştılar.[65] Yaklaştıklarının haberini alan Bayezid, İstanbul kuşatmasını kaldırarak batıya yürümüştü. Osmanlıların savaş yöntemlerine aşina olan Zsigmund, Fransızlara geri durmalarını, kendisinin hafif birlikleri düşman hatlarına hücum ettiğinde, Avrupalı şövalyelerin öne çıkmalarını söyledi. Ayrıca, müttefiklerinin sağlam saydığı mevzilerinden gereğinden çabuk ayrılmalarını istemiyordu. Fakat ilk hücumun başında bulunmak şerefine nail olmak isteyen Fransız ve Burgundy Haçlıları bunu, savaş kabiliyetlerinin küçümsendiği anlamına çekerek fena halde alındılar ve köylü kabul ettikleri adamların ardı sıra savaşa girmeyi kesinlikle reddederek, onun sözünü dinlemediler. Kont d'Eu, eline bir Kutsal Meryem sancağı geçirerek havaya kaldırdı ve adamlarına, "Tanrı ve Aziz George aşkına, ileri! Bugün benim ne yiğit bir şövalye olduğumu göreceksiniz," diye bağırdı. İşte böyle, kendilerine olan güvenlerinden ve Hıristiyanlığa olan inançlarından neredeyse göğüslerini bağırlarını yırtarak, "Tanrı ve Aziz Denis aşkına" sedaları arasında ve dalga dalga kabaran flandralarının altında Avrupalı şövalyeler kendilerini ön saflara attılar.

Bir süre için, bu acelecilik onları başarıya götürecek gibi oldu; çünkü düşmana doğru dar bir koyağı geçip bir de tepe aştıktan sonra, karşılarına çıkan düzensiz Türk piyadeleriyle hafif süvarilerini bozguna uğrattılar. Nihayet, uçları sivriltilmiş tahta kazıklardan bir ormanla korunan düşman mevzilerini yardılar ve tam zaferi kutlayacakken, felaket ansızın ufukta belirdi. Zsigmund'un tavsiyesi ne kadar yerindeydi. Şimdi, çarpışmaktan canları çıkmış bir halde, ağır zırhlarının içinde ter döken Hıristiyanlar, karşı tepede Bayezid'in kalabalık ağır süvari birliklerinin kendilerini beklemekte olduğunu dehşetle gördüler. Üstelik şövalyeler yayaydı; Osmanlı mevzilerindeki tahta kazıklardan korunmak için atlarından inmişlerdi. Daha

65 Nigbolu savaşında, birbiriyle çarpışan tarafların asker sayıları hakkında, günümüzde yapılan tahminlerle, o zaman verilen rakamlar arasında büyük fark vardır; o zamanın tarihçileri, hem Haçlı hem Osmanlı ordusunun yüzer bini bulduğunu iddia etmişlerdi.

fenası, Macarların asıl kuvvetleri onlara hemen destek sağlayamayacak kadar uzakta, geride kalmıştı.

Haçlı ordusunun iki zayıf güce bölünmesine neden olan bu taktik beceriksizlik, Bayezid için hiç beklenmedik bir armağan oldu. Hücum emri verildi. Sipahiler, korkunç bir nara attılar; altlarındaki kısraklar şaha kalkıp toynaklarıyla yeri göğü inleterek öne atıldılar; darmadağın olmuş ve şaşkına dönmüş şövalyeler, parça parça edildiler. Türk şairi Yusuf Meddah, "nekkarelerin gümbürtüsü arşa çıkıyordu," diye yazar. "Ve tepelerinde kılıçlar şakıyordu. Darbeler, rastgele, yağmur gibi iniyordu. Eli mızraklı usta savaşçılar savaşırken, maden çınıltısı ortalığı inletiyordu. Oklar yağmur gibi yağıyor, ödlekler sadaklarını geride bırakarak kaçıyordu." Kutsal Meryem'in sancağı altı kez yere çalınmış, altı kez yerden kaldırılmıştı. Fakat Osmanlı baskısı dayanılır gibi değildi. Ne zaman ki Haçlıları sancağı altında toplayan Amiral de Vienne öldürüldü, işte o zaman Fransız şövalyeleri teslim oldu. Onları Macarlar izledi. Apar topar kaçan Zsigmund, Tuna Nehri'ne varmayı başardı ve buradan bir tekneye atlayarak emin ellere doğru yelken açtı. "Savaşı, Fransızların kibri ve kendini beğenmişliği yüzünden kaybettik," deyişiyle ünlüdür. "Tavsiyemi dinlemiş olsalardı, düşmana yetecek kadar askerimiz vardı."

Aynı günün ilerleyen saatlerinde, Osmanlı sultanı bir emir daha verdi. Kayıplarının çetelesi çıktıkça hiddetten kuduruyordu; bu yetmezmiş gibi, Haçlıların lüks içindeki ordugâhında katledilmiş bir yığın Türk –bunlar savaştan önce esir alınmışlardı– bulunmuştu. İntikamı acı olacaktı. Karşılığında hatırı sayılır fidyeler alınabilecek bazı şanlı şövalyeler hariç, tüm savaş esirleri boğazlanacaktı. Osmanlı subaylarına, yakalananları öldürme emri verildi. Savaş alanında kan su gibi aktı. Böylece, Avrupa şövalye sınıfının en seçkin zümresi, büyük bir soğukkanlılıkla ortadan kaldırılmış oldu.

Bavyeralı içoğlanı Johann Schiltberger, ölüme mahkûm edilenler arasındaydı. Daha sonra, "yanımdakileri alıp boyunlarını vurdular; tam sıra bana geldiğinde, sultanın oğlu beni gördü ve sağ bırakılmamı buyurdu; beni diğer çocukların yanı-

na koydular, çünkü yirmi yaşın altında olan hiç kimse öldürülmüyordu; ben ise on altı yaşıma daha yeni girmiştim," diye yazar. Schiltberger'in, köle yapılmak için canına kıyılmamıştı, ama toplu katliamı seyretmekten alıkonmadı.

> *Sonra Bavyera soylularından derebeyi Hannsen Greif'i gördüm, aynı urgana onunla birlikte dört kişi daha bağlanmıştı. Alınmakta olan büyük intikamı görünce, avazı çıktığı kadar bağırarak, ölmek için orada dikilmiş bekleyen piyade ve süvarileri teselliye çalıştı. Başınız öne eğilmesin, dedi, değil mi ki Hıristiyanlık uğruna bugün burada kanımız dökülecek, Tanrı'nın izniyle, hepimiz cennetin evlatları olacağız. Bunları söyledikten sonra diz çöktü ve yanındakilerle birlikte boynu vuruldu. Sabahtan, akşam namazına kadar kan döküldü ve işin hâlâ bitmediğini gören sultanın akıl hocaları kalkıp önünde diz çöktüler ve yeterince kan döküldüğünü, söyleyerek, Allah aşkına öfkesini yenmesi ve Allah'ın gazabını üstüne çekmemesi için yalvardılar.*

Öldürülen savaş esirlerinin sayısı konusunda yapılan tahminler üç yüzle, Schiltberger'in ifrata kaçan on bin rakamı arasında değişir. Ölmüş veya can çekişen insan yığınlarıyla dolu savaş alanında göz gezdirdiği zaman, Yıldırım Bayezid kendinden çok hoşnut kalmış olsa gerektir. Hilal, Haç'a galebe çalmıştı. Son Haçlıları ortadan kaldırmıştı. En şanlı yirmi şövalyenin başına karşılık isteyeceği fidyeyle, Hıristiyan âlemini felç edecek, hazinelerini kökünden kurutacaktı. Şimdi, kasım kasım kasılıyordu; bunun ardından atını Avrupa'ya sürecek, amansız ordusuyla kâfirlerin hakkından gelecek ve atına Roma'daki Aziz Pietro katedralinin mihrabında ot yedirecekti.

* * *

Avrupa, hayatta kalmak için ansızın Allah'ın Kırbacı'na muhtaç hale gelmişti; o adam ki son yirmi yıldır, şanına şan katmak için Hıristiyan kanı akıtıyordu. Gürcistan'da defalarca, Tana'da, Saray'da, Altın Orda'nın topraklarında ve yakın bir tarihte Sivas'ta, sırf Timur'un takındığı İslam tacı biraz daha parlasın diye, binlerce Hıristiyan boğazlanmıştı.

Avrupalı krallarla Timur'un menfaatleri kazara çakışıvermişti; işte ne eksik ne fazla, hepsi bundan ibaretti. Tatar'ın siyasi evreninde ittifaklar, bir an işine öyle geldiği için yaptığı anlaşmalardı; bunları canı istediği zaman tutar, istemediği zaman kaldırır atardı; çünkü olayların beklenmedik bir seyir alması durumunda, askeri üstünlük nasıl olsa kendisinde olurdu. Eğer, Hıristiyanlar Bayezid'e karşı ona bir fayda sağlayacak idiyseler, ne âlâydı.

O güne kadarki en güçlü hasmıyla yapacağı bu tehlikeli karşılaşma öncesi en fazla üstünde durduğu şey, Hıristiyan kuvvetlerinin hiçbir surette onun önünü kesmemeleriydi. İkinci olarak ise, ellerinden geldiğince ona destek olmalıydılar. Timur'un en yeni müttefiği imparator naibi İoannes, hiç üsteletmeden, İstanbul'dan asker, kadırga ve para göndermeyi vaat etti. Pera'da kuşatma altında bulunan Ceneviz kolonisinin yöneticisi de aynısını yaptı. Her ikisi de, kopma olasılığı her geçen gün biraz daha artan savaşta Timur'a karşı Osmanlı'ya yardımcı olmamak için, Bayezid'in Avrupa'daki birliklerinin Anadolu'ya geçmesini önlemeye ant içtiler.[66]

Savaşın elinin kulağında olduğunu gösteren daha ileri bir belirti, 1402 yılının Şubatı'nda, Timur'un eşlerine Sultaniye'ye dönmeleri talimatını vermesi oldu; bu onun savaş öncesi hep yaptığı bir şeydi. Bunlar olurken, Semerkand'dan yeni gelen Muhammed Sultan, Kemah Kalesi'ni başarıyla kuşatıp ele geçirmişti; bu da kaleyi daha yeni Mutahharten'den alan Bayezid'e karşı açık bir meydan okuma ve kışkırtmacaydı.

Timur, Bayezid'in ona gelmesini beklemektense, inisiyatifi ele alarak ordusunu batıya, Sivas'a doğru sürdü. Burada, Bayezid'in imparatorluğunu tam yüreğinden vuracağı bir noktada konuşlanmış oluyordu. Mamafih emirleri, düzenli ola-

66 İoannes de, bir bakıma, Timur gibi fırsat düşkünü bir adamdı. Bir taraftan Tatar hükümdara bağlılık yemini eder ve ona, Bayezid'e karşı her türlü desteği sağlamayı vaat ederken, diğer taraftan aynı anda, Osmanlı sultanıyla da pazarlık ediyordu. Bu ikili oyun orada da son bulmuyordu. İoannes üçüncü bir cephe daha açmış; Fransız kralı VI. Charles'le gizli görüşmelere başlamıştı; kendisine ömür boyu düzenli bir gelir sağlanması ve Fransa'da bir şato verilmesi karşılığında, tahtını ve imparatorluğundan kalan topraklarını ona satmayı teklif ediyordu. Hâl böyleyken, Bayezid'le savaş kapıya dayandığında, ne İoannes'in ne de Ceneviz yöneticisinin Avrupa'daki Osmanlı birliklerinin Anadolu'ya geçmesini önlemek için parmaklarını bile kıpırdatmamış olmalarına şaşmamak gerekir.

rak tutuldukları kötümserlik nöbetlerinden birinde oldukları için, ona savaşa girmemesini tavsiye ediyorlardı. Öne sürdükleri gerekçeler hükümdarı bezdirecek kadar aşina olmalıydı, üç yıldan beri sefer halinde olan birlikleri yorgundu; buna karşılık gayet ateşli savaşçılar olarak bilinen Osmanlı kuvvetleri, dinlenmiş ve en iyi biçimde donatılmıştı. Sabrı taşan Tatar, bu uyarıları sertçe kesip attı. Bir müneccim çağrılarak, yıldız kümelerinin konumları hakkında bilgi vermesi istendi. Delhi'de meslektaşlarıyla birlikte savaş aleyhinde hüküm veren ve Timur tarafından paylanan müneccim dersini orada almıştı. Şimdi daha rahatlatıcı şeyler söylüyordu. Timur gücünün zirvesinde; Bayezid ise, ne mutlu ki, dibindeydi. Yıldızlara Hükmeden Hükümdar mest olmuştu. Savaşmak için bundan daha hayırlı bir zaman düşünülemezdi.

Bayezid'in de savaşmak azminde olduğu ve onun da aynı ölçüde kendi zaferine güvendiği, Timur'a yazdığı ve hükümdarın Sivas'ta eline geçen bir mektuptan açıkça anlaşılmaktadır. Bu, o güne dek Osmanlı sultanından alınmış en hakaret dolu mektuptu. Arabşah, Bayezid'den, "dinin aslan yürekli savunucusu," olarak söz etmiş, onun "adil ve dindar bir idareci olduğunu ve dini cesaretle savunduğunu," söylemişti; bu hükmün, Timur'a karşı olan nefretinden böyle allanıp pullanıldığına kuşku yoktur. Aralarında geçen son yazışmada, bahsi geçen dindarlığın hiçbir belirtisine rastlanmaz; birinde Timur'un karılarından öyle bir dille bahseder ki bu, İslamın hiçbir akidesiyle bağdaşmaz.

Sultanın mektubu, "daha önce ne olduğuna gelince, besbelli ki bir haydutt; kan döküyor, hiçbir kutsal şey tanımıyor, anlaşmaları bozuyor, sözünden dönüyordu; gözü hayırdan şerre dönmüştü," diye başlıyor, Timur'u sanki ona tabi düşük bir beymiş gibi ayağına çağırıyordu. Hele de kapanış cümlesi küfürden farksızdı. "Bu yazdıklarımdan sonra ülkemizi istila edeceğini biliyorum, ama eğer etmezsen dilerim karıların üç kere boş olsun."

Arabşah, hükümdarın bu mektuba olan tepkisini şöyle anlatmıştı: "Timur bu cevabı okur okumaz, pürhiddet yerin-

den doğrularak, 'Osmanoğlu çizmeyi aştı, hem baş ağrıtacak kadar uzun yazmış hem karılarımıza dil uzatmış,' dedi. Çünkü bunlar için, kadınların adını anmak bile büyük bir ayıp ve hakaretti."[67]

Bayezid'in niyeti artık açıkça ortaya çıkmıştı. Elçileri daha Tatar ordugâhından ayrılmamışken, Timur benzeri bir karşılıkta bulundu. Ordusunun denetlenme emrini vererek, elçilere birliklerinin ne kadar güçlü olduğunu gösterdi; bunlar, hükümdarlığının dört bir yanından gelmiş ve çok sayıda sefere katılmış askerlerdi. Arabşah'a göre, bu kadar kozmopolit bir orduyu bir araya getirmek her babayiğidin harcı değildi.

> *Turan'dan, İran'dan gelen bahadırlar; Türkistan'dan gelen parslar; Belhistan'dan gelen kaplanlar, Deşt ve Hita'dan gelen şahinler vardı; Moğol akbabaları, Cete kartalları, Hacend yılanları, Andakan ejderhaları, Harezm yılanları, Cürcan vahşileri, Zaganyan kartalları, Hisar Şadman tazıları, Fars atlıları, Horasan aslanları; Cil sırtlanları; Mazanderan aslanları; dağların vahşi hayvanları; Rüstamdar'ın ve Talkan'ın kertenkeleleri; Huz ve Kirman aşiretlerinin engerek yılanları; İsfahan'ın kaftanlı, Rey'in, Gazne'nin, Hemedan'ın kaftansız kurtları, Hindistan'ın, Sind'in ve Multan'ın filleri, Lur yöresinin koçları; Gor'un yüksek dağlarından inme boğaları; Şehrizor'un akrepleri, Aksar Makram'ın ve Cendisabur'un sürüngenleri vardı... Bunların yanısıra, kölelerden olma sırtlan yavruları, Türkmen enikleri, Arapların en aşağı tabakasına mensup yığınlar, müritler, kudurmuş köpekler; İran sinekleri, putperestler ve zındıklar vardı.*

Bu savaşa savaşa demir gibi sertleşmiş askerlerin yanında, Muhammed Sultan'ın kumandası altındaki taze birliklerin her biri, kendi rengi içinde ışıl ışıl parlıyordu. Bazıları kızıla bürünmüştü; aynı renkte kalkanları, sadakları ve sancakları vardı. Diğerleri parlak sarı, eflatun veya beyaz giysiler içindeydi ve bunların da mızrakları, sadakları ve topuzları aynı renkteydi. Ayrıca Timur'un en sevdiği savaş ganimeti, Delhi'nin otuz fili de ora-

67 Bu tür âdetlere sevinçli zamanlarda bile titizlikle uyulurdu. Bir kız çocuğu dünyaya geldiği zaman, anası babası ondan, "bir duvaklımız," hatta, "bir yatak ehlimiz" oldu, diye söz ederlerdi.

daydı ve bunlar, "son derece süslü koşumlar içindeydiler... sırtlarındaki ahşap kulelerde okçular ve ateş atıcılar, gittikleri her yere dehşet saçıyorlardı."

Şaşaalı ve teşrifat dolu denetim sona ermiş, elçiler fazla uzun edilmeden salıverilmişti. Artık kimsenin diplomasiyle uğraşacak hali yoktu. Her iki taraf da imparatorluklarını bir elde kumara atacaktı. Bütün iş, bunun nerede ve ne zaman yapılacağına kalmıştı.

* * *

Timur hazırlık yaparken, Bayezid de boş durmuyordu. 1396'da, İstanbul kuşatmasını kaldırarak, Hıristiyanların kendisine karşı toplanan kuvvetlerinin hakkından gelmişti. Şimdi ise, yani bundan altı yıl sonra, bir kez daha kuşatmadan vazgeçiyor ve birliklerinin başına geçiyordu. Düşmanınınki kadar olmamakla beraber, onunki de hayli kozmopolit bir orduydu.

> *Birliklerinin başındaki komutanlara; ordusunun o gözüpek kartal ve şahinlerine; içlerindeki en cesur adamlara; Germiyan soylularına; sahil bölgelerinin yiğit süvarilerine, Karaman'ın aygırlarına, Menteşe'nin bahadırlarına, Saruhan'ın sipahilerine, tümenlerin ve sancakların başındaki beylere, başkent Bursa'yla Edirne dahilindeki tüm mutasarrıf ve valilere, doru atına atlayıp beyaz sancağını taşıyan ve yeşil denizi sarı saçlı Yunanlıların kanıyla kızıla boyayan ve kara kargılarıyla gök gözlü düşmanlarının kara yüreklerini yaran herkese, işlerinin başına geçmelerini, silahlarını ve tedbirlerini almalarını buyurdu.*

Savaş koptu kopacaktı, fakat ordular meydana çıkmadan önce bir de sinir harbi yapılması gerekiyordu. Timur zaten batıda, Bayezid'in tahmininden çok daha fazla ilerlemişti; bu açıdan bakıldığında, kendi toprakları üstünde büyük bir hesaplaşmaya hazırlanan Osmanlı sultanı zaten bir adım geri atmış sayılırdı; bu Timur'un Maveraünnehir'de hep önlemeye çalıştığı tehlikeli bir durumdu. Ankara'nın etrafındaki yüksek düzlüklerde mevzilenmiş olan Bayezid, kıdemli subaylarının tavsiyelerine

kulak asmayıp, düşmanın kendi toprakları üstünde daha fazla ilerlemesinin önüne geçmek için, doğuya doğru yürümeye karar verdi. Böyle yapmak için akıllıca nedenleri vardı. Tam hasat zamanıydı; eğer Timur'un ilerlemesine seyirci kalırsa, harman yerlerinin ateşe verilmesi tehlikesi doğacaktı.

Keşif kollarından Timur'un Sivas'ın kuzeybatısındaki Tokat'a doğru ilerlediğini haber alan Osmanlı sultanı, onu durdurmak üzere ordusunu harekete geçirdi. Oysa kandırmaca ve hile konusunda üstüne olmayan Timur, bambaşka bir rota tutturmuştu. Tokat'a giden dağlık ve hayli meşakkatli kuzey yolu yerine, güneybatıya kaymış, Halys'in (Kızılırmak) Ankara'ya doğru kıvrılan geniş kavsini takiple; nehri, daima iki ordu arasında bırakacak bir tarzda ilerliyordu.[68] Arabşah burayı, "içinde pınarlar kaynayan, serin gölgeleri ve leziz yemişleri olan ekili, dikili" bir arazi olarak tasvir eder. Tatar bahadırlar, "mahsule, meralara, ineklere bayılmışlardı; dikensiz *sidre*lerin (Arabistan kirazı), sıra sıra yüksek ağaçların, uzayıp giden gölgelerin, çağlayan suların, tatlı tatlı esen yellerin arasında; bir konup bir kalkarak; sıhhat, rahatlık, güven, bolluk ve bereket içinde ilerliyorlar, zaferi kazanacaklarını ve büyük servetlere konacaklarını bilerek, zenginlik ve yağma hayalleri kuruyorlardı."

Tatarlar bir haftalık bir yürüyüşten sonra, Kayseri'ye ulaştılar ve burada ordugâh kurarak atlarını dinlendirdiler ve yörede ne kadar mahsul varsa, soyup soğana çevirdiler. Bayezid, ormanlarda, dağlarda, bayırlarda düşmanını araya dursun, gözcüleri ona hayret verici bir haber getirdi. Tatar ordusu görünürde yoktu. Anadolu'nun derinliklerinde adeta buhar olup uçmuşlardı. Düşmanının böyle apansız ortadan kayboluşu karşısında asabı çöken Bayezid, avını araya araya ve bir yandan da gözcülerinden

68 Bugün Kızılırmak olarak bilinen Halys, Türkiye'nin en uzun nehridir. Doğudan çıkıp, dev bir "C" çizerek Orta Anadolu'yu geçer; kuzeydeki Pontus Dağları'nı keserek Karadeniz'e dökülür. M Ö altıncı yüzyılda yaşayan, karun kadar zengin Lidya kralı Kresus'un öyküsü, nehrin adını ölümsüz kılmıştır. O tarihte nehir, kendi krallığıyla Büyük Kiros'un (Kuruş) İran İmparatorluğu arasında sınır çiziyordu. Kresus, Kiros hücum etmeden önce Delphi'nin müneccimine danışarak başarı şansının ne olduğunu sormuştu. Müneccim, "Halys Nehri geçildiğinde, büyük bir ülke yok olacak," diye cevap vermişti. Zaferden emin olan Kresus saldırmış, fakat düşmanının bozgununa uğramıştı. Kehaneti yanlış yorumlamış, sonuç felaket olmuştu; çünkü ortadan kalkan İran değil, kendi ülkesi olmuştu.

yeni haberler bekleyerek ilerlemeye devam etti. Gene hiçbir şey olmadı. Derken Timur, nasıl ansızın ortadan kaybolduysa öyle birden, Ankara'nın güneydoğusundaki Kırşehir'de yeniden ortaya çıktı ve burada kanlı olmakla beraber bir sonuca ulaşmayan ufak bir çarpışma oldu. Timur, son hızla adamlarını batıya sürmeye devam etti ve üç gün sonra Bayezid'in daha yeni ayrıldığı, Osmanlıların üssü Ankara'ya ulaştı. Bu yıldırım harekâtının haberi Türk'e ulaştığında, "sanki dünyanın sonu gelmiş gibi, korku ve telaştan çılgına döndü; kahırdan ve pişmanlıktan parmaklarını dişliyor, hiddetten kudurmuş bir halde kükrüyor, boğulacak gibi oluyordu; uyku ve istirahat artık ona haram olmuştu."

Timur hasmına karşı önemli bir üstünlük kazanmıştı. Zaman zaten onun lehine işliyordu. Osmanlılar doğuda, bir haftalık mesafedeydi. Bu ona, mevzilenmek için en uygun araziyi seçmek, siperlerini kazdırmak, Ankara'yı kuşatmak, düşmanının karargâhını bozmak, onun suyunu sağlayan nehrin yatağını değiştirmek ve hepsinden daha önemlisi, yol yorgunu askerlerini dinlendirmek fırsatını verdi. Savaş burada, yani tam da Bayezid'in kurmaylarının tavsiyelerini dinlemeyip henüz ayrıldığı yerde olacaktı. Bu manevra, Timur'un taktik dehasının tüm özelliklerini ortaya koyuyordu. Fevkalade seri ve akıllıca gerçekleştirilmiş, hasmını şaşkınlıktan yere çalacak bir sürprizdi. Bir de şu vardı; Bayezid'e kendi toprakları üstünde galebe çalmış olması onu manen de çökertecekti. Timur, sonraki olayları önemli ölçüde etkileyecek ağır bir darbe vurmuştu.

Osmanlı sultanının, şimdi Ankara'ya yürümekten başka çaresi yoktu. Orduda moral düşüktü; arazi çorak ve nankördü; üstelik Timur'un gürûhu, üstünde ne var ne yoksa silip süpürmüştü. Arabşah'ın ifadesine göre Ankara'ya vardıkları zaman, "meşakkatten ve susuzluktan perişan bir durumdaydılar". Tek su kaynağı, Timur'un mevzilerinin arkasındaydı. Daha savaş başlamadan, Bayezid'in beş bin askerinin öldüğü tahmin edilir.

Osmanlılar, savaşa hazırlık yönünden berbat bir durumdaydılar. Timur, manevralarıyla Bayezid'e kesin olarak baskın çıkmıştı; ona, büyük bir kolaylıkla mevzilerini terk ettirmiş, sonra da aynı yere dönmeye mecbur etmişti. Sultanın birlikleri; onun, adı tüm Asya'da korku ve huşu uyandıran hasmına ayak

uydurmakta zorlandığını görmüşlerdi; o hasım ki, o güne dek hiçbir savaşta yenilmemiş, şimdi ise daha önce kendilerinin mevzilendiği üstün konumdaki araziye yerleşmişti. Düşmanı farkında olmayabilirdi, ama Timur'un hazırlıkları bunlarla da kalmamıştı. Aylardan beri, Bayezid'in ordusunda askerlik eden Tatar boylarının gönlünü kazanmaya çalışıyordu. Onların sadakat duygularını okşuyor; savaş başladığında saf değiştirmeleri ve Tatar kardeşleriyle birlik olmaları halinde yüklü ganimete konacaklarını vaat ediyordu. Her ne kadar iki tarafın asker sayısı hakkında kesin bir rakam vermek olanaksızsa da, tarihi kaynaklar Bayezid'in ordusundaki Tatar sayısının çok yüksek olduğunu kaydeder. Arabşah'a göre, "Tatarlar, neredeyse Timur'un ordusuna eşti". Yekûn ne olursa olsun, Timur askerlerine karşı çok cömert davrandığı konusunda haklı bir üne sahipti; bu, onun 1370'te Emir Hüseyin'i yenerek güce kavuşmasında önemli bir rol oynamıştı ve şimdi de eline en büyük zaferini kazandıracak iskambil kartlarını veriyordu. Denilebilir ki savaş daha başlamadan sonucu belli olmuştu.[69]

İşte böylece, 28 Temmuz 1402 sabahı saat onda; Ankara'nın kuzeydoğusundaki düzlüklerde, cihangir ile Yıldırım Bayezid karşı karşıya geldi. Bir kez daha çanların ve borazanların kulakları sağır eden sesleri arasında kösler gümbürdedi. Bu savaş konseri, otuz yıldan beri, düşman tarafın bozgununu müjdelemişti. Bunu, İran şahları; aynı şekilde Altın Orda hanı; Gürcistan kralları; Delhi, Bağdat ve Mısır sultanları dinlemişti. Şimdi davullar ve çanlar Bayezid'in sonunu çalıyordu. Bu, bölgede yapılan en büyük savaş olacaktı.

Savaşa gereğince hazırlanamamış, Timur'un manevralarıyla gafil avlanmış ve bir haftalık bir yürüyüşten sonra yorgun düşmüş olan Osmanlı ordusu savaşa, kendini savunma pozis-

69 Tarihte, asker sayısını hesaplamak en güç işlerden biridir. Kaynaklar yanıltıcı olabilmekte, tanıklar abartabilmekte, tarihçiler ise mübalağalı tahminlerde bulunabilmektedirler. Hele de Ankara savaşıyla ilgili verilen rakamlar arasındaki fark büsbütün çarpıcıdır. Örneğin, Ian Heath, 1984 tarihli çalışmasında, Timur'un ordusunda en fazla seksen bin, Bayezid'inkinde ise seksen ila yüz yirmi bin arasında asker bulunduğunu tahmin etmiştir. Bu rakamlar, Johann Schiltberger'in Timur'un ordusu için verdiği 1,6 milyon ve Osmanlılar için verdiği 1,4 milyon rakamlarıyla büyük bir çelişki içindedir.

ORTA ASYA
On Dördüncü Yüzyılda ve Bugün

0 150 300 450 km

HAZAR DENİZİ
KAZAKİSTAN
İşim N.
İrtiş N.
Aral Gölü
Seyhun
Sarı Su N.
HAREZM
TÜRKMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
MAVERAÜNNEHİR
SOĞDYA
Çu N.
Balkaş Gölü
MOĞOLİSTAN
Ceyhun
SEMİREŞYE
Zarefşan N.
Taşkent
Buhara
İli N.
Alma Ata
Merv
Semerkand
Isık Göl
İRAN
Şehrisebz
FERGANA
KIRGIZİSTAN
Tirmiz
Belh
TACİKİSTAN
XINJIANG
ÇİN
BAKTRİYA
AFGANİSTAN
KEŞMİR

yonunda giriyordu. İlk darbeler vurulur, gökler yağan oklarla kararırken, Osmanlı ordusunda Timur'un ondan önceki aylarda inceden inceye hazırladığı Tatar ihaneti gerçekleşti ve bu savaşın kaderini belirledi. Bu kayıpla adeta altı oyulan Şehzade Mehmed Çelebi kumandasındaki sol kanat çökerek savaş alanından kaçtı. Muhammed Sultan kumandasındaki seçkin Semerkand birlikleri daha savaşın ilk anlarında ortaya çıkan tüm bu lehteki gelişmelerden faydalanmasını bildi ve sultan soyundan birinin kaçışını görerek çözülen Sırp süvari birliğine bindirdi. Onlar da kendilerinden öncekileri örnek alarak savaş alanından kaçtılar.

Bayezid'in direnişi akşam karanlığına kadar sürdü; fakat Timur'un seksen alaylık merkez birlikleri ve otuz muharip fili, ordusunu çoktan can evinden vurmuştu. Nihayet Timur'un güçleri, saatlerdir etraflarını sardıkları Osmanlı yeniçerilerinin hakkından geldiler. Bayezid yakalanarak düşmanına teslim edildi. Avrupa ve Asya'nın her üstüne indiğinde zaferle kalkan İslamın Kılıcı yere çalınmıştı. Bayezid bir daha iflah olmayacaktı.

* * *

Daha sonra cereyan edenler, yüzyıllar boyunca hararetle tartışılmıştır. Tartışmanın kızışmasına Christopher Marlowe'un büyük katkısı olmuştu, çünkü on altıncı asrın sonunda, her ne kadar Ankara savaşının 185 yıl ve 2700 kilometre ötesinde de olsa aşağıdaki satırlarla, bir kâhin gibi, olacakları önceden haber vermişti:

Asırlar Timurlenk'i konuşacak,
Bugünden başlayıp Eflatun'un uzak geleceğinde bile
Bayezid'e yaptıklarımı anlatacak...

Burada Timurlenk'le kasıt, *Büyük Timurlenk* oyununa adını veren kahramandır. Fakat bu, aynı şekilde Marlowe'un kendisi olarak da alınabilir; çünkü Ankara savaşından hemen sonra olanları oyunlaştırmakla, bilerek ya da bilmeyerek o da tartışmanın içine girmişti. Üzerinde anlaşma sağlanamayan konu, Bayezid yakalandıktan sonra Timur'un ona nasıl davrandığı-

dır. İslamın Kılıcı o an yerin dibine geçmişti. Osmanlı tarihinde böyle ağır bir yenilgi yaşanmamış, o güne dek hiçbir savaşta sultan düşman eline düşmemişti.

Marlowe'un hikâyesi elbette sansasyon yaratmaya yönelikti. Timurlenk, Bayezid'in karısı Zabina'nın başındaki tacı alıp, muzaffer bir edayla âşığı Zenokrat'ın başına geçirir. Savaşın ardından yaptığı ilk konuşmasında, mağlup Osmanlı padişahı hem kahır hem isyan duyguları içindedir. Yenilgisini, "Hiçbir Türk imparatoru/Yenilmemişti yabancı bir düşmana böylesine," sözleriyle kabullenerek, düşüşünün Hıristiyanları çok memnun edeceğini acıyla düşünür: "Batıl çanları öter şimdi neşeyle çın çın." Fakat sonunun geldiğini reddeder. Onu, "Yeniden cihan hâkimi yapmaya yetecek kadar" askeri vardır.

Bu ümitleri yerle bir eden Timur, Bayezid'in fidye karşılığında serbest bırakılma teklifini kabul etmez. Bunun ardından Osmanlı sultanının elleri, ayakları bağlanarak zaferi şerefine verilen "askeri tören"e katılmasını emreder. Daha sonra Bayezid'i dördüncü perdenin ikinci yarısında görürüz; bu kısım, Bayezid'in seyirciyi hayrete düşüren bir biçimde, iki zencinin taşıdığı bir kafes içinde sahneye getirilişiyle başlar. Timur, "Getirin ayakaltı taburemi," diye buyurur. Burada, hasmın alabildiğine aşağılanmasına yönelik olan sahne komutları, "Bayezid'i kafesinden çıkarırlar... Timur onun kafasına basarak tahtına çıkar," şeklindedir. Galibiyette soylu duygulara yer yoktur. Her söz, her davranış, Bayezid'i yerin dibine batırma amacındadır.

Seni aşağılık haydut; nasıl da kölesi oldun Timurlenk'in,
Benim soylu gövdemi taşıyan toprağa
Gömülmeye de, basmaya da layık değilsin.
Diz çök alçak; diz çök önümde ki
Vereyim seni parça parça etmeleri emrini,
Ya da ulu çınarlar gibi savrulmanı
Jüpiter'in gümbürtüsüyle...
Şimdi açılsın arşın üç katı,
Ve kalksın göklerin kılıcı
İnsin hışımla aşağıya ve doğrasın sultanları

Bu sırada Zabina da bu aşağılanmadan nasibini almış, Zenokrat'ın nedimesine köle olmuştur. Bayezid karşı koymaya çalışır ve bu kadar hırs ve kibrin onun sonunu getireceği konusunda Timurlenk'i uyarır. Bunun üzerine derhal kafesine geri konulur. Maiyetindeki İranlı soyluların ve hayranlarının yanında Timurlenk hasmını durmadan aşağılar; kılıcının ucuna geçirdiği et parçalarını onun ağzına tıkmaya çalışır, ama başaramaz. Verilen yiyeceği elinin tersiyle iten mağrur Osmanlı, sonradan karısına açlıktan ölmek üzere olduğunu itiraf eder. Türk, Timurlenk'in önünde bu denli aşağılanmaya daha fazla dayanamaz. Görünürde onu, 'bu cehennem azabından ve sonu belirsiz kölelikten' kurtaracak bir güç de olmadığı için, elindeki tek onurlu çıkış yolunu seçerek hayatına son verir. Marlowe'un bununla ilgili unutulmaz sahne talimatı, "Kafasını kafes demirlerine vura vura beynini patlatır," şeklindedir. Dul kalan Zabina, kocasının cansız ve korkunç kalıntıları karşısında yıkılır. Yapabileceği başka şey yoktur. Kocasının ahirete giden gölgesini takiple, o da, "kafasını kafes demirlerine vura vura parçalar."

* * *

Tarih, bundan daha insaflıdır. Bayezid'in kafese konulup konulmadığı, dünyanın en güçlü idarecilerinden birinin bu denli aşağılayıcı bir cezaya çarptırılıp çarptırılmadığı tartışması, Timur'a karşı düşmanlığını daha önce gördüğümüz Arabşah'a kadar gider. Suriyeli tarihçi, "İbn Osman (Bayezid) ele geçirilip zincire vurularak, kuş misali kafese tıkıldı... Timur, İbn Osman'ın her gün ayağına getirilmesini buyurdu; onu güle oynaya karşılıyor, birkaç şefkatli söz söyledikten sonra alaya ve iğnelemeye başlıyordu," diye yazar. Arabşah tarihinde, Bayezid Timur'un verdiği kutlama ziyafetinde de bulunur ve burada biraz daha aşağılanır.

> *İbn Osman, sakilerin kendi yoldaşları olduğunu gördü; hemen hepsi karıları ve cariyeleriydi; dünyası karardı; ölüm acısının bundan tatlı olacağını düşündü; bağrı yandı, yüreği parçalandı; acısı arttıkça arttı, ciğeri söküldü; içinin derinliklerinden iniltiler geldi, üst üste iç geçirdi; yaraları tekrar açılmış, kanıyor; insafsız kasapsa bunların üstüne tuz basıyordu.*

Yezdi'nin öyküsü, Timur'u daha yumuşak gösterir; bir saray vakanüvisinden de zaten bundan başkasını bekleyemeyiz. Muzaffer hükümdar, Bayezid'e kısa bir nutuk çekerek, kendisine karşı büyük bir haksızlık yaptığını ve sonunu kendi eliyle hazırladığını söyler. Timur, onunla savaşmayı hiç istemediğini iddia eder, "çünkü biliyordum ki birliklerin hep kâfirlere karşı çarpışıyordu. Seni en yumuşak sözlerle yola getirmeye çalıştım; öğütlerime kulak vermiş ve benimle sulh etmiş olsaydın, niyetim, din uğruna daha gayretle çarpışasın ve Muhammed düşmanlarının hakkından daha iyi gelesin diye seni güçlü silahlarla donatmak, sana hem para hem asker sağlamaktı." Buna rağmen şöyle devam eder: "Fakat bu savaşta talihi benden yana çevirdiği için Allah'a şükran borcum var; bu yüzden ne sana ne de maiyetindekilere fena muamelede bulunmayacağım; bundan emin olabilirsin." Yezdi, Bayezid'e 'büyük bir padişaha' yakışan bir surette davranıldığına okuru temin eder. Hatta Timur'un nezdinde öyle bir itibarı vardır ki 1403'te, hâlâ esirken öldüğünün haberi geldiğinde, gözlerinin yaşardığı ve aslında onu tahtına iade etmeyi planladığı rivayet olunur.

Yezdi'nin söyledikleri, kendinden beklendiği üzere, dalkavuklukta ifrata kaçar. Ne onun hikâyesine, ne de düşmanca duygularla dolu olan Arabşah'ın anlattıklarına güvenmek için bir sebep vardır. Timur'la Bayezid'in birbirine kin güttüğü bilinen bir gerçektir. Fakat şu da var ki bu, Timur'la diğer hasımları için de geçerliydi ve yenik düşen hiçbirine karşı bu denli hakir muamele göstermemişti. Mağlup ettiği düşmanlarını aşağılamak onun tarzı değildi. Aksine, onları kendine bağlı ve vergi veren hükümdarlar olarak yerlerinde tutmak âdetindeydi; nitekim Bayezid'in oğullarına da aynen bunu yapmıştı. Kendisine babasının Avrupa'daki toprakları ve başkent olarak da Edirne'nin verildiği Şehzade Süleyman Çelebi, Tatar hükümdara yazdığı bir mektupta, babasına gösterdiği saygın muameleden ötürü açıkça teşekkür etmişti. Arabşah'ın, Bayezid'in kafes arkasında getirildiği öyküsünün hayali olduğu konusundaki en güçlü delil, tarihi kayıtlardaki Türkçe "*kafes*" sözcüğünde aranmalıdır; çünkü bu kelime hem tahtırevan hem kafes anlamında kullanılırdı. Bu nedenle belki de, hatta kuvvetle olasıdır ki, sa-

vaştan sonra Bayezid, âdet olduğu üzere sultanların hep getirildiği gibi, Timur'un yanına tahtırevanla getirilmişti.

Arabşah'ın anlattıklarından kuşku duymak için başka nedenler de vardır. Ne Clavijo, hatta bundan da önemlisi, 1396'da Niğbolu'da esir düşen ve Ankara savaşından sonra Timur'un kölelerinden biri olan Schiltberger kafesten söz eder. Bu konudaki son sözü Bavyeralının anılarını tercüme eden John Buchan Telfer'e vermek gerekir. "Kafes hikâyesinin üzerinde durmaya bile değmez," der, "eğer bunda en ufak bir doğruluk payı olsaydı, onca yıl hizmetinde bulunduğu bu güçlü imparatora gösterilen bu iğrenç muameleden mutlaka haberi olurdu."

Ankara katliamından sonra, Niğbolu'nun anısı artık çok geride kalmıştı. Bayezid'in saltanatı sona ermişti. Kafeste veya kafes dışında, Yıldırım son kez çarpmıştı.

* * *

Ulaklar, hükümdarlığının dört bir bucağına ünlü zaferinin haberini uçuradursun, Timur bundan sonuna kadar faydalanmak için planlar yapıyordu. Savaşın en ciddi safhası geride kalmıştı; Bayezid'in toprakları daha kilidine hiç dokunulmamış bir saray gibi önünde duruyor, iştahını kabartıyordu. Batıda, Osmanlı'nın önemli merkezlerinden ve Anadolu'dan geçen kervan yollarının üstünde çok canlı ve hareketli bir kent olan Bursa vardı. Muhammed Sultan, kentin hazinelerini talan etmek gibi gıpta edilecek bir görevle buraya gönderilmişti; gerçi Ankara'da kıl payı elinden kurtulan Şehzade Süleyman Çelebi, ondan önce buranın kayda değer hazinelerini götürmüştü. Kalanlar arasında, üstünde zengin süslemeler ve altın varak ve gök mavisi mineyle işlenmiş Aziz Peter'le Aziz Paul'un kakma resimlerinin olduğu iki tunç kapı vardı. Bunlar daha sonra, Timur Semerkand'a döndüğü zaman, Büyük Sultan Saraymülk Hanım'a sunuldu. İçinde değerli ne varsa gasp edildikten sonra Bursa ateşe verildi.

Tatar orduları firarilerin peşinden batıya doğru hızla ilerlerken Avrupa'ya açılım sağlayan Marmara Denizi kaçan Türklerle dolmuştu. Daha önce Timur'a verdikleri sözde durmayan

ve Marmara Denizi'nin doğu kıyılarına egemen olan Ceneviz ve Venedik tacirleri, can derdine düşmüş Osmanlıları, fahiş bedeller karşılığında daha emniyetli olan Avrupa yakasına geçiriyorlardı. Mamafih bu, her Türk için kazasız belasız bir yolculuk olmuyordu. Bir tarihi kayda göre, bazı vicdansız Hıristiyanlar Bayezid'in İstanbul kuşatmalarının intikamını almak için Müslüman yolcularını denize atarak öldürmüşlerdi.

Savunmasız ve çaresiz kalan Anadolu'nun kent ve kasabaları, istilacılara ganimet sunuyorlardı. Tatar güruhları, Bayezid'in parçalanmış imparatorluğunu en uç noktalarına kadar kasıp kavurdular. Gümüş sikkeler, değerli taşlar, inciler, altın ve gümüş işlemeli eşya ve kaplar dosdoğru hükümdara gönderildi. Gasp etmeye değer ne varsa, uzun katır ve deve kervanlarına yüklenip doğuya götürüldü. Timur'un doymak bilmeyen güruhlarının önünde kent ve kasabalar birer birer düştü. Arabşah'a göre bu, zıvanadan çıkmış bir katliamdı.

> *Kafaları tıraş ediyorlar, boyunları vuruyorlar, kolları kırıyorlar, kürek kemiklerini biçiyorlar, ciğerleri kavuruyorlar, suratları dağlıyorlar, gözleri oyuyorlar, karınları deşiyorlar; kör, sağır, dilsiz ediyorlar, burnu büyüklerin burunlarını kırıyorlar, diğerlerini yerde sürtüyorlar, ağızları yırtıyorlar, göğüsleri, bağırları parçalıyorlar, belleri, kaburgaları kırıyorlar, göbekleri oyuyorlar, yürekleri yakıyorlar, kasları koparıyorlar, kan döküyorlar, edep yerlerini koparıp dağlıyorlar, ruhlara dehşet saçıyorlar, insanları, hayatları mahvediyorlardı; erimiş maden gibi her taraftan gövde akıyordu; yaptıkları bu katliamdan Rum'un adamının üçte biri, dörtte biri bile kurtulmadı; çoğu gırtlakları sıkılarak, kılıçtan geçirilerek, yere çarpılarak, ortadan biçilerek bu vahşi hayvanlara yem oldu.*

Bu kıyametin haberi Ege Denizi'nden öteye yayılmaya başlayınca, Timur'un batıda daha fazla ilerlemesi olasılığına karşı Avrupa korkudan zangır zangır titremeye başladı. Bayezid bile bu korkunç gücün karşısında iki büklüm olmuştu. Hıristiyan âlemi, şimdi Aksak Fatih'in önünde yüzükoyun serilmiş, yatıyordu. Orduları, bozkırın, yıllardır kazandıkları zaferlerden çelik gibi sertleşmiş, bu hoyrat adamlarıyla aşık atamazdı. Eğer

hükümdarın, savrulan at kuyruklu ve altın hilalli o ünlü al sancağı Avrupa kıtasında dalgalanacak olursa, bunun Hıristiyanlığın sonunu getireceğinden hiç kuşku yoktu.

* * *

Timur'un ordugâhında, onun Bayezid'e karşı kazandığı müthiş zaferi rapor etmek üzere gelmiş iki seçkin İspanyol şövalye vardı. Payo de Sotomayor ve Hernan Sanchez de Palazuelos, Kastilya'nın uzak görüşlü kralı III. Enriquez tarafından, Levant'tan haber getirmeleri için gönderilmişlerdi. İspanyol kral dört bir tarafa, hem Hıristiyan hem Mağribi hükümdarlara elçiler yollamış; bu yörelerin âdetlerini, ordularını ve başta bulunanların niyetlerini anlayıp kendisine bildirmelerini istemişti. Uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından, şövalyeler Timur tarafından Ankara'nın dışındaki ordugâhında büyük bir nezaketle kabul edilmişlerdi. Tatar ev sahipleri büyük bir hüsnükabulle onlara her türlü konforu sağlarken, şövalyeler savaş meydanında olup bitenleri dehşetle karışık bir hayranlıkla izliyorlardı. Aksak Timur'un son derece kudretli bir Asyalı hükümdar olduğunu biliyorlardı. Fakat onun, son Haçlıların felaketi olan Bayezid'in ordusunu yenmesi, akıllarının alacağı bir iş değildi. O dönem Avrupa'sının beylik önyargılarından nasiplerini almış olan bu şövalyeler, Asya'yı düşündükleri zaman –düşündükleri de kuşkuluydu ya– onu bir tür tenezzülle, hoyrat vahşilerin barındığı bir yer olarak görüyorlardı. Asya'dan, Avrupa'nın can düşmanını bozguna uğratabilecek kudrette bir Müslüman savaşçının çıkması, inanılır bir şey değildi.

Gel zaman git zaman bu iki İspanyol, Timur'un elçisi Muhammed el-Kadı ve Kral Enriquez'e verilmek üzere göz kamaştırıcı mücevherlerden ve cariyelerden oluşan hediyelerle birlikte memleketlerine gönderildiler. (İşte bu elçiye karşılık olarak, Clavijo diplomatik göreve çıkmış; Timur'la, kışladığı Gürcistan yaylalarında görüşmek niyetinde olduğu halde, zorunlu gecikme yüzünden onun ardından doğuya, Semerkand'a kadar gitmişti.) Hıristiyan cariyelerin arasında, Timur'un Bayezid'in haremin-

den çekip aldığı ve o dönemin ünlü dilberlerinden, şairlerin ilham perisi, Macar kontu Janos'un kızı Angelina da vardı.[70]

Ankara savaşını takip eden haftalarda, Timur'un zaferi Hıristiyanlığın kalbinin attığı yerlerde yankılandıkça, Avrupalı kralların tedirginliği artıyordu. Fevkalade karışık duygular içindeydiler ve bu, gösterdikleri tepkilere yansıyordu. Bir yandan, Bayezid'i yenen kişiye, en amansız düşmanlarını bir vuruşta devirdiği için minnet duyuyor; diğer yandan, Asya'nın karanlıklarından ansızın çıkıp gelen bu doğulu, gizemli zorbanın, Ege'yi geçip daha batıya gelmesinden korkuyorlardı.

Timur'un ordugâhından mektuplar gönderiliyordu. Sultaniye başpiskoposu Johannes, fatihin zaferini ballandıra ballandıra anlatan ve iki kıta arasındaki ticarete hiçbir engel konulmaması gereğini bildiren hükümdarlık tezkereleriyle Fransız kralı VI. Charles'in sarayına gelmişti.[71] İngiltere'de, IV. Henry de benzeri mektuplar almıştı. Bölüne bölüne paramparça olmuş ve parasızlıktan kıvranan kralların idaresi altındaki Avrupa'nın, Timur'a karşı çıkması pek söz konusu değildi. Ordularını cılızlaştırmış ve kasalarını boşaltmış olan Niğbolu'nun acı hatırası hâlâ hafızalardaydı. Etekleri tutuşan Hıristiyan âlemi, diplomatik yollara başvurdu; bundan başka çaresi kalmamıştı. Buram buram dalkavukluk kokan bildiriler, doğuya doğru akmaya başladı.

Tahtı yeni ele geçirmiş olan Henry, güçlü bir yandaş kazanmak telaşı içinde, hiç karşılaşmamış olduğu bu savaş tacirine İngiltere'den yürekten kutlama mesajları gönderdi. Fransa kralı VI. Charles'den, "Yenilmez ve Şevketli Timur Hazretlerine" taşkın övgüler ve topraklarında dolaşan Hıristiyan tacirlere gösterdiği uygar muameleden ötürü teşekkürler yağdı. Osmanlılara karşı Timur'dan yardım talep etmiş olan Bizans impara-

70 Sotomayor ve Palazuelos'un dönüş yolculukları, bu güzel kadınların refakatinde epeyce keyifli geçmiş olsa gerektir. O kadar ki Sotomayor, içlerinden Maria adlı Yunanlı bir kadına fena halde tutulmuş, İspanya'ya vardıkları zaman ona ilan-ı aşk ederek, daha sonra bu kadından bir oğul sahibi olmuştur. Angelina ise İspanyol soylusu, Segovyalı hâkim Diego Gonzalez de Contreras ile evlenmiştir.

71 Elde bulunan tüm veriler, Timur'un serbest ticaretin en eski ve en güçlü savunucusu olduğuna işaret etmektedir.

toru II. Manuel'den bir elçilik heyeti gelerek, paha biçilmez mücevherler ve altın florinlerin yanı sıra, ona olan sadakatini yineleme mesajı ve Türklere karşı gelecekte sağlayacağı korumaya karşılık fidye verme teklifi getirdi. Timur'un yeni hayranlarından oluşan bu koroda, işlerini gayet iyi bilen Venediklilerin yanı sıra, İstanbul'un İmparator Naibi'nin sesi de duyuluyordu. Pera'daki Ceneviz kolonisi ise tüccarların, değişen güç dengelerine gösterdikleri ezeli hassasiyet ve saygı gereği, Timur'a bağlılıklarını bildirmekte ve onun sancağını Boğaz'ın üstüne dikmekte gecikmediler.

Eski düşmanlar da, bir bir hatalarının farkına varıyorlardı. Timur'un buyruğuna uyan Mısır ve Suriye sultanı Ferec, ona bağlılığını bildirdi. Timur'un elçisi Atılmış altın, gümüş, değerli taş ve muhteşem koşumlu kısraklar eşliğinde sahibine iade edildi. Yenilmiş hasımlardan beklendiği gibi, fatihin adı Cuma hutbelerinde okutturuldu ve sikkelere bastırıldı. Ferec ayrıca, Timur'un eski başbelalarından Bağdatlı Sultan Ahmed'le, Karakoyunlu Türkmen kabilelerinin reisi Kara Yusuf'u zindana attırdığı haberini gönderdi. Bu iki adama ne yapacağına gelince; o konuda Timur'un emrine amadeydi.

* * *

Timur, tarihe ve töreye her zaman önem vermiş bir insandı. Gerek halkına gerek düşmanlarına kendini sunuş tarzında bunun güçlü belirtileri görülürdü. Tarihe olan tutkunluğu büyük ölçüde benlik hırsıyla ilgiliydi. Adının bir dizi cihangir arasında geçtiğinin farkında olduğu ve gelecek kuşaklara başardığı işlerin resmi kayıtlarını bırakmak istediği için Timur, seferlerini büyük bir titizlikle ve methiye tarzında kayda geçirtmişti.

Hiç kuşkusuz, tarihe karşı ayrıca fikren ilgi duyuyordu. Kendisinden hiç hoşlanmayan Arabşah'ın bile işaret etmiş olduğu tartışma merakı ve sarayını şereflendirmeleri için etrafına ünlü bilgin ve düşünürleri toplayışı bunun birer kanıtıdır; ayrıca 1401'de Şam'ın şehir surları dışında ordugâh kurduğu bir ay zarfında, Arap tarihçi İbn Haldun'u defalarca huzuruna kabul

edişi ve ona gösterdiği iltifat bile, tek başına bunu göstermeye yeterlidir.

Töreyi ve gelenekleri ise bir ölçüde işine geldiği gibi kullanırdı. Onun yetkesini meşru kıldıkları sürece bunlara uyardı. Fakat bunları ustaca kendine uydurduğu da olurdu. İslamın bayrağını dalgalandırmakla, özellikle Moğolların Şaman geleneğine ters düşmüş; ama *cihad* çağrısı, fetihlerine dinen geçit vererek, kendisine tartışmasız bir itibar kazandırmıştı.

Çağatayların başına geçerek güçlendiği 1370 tarihinden başlayarak, Timur daima bir kukla han bulundurmaya özen göstermiş; böyle yapmakla, yönetimde yalnızca Cengiz Han soyundan gelenlere yetki veren Moğol töresine uymuştu. Her ne kadar gücün ve yetkenin kimde olduğunu bilmeyen yoksa da Timur hep bundan daha aşağı olan Emir unvanıyla yetinmişti. Böyle yapmakla bozkır töresine, pek samimi olmamakla beraber, hürmet etmiş oluyordu.

*Yasa*lar ise, ikiyüzyıl öncesinin Moğollarına bile aşina gelecek ölçüde korunmuştu. Timur, kabile ve boylara özgü örf ve âdetleri ve *ulus*ta geçerli rütbelendirme sistemini içine alan ve tek bir adamla ordusunun gücüne dayanan, kökten devrimci nitelikte, yepyeni ve dev bir siyasi örgüt kurmuş ve sırf buna meşruiyet kazandırmak için bu töre ve gelenekleri yaşatmıştı. Sağ ve sol kanatlardan, merkez ve öncü birliklerden oluşan savaş meydanındaki ordu düzeni de aynı şekilde, on üçüncü yüzyıl Moğollarına yabancı değildi.

1370'te Hüseyin'in dulu Saraymülk Hanım'la yaptığı evlilik, Emir olarak yetkesini büsbütün artırmıştı; çünkü bu eş, hem Maveraünnehir'in son Çağatay Hanı'nın kızı hem Cengiz Han kanını taşıyan bir soyluydu. Bu evlilik onun Hanlarhanı'nın damadı anlamına gelen Timur Gûrgân adını almasına da izin vermişti ve bu unvanı tüm törenlerde kullanır, Cuma hutbelerinde okutur, hatta adına basılan paralara bile koydururdu.

Bayezid'in yenilgisi ve Ferec'in teslimiyetiyle birlikte, İslamın iki büyük imparatorluğu önünde dize gelmiş oluyordu. Timur şimdi tek başına ve rakipsiz olarak dümene geçmişti. Tam bir devlet adamı şuuruyla, töreye ve dine bağlılığın ne ölçüde ses getirdiğinin farkında olan Timur'un, gözünü Ege sahi-

linin ortasında yer alan küçük bir kaleye dikmesi doğaldı. Smirna[72], Rum elinde kalan son Hıristiyan vahasıydı ve sembolik bir biçimde de olsa, bu haliyle Anadolu'nun yeni hâkimine adeta meydan okuyordu. Burayı ortadan kaldırmak için, en az bu ölçüde cazip bir başka neden daha vardı; hem Osmanlı sultanı I. Murad, hem oğlu Bayezid daha önce bu işe kalkışmış fakat başarılı olamamışlardı. Gerçekten de Yıldırım, Smirna'yı, on birinci yüzyılda Kudüs'te kurulan askeri din kardeşliği örgütü St. Jean Şövalyeleri'nin elinden almak için tam yedi yıl nafile uğraşmıştı. Başkalarının bu kadar bariz bir biçimde başarısız olduğu bir işi becermek, Timur'un karşı koyamayacağı bir arzuydu.

Şövalyeler, eğer bağışlanmayı umuyor idiyseler, teslim olmayı reddetmekle bu ümitleri suya düşmüş oluyordu. Hiç kimsenin başa çıkamadığı Timur'a karşı kendilerini savunmak durumunda kalacaklarına ihtimal vermeyen şövalyelerin kendilerine güvenmeleri için haklı sebepleri vardı. Denizin içine kadar uzanan sarp bir kayalık üstünde kurulu mevzileri, ulaşılmaz gibi duruyordu. Burayı ele geçirmek için hem denizden hem karadan aynı anda hücum etmek gerekiyordu ki bu da o günkü kuşatma teknolojisinin elverdiğinin çok ötesinde bir işti. Fakat bu gibi güçlükler, olsa olsa Timur'un kurnazlığını ve hayal gücünü kamçılardı.

Emirler, buyruk verip adamlarına denizin içinde platformlar kurdurdu; bunlar suya batırılmış sütunlar üstünde duruyor ve kalenin sahille olan ilişkisini kesiyordu. Bunun ardından kuşatma cihazları kale duvarlarının dibine gelip hücum merdivenleri yerlerine yerleştirildi. Tatarlar saatlerce Smirna'nın içine Rum ateşi attılar ve felakete uğramış kentten, göğe doğru kara bulut yumakları yükselmeye başladığında, onların da keyifleri yerine geldi. Duvarların dibine yığınla kütük konulmuş ve ateşe verilmişti, fakat durmadan yağan Aralık yağmurları bunların çökmesini engelledi. On beş gün süreyle iki taraf birbirini seyretti, kuşatma altındakiler karınca gibi kaynayan Tatarlara karşı kendilerini kahramanca savundular. Amansız baskı, sonunda etkisini gösterdi. Duvarlarda gedikler açılmaya ve

72 Bugünkü İzmir limanı.

Tatarlar bunlardan içeriye dalmaya başladı; bu karşı konulmaz bir seldi, önüne çıkan her şeyi silip süpürüyordu. Hospitalier Şövalyeleri yiğitçe direnmiş, fakat katle ve yok etmeye azmetmiş bir güruhun sayı üstünlüğüne yenik düşmüşlerdi. Dikkafalı kâfirlerin ruhları temize havale edilirken, Timur bir toplu katliamın daha başını çekiyordu.

Smirna'nın düşüşünde son bir meşum safha vardı. Ufukta, kuşatma altındaki şövalyelere istihkâm taşıyan bir kadırga filosu görünmüştü. Gelenler farkında değildiler, ama çok geç kalmışlardı. Sahile yanaşırlarken, Timur Smirna karargâhındaki kesik başların kadırgalardaki şövalye kardeşlerine fırlatılmasını buyurdu. Ateş atan cihazlar, tez elden bu yeni mermilere göre ayar edildi. Çok geçmeden gökyüzünde kanlı kafalar uçmaya başladı; bunlar ahşap güvertelerin üstüne güm güm yağıyor, savaşa hazırlanan şövalyeleri vurup deviriyordu. Timur'un menfur planı beklenen sonucu vermişti. Kesik baş borbardımanından dehşete gark olan ve meslektaşlarının katliamı karşısında maneviyatları çöken şövalyeler tersyüzü dönüp memleketlerine yelken açtılar.

Ordu saflarında çınlayan *cihad* çağrısına cevap alınmıştı. Osmanlıların yıllardır onları yok etmeye yönelik en amansız hücumlarını hüsranla sona erdiren Hıristiyanlığın son bağımsız kalesi, şimdi bir viraneliğe dönmüştü. Yenik düşen şövalyelerin gövdelerinden ayrılan kafalarla bu şanlı zaferin anısına iki kule dikildi. Kâfirler, uğradıkları ezici yenilgiyle Bayezid'in ordusunu izlemişlerdi.

Yıllar yılı Bağdat, Kahire ve Şam, Osmanlı sultanıyla birlik olup Semerkandlı bu sakatı açıkça hor görmüşler, onu adam yerine koymamışlardı. Müslüman değil, vahşinin teki, diyerek burun kıvırmışlardı. Onlara tattıracağı acı yenilgi konusunda yaptığı uyarıları dinlememişlerdi, fakat hepsinin sesi teker teker kesilmişti. Timur'un İslamın En Keskin Kılıcı olduğu yolundaki savı kof bir iddia olmaktan çıkmış, apaşikâr bir gerçeğin ifadesi haline gelmişti.

* * *

Doymak bilmeyen Timur'un kafasında, şimdi bir soru diğerlerinin önüne geçiyordu: bundan sonra neresi gelecekti? *Darülislam*'a, yani İslam âlemine artık hâkim olmuştu; gelecekteki fetihleri için gözünü bunun sınırlarının ötesine çevirmesi gerekiyordu.

Fakat bu soru cevaplanmadan önce, Osmanlı enkazının kaldırılması gerekiyordu. Bayezid'in azlettiği küçük çaplı beyliklerin başındakiler, haraca bağlanarak yerlerine iade edildi. Savaş tehdidi karşısında babasının fatihine boyun eğen Şehzade Süleyman Çelebi'ye Osmanlı'nın Avrupa kıtasındaki toprakları verildi. Kardeşi İsa Çelebi'ye ise, parçalanmış imparatorluğun can damarını teşkil eden batı Anadolu'daki topraklar bırakıldı. Daha önce Altın Orda'lı Toktamış'ın yenilgisinden sonra yaptığı gibi, alışılmış "böl ve yönet" siyaseti güden Timur, bu yolla Osmanlı şehzadelerini zapturapt altında tutmuş olacaktı. Beş parasız kalan ve Avrupa saraylarında yan gelip yatarak gönüllü sürgün hayatı yaşayan İmparator Manuel'in derhal tahtına dönmesi emredildi. İstanbul nasılsa düşecekti, ama Timur ona bir elli yıl daha kazandırmıştı.

Hıristiyan krallar gene de rahatlamaya cesaret edemiyorlardı. Saraylarında korkunç söylentiler dolaşıyordu. Vahşi hükümdar, ordularını Avrupa topraklarına geçirmek için kadırgalar ısmarlamıştı. Askerlerine Karadeniz'e yürüme emri vermişti. Bütün kıtayı kılıç zoruyla Müslüman yapmaya azmetmişti. Ordusunun öncü birlikleri o an itibariyle Avrupa'ya ayak basmış, batıya doğru ilerliyorlardı. Roma'yı kuşatmaları an meselesiydi.

Bu kıyamet günü görüntüleri, Avrupa'nın gözlerinin ne kadar bozuk olduğunun belirtisiydi. Bilmiyordu ki onu istiladan koruyan en güçlü silahı fukaralığıydı. Ege'den Atlantik'e kadar, Timur'u cihat çağrısında bulunmaya teşvik edecek pek az şey vardı. Elbette ki kâfirleri öldürmek veya Hak dinine döndürmek başlı başına yüce bir amaçtı, fakat Timur bu gibi durumları daha ticari bir anlayışla değerlendirirdi. Avrupa'nın kasaları ve sandıkları boştu. Kazanç yoksa, *cihad* da yoktu.

Kocamış hükümdar, ayrıca Azrail'in onu bu dünyadan çekip almasına çok kalmadığını da düşünmüş olmalıydı. Cennette

onun için ayrılan yetmiş iki huri, belli ki daha fazla bekletilmeyecekti. Geri kalan kıymetli zamanı, Avrupa gibi beş para etmeyen bir kıta uğruna çarçur etmenin âlemi yoktu.

Fakat değil mi ki hayattaydı ve değil mi ki hâlâ hareket edebiliyordu, demek ki bir seferlik daha zamanı vardı. Yıllarca bunun hayalini kurmuştu. Hükümdarlığının en uzak sınır boylarında zaten bunun hazırlığı yapılmıştı. Son seferi, en şanlı seferi olacaktı. Bir kez daha *cihad* çağrısında bulunacaktı. Yeryüzünde ona karşı koymaya muktedir tek güce meydan okuyacak ve onu alt edecekti. Timur, Avrupa sahillerinde hazırda duran ordusunu kaldırarak doğuya sürdü. Hıristiyan dünyası geniş bir nefes aldı. Timur Çin'in Ming imparatoruyla savaşmak üzere yola koyulmuştu.

10

Göklerin İmparatorluğu
1403-1404

"Allah bize öyle bir balıt açıklığı vermiş ki sayesinde Asya'yı fethedip cihanın en büyük hükümdarlarını devirdik. Geçmişte pek az hükümdara bu kadar geniş topraklar, bu kadar geniş yetke, böyle büyük bir ordu ve böyle mutlak bir egemenlik nasip olmuştur. Bu büyük fetihler kan dökülmeden yapılmamıştır ve bunlar sırasında çok sayıda Allah'ın kulu canından olmuştur; işte geçmişteki günahlarımın kefareti olarak, cihanda başka hiçbir gücün başaramayacağı bir sevap işlemeye karar vermiş bulunuyorum: kâfirlere savaş açacak ve Çin'in putperestlerinin kökünü kazıyacağımı."

Timur'un şehzadelerine ve emirlerine
yaptığı konuşma, 1404.
ŞEREFEDDİN ALİ YEZDİ, *Zafername*

Çin allak bullaktı. On üçüncü yüzyılın başında Cengiz Han ordularını buraya sürmüş, 1215'te Pekin'i yağma etmişti. Oğlu Ögedey da ardı arkası kesilmeyen bu akınları sürdürerek geniş topraklar elde etmiş ve nihayet Cengiz'in, 1264'te kardeşi Arığ Böke'yi taht kavgasında yenerek kendini tartışmasız bir biçimde Hanlarhanı ilan eden torunu Kubilay, bunları başarıyla tamama erdirmişti. Moğolların geleneksel hükümdarlık başkenti Karakurum'u terk ederek kışlık sarayını güneye, muhteşem kent Pekin'e taşımıştı (o zamanlar Ta-Tu veya Hanların Kenti

anlamında, Hanbalık olarak bilinirdi). Görkemli yazlık başkenti Sheng-Tu, çok sonraları İngiliz Samuel Taylor Coleridge'in afyon etkisiyle yazdığı, "Kubilay Han" şiirindeki Xanadu'ya ilham kaynağı olmuştu.

Çin'i ve Moğolistan'ı içine alan bu yeni imparatorluk, Moğolların Orta Asya'daki üç Çağatay hanedanlığını, İran ve Irak'taki Hulagu'yu ve Altın Orda'daki Cuci'yi gölgede bırakmış ve her biri üzerinde büyük bir nüfuza sahip olmuştu. Azametini anlatan öyküler, yirmi yıla yakın bir süre Hanlarhanı'nın hizmetinde bulunan, Venedikli gezgin Marco Polo'nun renkli üslubuyla Avrupa'da yayılmaya başlamıştı. Uzun yıllardan beri Çin, kuzey ve güney arasında ikiye bölünmüş bir durumdaydı. Kubilay'ın, Yangtse'nin güneyindeki fetihleriyle Sung hanedanı nihayet 1279'da çökertilmiş ve Çin yeniden birleştirilmişti. Kubilay'ın başlattığı Yuan hanedanı 1368'e kadar devam etti. Saltanatı, Doğu ve Batı arasında ticaretin gelişmesinden ötürü bir bolluk ve bereket dönemi oldu. Yangtse Nehri'nde yılda iki yüz bin deniz aracı seyrüsefer ediyor, Eski Çin İmparatorluğu'nun belli başlı kentleri arasında ipek, pirinç, şeker, inci ve değerli taş getirip götürüyordu. Tacirler gözlerini kendi sınırlarının ötesine; İran, Hindistan, Cava, Malaya ve Seylan pazarlarına dikmişlerdi. Tiyatro, edebiyat ve resim sanatı gelişmeye başlamıştı.

Fakat Kubilay'ın 1294'teki ölümünden sonra imparatorluk gerileme dönemine girdi. Bu durumdan bir ölçüde hanın kendisi sorumluydu. Çünkü Çin'de tahta çıktığı zaman; Moğolların, ülkeyi yönetecek kişilerin soylulardan oluşan kurultaylarca belirlenmesi kuralını kaldırarak bunun yerine tahtın, basit olarak babadan oğula geçtiği bir düzen kurmuş ve böylece, bir hamlede soyluların elinden tüm yetkeyi almıştı. Her ne kadar kendisi bir başkaldırıya maruz kalmadıysa da aynı şey, vârisleri için geçerli olmamıştı. Kubilay'dan sonra başa gelen müsrif ve sefih hanlar, saray entrikaları ve darbe girişimleriyle bunaltılmışlardı. 1323'te, Yuan imparatoru Ying-Zong'un bir suikasta kurban gitmesi sonucu, Çin on yıl süren kanlı bir iç savaşa sürüklenerek parçalanmıştı. Türlü hastalıklar –bunlara muhtemelen veba da dahildi– doğal afetlerle birleşerek gittikçe zayıflayan imparatorluğu büsbütün güçten düşürmüştü.

Son Moğol imparatoru Sun Ti, zalimliği, şehvet düşkünlüğü ve beceriksizliğiyle ünlüydü. Kırsal bölgeleri kırıp geçiren kıtlıkla mücadele edecek yerde, yatak odasından çıkmaz olmuş; odalıklarına, "Gökteki Şeytanın Dansı" gibi türlü şehevi gösteriler yaptırarak keyif çatıyordu. Yaşadığı sefih hayata parasal kaynak sağlamak uğruna vergiler ağırlaştırılmıştı; bu nedenle, Yangste ve Huai nehirlerinin kıyılarındaki ovalık bölgelerde, Çinlilerin Moğol idaresine karşı isyan etmelerine ve bu isyanların giderek ivme kazanmasına pek şaşmamak gerekir. 1350'lerde, Chu Yuan-chang adlı bir köylü bu isyanlardan birine elebaşılık etmiş, tüm rakiplerini birer birer devirmişti. Ordusunun bir kısım birlikleri, 'ıstırap içindeki insanları, onları yakacak olan ateş ve boğacak olan sudan,' yani müstebit Moğol idaresinden kurtarmak üzere kuzeye gönderilmişti. Pekin'e doğru ilerleyen köylü ordusu, yol üstünde karşılaştığı zaten pek zayıf olan direnişi kırmakta zorlanmadı. Halk, korkak ve şehvet düşkünü imparator Sun Ti için çarpışmaya hevesli değildi ve imparatorun etrafında bulunanlar da Çin'deki Moğol egemenliğinin artık son demlerini yaşamakta olduğunun farkındaydı. Asilerden oluşan ordu, günden güne büyüyerek 1368'de karşı konulmaz bir güç halini aldı ve Pekin'i ele geçirip Moğolları kuzey Çin'den sürdü. Sun Ti sıvışarak sürgüne gitti.

İmparatorluk başkentinin düştüğü yıl, basit bir köylü olan Chu Yuan-chang, yeni yeni filizlenen gücünden istifadeyle adını değiştirip, kendini Ming hanedanının kurucusu, İmparator Tai Tsu olarak ilan etti. Otuz yıl süreyle ülkeyi tam bir mutlakıyetle yönetmesine rağmen huzursuzluk eksik olmadı, fakat sonunda karışıklıklara son verip asayişi sağladı ve yenilikçi tarım politikaları geliştirerek bu ıslahat hareketlerine karşı çıkanların kafalarını uçurttu. Her ne kadar bu zorba imparatorun gereksinimlerini karşılayacak bazı değişikliklere uğradıysa da, Moğolların kaldırdığı Çin hukuk ve siyaset sistemi yeniden yürürlüğe girdi. İmparatorluk ailesinin bireyleri, ülkenin en zengin ve en stratejik kentlerinin başına getirildi; bunlar gittikleri yerlerde saraylar yaptırdılar, ordular kurdular ve gel zaman git zaman, hep olduğu gibi, şahsi hırsların peşine düştüler.

1399'da Tai Tsu öldü ve on altı yaşındaki torunu veliaht Hui Ti tahtta kalabilmek için büyük bir mücadeleye girişti. Timur bu haberi, Hindistan seferinden döner dönmez almıştı; fakat o tarihte çoktan batıya yürüyüp Suriye, Mısır ve Bayezid'e karşı savaş açmaya karar vermiş bulunuyordu. Casuslardan, diplomatlardan ve tüccarlardan oluşan istihbarat şebekesi sayesinde, Çin'in göbeğindeki bu muhataralı durum hakkında devamlı bilgi alıyordu. Genç imparatoru, hoşnutsuz amcalarından biri, ülkenin en güçlü ordusuna sahip olan ve hırs bürümüş gözlerini tahta dikmiş bulunan Pekin prensi sıkıştırıp duruyordu. İmparatorun sadık hizmetkârı olduğunu ve "Dertleri Dindirme" adını verdiği savaş için yola çıktığını ilan ederek kuvvetlerini güneye sürdü. Huzuru bozanların saraydaki danışmanlar olduğu iddiası ve bunlarla savaşma kisvesi altında, prens nihayet tahta elini uzattı. Savaş dört yıl sürecekti. Pekin ve civarındaki topraklar, kardeşin kardeşi boğazladığı korkunç bir kargaşa içine girerken, Timur son hedefine doğru adım adım ilerleyecekti. Göklerin İmparatorluğu tam saldırılacak tava gelmişti.

Çin, girdiği hiçbir savaşta yenilmemiş bir adam için en uygun mükâfattı. Kendisinin de bir fani olduğunu kabul eden, beli bükük ve yarı kör hükümdara, askeri hayatını kapatmak için uygun bir son gerekiyordu. Din, maliye, şan, şeref ve Moğol töresi gibi hesaba katılması gereken önemli unsurlar, Çin seferine cevaz veriyordu. Pekin'i ele geçirecek kişi, akla hayale gelmedik bir servete konacaktı. Tarihi kayıtlara göre; Pekin başkentliğindeki imparatorlukta Müslümanlar, son yıllarda onbinlerle boğazlanıyor ve İslamın tüm izleri hunharca siliniyordu. Her yerden fazla burada, katliam ve yağmadan sağlanacak ün, şan ve sevap vardı. Yezdi bu noktada, kendinden beklenmeyen bir gerçekçilikle, İslamın Kılıcı'nın kâfirden çok Müslüman kanı döktüğünü kabul etmiş ve "diğer savaşlarda çok mümin kanı akmıştı; Timur, Çin'de kazanacağı zaferle bunun kefaretini ödemeyi umuyordu," diye yazmıştı. Dahası, Çin'in fethiyle Timur'un bir ömür beslediği bir hayal gerçekleşecek; Cengiz Han'ın oğullarına ait dört Moğol hükümdarlığı, onun hâkimiyeti altında birleşecekti. Onun egemenliğini ilk tanıyan Çağatay Hanlığı olmuş,

Cuci ve Hulagu onu izlemişti. Tek eksik Kubilay'ınki idi; İslamı kabul etmeyen yalnızca onun imparatorluğu kalmıştı. Hak dininin burada tutunamayışı ve şiddetle bastırılışı yetmezmiş gibi, bir de üstüne kâfirlerin dini buraya sızmış –iftiranın da bu kadarı olurdu– hatta imparator bile dinini değiştirmişti. Clavijo, "bize, Çin'in yeni imparatorunun doğumundan beri putperest olduğu, fakat daha sonra Hıristiyanlığı kabul ettiği söylendi," diye yazmıştı.

Timur'un en korkunç düşmanıyla girişeceği savaşın hazırlıklarında en ufak bir kusur ya da eksiklik yoktu. Hep olduğu gibi, istihbarat örgütü çok önceden faaliyete geçirilmişti. Asya'nın kervan yollarında mekik dokuyan adamları, Göklerin İmparatorluğu'nda giderek bozulan siyasi durum hakkında onu düzenli olarak bilgilendiriyorlardı. Bir ara, Müslüman tüccarların Çin'den sürüldüğü haberi gelmişti; Timur bu bağışlanamaz hakaretin öcünü almayı üstüne vazife bildi. 1398'de, hükümdarın Çin'den dönen elçilik heyetiyle birlikte Taşkent'e gelen Çin elçisi An Chi Tao, alıkonularak Tatar hükümdarın topraklarında bir geziye çıkarıldı; yanına verilen muhafızlar onu bir an dahi yalnız bırakmadılar. Hiç hesapta olmayan bu zorunlu eğlence, onu tâ Tebriz'e, Şiraz'a, İsfahan'a ve Herat'a kadar götürdü ve tam altı yıl sürdü. Elçiliği sona erdiğinde, bu, diplomasi dünyasının en uzun görevlerinden biri olmuştu. Elçi An, imparatorun yanından ayrıldıktan ancak on iki yıl sonra Pekin'e geri dönebilmişti.[73]

Timur'un Ming imparatoruna karşı aldığı bu alaylı tavır kasıtlıydı ve giderek artan gücünün ve kendine olan güveninin bir göstergesiydi. Geçen yıllar zarfında Pekin'le olan ilişkisi, daha güçsüz hükümdarın güçlü olana saygısından, giderek artan bir küstahlığa ve nihayet aleni düşmanlığa dönüşmüştü. Clavijo, Timur'un sarayında bir başka Çin elçisinin –muhtemelen Elçi An'ın serbest bırakılması için gönderilmişti– maruz

73 Elçi An'ın, kendisini tutsak eden Timur'un aksine, zamanlama konusunda çok marifetli olduğu söylenemez. Başından olmadık maceralar geçen birçok kimse gibi, bunları anlatan bir kitap yazmıştı. Eğer hatıratının Çin'de en çok satan kitap olacağı hayaline kapıldıysa, büyük hüsrana uğramıştır. *Batı Seyahatinde Gördüğüm Tuhaflıklar,* adlı toplu şiirleri kendisi hayattayken ortaya çıkarılmamıştı. Yapıt, ilk olarak on yedinci yüzyılda yayınlandı.

kaldığı hakaretleri dikkatle izlemiş ve bu da, Tatar hükümdarın ondan kısa bir süre öncesine kadar Ming imparatoruna boyun eğmekte olduğunu ispat etmişti. "Yakın bir zamanda Çin'den gelen bu elçi Timur'dan, imparatorunun hakkı olduğunu söylediği ve hükümdarın ondan önce her yıl düzenli olarak ödediği haracı istiyordu."

Çin arşivleri de buna benzer bir hikâye anlatır. 1412'de imparator Cheng Tsu, Timur'un oğlu Şahruh'a, bir devletin başına değil de en fazla bir generaline hitap eder gibi yazdığı mektupta, haraç veren bende konumuna razı olmasını söylüyordu. Aksi takdirde, sonuçlarına katlanması gerekeceğini bildirerek onu tehdit ediyordu. "Baban Timur Gûrgân, yüce Tanrı'nın buyruğuna uyarak, kendisinin ulu imparatorumuzun bendesi olduğunu kabul etmişti. Ona devamlı olarak hediyeler ve elçiler göndermiş, böylelikle uzaktaki ülkenizin halkını huzur ve mutluluk içinde yaşatmıştı... sen de egemenliğimizi samimiyetle ve kendi rızanla kabul et ki biz de sana bunu zorla yaptırmaya kalkmayalım." Timur'a kendi memleketinde verilen tumturaklı unvanlar –Asrın Hükümdarı, Cihangir gibi– Ming imparatorunun sarayında ağza bile alınmıyordu. Pekinli imparatorlar için Tatar hükümdar, sadece Semerkandlı Fu-Ma Timur'du.[74]

1394 gibi, hayli ileri bir tarihe kadar Timur, Ming imparatoruna övgü dolu bir dille hitap ediyordu:

> *Cenabı Hakkın Çin'i yönetmek kudretini bahşettiği, Haşmetmeapları Büyük Ming imparatorunu saygıyla selamlarım. Merhametin ve faziletlerin cümle âlemin malumudur. Saltanatının ışığı göklerdeki ayna gibi; uzak yakın cümle hükümdarlıkları aydınlattı... Daha önce kimseye boyun eğmemiş halklar, şimdi senin egemenliğini tanıdı ve dünyanın en ücra köşelerinde, karanlığa gömülmüş halklar bile sayende aydınlığa kavuştu... Haşmetmeapları, uzak memleketlerden gelen tacirlerin Çin'e girmesine ve ticaret yapmasına müsaade etti. Yabancı elçiler, kentlerinin zenginliğini ve senin kudretini takdir etmek bahtiyarlığına erişti, sanki apansız karanlıktan kurtulup, hidayete ermiş*

74 "Fu-Ma", Timur'un Gûrgân unvanına, yani Başkadını Saraymülk Hanım'la evliliği dolayısıyla aldığı, Maveraünnehir'in son Çağatay hanı Kazan'ın damatlığı sıfatına atfen söyleniyordu.

gibi oldular... Haşmetmeaplarının hatırını sormaya tenezzül buyurduğu mektubu hürmetle okudum; arzusuna binaen yabancıların Çin'le münasebetini kolaylaştırmak üzere posta konakları kurdurdum; uzak memleketlerin insanları da bunlardan istifade edebilir. Hürmetle belirtirim ki Haşmetmeaplarının yüreği, âlemde olup bitenlerin göründüğü kadeh gibidir...[75] *İyiliğinle, merhametinle gözümü, gönlümü açtın. Haşmetmeaplarının göstermek lütfunda bulunduğu güzel duygulara, ancak onun saadetine ve uzun ömrüne duacı olarak mukabele edebilirim. Yer ve gök gibi, inşallah ebediyete kadar süreler.*

İki yüz hediye at, bu taşkın iltifatı biraz daha etkili kılmış olsa gerektir.[76]

On beşinci yüzyıla girilirken Timur, samimiyeti kuşkulu sözleri bir kenara bırakıp savaşacak duruma gelmişti. O sırada sarayına Çin'den bir elçilik heyeti çıkageldi ve Timur'un, Moğolistan'ın doğu sınırları boyunca uzanan ve ezelden beri Çin imparatoruna vergi veren toprakları işgal etmesine rağmen yedi yıldan beri ödemeyi ihmal ettiği haracı istedi. Semerkand'a varışı, Clavijo'nun burada diplomatik görevle bulunduğu zamana denk gelen heyet, Tatar hükümdara, haracın o tarihe kadar ellerine geçmediğini bildirdi. Timur'un bu azar karşısında fena halde onurunun kırıldığını kaydeden hayretler içindeki İspanyol elçi şöyle devam eder: "Haşmetmeapları bu elçilere, çok doğru söylediklerini ve gereken ödemeyi yakında yapacağı cevabını verdi; fakat onlar, yani elçiler, dönerken zahmet buyurup bunu tâ Çin'e kadar taşımasınlardı, çünkü Timur onu kendi eliyle getirecekti. Tabii tüm bunları alayla ve onlara olan garezinden söylüyordu, çünkü haşmetmeaplarının bu haracı ödemeye hiç niyeti yoktu." Bir başka gün, Pekin'den gelen elçilik

75 İlk İran hükümdarı Cemşid'in kadehine atıf. Firuze renkli bu kadehin, kurucusu olduğu söylenen Persepolis kentinde, toprak altından çıkarıldığı rivayet edilir. Adı Fars dilinde 'güneş çanağı' anlamına gelmektedir.

76 Saray tarihçelerinde, Timur'un Pekin'le pek de onur verici olmayan ilişkisi hakkında fazla bir kayıt bulunmayışına şaşmamak gerekir. Fransız tarihçi Edgard Blochet'nin 1910'da yazmış olduğu gibi, "Egemenliği altında bulunduğu kimselere karşı hiçbir ayrıcalık tanımayan Abdürrezzak es-Semerkandî dışında, Timuroğullarının tüm resmi vakanüvisleri, İran topraklarıyla Göklerin İmparatorluğu arasındaki ilişkiler konusunda mutlak bir suskunluk içindedirler; böyle yapmakla gelecek nesillere onur kırıcı anılar bırakmayacaklarını ümit ediyorlardı."

heyetinin İspanyollardan daha yukarıda oturduğunu fark eden Timur, iki tarafın yerlerinin değiş tokuş edilmesini buyurmuştu. Sonra huzurunda bulunan sesi soluğu kesilmiş kişilere, Çin elçisinin, "Timur'a düşman, haydut bir herifin adamı" olduğunu ilan etmişti. Ardından, diplomasi ve haraç devrinin artık sona erdiğine dair kesin bir işaret vermişti. "Bundan sonra hiçbir Çinli, böyle bir heyetle buraya ayak basmaya cüret edemeyecektir; Allah'ın izniyle Timur bunun tedbirini alacaktır."

Timur'un Pekin'le olan ilişkisindeki bu ani değişikliğin nedenlerini anlamak zor değildir. Yıllardan beri gün saymaktaydı. Kime düşmanlık edeceğini gayet iyi bilen bir kişi olarak, orduları Doğu'nun en kudretli hükümdarına meydan okuyacak güce ve büyüklüğe erişmeden bir adım atmayacaktı. Ne de, önce dünya üzerindeki bütün rakiplerini yok etmek gibi uzun ve yıpratıcı bir işe kalkışacaktı. Kuzeyde Altın Orda çökertilmişti. Güneyde Delhi'nin canına okunmuştu. Batıda, Osmanlı ve Memlûk hükümdarlıkları Tatar istilası karşısında iki büklüm olmuşlardı. Doğuda, yalnızca Çin, onun yörüngesine girmemişti; bu tüm dünyaya hükmetmeyi kafasına koymuş bir adamın önündeki son engeldi. Doğuya giden yol şimdi ordularının önünde açılmıştı.

Timur Çin'in başkentinde bulunan hazinelerin dünyada bir eşi daha olmadığını biliyordu. Pekin'e gönderdiği heyet, 1404'te Elçi An'la birlikte Semerkand'a dönmüştü. Resmi görevli, Çin başkentinin Tebriz'den yirmi kat daha büyük olduğunu söylemişti. Clavijo, eğer bu doğruysa, "Pekin dünyanın en büyük kenti olmalı," diye yazmıştır. Pek hoş karşılanmamakla beraber Timur'a, Ming ordularındaki askerlerin çöldeki kum kadar çok olduğu haberi de verilmişti.

> *Bu kişinin ifadesine göre, Çin imparatorunun emrinde o kadar çok asker varmış ki sınırlarının ötesinde savaş açmaya gittiğinde; beraberindekiler hariç, imparatorluğunu korumaları için geride tam dört yüz bin süvari ve çok sayıda da piyade alayı bırakırmış. Gene bu şahsın anlattığına göre; hizmetinde, imparator istediği zaman emrine verilmek üzere bin süvari bulundurmayan hiçbir soylu, at sırtında ortalıkta dolaşamazmış ve bunu karşılayan soyluların sayısı da hiç az de-*

ğilmiş. Başkent ve Çin hakkında daha başka öyle ilginç şeyler söylenildi ki anlatmakla bitmez.

Timur'un fethetmeye azmettiği, işte bu imparatorluktu. Bu, artık bir kısmet meselesi, parlak bir satranç oyunundaki son eldi. Açılış hamlesi altı yıl önce yapılmıştı. Kaleler dikilmiş, doğudaki bataklık araziler tarıma elverişli hale getirilmiş; her şey buna, bu son ve en esaslı sefere hazırlık olarak yapılmıştı. Yıllarca Maveraünnehir'in ötesinde dört dönmüş; ordularını usta bir satranç oyuncusu gibi hasımlarının üstüne sürerek, nice hükümdarlıklar devirmiş, yaptığı her hamleyle imparatorluğunu biraz daha büyütmüştü. Dinmek bilmeyen enerjisini daha çok batıda harcamıştı. Şimdi ise, emrine ve sarsılmaz iradesine amade olan Tatar piyonlar, doğuya doğru ilerliyorlardı.

Timur'un en güvendiği emirlerinden biri olan Allahdad, doğuya gönderilerek, Tatarların Çin'in başkentine giderken geçecekleri arazinin ayrıntılı bir tasvirini yapması istenmişti. Bu zorlu görev şunları içeriyordu: "bu bölgelerin haritasını çıkarmak ve cevabında bunların içinde bulundukları koşulları yazmak, geçilecek toprakların ve yolların durumunu anlatmak, kentleri, kasabaları, ovaları, dağları, kaleleri, hisarları, yakınları, uzakları, çölleri, tepeleri, bataklıkları, sınır taşlarını, kuleleri, pınarları, nehirleri, sülaleleri, boyları, dar ve geniş geçitleri, yol işareti olan ve olmayan yerleri, hanları ve kervansarayları ve boş alanları belirtmek ve buralarda yaşayan insanları anlatmak; bunu yaparken geniş ayrıntı vermek, kısaltmadan ve atlamadan kaçınmak, menziller ve konak yerleri arasındaki mesafeleri ve yolculuk koşullarını bildirmekti."

Kuzey yolunun, Çin'e giden en elverişli yol olduğunda karar kılındı. Bu, Elçi An'ın Pekin'den gelirken kullandığı yoldu. Maveraünnehir'in doğusunda ve buzla kaplı Tienşan Dağları'nın kuzeyindeki Baykal Gölü'ne dökülen Semireşya ya da Yedi Nehir bölgesinden geçiyordu. Bu güzergâhın bozkırı geçtiği yerlerde atlar için uygun otlaklar vardı ve bu, Timur'un fevkalade karmaşık sevk ve idare ağında, en fazla dikkate aldığı tek unsurdu.

Allahdad, ilk safhalarından itibaren, bu sefer için yapılan hazırlıkların içindeydi. 1401-1402 kışında Timur, Karabağ yaylarında kışlarken Allahdad, doğudaki bataklıkları ıslah ederek orduyu besleyecek tarım alanları kazanmak ve yapılacak hücumlar için üsler inşa etmek göreviyle doğuya gönderilmişti. Hisarlardan biri, Seyhun nehrinin doğusundaki Aşpara'ya on günlük bir yürüme mesafesinde inşa edilecekti. Öbürü, Çin'e daha da yakın bir yerde, Isıkgöl'ün yanına dikilecekti. Bu hazırlıklar 1396 gibi, Timur'un Semerkand'da iki yıl kalıp başkentini güzelleştirdiği ve doğuda bir savaş düşündüğü, hayli erken bir tarihten beri sürdürülen hazırlıklara ek olarak yapılıyordu. Bunun rastgele bir girişim olmadığı açıktı. Timur, veliaht tayin ettiği torunu Muhammed Sultan'ı da kırk bin askerli bir birliğin ve önde gelen emirlerinin başına koyarak, hisarların inşaatını denetlemek ve o yörelerde terk edilmiş zirai arazilerin sulanarak tekrar kazanılmasına çalışınakla görevlendirmişti. Bu topraklarda, yola gelmeyen boylar, Tatar ordusu içinde eritilmiş veya yok edilmişti.

Allahdad, görevini başarıyla tamamladı. Haritayı, 'ışıl ışıl parlayan, birçok parşömen yaprağına' çıkararak, özenle dikdörtgen biçiminde katladı. Timur'un istediği tüm ayrıntılar üstüne işlenmiş, hiçbir şey atlanılmamıştı. Arabşah'ın ifadesine göre, işi hatta vaktinden önce bitirmişti. Hükümdar, Semerkand'a dönmek üzere, hâlâ Anadolu'da yol alırken eline verilmişti.

Savaş yaklaştıkça, doğunun bataklıklarındaki faaliyet hummalı bir hâl almıştı. İnşaat işi tamamlanmış; bundan sonraki öncelik, bu toprakları bir çekirge sürüsü gibi silip süpürecek olan muazzam orduyu beslemek için gereken ürün ve hayvanların yetiştirilmesine verilmişti. Semerkand'dan Aşpara'ya kadar tüm çiftçi ve köylüler, "ticaretten men edildi ve başka hiçbir işle uğraşmaksızın kendilerini toprağın ekilip dikilmesine hasretmeleri buyurularak, bunu hem sözleri hem davranışlarıyla ispat etmeleri istendi." Kadın ve erkekler gerekirse, toprağı işlemekten alıkonmamak için İslamın şartı olan, günlük beş vakit namazdan feragat edeceklerdi. Bazen Allah ikinci planda kalmak zorundaydı. Hükümdarlığın etekleri zil çalıyordu. Se-

merkand'ın cıvıltılı çarşı ve sokaklarında, kubbeli cami ve medreselerinde, bakımlı bağ ve bahçelerinde bu son seferden başka bir şey konuşulmaz olmuştu. Semerkand, sadık bir yâr gibi, seferde olduğu zamanlar onun hasretini çekiyor, fakat her zaman sabır ve tevekkül içinde, onun muzaffer olarak kendisine döneceği günü bekliyordu. Çin'le savaşın, onun bugüne kadarki en iddialı girişimi olduğunu bilmeyen yoktu. Birçok kişi, hükümdarın sonunda kendini aşan bir işe kalkışmış olmasından korkuyordu. Daha önce kaç zafer kazanılmış olursa olsun, yeryüzündeki en güçlü ordunun elinde yaşanacak bu bir tek bozgun olasılığı, şimdi tüm hükümdarlığı tehdidi altına almıştı.

* * *

1403 yılının baharı, kocamış hükümdar için bir feci, iki de hayırlı haberle birlikte geldi. Timur ordusuyla, Semerkand ve Çin'e dönmek üzere hâlâ Anadolu yollarındayken ona, en şanlı esiri Sultan Bayezid'in, hükümdarın yük katarında, muhafız eşliğinde yolculuk ederken öldüğü haberi verildi. Timur'un şahsi hekimi ona bakmış, fakat kurtaramamıştı. Yenik Osmanlı padişahının sonunun nasıl geldiği konusunda kaynaklar birbirini tutmamaktadır. Ölüm nedenleri arasında gut, astım, inme, kahır, hatta intihar sayılmıştır. Her ne kadar kendisi yetmişine yaklaşmış bir hükümdarın, bu habere sevindiğini söylemek için bir sebep yoksa da Yezdi'nin, Timur'un döktüğünü söylediği gözyaşlarında bir sahtelik sezmemek de kabil değildir: "Timur öyle sarsılmıştı ki, bu büyük sultanın kara bahtına yana yana ağladı. İlahi Takdir'in nasıl bazen insan emellerine ket vurduğunu söyledi, çünkü... Bayezid'in bozulan maneviyatını, onu öncekinden de büyük bir güç ve ihtişam içinde tekrar tahtına oturtarak düzeltmeye karar vermişti."

Doğru veya yalan, bu plan suya düşmüştü. Fakat bunu, daha kötü bir haber izleyecekti. Akşehir'deki ordugâha dörtnala gelen bir ulak, fena havadis getirdi. Muhammed Sultan çok hastaydı. Ankara'da aldığı yaralar bir türlü iflah olmamıştı. Hiçbir duygu belirtisi göstermeyen Timur, Bayezid'in na'şının, büyük bir padişaha yakışan bir 'debdebe ve ihtişam' içinde

Bursa'ya götürülmesini buyurdu. Sultanın oğlu Musa Çelebi'ye, bir hükümdar kaftanı, âlâ bir kemer, bir kılıç, üstüne değerli taşlar kakılmış bir sadak, otuz at ve bir miktar altın hediye gönderdi. Ancak bu işler bittikten sonradır ki genç veliahtın yattığı karargâha koşabildi. Yolu üstünde isyan eden bir Türkmen boyu, onun biraz gecikmesine sebep oldu ve nihayet torununun yanına vardığında, oğlanın durumunun iyiden iyiye kötüleşmiş olduğunu gördü. Konuşmaktan bile acizdi ve yüzü ölü gibi sararmış, yatıyordu. Üç gün süreyle tahtırevanda taşındı, ama artık çok geçti. Bayezid'in ölümünden dört gün sonra; savaş meydanlarının aslan dövüşçüsü, hükümdarın gelecek ümidi, hayat dolu Muhammed Sultan, öbür dünyaya göçtü.

Timur'u teselli etmenin imkânı yoktu. Bu çocuğa apayrı bir düşkünlüğü vardı. Vakitsiz ölümü, benzeri bir derdi depreştirmişti; çünkü bu, çeyrek asırdan fazla zaman önce, yirmi bir yaşında ölen ilk çocuğu Cihangir'in en büyük oğluydu. Timur, bu delikanlıyı diğer tüm oğullarından ve torunlarından üstün tutmuş ve onu; liderlik vasfına, yiğitliğine, zekâsına ve askeri dirayetine bakarak tam bir emniyetle veliaht tayin etmişti. Timur'un en amansız eleştirmeni Arabşah dahi onun has kişiliğini takdir etmişti. Suriyeli tarihçi, "en babayiğit adamlar, en okumuş yazmış kişiler onun yanından ayrılmak istemezdi; kaşını kaldırışında bahtiyarlığın çizgileri okunurdu; asalet yüzünün her hattına sinmişti."

Tüm ordu derin bir yasa büründü. Memlekete dönüşleri ve ardından çıkacakları sefer, şimdi bir cenaze alayına dönmüştü. Herkes karalar bağladı. Muhammed Sultan'ın anası, Cihangir'in dulu, güzeller güzeli Hanzade, orduyla buluşmak üzere Ermenilerin yaşadığı Avnik'e çağrıldı. O daha varmadan, veliahtın üç genç oğlu Erzurum'a geldi; bu öyle dokunaklı bir manzaraydı ki hükümdarın gözünden bir kez daha sicim gibi yaş indi. Hele de ananın acısı görülecek şeydi. Hanzade, zaten daha önce kocasını kaybetmişti. İşte şimdi de en büyük oğlu elinden alınmıştı. Muhammed'in ölüm haberi ona ulaştığında oracıkta düşüp bayılmıştı. Daha sonra kendine geldiğinde, saçını başını yolmuş, üstünü başını yırtmış, yüzünden kan getirinceye kadar kendini tırmalamıştı. Canı, ciğeri oğlunu, bu kadar

genç yaşta kaybedebileceğini hiç düşünmemişti; feryat, figan ediyordu. Çok büyük bir hükümdar olacaktı. Kanlı gözyaşları dinmek bilmiyordu; oğlunun ölümü onu 'canevinden, hançer' gibi vurmuştu.

Koca hükümdar, ölümün sinsi sinsi kendine doğru yaklaştığını hissediyordu. Yıllar yılı birlikte zaferden zafere koştuğu adamlar, birer birer dökülmeye başlamıştı. Timur'un uzun süre hizmetinde bulunmuş olan emiri Seyfeddin Nukuz, Bayezid'le yapılan hayati karşılaşmadan kısa bir süre önce vefat etmişti. Osmanlı sultanını kaçarken yakalayan kukla han, yiğit cengâver Sultan Mahmud, savaştan sonra ölmüştü. Yerine bir daha da kimse tayin edilmemişti.

Timur, Muhammed Sultan'ın cenaze merasiminin Avnik'te yapılmasını buyurdu. Asyalı hükümdarlar, beyler baş sağlığına geldiler; cihana böyle asil bir sultan, böyle yiğit bir savaşçı gönderdiği için Allah'a sena ettiler. Hocalar, durmadan Kuran okuyordu. Muhammed Sultan'ın nekkaresine son bir kez güm güm vuruldu. Saraylı kadınlar, emirler, beyler, bahadırlar, hizmetkârlar, birdenbire ve hep bir ağızdan acı feryatlar ettiler. Nekkare, Moğol töresi gereğince parça parça edildi. Bir daha hiçbir şehzade için çalmayacaktı.

Veliahtın na'şı, Avnik'ten Sultaniye'ye, oradan da Timur'un umumi yas ilan edilmesini buyurduğu, Semerkand'a götürüldü. "Yaklaştıklarında, insanlar sokaklara döküldü; karalara bürünmüşlerdi, soylusu, soysuzu; rezili, erdemlisi karalar içinde yürüyordu; sanki dünyanın üstüne, en karanlık gecenin örtüsü serilmişti."

* * *

Timur'un yıllar yılı, yolu Hıristiyan krallığı Gürcistan'dan geçip de burayı işgal etmediği görülmüş bir şey değildi; bu, onun için adeta içgüdüsel bir zorunluluktu. Her ne kadar Muhammed Sultan'ın ölümüne hâlâ içi de yansa, askerleri savaş yorgunu da olsa, kafası yaklaşmakta olan Çin seferiyle meşgul de bulunsa; o an dahi, ortalık Ağustos sıcağında kavrulurken, bu dürtüye karşı koyamadı. Kral VII. Giorgi'ye karşı, cezai ni-

telikte bir akın yapılmasını emretti; çünkü kral hükümdarın ordugâhına gelmemişti. Bu, Timur'un bu dağ krallığına yaptığı altıncı ve son sefer olacaktı.

Tam da hasat zamanıydı ve Tatarlar harman yerlerini soyup soğana çevirdiler. Bunun ardından çarpışmalar daha yüksek geçitlerde ve daha kanlı bir biçimde devam etti. Tarihçiler Kurtin kuşatmasını anlata anlata bitiremezler; bu, son derece müstahkem, ünlü bir kaleydi ve içinde yaşayanlar zapt edilmez olduğunu düşünüyorlardı. Sarnıçları ağzına kadar su, 'mahzenleri birbirinden leziz şaraplarla' doluydu ve sürüyle domuz ve koyunları vardı; burayı savunanlar, Tatar belasını savuşturacaklarından emindiler. Fakat bir gece, ustaları kuşatma cihazlarını ve mancınıkları kurarken, bir asker kayalık cephedeki ince bir yarıktan içeriye süzüldü ve tırmana tırmana, yukarıdaki kaleye çıkmayı başardı. Gece boyunca elli asker aynı yoldan onunla birleşti. Şafakla beraber tepelerden gelen "*Allahü Ekber*" feryadı ortalığı inletti; aynı anda Tatar davulları gümbürdedi, borazanlar uğuldadı ve hücum başladı. Mancınıklardan atılan taşlar kale kapısını parçalayıp devirdi ve garnizon istila edildi. Kale beyi ve askerlerinin boyunları vuruldu ve saldırı sırasında hayatlarını tehlikeye atan birlikler cömertçe ödüllendirildi. Timur onlara kaftanlar, kılıçlar, şeref payesi olarak kuşaklar, atlar, katırlar, çadırlar, şemsiyeler, geldikleri memleketlerde bağlar ve köyler ve tabii çok sayıda güzel kadın bağışladı.

Sefer 1403 yılının güzüne kadar devam etti. Timur ülkenin tâ bağrına kadar girerek, "yedi yüz köy ve kenti yağmaladı; ekili dikili toprakları tarumar etti; Hıristiyan manastırlarının ve kiliselerinin kökünü kazıdı." Yıllar yılı onca Müslümanı katlettikten sonra şimdi birden, büyük bir şevkle kâfir avına çıkması belki de artık günlerinin sayılı olduğunu hissetmesindendi. Smirna'dan Gürcistan'a koşmuştu ve şimdi de Çin yolcusuydu.

Daha önce esir alınmış bazı seçkin Gürcüler aracılığıyla Timur, Kral Giorgi'nin teslim şartlarını karara bağladı. Onu bekleyen bir sefer vardı; o nedenle bu yörede daha fazla oyalanmak istemiyordu. Kral gene de Timur'un ordugâhına gelmeyi reddetti; fakat bir heyetle, hükümdarın adına basılmış bin altın sikkeyle, bin at; ayrıca altın, gümüş, billur kap ve kâseler, ku-

maşlar ve fevkalade iri bir lâl yakut gönderdi. Timur, bu kadar uysallığı yeterli buldu ve ordu doğuya doğru yoluna devam etti. Başkent Tiflis civarındaki manastır ve kiliseler de yakılıp yıkıldıktan sonra, Tatar güruhları yöreyi terk etti. Gürcistan bir kez daha mahvolmuştu. Tarlaları kupkuru, kasaları bomboş kalmıştı. Koca koca kent ve kasabalar bu kıyımda yok olup gitmişti. Yollar, çürüyen ölü yığınlarından geçilmiyordu. Kellelerden dikilmiş minareler bu bataklıkta ayakta kalan tek yapılardı. Kış hızla yaklaşıyordu ve buz gibi yeller ovalarda uğulduyordu. Timur'un Tatar güruhları, geride hiçbir şey bırakmamacasına, ırza geçmiş, öldürmüş, ateşe vermiş, talan etmişlerdi. Felakete uğramış kent, derin bir sessizliğe gömülmüştü. Fakat şükredilmesi gereken bir şey vardı ki henüz kimse bunun farkında değildi; Yedi Düvelin Yenilmez Padişahı, bir daha buraya hiç gelmeyecekti.

* * *

Timur Karabağ yaylalarında son kez kışlıyordu. Burada, bitmez tükenmez enerjisinin sonuna geldiğine dair bir belirti göstermedi. Kendini, canla başla hükümdarlık işlerine verdi; harap durumdaki Beylekan kentini yeniden kurdurdu; oğullarına, torunlarına topraklar ihsan etti. Bir zamanlar, şimdi artık gözden düşmüş olan Miranşah'ın idaresindeki Hulagu Hanlığı, şehzadenin iki oğlu arasında pay edildi; büyük oğlu Ebu Bekir'e, Bağdat ve Irak düştü; küçüğü Ömer'e ise Tebriz ve Sultaniye'yi içine alan kuzey bölgeleri verildi. Ebu Bekir'e, Bağdat'ı yeniden inşa etmesi buyuruldu.[77] Hanedanla ilgili

77 Yezdi, İslam âleminin eski başkenti ve halifelerin yurdu Bağdat'ı yeniden inşa ettirdiği için Timur'u övmekle bitiremez. Hükümdara atfettiği konuşma, her ne kadar biraz mübalağalı da olsa, Tatar hükümdarın, Cengiz Han'ın aksine, yıkıcı olduğu kadar yapıcı da olduğu gerçeğini bir kez daha vurgular: "Yurtlarının yakılıp yıkılmasına sebep, Bağdatlıların bize karşı verdikleri ve inatla uzattıkları savaştır; intikamımız acı olmuştur. Fakat buranın, Muhammed inancının yaşadığı dünyanın belli başlı şehirlerinden biri olduğu; şeriatın burada öğretildiği, diğer ülke âlimlerinin dinimizin en kutsal akidelerini ve en faydalı bilgileri burada bulduğu için, bu ünlü kenti topyekûn yok etmenin vebali ağırdır: işte bu nedenle onu eski canlılığına kavuşturmak azmindeyiz; böylelikle, önceden olduğu gibi tekrar bir hak ve hukuk makamı, din ve şeriat merkezi haline gelecektir."

meseleler kafasını çok meşgul eder olmuştu. Yaşlı hükümdar ölümünden sonra taht kavgası çıkmaması için elinden geleni yapıyordu. Torunu Pir Muhammed'e, Şiraz verilmişti. Kardeşi Rüstem, İsfahan'ın; bir başka kardeşi İskender ise Hemedan'ın idaresinden sorumlu olacaktı. Şehzade Halil Sultan, Anadolu'nun kuzey sahilindeki Kafkasya ve Trabzon arasındaki toprakları almıştı.

Bayezid'in, Muhammed Sultan'ın, Seyfeddin Nukuz'un ve Sultan Mahmud'un kısa bir süre önceki ölümlerinden sonra, Timur'un, kendisinin de bir fani olduğunu hatırlatacak başka bir olaya ihtiyacı yoktu. Fakat 1404 baharında, müthiş bir sürek avının ardından Tatar ordusu yaylalardan ayrılırken, bir acı kayıp daha yaşadı. Yıllardan beri tüm seferlerinde ona eşlik etmiş, onu ve ordusunu gayrete getirerek peş peşe birçok parlak zafer kazanmalarına yardımcı olmuş akıl hocası, manevi yol göstericisi Şeyh Bereke, ölen veliahtı için Timur'a başsağlığı dilemek üzere batıya gelmişti. Bu onların son buluşması oldu. Bereke de, Bayezid ile Muhammed Sultan'ın ardından kara toprağa girdi.

Yurda dönüş devam ediyor, bir yandan da hükümdarlık işleri yürütülüyordu. Timur; gezici sarayında kararlar, hükümler veriyor, dilekçelere ve şikâyetlere bakıyor, bendesi olan beylerden veya elçilerinden gelen haraçları kabul ediyor, görevini kötüye kullanan yöneticilerin icabına baktırıyordu. Fakat bu gibi devlet işleri sıradan askerlerin umurunda değildi. Tek düşünceleri ve emelleri Maveraünnehir'e dönmekti. Attıkları her adım onları biraz daha yurtlarına, yuvalarına yaklaştırıyordu.

Karabağ'ın dokuz yüz kilometre doğusunda, çölün ortasındaki bir müstahkem yerden, göğe saygı sunarcasına bir sınır taşı yükseliyordu. Timur'un seferlerinde yıllanmış gaziler, hayatlarında böyle müthiş bir yapı görmemiş ve bunun bir minare olabileceğine inanamayan genç askerlere, heyecanla onu işaret ettiler. Yaşça büyük gazilerin bu denli sevinmesinin nedeni basitti. Minare, beş yıllık koşunun sonuna geldiklerini gösteriyordu. Sağ salim Maveraünnehir'e ulaşmışlardı. Burası, hükümdarlığın ikinci büyük kenti, İslamın gök kubbesi, mübarek kent Buhara'ydı.

* * *

1404'te Timur'un askerlerini sevince boğan Kalon Minaresi, bugün de Buhara göklerini süslemektedir. 45 metreye çıkan yüksekliğiyle, dolambaçlı sokakları sırlarla dolu bu kentin birçok yerinden görülebilir.

Serin ve berrak bir sonbahar akşamı –bu Buhara'da geçirdiğim ilk akşamdı– eski kentin can damarı Liyab-ı Havuz Meydanı'nda, bir çayhanede oturarak hem buharı tüten bir fincan sıcak çayın, hem Nadir Divanbeyi Hankâhı'nın pırıltılı yansımalarının hazzına vardım; bu on yedinci yüzyıla ait bir cami ve gelip geçen din adamlarına yatacak yer sağlayan bir misafirhaneydi. Kalon Minaresi'ni gezmeyi planlıyordum, fakat Orta Asya'nın bu en güzel kent meydanı cazibesiyle beni alıkoydu. İşte nihayet burada huzur ve sükûnet vardı. 1620'de, kentin en büyük sarnıcı olarak inşa edilen havuz, kararan göğün altında dikdörtgen biçimli, yeşil bir su birikintisi olarak duruyordu. Yol seviyesinden başlayan basamakları aşınmış bir merdivenle, havuz yüzeyine iniliyordu. Meydanın etrafı dut ağaçlarıyla çevriliydi; en yamrı yumru olanı, 1477 yılından kalmaydı. En yüksek olanın tepesinde tarumar olmuş leylek yuvaları görünüyordu.

Yıldızların altında, durgun bir geceydi; etrafı keşfetmek için bundan daha uygun bir zaman olamazdı. Liyab-ı Havuz'un mırıltılarını ardımda bırakarak eski kentin karanlık sokaklarına daldım. Erkekler, çıplak ışıkların aydınlattığı kapı ağızlarında iskambil oynuyorlardı. Dar sokaklarda bazen birileri beliriyor, demeye kalmadan karanlıkta yok oluyorlardı. Yollarda çocuklar birbirleriyle yarış ediyorlardı. Başlarının üstünde yarasalar, metruk bir çeşmenin pır pır eden ışıkları etrafında dönüyor, zar inceliğindeki kanatlarını delice çırpıyorlardı. Üstü kubbeli halı pazarı kapanmıştı, içeride ayak sesleri yankılanıyordu. Şurada burada iki yanı sütunlu methaller görünüyordu. Camiler ve medreseler de vardı; bazıları aydınlatılmış, daha uzaktakiler karanlığa gömülmüştü. Fakat en çarpıcı yapı, ömrümde görmediğim büyüklükte bir minareydi; Buhara'nın ünlü simgelerinden biri olan bu altın sarısı muazzam kule, karanlık geceyi adeta delip geçiyordu.

Ayaklarım, ister istemez beni ona doğru sürükledi; dolambaçlı sokaklardan geçtim; Magok-i Attari Camii'ni geride bırakıp takke yapımcıları çarşısına girdim; Bazar-ı Kord Camii'nin yanından dolanıp, Emir Alim Han Medresesi boyunca yürüdüm; sonunda Buhara'nın her cefaya direnmiş, en sağlam yapısı karşıma çıktı.

1127'de inşa edilen Kalon Minaresi, daha yüz yaşında şuncacık bir çocukken, Cengiz Han'ın gazabından bile kurtulmayı başarmıştı. Bu dikey harika, bozkırın amansız savaşçısını huşu içinde bırakmıştı; o kadar ki kenti adeta tırpandan geçiren adamlarına ona kıyılmamasını buyurmuştu. (Buhara'nın geri kalan kısmı o kadar şanslı değildi; Cengiz'in orduları işlerini bitirdikleri zaman, 'kentin üzerinde bulunduğu düzlüğün, güneş ışınları altında kan dolu bir tepsi gibi göründüğü' ifade edilir.) Diğerlerinden farklı olarak bu minare, bin yıla yakın bir zaman hem müezzinlere, hem tacirlere, hem askerlere hizmet vermişti. Karakum Çölü'nü geçen, yorgunluktan canı çıkmış deve kervanları ufukta özlemle bu kuleyi arardı; açlık ve susuzluktan bitmiş tacirler için bu, medeniyete yaklaşmanın ilk işaretiydi. Zirvesinde yanan fenerler, şiddetli kum fırtınalarında bata çıka ilerleyen gezginlere yol gösterirdi. Minare aynı zamanda bir gözetleme kulesiydi. Zengin süslemelerle kaplı, daire biçimindeki kemerli bir odanın penceresinden askerler ufku gözetler, kente doğru düşman gelip gelmediğine bakarlardı. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Buhara usulü adalet dağıtıcıları için Kalon Minaresi bir "Ölüm Kulesi"ydi; en azılı suçlular sonlarına, minarenin 105 basamak merdivenlerini tırmanarak giderlerdi. Bu merasimler, aşağıda seyir için biriken kalabalıklarda merak, ürküntü ve dehşet uyandırmaları için dikkatle düzenlenirdi. Kişinin işlediği suç, minarenin tepesinden okunurdu. Seyircilerden çıt çıkmazdı. Korkunç ve kısa bir duraklamadan sonra, elleri ayakları bağlanarak bir çuvalın içine tıkılmış olan suçlu, canhıraş çığlıklar içinde aşağıya, ölüme itilirdi.

Ne gibi işlere yaradığı bir yana, Kalon Minaresi bir mimari şölendir. Dokuz metre çapında, sekizgen bir kaide üstünde, narin tuğla ve çini işlemeler on şerit halinde, göğe doğru dimdik

ve dümdüz yükselir. Zirveye çıkıldığında, işlemeleri daha ince ve girift bir görünüm arz eden bu tuğlalar, buradaki on altı pencerenin üstünde dışarıya doğru hafif bir çıkıntı teşkil ettikten sonra, tekrar içeriye çekilip yatay bir çatı oluştururlar; bunun da üstünde, daha eskilerden kalma füze biçimli bir yükselti, minareyi taçlandırır.

Her ne kadar minare, Cengiz'in ve Moğol askerlerinin zapt ettikleri kentleri dümdüz etme siyasetinden kurtulduysa da, ait olduğu Kalon Camii kurtulamamıştı. Öyle büyük ve görkemli bir yapıydı ki, Cengiz atı üstünde içeriye girdiği zaman burayı sultanın sarayı sanmıştı. Ne zaman ki yapının Buhara'nın ulucamisi olduğunu öğrendi, büyük bir nefret içinde adamlarına, Kuran'ların durduğu rahlelerin at yemliği olarak kullanılmasını emretti. Ve burada, yani Tanrı'nın evinde, askerlerine kenti yerle bir etmeleri için açık kart verdi. Birkaç dakika sonra cami alevler içindeydi. Yerde bir avuç kül haline gelene kadar da yandı.

* * *

"Elbette Buhara, Timur'dan önceki devirlerde bile, 'İslamın Gök Kubbesi' veya 'İslamın Kalbinin Attığı Yer' olarak anılıyordu. Çünkü burası, Bahaeddin Nakşibendi ve İmam el-Buhari gibi büyük din bilginlerinin kentiydi. Bugün dahi bu kişilerin eserleri burada etüt edildiğine göre, benim kanımca ona hâlâ, 'İslamın Gök Kubbesi' diyebiliriz."

Ertesi sabah, Buhara'nın en önemli dini şahsiyeti, Kalon Camii'nin imamı Abdülgafur Rezzak'la görüşmek üzere tekrar buraya geldim. Keçi sakalı, düşük gözkapakları ve geçkin yaşıyla, tembel bir memeli hayvanı andırıyordu; oturduğu yerde uyuşup kalmıştı; hemen hemen hiç hareket etmiyor, ettiği zaman ise ağır kımıltılarla deviniyordu. İçeriye girdiğimde, bir gözkapağı belli belirsiz seğirdi; hemen ardından genç bir hizmetli çay yapmaya koştu. Efendisi, gevşek bir biçimde minderlerin üstüne yan gelip oturmuştu.

Dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan, *Sahih el-Buhari* adlı yapıtın sahibi İmam el-Buhari, gelmiş geçmiş en büyük İslam bil-

gelerinden biriydi; dünyadaki tüm Müslümanların, Kuran'dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul ettikleri bu yapıtta Peygamber'in hadisleri yer alır. İnsanüstü hafızasıyla ünlenen bu bilge, çocukken iki bin hadisi ezbere okuyabiliyordu. Yaptığı araştırmalar sonucu, altı yüz bin hadis toplayıp incelemiş, bunların içinden yalnızca 7275 tanesini *sahih,* yani sahici kabul ederek seçmişti. Sahiciliklerini ispat için, bunları kimlerden duyduğunu, kişilerin soyları soplarıyla beraber uzun uzadıya anlatmış, Peygamber'in şahsına kadar gitmişti.

El-Buhari gibi, Bahaeddin Nakşibendi de kentin ünlü evlatlarından biri, Timur'un çağdaşı ve Orta Asya'nın en büyük Sufi önderiydi. Müritlerine tefekkür, sadelik, günahlardan arınmış bir hayat, huzur, hoşgörü ve namus bütünlüğünün yanı sıra, yüksek mevkilerden uzak durmalarını öğütlerdi. Buhara'nın dışında, kente on dakika uzaklıkta yer alan medrese, cami, *hankâh* ve Nakşibendi'nin türbesinden oluşan yapılar bütünü, yakın bir tarihte Türkiye'nin yardımıyla restore edilmişti. Nakşibendi'nin 675'inci doğum yılı olan 1993'te, yapılar tekrar ziyarete açılmış; bu münasebetle yapılan törenle, aynı zamanda İslamın Orta Asya'da yeniden doğuşu kutlanmıştı. Günümüzde burayı ziyaret edenler, İslam dünyasının dört bir yanından gelerek bu mübarek şahsın siyah mezar taşını tavaf eden ve arada bir durup saygıyla ona dudaklarını dokunduran hacılarla karşılaşırlar. Bunlardan bazılarının, Nakşibendi'nin değneğinden yeşermiş olduğu söylenen bir çınar ağacının gölgesinde oturan bir hocayla birkaç kelime konuştuğu ve kendileri için edeceği dualar karşılığında eline biraz para tutuşturduğu görülür. Yapılar arasındaki başka bölümlerde, yerine gelen adakları karşılığında kurban eti dağıtan hacılara rastlanır.

Timur dönemindeki İslamın Gök Kubbesi, yirminci yüzyılın ilk yarısında taarruza uğramıştı. Dini eğitimin yasaklandığı Sovyet rejimi sırasında imamı, dedesiyle ninesi büyütmüştü. Onun için gizlice, Sovyet istilasından önce medreselerde görev yapan hocaları arayıp bulmuşlardı; bunlardan aldığı derslerle Kuran ve Arapça yazı öğrenmeye başlamıştı. On sekiz yaşına geldiğinde, Kalon Camii'nin tam karşısındaki, Buhara'nın mavi

kubbeli, saygın on altıncı yüzyıl medresesi Mir-i Arab'da kendine bir yer edinmişti. "O devirde olanları Timur duysa kulaklarına inanamazdı. Sovyet idaresi altındayken medrese Buhara'dan hiç öğrenci kabul etmezdi, çünkü kentteki komünist yetkililer rejime ne kadar bağlı olduklarını göstermek peşindeydiler. Patronlarına, buradaki halk çok aydınlanmış olduğu için, içlerinden bir tek kişinin bile dini eğitim almak istemediğini bildirmişlerdi. Benim kabul edilmemin nedeni, Arapça yazıyı bilmemdi."

Yedi yıl medrese eğitimi görmüş, bunun iki yılını Taşkent'teki İmam el-Buhari Medresesi'nde okumuştu. İki yıl askerlik yaptıktan sonra, İslam camiasına yeniden dönerek Mir-i Arab Medresesi'ne hoca olmuştu. Parlak bir çalışma hayatından sonra, elli yaşında mesleğinin zirvesine ulaşmıştı. "Sovyet devrinde topu topu üç camimiz ve ancak seksen öğrenci okutabilen bir medresemiz vardı. Şimdi ise yalnızca Buhara yöresinde yüz camimiz, ülke çapında on bir medresemiz var."

Sufiliğin, Buhara'nın devraldığı dini mirasa uygun olarak, bu dini uyanışın başını çektiğini bilmek herhalde Timur'u çok hoşnut ederdi. "Biz insanlara işte bunu öğretmeye çalışıyoruz. Onlara tasavvufi eğitim veriyor, kendilerini geliştirerek Allah'a yaklaşmalarına yardımcı oluyoruz. Sufiler savaşa karşı ve gelişmeden yana olan insanlardır. Timur'un Sufi düşünürlere ne denli itibar ettiğini herhalde biliyorsunuzdur. Bunların çoğunu Semerkand'a getirtmiş ve öldükleri zaman onlar için türbeler inşa ettirmişti. Onun idaresi altında tasavvuf büyük ölçüde ilerlemişti."

Buhara, Özbekistan ve Orta Asya, İslam ile yeniden bağ kurmaktadırlar. Fakat en ilginci, Buhara'nın, burada çok eski bir gelenek olan tasavvufla yeniden tanışmasıdır; bu belki de Timur'un kendini adadığı öğretinin, altı asırdan bu yana ilk yeniden dirilişidir.

Kalon Camii'nde yaptığımız bir gezinti, bu sahada daha yapılması gereken ne kadar iş olduğunu gösteriyordu. Cuma namazlarında on iki bin mümini içine alacak büyüklükte inşa edilmiş olan üstü açık dörtgen şeklindeki avluyu, sıra sütunlu ve çok sayıda kubbeli bir geçit çevreliyordu. 795'te, İslamın kısa bir süreliğine de olsa, parlak bir devrinde yapıldığı zaman,

Orta Asya'nın ikinci büyük camisiydi. Bugün yerinde bulunan dev boyutlardaki olağanüstü iddialı cami, on altıncı yüzyıl başından kalmadır.

İbadet alanı bugünlerde süs olarak durmaktadır. Bu iş için, kemerli geçidin arkasında, caminin ölçülerine oranla son derece küçük kalan bir yer ayrılmıştır. Bununla, devasa batı methalinin ve ışıl ışıl parlayan Gök Kümbet'in altında, Mekke yönüne bakan mihrap girintisinin büyüklüğü arasındaki fark anlamlıdır. Bunun üstünde, Kûfi yazısıyla, "Ölümsüzlük yalnız Allah'a mahsustur" diye yazılıdır.

Günümüzde Kalon Camii'nin minaresi, Buhara'da bulunan diğer minareler gibi suskundur. Hiçbirinden insanın içini bir tuhaf eden ezan sesi duyulmaz. İslam bir kez daha, gericiliğin hortlamasından korkan idarecilerin denetimine girmiştir. Kentteki diğer meslektaşları gibi, bu imam da devlet tarafından tayin edilmiş, vaazları ve hutbeleri sıkı bir takibe alınmıştır.

Buhara'da dokuzuncu yüzyılda, kentin İslamın kalesi olarak sivrilişinden başlayan ve on dokuzuncu yüzyılda yoksulluk ve bağnazlığa yenik düşüşüne kadar süren İslamın altın çağıyla kıyaslandığında, bu pek hazin bir gerilemedir. Fakat bu, devletin dine ilk karışması değildir. Timur döneminde de hocalar onun emriyle hareket eder, gerek kâfirlere, gerek Müslümanlara karşı yaptığı çok sayıdaki akın için fetva verirlerdi. Ayrıca, talihin birden ters dönmesi de daha önce hiç olmamış bir şey değildi. İslamın Gök Kubbesi dokuzuncu yüzyıldan başlayarak hiçbir müdahaleye maruz kalmaksızın gelişip büyümemişti.

1219'da Cengiz'in yol açtığı kıyımdan kendini toplaması bir yüzyıldan fazla zaman almıştı. 1366'da buradan geçen İbn Battûta şunları yazmıştı: "Birkaç cami, medrese ve çarşı hariç, her yer harabeye dönmüş." Kent, bu gezgin bilgin üzerinde bir etki yapmamıştı. "Şehirde, ilim irfandan haberli bir tek kişiye rast gelmedim." Kent, eski şanına kavuşmak için Timur'un gelişini beklemek zorunda kalacaktı.

* * *

Buhara Camileri ve Tarihi Eserleri Koruma Dairesi başkanı Naile, elli yaşlarında, kırışık yüzlü ve okumuş yazmış edalı, kibar

bir hanımdı. Bir akşam, Liyab-ı Havuz'da, meydana bakan bir çayhanenin birinci katındaki terasta oturmuş, yeşil çay içiyorduk.

"Emir Timur'un Buhara'yla hiçbir ilgisi olmadığını söyleyenler var, ama bu doğru değil," dedi.

Yan tarafımızda, uzun bir masanın etrafında, içlerinde üniformalı askerlerin de bulunduğu geniş bir aile, birbiri ardınca ısmarladıkları bira ve votkalarla mutlu bir olayı kutluyorlardı. İçinde Buhara'dan ilginç bir kesitin gece gündüz dolaştığı bu küçük meydana bayılıyor, dönüp dolaşıp hep Buhara'daki bu Kâbe'ye geri dönüyordum. Kendine özgü bir yaşantısı ve yaşlı adamlardan, ciyak ciyak bağrışan oğlan çocuklarından, birbirine sokulmuş romantik âşıklardan, ördeklerden, kazlardan, hiç susmayan bir yalıçapkını kuşundan ve ağır ağır salınan bir kediden oluşmuş karmaşık bir ahalisi vardı. Sıcağın büsbütün azdığı öğlen saatinde uyuşmuş bir kenti yansıtıyordu. Yaşlı tavla oyuncuları daha ortalıkta yoktu; dut ağaçlarından birden atlayan oğlan çocukları sanki göğe çekilmiş, ördekler gölgelere sinerek adeta gözden kaybolmuşlardı. O inatçı şiş kebap satıcısı bile meydandan el ayak çekmişti. Sonra, akşam çökmeye ve hava serinlemeye yüz tuttuğunda, yüzeyin hemen altında belli belirsiz kımıldanan o canlılık ve hareketle, meydan bir kez daha fıkır fıkır kaynamaya başladı. Sanki bir işaret verilmiş gibi şadırvanlardan sular fışkırmaya; ördekler ve kazlar neşe içinde vraklamaya; ağaçlarda sanki bir periler âleminin ışıkları yanıp sönmeye; âşıklar saklandıkları gölgelerden çıkıp havuz kenarında, mum ışıklı yemek masalarında yerlerini almaya başladılar; şiş kebapçı bıçaklarını biliyordu ve çok geçmeden kömür ateşinden yükselen duman lüleleri ardında görünmez oldu; oğlan çocukları suya atlıyor ve meydan bir kez daha domino ve tavla şakırtısıyla yankılanıyordu. Buhara'nın başka yerlerinde olduğu gibi Liyab-ı Havuz'u da kendine özgü bir tempoda yaşıyordu.

Naile, "Öncelikle," diye söze başladı, "Timur'un, bir *sadr* (saygın din adamı) kızı olan annesi, Buharalıydı; yani çocukluğunun büyük bir kısmı burada geçti. Bu kente çok itibar ederdi ve bunun başlıca nedeni buradaki İslam kültürü mirasıydı. Nitekim, zamanla hükümdarlığın ikinci büyük kenti haline geldi. Semerkand laik, Buhara dinî başkentti. Şunu unutmamalısınız

ki o devirde hiçbir lider, dinî bir kurumun desteğini arkasına almadan siyasi, askeri veya iktisadi bir tasarrufta bulunamazdı. Timur burada, Şeyh Seyfeddin Buharî ve Kazım Eyüb'ün mezarları dahil, birçok anıtın onarımını gerçekleştirdi. Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesini restore ettirdi. Timur'un kitaplığından sorumlu Mahmud Hoca Buharî de buralıydı. Savaş zamanlarında Timur, çok defa buraya gelirdi. Buhara ve civarı onun için çok önemliydi, çünkü Moğol istilalarını püskürtmek için Zerefşan ve Kaşka Derya ovalarından asker topluyordu."

Timur'un birçok sefer sırasında, belirli aralıklarla buranın etrafındaki meralara geldiği doğruydu. 1381 yılında, Herat'ı aldıktan sonra ordularıyla burada kışlamıştı. Bölge ava çok elverişliydi. Cengiz'in oğulları Çağatay ve Ögedey, burada yaşadıkları dönemde babalarına her hafta düzenli olarak elli deve yükü kuğu gönderirlerdi. 1389'da Moğol hanı Hızır Hoca'yı alt ettikten sonra Timur ailesi ve askerleriyle burada istirahate çekilmiş, zaferini Zerefşan Dağları'nın eteklerindeki göl ve nehirlerde avlanarak kutlamıştı.

1392'de Timur tekrar Buhara'daydı; Beş Yıllık İran Seferi'nin daha başında hasta düşmüştü. Naile, "durumu o kadar ağırdı ki öleceği düşüncesiyle tüm ailesini Semerkand'dan buraya getirtti. Fakat Buharalı bir doktor, Avicenna'nın yöntemlerini kullanarak onu kurtarmayı başardı;[78] bir ay sonra sefere devam edecek kadar iyileşmişti," diye anlattı. "Buhara, Harezm ve başka bazı yerlerin aksine, seferleri sırasında Timur'a hep destek olmuştur."

Fakat gene de Buhara'nın Semerkand'a göre daima uzakta ve ikinci planda kaldığını söylemek yanlış olmaz. Buharalılar, hiç kuşkusuz zengin kültürel miraslarından dolayı gurur duyuyorlardı, ama ne zaman Timur'dan söz edilse, ister istemez onun hü-

78 İbn Sina (980-1037) veya batıda bilinen adıyla Avicenna, yaşadığı dönemde İslam âleminin en büyük hekimi, felsefecisi, matematikçisi, ansiklopedi yazarı ve gökbilimcisiydi. Buhara'da doğmuş, yöredeki bey ve hanların saraylarında hekim olarak görev yapmıştı. Aristo ve Neo-Platonik öğretilerden izler taşıyan felsefi yapıtları, on üçüncü yüzyıl düşün hayatını etkileyen başlıca unsurlar olmuşlardı. Henüz yirmi bir yaşındayken yazdığı *el-Kanun fi't-tıb* adlı eseri için hem kendi bilgi ve deneyimlerinden hem Arap ve Roma tıbbından yararlanmış; Avrupa ve Asya'nın ortaçağ tıp mekteplerinde başvurulan en büyük otorite olmuştur.

kümdarlık başkentine gösterdiği cömertliğe kıyasla kendilerinin o muazzam kentini ihmal etmiş olduğunu düşünüyorlardı.

Naile'ye, kentin restorasyonu konusunda devletin ne yaptığını sordum. Gerçi Buhara, Semerkand'da yapılan maskaralıklara maruz kalmamıştı, ama, tarihi eserlerin ihmal yüzünden çok harap bir duruma düştüğü de bir gerçekti.

"Yalnızca Buhara yöresinde 462 cami ve tarihi eser var; dolayısıyla bu az bir iş değil," diye cevap verdi. "Fakat hem devlet hem özel kuruluşlar bunun için çok büyük paralar sarf ediyorlar. Sovyetler'in, Buhara'nın büyük bir kısmını yok ettiğini unutmayın. 1920'lerde kentte bulunan bin cami ve tarihi eseri gösteren bir harita mevcuttu. Bunun içinde 360 cami, 280 medrese, seksen dört kervansaray, on sekiz hamam ve 118 havuz vardı; dolayısıyla nasıl bir tahribat yaptıklarını çıkarabilirsiniz. Lenin, İslamın ateşe atılıp yakılmasını emretti. Oysa Buhara, İslamı aydınlatan ateşti, bunu nasıl yapabildiler? Kitapları yaktılar, imamları öldürdüler, ibadeti yasakladılar. Birçok cami ve medreseyi de ateşe verdiler, diğerlerini iş hanına, derneğe, ambara çevirdiler. Buhara'nın tarihi hisarı Ark'ı yıktılar ve Kalon Minaresi'nin bir kısmını tahrip ettiler. Bir Rus mühendis, sıtma mikrobu ve bağırsak kurdu saçtıkları ve dolayısıyla sağlığa zararlı oldukları gerekçesiyle havuzlara beton dökülmesi emrini verdi. Mirza Şerif Medresesi cezaevine dönüştürüldü. Devrimden önce, herkes Arap harfleriyle yazardı. Kiril alfabesi zorunlu kılındığından beri eski eserlerimizi okumaktan bile aciziz. Buhara, İpek Yolu üstündeki başlıca merkezlerden biriydi. Artık değil. Bolşevikler buna da son verdi. Büyük işadamları birdenbire halk düşmanı ilan edildi. Tahsilli kimseler hapse atıldı, okuması yazması olmayan bir adam Rus güdümünde belediye başkanlığına getirildi. İşte kentimize bunlar yapıldı."

"Yakın bir tarihe kadar, Sovyet rejiminin ilk zamanlarındaki uygulamaları ağzımıza almamız dahi yasaktı. Turistlere bazı tarihi eserlerin ne olduğunu anlatamıyorduk. Örneğin, ziyaretçilerimizi Ark'ın etrafında gezdirirken, neden o durumda olduğunu sorduklarında, zamanın tahribatı, deyip geçmek zorundaydık. 1920'de Sovyetler'in burayı bombalayıp yapıyı paramparça ettiklerini söyleyemiyorduk. Müzelerde, Buhara Emi-

ri'nin yaptırdığı katliamları gösteren resimler –boğaz kesmeler, adam asmalar, dayaklar ve diri diri gömmeler gibi– asılıydı. Bundaki amaç İslami devirlerde, yani Sovyetler imdadımıza koşup, bizi uygarlaştırmadan önce, burada yaşanan hayatın ne kadar ilkel olduğunu göstermekti.[79] Bunların iyi anlaşılması gerek. Özbeklerin Emir Timur'u kendilerine mal etme gayretle-

79 On dokuzuncu yüzyıl sona ererken burayı ziyaret eden genç George Curzon, Sovyet istilasıyla birlikte gelen, modern ve laik dünyanın kaçınılmaz değişikliklerinden önce kenti görebildiği için kendini tebrik eder: "Buradan ayrılırken ben kendi hesabıma kenti, en şanlı döneminin üstüne alacakaranlık çökmeden biraz önce, diyebileceğim bir zamanda gördüğüm için büyük keyif duydum. Daha sonraki yıllarda tekrar yolum buraya düşerse, elektrik ışığıyla aydınlatılmış otoyollar bulmam olasıdır. Evlerin pencerelerinde cam görmem ve yollarda pantolon giymiş kişilerle karşılaşmam da mümkündür. Belki de bir Rus lokantasında *zakuşka* yiyecek, bir Rus otelinde yatacak, bir *çinovnik* eşliğinde Ark sarayını gezecek, elli *kapik* karşılığında Kalon Minaresi'ne tırmanacağımdır. Belki bu Şeytan, Katarında uygarlık getirecektir, ama Şeytan da hep yaptığı gibi, bunun karşılığında bir bedel isteyecektir. *Koş Beyi, Divan Beyi* ve *İnakı* olmayan; *molla*'sız, *kalender*'siz, *Toksaba*'sız, *mirzabaş*'sız, *şabrak*'sız, *çupan*'sız, *halat*'sız bir Buhara neye benzeyecektir? Daha şimdiden üzerinden geçmiş yüzyılların ince tülü kalkmakta, eprimektedir. Dış çizgilerindeki o esrarlı, güzelim bulanıklık silinmektedir. Eski ve yeni düzen arasındaki bu kısa aralıkta, hâlâ soylu denilebilecek bir durumda iken ve dünyanın en ilginç kenti olma özelliğini yitirmeden önce Buhara'yı görmek büyük mutluluktu."
İlginç bir kent olabilirdi, ama on dokuzuncu yüzyıl Buhara'sının karanlık bir cephesi de vardı. Disiplin çok sert tedbirlerle sağlanıyordu. Geceleri sokağa çıkma yasağı konulmuştu. Kent halkı şehir surları içine hapsedilmişti. Katillerin boynu vuruluyordu. Kimilerinin gözkapakları kesilmiş, kimilerinin gözleri oyulmuştu. Macar dilbilimci ve kâşif Arminius Vambery, 1860'larda birçok kişinin kendilerine verilmiş olan bu cezadan mustarip olduklarını kaydetmişti: "Cellatların elinde, kurbanlık koyun gibiydiler. Gerçi çoğu darağacına veya boyun vurulan taşa gönderiliyordu, ama bir keresinde, celladın bir işaretiyle, sekiz yaşlı adamın sırtüstü yere yattığını gördüm. Sonra bunların elleri ve ayakları bağlandı ve cellat sırayla hepsinin gözünü oydu; bunu yapmak için zavallı kurbanların göğüslerinde diz çöküyor ve her işlemden sonra ucundan kan damlayan bıçağını talihsiz yaşlıların ak sakallarına silip temizliyordu. Ah! Bu ne canavarlıktı! Bu korkunç ameliyat tamamlandığında, kurbanın bağları çözülüyor; zavallı el yordamıyla ayağa kalkıp dengesini bulmaya çalışıyordu! Kimileri diğerlerinin üstüne düşüp kafa kafaya tokuşuyor; kimileri ise ayakta duramayıp tekrar yere çöküyor, boğuk boğuk inliyorlardı; bunun anısı ömrüm oldukça sırtımı ürpertecektir." Kadınlar örtülüydü ve gözlerden ırak yaşıyorlardı. Emirin haremi geçerken bakışlarını başka tarafa çevirmeyenleri, muhafızlar yakalayıp adamakıllı döverlerdi. Din polisleri yolda gidenleri durdurur, İslam hukukuyla ilgili, kimsenin bilmediği ayrıntılarda onları imtihana çekerlerdi. Eğer yanlış cevap verirlerse dayak hazırdı. İslami yetkililer evlerde keyfi arama yapıp, alkollü içecek olup olmadığına bakarlardı. Eğer Emir değilseniz, hayat haşin ve zordu; öyleyseniz, tatlı ve doyumsuzdu. Emirin zevkini tatmin için, emrinde çocuk yaşta kırk köçek (erkek dansçı) bulunurdu.

rinin altında yatan neden budur. Özbekistan'da Timur'un büyüklüğünü abartma ve benzeri eğilimler olduğu söylendi. Olabilir; ama biz henüz çok genç, dizlerinin üstünde doğrulmaya çalışan bir ülkeyiz, bize yeni bir sembol gerek. Daha önce Lenin vardı, ama bizden biri bile değildi. Eğer bir abartma varsa da, bence bu tamamen hoşgörüyle karşılanmalıdır."

Tarihi eserler hakkında söylediği bir şey karşısında şaşırdım. Ruslar gelmeden önce 118 havuz olduğunu söylemişti. Bunlar ne olmuştu? Toprakta kırık basamaklı, darmadağın olmuş bir iki çukur gördüğümü hatırlıyordum. Ve tabii diğer yanda Liyab-ı Havuz yerindeydi. Fakat gene de geriye akıbetinin ne olduğu belirsiz yüzden fazla havuz kalıyordu. Avusturyalı halı tüccarı ve umulmadık gezgin Gustav Krist, Sovyetler'in tahrip gücünü iyi ölçememiş olsa gerekti. 1937'de, şunları yazmıştı:

> *Fakat buna rağmen, Buhara'nın havuzları olağanüstü güzellikte. Kentin erkekleri akşam ezanından sonra namazlarını kılıp, etrafları gümüş renkli kavaklar ve kara meşelerle çevrili bu havuzların başında toplanıp bir süre keyif çatıyorlar. Halılar seriliyor, hiç sönmeyen* çilim *ağızdan ağıza gezdiriliyor, semaverler fokur fokur kaynıyor ve eline ayağına çabuk oğlanlar taslarda yeşil çay sunuyorlar. Meddahlar, hikâye anlatıcılar, çalgıcılar, köçekler, sanatlarını icra etmek için burada toplanıyorlar. Bazen bir cambazın veya sihirbazın çıkageldiği oluyor; aklın hayalin almadığı hünerler sergiliyorlar. Bazen bir Hint fakiri kalabalığa katılıp zehirli yılan oynatıyor; bütün bunlar olurken, her yerde Buhara akşamının sükûneti hissediliyor. Hiçbir ses yükselip de bu büyüyü bozmuyor; gündelik olaylardan ve dedikodulardan alçak sesle veya fısıltıyla söz ediliyor. Buhara'da bu, yüzyıllarca önce de böyleydi, bugün de böyledir. Öyle bazı şeyler var ki, bunları değiştirmeye Sovyetler'in bile gücü yetmez.*

Buhara'da havuzların, arkların ve kanalların bir kısmının ortadan kalkmış olması, beraberinde bir acı kaybı daha getirmişti. Yüzyıllardan beri, Kalon Minaresi'nin yanı sıra ufku süsleyen ve bu açık su kaynaklarından beslenen leylekler, bir daha dönmemek üzere kenti terk etmişlerdi.

"1970'lere kadar leyleklerin hepsi gitti," dedi Naile. "Hâlâ

bunun için üzülürüm. Onları her sabah görmeye alışmıştık. Liyab-ı Havuz'daki dut ağaçlarının tepesinde belki bunlardan kalma bir iki yuva görmüşsünüzdür. Anne kuşların yavrularına, gagalarının ucunda kurbağa ve balık taşımalarını ne büyük bir keyifle izlerdim. Ve onlara uçmayı öğretişlerini. Bu yavrucakların, kanatlarını çırparken Liyab-ı Havuz'a düştükleri olurdu, anneleri gelip onları kurtarana dek orada beklerlerdi. Ne güzel kuşlardı. Yüzlercesi, binlercesi burada yaşardı; çünkü kentte beslenebilecekleri çok şey vardı. Buhara'da ünlü bir şarkı söylenir, bilmem duydunuz mu?" diye anılarını nakle devam etti. "Adı, 'İşte Leylekler Buhara'ya Dönüyor.'"

Melodiyi mırıldanmaya, ardından şarkıyı söylemeye başladı. İnce, kadife gibi bir sesi vardı, geceye yayılıyordu. "Buhara'nın dışında hâlâ bunları görmek mümkün," diye devam etti, "ama elbette ki bu, kentte olmalarıyla aynı şey değil. Biz büyürken, çocukluğumuzun bir parçasıydılar. Onlar gitti gideli, Buhara artık o eski Buhara değil."

* * *

Kendimi birkaç gün Buhara'ya adadım ve kentin yavaş yavaş bana malum olmasını bekledim. Burası Semerkand'a göre daha esrarlı ve mahrem bir yerdi; oradaki gösteriş ve caka burada yoktu; sırlarını daha yavaş açıyordu. Bu önemli ölçüde, eski kent merkezinin neredeyse olduğu gibi korunabilmiş ve tek bir alanda toplanmış olmasından kaynaklanıyordu. Oysa Semerkand'ın tarihi eserleri çok daha geniş bir alan üzerine yayılmışlardı. Tarihi merkez Recistan'dan başlayıp, şehir surlarındaki kent kapılarına kadar uzanan dar ve dolambaçlı sokaklar ve çarşılar artık yoktu. Burada ise korunmuşlardı.

Mübarek Buhara'dan ayrılma vakti gelip çatmıştı; bunu çok gönülsüz yaptım. Seyahatimin bundan sonraki kısmı beni, Zerefşan ovası boyunca 210 kilometre doğuya götürecekti ve bir kez daha Timur'un ayak izlerini takiple batıdan, aziz yurduna dönerken izlediği güzergâhtan geçecektim. Semerkand, hükümdarını görmeyeli beş yıl olmuştu. Yedi Yıllık Sefer için yola koyulan Tatar güruhları, Hindistan zaferinden kısa bir sü-

re sonra, 1399 yılının Ekimi'nde Semerkand'dan ayrılmışlardı. 1404'te yorgun, ganimetle yüklü ve akıllarında sıcak yuvalarına kavuşmaktan öte bir düşünce olmaksızın dönüyorlardı. Timur, uyanık olduğu saatlerin büyük bir kısmını Çin seferini planlamakla geçiriyor olabilirdi; ama o, ne olsa hükümdardı ve Allah tarafından, dünyayı kâfirlerden temizlemek için seçilmişti. Başarısını sağlayan basit askerin kafası ise, daha dünyevi kaygılarla meşguldü. Savaş bir kenarda beklesindi. Şimdi öncelik şarap ve kadındaydı.

* * *

Timur, Semerkand'a muzaffer olarak dönüşlerinde hep yaptığı gibi, gene bir bağdan öbürüne, bir saraydan diğerine gezip duruyor; birinde üç beş gün kaldıktan sonra büyük bir debdebe ve tantana içinde bir başkasına taşınıyordu. İnsanlar onu selamlamak için sokaklara dökülüyor, bir yandan kaybettiği vârisinin acısını paylaşırken, diğer yandan zaferlerini ve hükümdarlığa yeni kazandırdığı yerleri kutluyorlardı. Tarihçeler, Gönlüferah Bağı'ndan Çınarlıbağ'a, Cihan Bağları'ndan Cennet ve Kuzey Bağları'na geçtiğini kaydetmektedir. Göz alabildiğine uzanan yemyeşil çimenler gayet bakımlıydı; hava mis gibi gül kokuyor, şırıl şırıl akan dereler saray bahçelerini şenlendiriyordu. Huzura kabuller ve davetler oluyor; çılgın şölenler ve resmi ziyafetler veriliyordu. Ve satranç oyunları devam ediyordu Dev çaplı imar işleri de kesintiye uğramamıştı. Timur, en son zaferlerinin anısına, Kuzey Bağı'nın güneyine düşen bir bahçe içinde bir saray dikilmesini buyurdu. Son seferi sırasında, Şam'dan getirilen mimarlar işe koşuldu. Sarayın her bir kenarının yedi yüz metre geldiği kaydedilmiştir.

Yezdi, "Timur'un o güne kadar inşa ettirdiği saraylar içinde, bundan daha büyüğü ve görkemlisi yoktu," diye yazmıştı. "Suriye'de en yaygın yapı süslemesi mermerdir ve çoğu evin bahçesinden akarsu geçer. Suriyeli mimarlar, çini işlemeciliğinde; heykel, çeşme ve hiç durmadan su fışkırtan fıskiye yapımında da hayli ileridirler ve farklı renklerdeki taşları abanoz ve fildişi kakmacıları gibi, aynı ustalık ve incelikle işleyerek ben-

zeri eserler vücuda getirirler. Bu sarayda da bu tip şadırvanlar yapıldı ve bunlar çok değişik tarzlarda, eşi görülmemiş bir sanatkârlıkla meydana getirilmiş, sayılamayacak kadar çok fıskiyeyle süslendi. Bundan sonra, İranlı ve Iraklı zanaatkârlar, dış cephe duvarlarını Kâşân çinileriyle bezeyerek, sarayın güzelliğine son noktayı koydular."

Hükümdarın başkente dönüşü, Kastilya kralı III. Enriquez'in elçisi, İspanyol Clavijo'nun buraya gelişiyle aynı zamana denk düştü. Mayıs 1403'te Cadiz'den yola çıkan İspanyol elçi ve beraberindeki heyet, on beş ay ve yaklaşık on bin kilometre çeken muazzam bir yolculuğa ve bir sürü gecikmeye katlanmıştı. Karadeniz'de gemileri battıktan sonra, kışı İstanbul'da geçirmek zorunda kalmışlar, ancak ilkbaharda yeniden yola koyulabilmişlerdi. Tatar orduları Karabağ yaylalarında ordugâh kurmuşken Timur'un huzuruna çıkabilmeyi uman Clavijo, onu burada kıl payı kaçırmış; ardı sıra doğuya gitmeye mecbur kalmıştı. Timur, nasıl bir hızla yurduna dönüyor olmalıydı ki İspanyol elçi, onu takiple tüm Asya kıtasını katetmişti.

Tebriz'e ve ardından Sultaniye'ye hayran olduktan ve ilkinde, Kahire'den Semerkand'a giden bir elçilik heyetiyle karşılaşıp, ikincisinde Timur'un sefahat düşkünü oğlu Miranşah'ın huzuruna kabul edildikten sonra, Clavijo, Maveraünnehir'e doğru yoluna devam etti. Nişapur'da, beraberindeki kişilerden birini hummaya kurban verdi, fakat heyet meşakkatli yolculuğuna devam ederek Karakum Çölü'nü geçti ve Afganistan'ın kuzeyinde, Ceyhun Nehri'nin güney kıyılarına vararak, Belh kentinde Timur'un ülke sınırlarına dayandı. Çok sıkı denetim altında tutulan bu sınırı geçtikten sonra –girişe izin vardı, ama çıkışın cezası ölümdü– Clavijo, Tirmiz yoluyla kuzeye, Şehrisebz'e gitti; burada, Timur'un yirmi yıldan beri inşaatı süren Ak Saray'ının büyüklüğü ve zarafeti karşısında nutku tutuldu. Buradan, yolculuğunun son durağına kadar yalnızca seksen kilometrelik bir gayret daha göstermesi gerekiyordu. Nihayet Clavijo, 1404 yılının, 8 Eylül pazartesi sabahı, saat sekizde canı çıkmış bir durumda, hiç ummadığı güzellikte bir kente ayak bastı ve burada ömrü oldukça unutamayacağı bir misafirperverlikle ağırlandı.

Tarihçeler, Timur'un bu yurda dönüşü konusunda bir hayli ayrıntılı bilgi verir, ama Clavijo'nun olağanüstü gözlemci –ve Arabşah'la Yezdi'ninkinin aksine, tarafsız– anlatımı; kentin adeta rengini, dokusunu hissettirmesi bakımından daha ileri bilgiler içerir. Üstelik Asya'nın 'barbarlarına' ilişkin önyargıları öldürücü bir darbe almış, kültür düzeyi yüksek bir Avrupalının benzersiz bakış açısıyla yazıyordu. Hükümdarın huzuruna çıkarıldığı andan başlayarak, sarayda karşılaştığı görkem ve debdebe onu hayretten dondurmuştu. Önce, altın sarısı ve gök mavisi çinilerle bezenmiş büyük bir kapıdan içeri sokulmuş, koca bir meyve bahçesinden geçirilmişti. Delhi zaferinin hatırası altı fil, girişte bekçilik ediyordu; her birinin sırtında ufacık bir ahşap kule vardı. Clavijo ve beraberindeki heyet, bir görevliden öbür görevliye devir edilerek, nihayet hükümdarın torunu Halil Sultan'a ulaştılar ve Kral Enriquez'in mektubunu onlardan alan sultan, heyeti hükümdarın huzuruna götürdü. Timur, çok güzel bir sarayın önünde, alçak bir tahtın üstündeydi; işlemeli ipekten minder ve şiltelerin üstünde yan gelip oturmuştu. Sırtında ipek bir kaftan; başında lâl yakut, inci ve değerli taşlarla süslenmiş bir taç vardı. Havuzunda kırmızı elmaların yüzdüğü bir şadırvanın fıskiyesinden, gökyüzüne sudan bir sütun yükseliyordu.

Tüm kaynaklar içinde, ömrünün son yıllarında Timur'un nasıl göründüğüne dair en etkileyici portreyi Clavijo çizmiştir. Eyer üstünde geçen onca yıl, deri çatlatan onca yaz ve şiddetli kış, damgasını vurmuştu. "Haşmetmeapları bizi daha iyi görmek için, ayağa kalkıp yanına yaklaşmamızı buyurdu; gözleri artık iyi görmüyordu; gerçekten pek düşkün bir haldeydi, gözkapakları gözünün üstüne düşmüştü, bakmak için onları zor kaldırıyordu."

Birçok oğlu ve torunu dahil, çağdaşlarının çoğundan daha uzun yaşamış; Asya'nın dört bir yanında savaştan savaşa koşmuş ve on binlerce kilometre yol katetmiş altmış dokuz yaşında, özürlü bir adam için, bu fiziksel bozulmada şaşılacak bir yan yoktur. Bundan daha dikkate değer olan husus, bu aşikâr düşkünlüğüne rağmen Timur'un hiç kendini koyuvermemiş olmasıdır. Aksine, hep yaptığı gibi, canla başla emellerinin ar-

dında koşmaya devam ediyordu. Haşin karakterinde yaşla birlikte hiçbir yumuşama olmamıştı.

Daha denetlenmesi gereken imar işleri vardı; kentin ortasından geçen ve iki tarafında kemerli çarşılar bulunan yeni yolun, Muhammed Sultan'ın türbesinin ve hepsinden önemlisi, Timur'un Hindistan zaferi şerefine yapılmasını buyurduğu ulucaminin inşaatı, hiç de azımsanacak işler değildi. Bunun, o güne kadar inşa ettirdiği en müthiş yapı olmasını arzu ediyordu; bu yapı Allah'a ve İslam dünyası içindeki eşsiz görkemi dikkate alındığında, bir manada kendine adanacaktı. Hükümdarlığının dört bir bucağından getirilmiş, her milletten taş ustası, mimar, işçi ve usta zanaatçıdan oluşan bir ekibin beş yıldan beri üzerinde çalıştığı cami, o batıdan döndüğünde bitmek üzereydi.

Clavijo, "Timur'un, hele de bu mevsimde sıhhati pek bozuktu; ne uzun süre ayakta kalabiliyor, ne ata binebiliyordu; gittiği her yere tahtırevanla taşınıyordu," diye yazar. Bu gibi fiziksel engeller hükümdarı, elindeki işten hiç mi hiç alıkoymuyordu. Timur denetim yapmaya geldiğinde herhalde cami inşaatından sorumlu başmimarların ve iki emirin, korkudan yürekleri titremişti. İlk izlenimler pek olumlu değildi. Clavijo ne kadar, "Semerkand'da ziyaret ettiğimiz en soylu yapı," dese de, daha önce gördüğümüz gibi, Timur onunla aynı kanıda değildi. Bir kere methal pek küçüktü. Semerkand şöyle dursun; onun camisi, *Darülislam*'daki her yapıyı gölgede bırakacak nitelikte olmalıydı. Tüm ön cephenin hemen yıkılmasını emretti. Onun gıyabında inşaatı yönlendiren emirler, hiç uzun edilmeden asıldı.

Bir hatırlatmaya ihtiyaç varsa; bu, şunu hatırlatmak içindi: Timur ne kadar düşkün olursa olsun, mutlak güç hâlâ ondaydı. Çin seferi, planlandığı gibi gerçekleşecekti. Dünyanın en büyük ordusuna karşı verilecek savaşta onunla birlik olacak tüm soylular, beyler, emirler ve komutanlar bir buyrukla çağrıldı. Kurultay, Semerkand dışında, Kanigil ovasında toplanacaktı. Amaç çifteydi. Öncelikle bu patırtılı toplantı Çinli kâfirlere, Allah tarafından gönderilen büyük bir gücün, pek yakında onları yeryüzünden sileceğini gösterecekti. İkincisi, hükümdar beş er-

kek torununun evliliklerini kutlayacaktı. Hanedan daha çok güzel günler görecekti. Bu, Timur'un düzenlediği en büyük şenlik olacaktı. Ve orada bulunan Clavijo, bunun her anına tanıklık edecekti.

* * *

Semerkand'ın heybeti ve zenginliği, içinde bulunan yapıların güzelliği ve bağ ve bahçelerinin zarafeti Clavijo'yu nasıl hayrete düşürdüyse, şimdi de ömründe gördüğü en büyük ve en egzotik insan topluluğu karşısında aynı duyguyu yaşıyordu. Timur'un nezdinde üç yıl süren elçiliğiyle ilgili hatıratı, üç yüz sayfadır. Bunun elli sayfası tümüyle, 1404 Eylülü'nün son günlerinde başlayan ve iki ay süren Kanigil şenliğine ayrılmış ve derin bir hayretle yazılmıştır. Hem Yezdi hem Arabşah, bu şenlikten söz etmiş, fakat ilki her zamanki dalkavukluğunu, ikincisi ise önyargılarını sergilemekten öteye gidemediği için, gücünün zirvesindeki bir hükümdarla tebaasının durumunu Clavijo'nun işlek kaleminden anlamak daha doğru olacaktır.

> *Timur, bir süre önce bu düzlükte kendisinin kalacağı ve eşlerinin ziyaretine geleceği otağlar diktirmişti; çünkü kurultayı toplantıya çağırmıştı; katılacak olanlar o güne dek, kentin içinde ve etrafında bulunan bağ ve bahçelerin ilerisindeki meralarda konaklamışlardı. Şimdi ise buraya geliyorlardı; her aşiret kendisi için ayrılan yere yerleşmeye başladı; çadırlarını kurduklarını görüyorduk, kadınları da yanlarındaydı. Tüm bunlar, hükümdar ailesinde gerçekleşen ve yakında burada ilan edilecek olan bazı evliliklerin kutlama şenliklerine bu insanların (Çağatayların) da katılabilmeleri içindi. Töre gereği, güruhtaki her şahıs, Haşmetmeabın otağı kurulur kurulmaz kendi boyunun ona göre nerede yer alacağını biliyordu. En yüksek rütbeliden en düşüğüne kadar herkes kendi yerinin farkındaydı ve en ufak bir kargaşaya meydan vermeden, gayet düzenli bir biçimde oraya yerleşiyordu. Böylece, sonraki üç dört gün içinde, hükümdar ordugâhında düzenli yollar oluşturan yirmi bine yakın çadır dikildiğini gördük; civardan her gün yeni boylar geliyordu. Konak yerlerini kuran güruhun arasında kasapların ve aşçıların dolaşarak kızarmış ve haşlanmış et sattıklarını*

gördük; arpa ve meyve satanlar da vardı; fırıncılar ocaklarını yakmış, satacakları ekmeklerin hamurunu yoğuruyorlardı. Konak yerinde, her zanaat kolu mevcuttu ve her biri kendine ayrılan sokakta tezgâhını kurmuştu. Hamamlar ve hamamcılar da vardı; bunlar da çadırlarını dikmişler; tahtadan, birbirine bitişik göz göz odalar çakmışlardı; her birinde, kazanlarda kaynayan sıcak suların doldurulduğu demir kovalar ve bu iş için gereken diğer eşya vardı.

Çağataylar, konak yerine akmaya devam ediyordu; Clavijo'nun tahminine göre, Zerefşan Nehri kıyılarında, hükümdara ait olan alanda kurulan çadır sayısı elli bini bulmuştu; bunun ilerisindeki meralarda kurulanlar ayrıydı. Alanların tahsisinde çok sıkı bir ast üst sıralaması gözetilirdi; önce hükümdar, ardından oğulları ve torunları gelir; onları emirler, Peygamber soyundan gelen seyyidler, bilginler, düşünürler, şeyhler, müftüler, kadılar; Kıpçak, Mısır, Suriye, Anadolu, Hindistan ve İspanya'dan gelen elçiler, binbaşılar, yüzbaşılar ve diğer yüksek rütbeli askerler izlerdi.

2 Ekim'de, İspanyol heyetinin işlerine ara vererek, Clavijo'nun Kapıcıbaşı denilen bir kişinin verdiği bir kır ziyafetine katılması istendi. Timur'a Clavijo'nun şarap içmediği söylenmişti; bu bir kusurdu ve hükümdar onu gidermeye azimliydi.

Bu bey, Timur'un bütün Frenklerde (Avrupalılarda) âdet olduğu üzere, bizde de her gün şarap içildiğini gayet iyi bildiğini, fakat buna rağmen Tatar töresine uygun olarak huzurunda bize şarap ikram edildiği zaman, bizim pek gönülsüz davrandığımızı fark ettiğini bildirdi. Bu nedenle Haşmetmeapları, bizim bu bağa getirilerek, birazdan ikram edilecek yemekte, rahatça ve doyasıya yiyip içmemizi sağlamak istemişti. Bu ziyafette yenilmesi için, Timur'un emriyle on koyun ve bir at; ayrıca çok miktarda şarap gönderilmişti. Bunları afiyetle yedik. Yemek bittiğinde, her birimize sırma işlemeli bir kaftan, buna uygun bir mintan ve bir de başlık verildi. Bunlara ilaveten, birer de binek atı sunuldu; bu hediyeler hükümdar Timur'un emriyle bize takdim edilmişti.

Bundan dört gün sonra, hükümdar, kendine ait alanda bir şölen verdi; buraya hükümdar ailesi, saray soyluları ve boy

beyleri davetliydi. Elçiler de bu topluluğa katılmak üzere getirilmişlerdi. Etraflarında hazırlıklar sürerken Clavijo, Timur'un, gelenleri huzura kabul ettiği otağı gözden geçirmişti. İlk dikkatini çeken yanı büyüklüğü olmuştu; dört kenarından her biri, yüz adım uzunluğunda vardı ve yüksekliği üç uzun mızrak boyundaydı. "Otağın tepesi bir kubbe oluşturacak biçimde çatılmıştı ve her biri bir adam göğsü çapında on iki direk üstünde duruyordu." Bunlar parlak mavi, sarı ve diğer renklerdeydiler. Otağın 'en güzel yanı' kubbenin içiydi; çünkü tepeden aşağı sarkan işlemeli duvar halıları dört ayrı kemeraltı yolu oluşturuyordu ve her birinin köşesinde kanatlarını kavuşturmuş bir kartal arması işliydi. Otağın iç cephesinde, olağanüstü incelikte dokunmuş, koyu kırmızı renkli goblenler ve sırma işlemeli ipek örtüler asılıydı. Hükümdar, huzuruna çıkanları içeride, çok güzel halı ve minderlerle kaplı bir tahtın üstünde kabul ediyordu. Otağın dış cephesi, beyaz ve sarı çizgili ipek dokumaydı. Çevresinde buna bitişik, daha kısa direkler üstünde duran, koridor biçiminde alçak çadırlar vardı. Otağın her bir köşesinde, tepesinde pırıl pırıl kalaylı bakırdan bir gülle ve bunun da üstünde bir hilal bulunan dört asa duruyordu. Kubbenin üstünde, ipekten yapılmış; kare biçiminde bir kule vardı; gerçek bir kulede olduğu gibi burçlar ve siper mazgalları konulmuş, bunun da üstü gülleler ve hilallerle bezenmişti. Otağ, bir peri masalı kalesini andırmasına rağmen, son derece kullanışlıydı. Tamircilerin, sert yellerin yol açabileceği tahribatı onarmaları için, yerden otağın zirvesine kadar çıkan ahşap salmalar konulmuştu. Koyu kırmızı renkli beş yüz halat, yapıyı sağlam bir biçimde yerinde tutuyordu. Otağın etrafı, rengârenk ipek kumaştan, sur biçiminde duvarlarla çevriliydi; bunlar ancak 'at sırtında bir adamın uzanabileceği' yükseklikteydi ve üstlerine mazgal delikleri işlenmişti. İçeriye, bu duvarların tepesinde yer alan, çok süslü bir başka kulenin altındaki kemerli ve çifte çadır bezinden yapılmış bir kapıdan geçilerek giriliyordu. Bu alan, üç yüz adım genişliğindeydi ve içinde daha başka çadır ve sayvanlar da vardı. Clavijo, bunların toplu halde görünümünden derinlemesine etkilenmiş, "öylesine geniş ve yüksek ki uzaktan bakıldığında bu muazzam çadırın bir hisardan farkı yok," diye yazmıştı.

Hükümdar ailesine ait toplam on bir alan vardı ve her birinin içinde sıra sıra, göz alıcı otağlar bulunuyordu. Clavijo gezip gördükçe hayretten hayrete düşüyordu. Her boyda, her biçimde çadır vardı. Bir tanesi, som gümüşten; kanatlarını açmış, dev bir kartal figürüyle süslenmişti. Bunun altında, "gene som gümüşten üç atmaca duruyordu... çok ustaca yapılmışlardı; kanatları, kartaldan kaçıyormuşçasına açılmış ve gerilmiş, başları ona doğru çevrilmişti. Kartal da, sanki pençesiyle onları kapacakmış gibi temsil edilmişti." Yalnızca ince direkler üstünde duran, halatsız çadırlar da vardı; bezlerinin kenarları değerli taşlarla kakılmış, gümüş pullarla işlenmişti. Kimileri kırmızı, resim dokumalı örtü ve kilimlerle, daha lüks olanları kakım ve sincap postuyla kaplanmıştı.

Gün geçmiyordu ki bir büyük ziyafet verilmesin; Clavijo'yla heyeti bunların hepsine davetliydi. 8 Ekim'de, bir dönemin namlı güzeli Hanzade Hanım'ın verdiği ziyafete katılmışlardı; Clavijo, onun için, "şimdi kırklarında olmalı... açık renk tenli ve şişman," diye yazar. Bu, Timur'un en büyük oğlu Cihangir'in duluydu; daha sonra, Sultaniye valisi olan Miranşah'la evlendirilmiş ve onun ipe sapa gelmez hareketlerinden ve kendisini itip kakmasından ötürü 1399'da kaçmıştı. Hanzade'nin etrafında, küpler dolusu şarap ve kısrak sütünden yapılan ve *base* adı verilen tatlı bir içecek vardı. Şarkıcılara, bir grup çalgıcı eşlik ediyordu. Soylu hanımlara, ağzına kadar dolu kupalarda, teker teker şarap ikramı yapılıyor; bunlar bir veya iki dikişte bitiriliyordu. Ara sıra erkek sakilerden birine bir kadeh şarap alması söyleniyor; adam bunu içip bitirdiğinde, "eşine, geride bir damla bırakmadığını göstermek için, kadehi ters çevirip koyuyordu;" sonra, "bulunduğu çeşitli içki âlemleriyle ve bunlarda ne kadar çok şarap içebildiğiyle övünüyor, hanımları kıkır kıkır güldürüyordu." Bu da, Clavijo'nun ağzına içki koymama huyunun merak ve hoşnutsuzlukla karşılandığı ortamlardan biri olmuştu. Timur'un aynı ziyafette bulunan başkadını Saraymülk Hanım, "bizim kendisine yaklaşmamızı buyurdu ve bize kendi eliyle bir kadeh şarap sundu ve benim, yani Ruy Gonzalez'in içmesi için ısrar etti; ama ben içmedim; onu, ömrümde ağzıma şarap sürmemiş olduğuma inandırana kadar ak-

la karayı seçtim." Böyle bir davranış hoş karşılanmazdı. Kadehteki şarabı bitirmemek bile davet sahibine karşı çok büyük bir ayıptı. Hele tadına dahi bakmamak, düpedüz tuhaflık ve terbiyesizlikti. Öyle veya böyle, hükümdar ailesinin, İspanyol elçilere pek kanları ısınmamış olsa gerekti.

Avrupalılar içmezse içmesindi; şenlik ve şamata devam ediyordu. "Böyle, bir zaman içmeye devam ettiler, ev sahibi hanımın karşısında oturan erkeklerde sarhoşluk alametleri baş göstermişti, kimileriyse tam anlamıyla küfelikti. Böyle olmayı erkekliğin şanından sayıyorlar, misafirler dut gibi sarhoş olmadıkça bir davette eğlenilmiş olabileceğini kabul etmiyorlardı." Clavijo, yalnızca yemeklerin tadını çıkarıyordu, "mebzul miktarda, kızarmış koyun ve at eti; ayrıca çeşit çeşit yahni vardı." Pilav, sebze, şekerli ekmek ve kurabiye de ikram edilmişti.

Torunlarından birinin düğünü şerefine, Timur Semerkand'daki tüm dükkân sahiplerinin işyerlerini kapatarak mallarını burada sergilemelerini buyurmuştu. Her tür esnaf, kuyumcu, aşçı, fırıncı, terzi, ayakkabıcı bu meralara koşturmuş, verilen emir gereğince ürünlerini ve sanatlarını burada sergilemişlerdi. Bir kez gelen, hükümdarın izni olmaksızın buradan ayrılamıyordu.

Fakat günler yalnızca yeme, içme ve eğlenceyle geçmiyordu. Timur, obanın en civcivli yerlerinde darağaçları kurulmasını emretmişti. "Herkes şunu iyi bilmeliydi ki, hükümdar bu şenlikler sırasında, ahalinin yiyip içerek iyi vakit geçirmesini sağlamak kadar, ona karşı suç işlemiş kişilerin yaptıklarını yanlarına koymamak ve bunları alenen cezalandırıp, orada bulunanlara ibret vermek düşüncesindeydi."

İlk sallanan; yedi yıl önce, Timur Hindistan ve Anadolu seferlerinde iken tayini yapılan Semerkand valisi olacaktı. Clavijo, koca hükümdarlıkta bu kişiden daha yüksek ve nüfuzlu bir resmi görevli olmadığını yazar. Timur'a, valinin görevini kötüye kullandığı ve halka zulmettiği bilgisi iletilmişti. Hakkında hemen hüküm verilerek ipe çekildi. Elçi, "adaletin, bu kadar yüksek bir şahsiyete verilen böylesine ağır cezayla tecelli etmesi, herkesin tüylerini ürpertmişti," diye yazmıştı, "üstelik bu, hükümdarın çok güvendiği bir kişiydi." Vali lehinde araya gir-

mek isteyen bir arkadaşı da asılmıştı. Timur'un yeğenlerinden biri olduğu tahmin edilen bir başka arabulucu, valinin canının bağışlanması için çok yüklü miktarda fidye önermişti. Hükümdar fidyeyi alır almaz, zavallı adama, servetinin geri kalan kısmını nereye sakladığını söyletene kadar işkence yaptırmıştı. Sonra bu kişi, "ayaklarından bağlanarak baş aşağı asıldı ve ölene kadar da bu durumda bırakıldı".

Başka bazı resmi görevliler ve fahiş fiyata mal satan tüccarlar da ipe çekildi. Mamafih bu iç karartıcı sahneler, Kanigil şenliğinde pek az yer tuttu. Her ne kadar hiç kimsenin kanunun üstünde bulunmadığını ve kanunun da Timur olduğunu herkesin kafasına iyice sokmuş da olsalar, ardı arkası gelmeyen ziyafetler, çılgın içki âlemleri, şenlikler, danslar, şarkılar bunları gölgede bıraktı; cümbüş hiç bitmeyecekmiş gibi sürdü.

Clavijo, gözlerini hayretten bir karış açık bırakan gezintileri sırasında, hükümdar ailesinin önde gelen birçok bireyiyle tanışmak fırsatını bulmuştu. Clavijo'nun ifadesine göre, dedesini yedi yıldan beri görmeyen Pir Muhammed Sultan, düğün şenliklerine katılmak için Afganistan'dan çağırtılmıştı. Bu, "yirmi iki yaşlarında, kara sarı ve köse bir delikanlıydı." Muhammed Sultan'ın ölümünden sonra, veliaht ilan edilmişti ve "Tatar töresi gereği, fevkalade gösterişli giyinmişti; sırtında Zeytuni ipeği denilen bir kumaştan mavi bir kaftan vardı; kumaşın üstüne, minik tekerleri andıran sırma halkalar işlenmişti; bunlar hem önde hem arkada tüm göğsünü ve omuzlarını kaplıyor, kol ağızlarına kadar iniyordu. Başında inci ve değerli taşlarla süslenmiş bir börk, bunun da tepesinde billur gibi berrak bir lâl yakut vardı. Maiyetindekilerin bu delikanlıya derin bir hürmetle muamele ettiklerini gördük." Elçi huzuruna alındığında genç prens bir güreş müsabakası izliyordu.

Clavijo bize, Timur'un başkadını Saraymülk Hanım'ın veya kendi tabiriyle Büyük Hanım'ın da ayrıntılı bir portresini bırakmıştır. Onu, Timur'un İspanyol heyeti davet ettiği bir başka ziyafet sırasında da gözlemlemiş, birbiri ardına yuvarladığı şarap kadehleri bir yana, giysisinden de çok etkilenmişti. Bu, elbise üstüne giyilen, altın sırmalarla işli, kırmızı ipekten bir kaftandı; kuyruğunu on beş nedime taşıyordu. Makyajını ve başlı-

ğını tasvir ederken, Clavijo'nun adeta zorlandığı hissedilir. "Hanımın bütün yüzü kireç ya da ona benzer bir maddeyle kaplanmış gibiydi; insanın üstünde sanki kâğıttan bir maske taktığı izlenimini uyandırıyordu. Bu, onlarda bir âdet; kadınlar yaz kış dışarıya çıkarken güneşten korunmak için yüzlerine bu maddeyi sürüyorlar."

Yüzünde, bunun üstüne bir de ince beyaz bir peçe vardı; fakat heyetin en çok ilgisini çeken başlığı olmuştu; bu gayet süslü ve teferruatlı parça, "bizim at meydanında mızrak oyunu oynadığımız zamanlar giydiğimiz miğferlerin sorgucuna benziyordu." Kırmızı bir kumaştan yapılmıştı ve kenarları sultanın omuzlarına kadar iniyordu.

> *Bu başlığın gayet yüksek bir sorgucu vardı ve her biri şıkır şıkır parlayan ve gayet ustaca kakılmış, iri inci, lâl yakut, firuze gibi değerli taşlarla süslüydü. Başlığın kenarları altın sırmayla işlenmişti ve üstünde gene inci ve değerli taşlarla bezenmiş, som altından muhteşem bir taç vardı. Biraz önce bahsi geçen sorguç, gayet berrak ve ışıltılı, iki parmak kalınlığında üç lâl yakutla süslenmiş bir çerçeve üstünde duruyordu; bunların hepsinin üstünde ise bir arşın yüksekliğinde upuzun, beyaz bir tüy yükseliyordu; o kadar büyük ve salkım saçaktı ki uçları gözlerine kadar inip yüzünü perdeliyordu. Bu tüyün alt kısmı altın tellerle sıkılmıştı, üst kısmında ise inci ve değerli taşlarla örülmüş düğümler görünüyordu.*

Başlık, yürüdükçe ileri geri sallanıyordu. Uzun, siyah saçları bağlanmadan omuzlarına bırakılmıştı; "En çok bu saç rengine değer veriyorlardı." Çok sayıda nedime, yanı sıra yürüyor, başlığını tutuyorlardı. Clavijo'nun hesabına göre maiyetinde toplam üç yüz nedime ve hizmetkâr vardı. Buna ilaveten, bir erkek, onu güneşten korumak için başının üstünde ipekten, zarif bir şemsiye tutuyordu. Bu muhteşem alayın başını, sultanlarının hemen önünde yürüyen büyük bir hadımağası grubu çekiyordu. Büyük Hanım, hükümdar kocasının hemen yanında ve biraz arkasında yer alan kendi tahtına, işte böyle bir debdebe içinde geliyordu.

Timur'un eşleri otağda birer birer boy gösteriyor, aralarında çok sıkı gözetilen kıdem farkına harfiyen riayet ederek, selefinin bir aşağısındaki tahta oturuyordu. Clavijo, toplam sekiz eş saymıştı. Hükümdar ailesine son olarak Cevher Ağa adında bir eş daha katılmıştı; "bu ad, onların dilinde Kupa Kızı'na tekabül ediyordu." Hükümdarın gücü kudreti her zaman olduğu gibi yerindeydi. Bu hanımla evleneli henüz bir ay olmuştu.

Bir gün, İspanyollar Saraymülk Hanım'ın otağına davetliydiler. Debdebe ve ihtişam burada doruk noktasına çıkmıştı. Otağ aynı zamanda, yağmalanan hazinelerin ne gibi yeni amaçlara hizmet ettiğini gösteren canlı bir örnekti. Otağın bulunduğu alana, "som altın ve mavi mineyle işlenmiş, gümüş levhalarla bezeli, çifte kanatlı bir kapıdan giriliyordu. Bunlar öylesine güzeldi ki bu kadar ince bir iş, ne Tataristan'da ne de batıda, bizim İspanya'da yapılmış olabilirdi." Clavijo yanılmamıştı. Bu seçkin kapı, Bursa'ya aitti; Bayezid bozguna uğradıktan sonra Timur'a geçmişti. Bir kanadında Aziz Peter'in, öbür kanadında Aziz Paul'un tasviri vardı. "Üstü yukarıdan aşağıya kadar gümüş pullarla bezeli, kırmızı ipekten bir kumaşla kaplı olan" otağın içinde, daha başka hazineler de vardı. Önce; mine işli, inci ve değerli taşlar kakılı som altından bir komodin gördüler. Bunun yanında bir sehpa duruyordu; bu da som altından yapılmış; üstüne, şeffaf yeşim taşından ince bir levha oturtulmuştu. Fakat içlerinde bir parça vardı ki tüm diğerlerini gölgede bırakıyordu ve her zaman olduğu gibi, Clavijo bunu anlatırken hiçbir ayrıntıyı göz ardı etmemişti.

Bu sehpanın yanında, altından yapılmış ve meşe görünümü verilmiş bir ağaç dikkati çekiyordu; gövdesi bir adamı baldırı kalınlığındaydı ve sağa sola açılan dallarının üstündeki yapraklar da meşe yaprağına benzetilmişti. Bu ağaç bir adam boyunda vardı ve alt kısmına öyle bir şekil verilmişti ki sanki kökleri üstünde durduğu büyük tepsiden çıkıyormuş gibiydi. Bu ağacın meyveleri, çok sayıda zümrüt, firuze, lâl yakut, gökyakut ve muhtelif tonlarda kırmızı yakuttan ve parlak, iri inci damlalarından oluşuyordu. Bunlar, ağacın her yanına serpiştirilmiş, dallarına ise rengârenk minelerle işlenmiş, mini mini bir sürü altın kuş kondurulmuştu. Bazılarının kanatları, havalanıp uçacakmış

gibi açık; bazılarınınki ise dala daha yeni konmuş gibi kapalıydı; kimileri sanki ağacın üstündeki meyveleri yemek üzere uzanmıştı; gagaları, dallardan sarkan yakutlara, firuzelere, diğer değerli mücevherlere ve inci damlalarına öylesine dokunuyordu.

Bu değerli taş bolluğu karşısında nefesi kesilen Clavijo, lâl yakutların nereden çıkarıldığını sormuştu. Afganistan'da, Semerkand'a on günlük yürüme mesafesinde bulunan, bu taşların çıkarıldığı Bedehşan yöresinin hükümdarı, sorunun cevabını vermek üzere o mecliste hazır bulunuyordu.

Gayet nazik bir biçimde, yakut madenlerinin başkent Bedehşan'ın yakınındaki bir dağda bulunduğunu söyledi. Buraya her gün adamlar gider, dağlardaki kayaları parçalayarak bu değerli taşları ararlarmış. Bir damar keşfedildiğinde, bu dikkatle izlenir ve cevhere ulaşıldığı zaman, çevresi keskilerle ufak ufak oyularak, yatağıyla beraber çıkarılırmış. Sonra bunlar kumlu taşla tıraşlanır ve perdahlanırmış. Bize ayrıca, Timur'un emriyle bu madenlerin başına güçlü bekçiler konulduğu söylenildi, böylece haşmetmeaplarının bunlar üzerindeki hakları korunuyormuş.

Lapis lazuli (lacivert taş) ve safir ise, güneye doğru, buranın biraz aşağısında bulunan bir yöreden geliyordu.[80]

Hükümdar ailesinin genç bireyleri işte böyle bir şaşaa içinde ve İslam hukukuyla Moğol töresinin birbirine karıştığı törenlerle başgöz edildiler. Bunlara yüzgörümlüğü olarak muhteşem giysiler verildi ve bunlar dokuz kere giydirilip çıkarttırıldı; çünkü töreye göre dokuz en uğurlu sayıydı. Clavijo, daha önce Timur'un en kıdemli iki mabeyincisinden hediye gelen iki gümüş tepsi dolusu çörek ve şekerlemeyi, hizmetkârları hükümdarın önüne koyarlarken görmüştü; bunlar, "dokuza dokuz sıralar halinde dizilmişti, Haşmetmeaplarına verilen her hediyenin bu kurala uyması gerekiyordu." Genç çiftler, giysilerin birini çıkarıp öbürünü giyerken, maiyetlerinde bulunanlar başlarından aşağı altın, gümüş, yakut, inci ve değerli taş yağdırıyorlardı. Katır ve deve kervanları, coşkun

80 Günümüzde de lapis lazuli buradan, yani Afganistan'da, Bedehşan'ın güneyinde bulunan 6.400 m yükseklikteki Kûh-i Bandakor'un eteklerinden çıkarılmaktadır.

kalabalıkların arasından ağır ağır geçiyor, yeni evlilere hediye üstüne hediye taşıyorlardı.

Bağbozumu şenliklerini andıran bu eğlenceler, gayet coşkulu bir biçimde sürüyordu. Gündüzleri çalgıcılar, ip cambazları, diğer numaralar yapan cambazlar, atletler, soytarılar, soylu kalabalıkları eğlendiriyordu. Filler, süslü koşumları içinde atlarla yarıştırılıyor; adam kovalattırılıyordu. Mısır elçisinden gelen sırık bacaklı, hediye zürafa, uzun ve rahvan adımlarla gezinirken etraftakiler, ağzı bir karış açık onu seyrediyordu. Bu hayvan, filden bile daha tuhaf görülüyordu. Geceleri, Timur, emirler, soylu beyler ve hanımlar, yiğit savaşçılar ve Barlas boyunun yaşlıları, tepsilere tepeleme yığılmış koyun ve at eti kızartması, sebze, meyve, çörek ve tatlının önüne kuruluyor, sabahın erken saatlerine kadar yiyip içip, eğleniyorlardı. Yemek bittikten sonra, sıra diğer ihtiyaçların giderilmesine geliyordu ve bunda da bir sınırlama yoktu. Timur, toplumsal hayata düzen veren tüm örf, âdet ve kuralların askıya alınmış olduğunu duyurmuştu. Herkes, canı ne çekiyorsa onu yapabilirdi.

Yezdi, hükümdarın, "şimdi yeme, içme, eğlenme zamanı," diye ilan ettiğini yazar. "'Kimse kimseden şikâyet etmesin ve kimse kimseyi kınamasın. Ne zengin fakirin, ne güçlü zayıfın hakkına el uzatsın. Hiç kimse öbürüne, "Nasıl bunu yaptın?" demesin.' Bu beyanattan sonra herkes kendini kapıp koyuverdi ve canı ne çekiyorsa onu yaptı; bu şenlik sırasında ne olmuşsa, görmezden gelindi." Bu gibi 'adi ve murdar şeyleri' hiç tasvip etmeyen Arabşah, hükümdarın her türlü cinsel ilişkiye cevaz veren bu beyanından faydalanmak için herkesin nasıl can attığını kaydeder. Burada, o alışılmış karmaşık üslubu bariz bir biçimde erkeklik uzvu simgelerine odaklanır. "Herkes gönlünün çektiğine koştu, âşıklar buluştu; kimse kimsenin yaptığına karışmadı; ne orduda ne yurttaşlar arasında, büyük küçüğü hor görmedi... kılıç ancak o niyetle kalktı, mızrak ancak o niyetle savruldu ve yâriyle kucaklaşmadan inmedi."

Bu hazlar elbette bir gün son bulacaktı. Clavijo ve beraberindeki heyet için cümbüş ansızın ve hüsranla bitti. Timur'la son bir kez görüşmek için nafile bekleyen elçilere, 3 Kasım günü İspanya'ya dönmeleri talimatı verildi. "Bunu duyduğumuz-

da hemen itiraz ettik, Haşmetmeaplarının henüz izinnamemizi çıkarmadığını ve efendimiz Kastilya kralından getirdiğimiz tezkereye daha cevap vermediğini, bu yüzden oradan ayrılamayacağımızı, daha doğrusu ayrılmayacağımızı bildirdik."

İspanyolların dediklerine aldıran olmadı. Hükümdar birdenbire rahatsızlanmıştı; kendileriyle görüşecek durumda değildi.

Haşmetmeaplarının durumu ciddiydi, hiç konuşamıyordu; hekimlerin kehanetine göre her an ölebilirdi. Bizimle ve heyetimizle acilen görüşmek istemelerini zorunlu kılan neden Timur'un ölmek üzere oluşuydu; bunu açıkça ifade ettiler ve bir an önce yola çıkmamızın ve vefatı alenen ilan edilmeden, hele de yolumuzun geçeceği yörelere ulaşmadan evvel buralardan uzaklaşmamızın kendi menfaatimiz icabı olduğunu bildirdiler.

Mısır elçisiyle birlikte yola çıkmaları söylenmişti. Fakat İspanyollar on beş gün daha oyalandılar, bu kadar uzun süre kaldıktan sonra Kastilya'ya elleri boş dönmekten ödleri kopuyordu. Sonuna kadar direndiler, ama nafile; 21 Kasım'da bir daha dönmemek üzere Semerkand'a veda ettiler.[81]

* * *

Tüm dert ve kederlerin unutulduğu, her zevkin tadıldığı ve her ihtiyacın tatmin edildiği iki aylık süre dolmuştu. Clavijo'nun gidişiyle, Kanigil şenliğinin sonu aynı tarihe rastlamıştı. Şenlik, üstlerinde bir güneş gibi parlamış, o gittikten sonra ortalığa bir sonbahar hüznü çökmüştü. Hükümdar Timur'dan bir bildiri duyuruldu. Uygunsuz ve ahlaka aykırı davranışlara karşı, şenlik süresince askıya alınmış olan yaptırımlar tekrar yü-

81 Clavijo'nun böyle merasimsiz geri gönderilişi, Timur'un onun elçiliğine ne kadar az itibar ettiğinin bir göstergesidir. Bu; çok daha büyük bir güç, üstüne üstlük Müslüman olan Sultan Ferec'in elçisine gösterilen itibarla taban tabana zıttır. İspanyolların aksine, Mısırlılar birçok değerli hediyeyle döndüler; 40 metre uzunluğunda, bir buçuk metre genişliğinde bir mektup da cabasıydı. Bununla, zaten Timur'a boyun eğmiş olan genç sultandan, Bağdatlı Sultan Ahmed'i eli kolu bağlı ve canlı olarak göndermesi, Türkmen aşiret reisi Kara Yusuf'un ise kellesini yollaması isteniyordu.

rürlüğe girmişti. Şehvet ve işrete artık ruhsat yoktu. Yabancı elçilerin görevleri sona ermişti. Hükümdarlıkta seferberlik ilan edilmişti.

İspanyollar keder içinde batıya döner, Tatar ordusu doğuda savaş için hazırlanırken, sonbahar şenliklerinin yerini, kışın asık suratlı soğuğu aldı. Semerkand yaylalarında yaşanan o benzersiz günleri gözlemlemek ve kayda geçirmek konusunda Clavijo'nun üstüne yazar yoktur. Gördükleri karşısında kâh hayrete düşmüş, kâh büyülenmiş; kâh huşu içinde kalmış, kâh kınamış; bu ve bunlara benzer daha nice duyguların etkisiyle vücuda getirdiği nesri, canlılığı ve sürükleyiciliğiyle emsallerini fersah fersah geride bırakmıştır. Fakat Arabşah'ın, kış çökerken ve Timur ömrünün en muhataralı savaşı için son hazırlıklarını yaparken egemen olan havayı, o pürhiddet ve fırtınalı nesrindeki gibi de hiç kimse anlatamaz.

> *Çok geçmedi; sert yeller esip gürlemeye başladı; kış, cihanın üstünde bir o yana bir bu yana savrulan bulutttan çadırını gerdi; omuzlarını şöyle bir silkmesiyle yılanlar, çıyanlar, kertenkeleler yerin yedi kat dibine indi, çünkü soğuk çöktü, ateşler sönüp kül oldu; sular dondu; ağaçlar yapraklarını döktü; ırmaklar gümbür gümbür yukarıdan aşağı indi; aslanlar inlerine, ceylanlar ağıllarına çekildi. Cümle âlem, kışın zulmünden Yaradan'a sığındı; onun korkusundan toprağın benzi uçtu; bağların yüzleri, ormanların dalları toz toprak bağladı; ortada ne güzellik, ne canlılık kaldı; toprağın mahsulü kuruyup rüzgâra savruldu.*

Düğün, dernek, cümbüş, sefahat sona ermişti. Sanki daha şimdiden başka bir çağda olmuş gibiydiler. Yılların verdiği tecrübeyle Semerkand, yaşlı ve hasta hükümdarına bir kez daha veda edecek gücü kendinde bulacaktı. Ordu doğuya hareket ediyordu.

11

"O Mağrur Zorbanın Burnu Nasıl Yerde Sürtüldü ve Cehennemin En Karanlık Kuyusuna Atıldı"

1404-1405

"Yüce Kuran der ki, Âdemoğlunun ulaşabileceği en yüksek mertebe, din düşmanlarına karşı savaşmaktır. Hz. Muhammed de bunu söyler; Müslüman büyüklerinin geleneğine uygun olarak, Timur da daima kâfirleri ortadan kaldırmak için savaşmış, bunu hem o yüksek mertebeye erişmek hem fetihleriyle şan ve şöhret kazanmak için yapmıştı."

ŞEREFEDDİN ALİ YEZDİ, *Zafername*

Saflarını buz gibi yeller biçiyor; iki yüz bin asker, Semerkand civarındaki düzlüklerde konuşlanmış, konak yeri ateşlerinin karşısında titreyerek ve ısınmak için kollarını kavuşturup ellerini ovuşturarak, hükümdardan gelecek harekât emrini bekliyordu. Yakından gelen de vardı, uzaktan gelen de; Maveraünnehir'den gelen de vardı, Mazanderan'dan da; Anadolu'dan, Azerbaycan'dan, Afganistan'dan, İran ve Irak'tan da gelenler olmuştu. Hasımları Çin imparatoru Ming, muazzam ordusuyla neredeyse dünyanın öbür ucunda bekliyordu. Ona ulaşmak için önce beş bin kilometreye yakın yol katetmeleri ve ağır kış şartlarına göğüs germeleri gerekiyordu; hem bu öyle bir kıştı ki, daha şimdiden, yani İspanyol elçiler döneli henüz birkaç gün olmasına rağmen, bütün ömürlerince böyle sertini, böyle şiddetlisini gördüklerini hatırlamıyorlardı.

Tüm hazırlıklar tamamdı. Hükümdar yüce harp divanında nutkunu söylemişti. Oğulları, torunları ve ordusundaki emirler dinlemiş ve onun Çin'e saldırı planlarına onay vermişlerdi. Bu seferin, onun en büyük emeli olduğunu biliyorlardı. Kim bilir belki de Timur, Azrail tam kapıya dayanmışken, Çinli kâfirlere karşı giriştiği bu seferle, o güne kadar dökmüş olduğu onca Müslüman kardeş kanının kefaretini ödeyeceğine yürekten inanıyordu. Bundan daha yüksek bir olasılıkla, o güne kadar yenilgi nedir bilmemiş ordusunu, yeryüzünde ona meydan okumaya muktedir yegâne güce karşı sınamak istiyordu. Bu hiç de yabana atılmayacak düşüncelere, kaçınılmaz olarak bir de, ganimet sağlamak arzusu ekleniyordu. Timur gayet iyi biliyordu ki o güne dek gözünü diktiği hiçbir servet, Pekin hazineleri kadar zengin değildi.

Timur'un seferleri için bulduğu ahlaki gerekçeler, ne kadar şaşırtıcı da olsa, geçen yıllar zarfında yavaş yavaş kalıplaşmıştı. Hedefte eğer Müslümanlar varsa; demek ki has, dinibütün Müslümanlar değillerdi. Kâfirseler, hiç mesele yoktu. Timur sancağını ve İslamın hilalini dalgalandıracak, bunları kılıç zoruyla Hak dinine döndürecekti. Gelecek nesillere bırakacağı mirasın iyi anlaşılması için, saray tarihçilerinin savaş gerekçelerini uzun uzadıya vermesi gerekiyordu. Ve Timur, Yezdi'nin şahsında, her harekâtını mazur gösterebilecek, mükemmel bir tarihçi bulmuştu. Tatar hükümdar daha gücü eline geçirmeden önce bu İranlı, Çin'e yapılacak bir seferin ne denli isabetli olacağını yazmıştı. Asya'dan, hükmettikleri insanları devamlı savaşa süren birçok gaspçı ve zorba geçmişti. İşte bu nedenledir ki, ortalıkta, ne huzur, ne zenginlik ne de asayiş kalmıştı. Dünyanın kanına sanki 'zararlı bir mikrop' girmişti ve bunun 'acı bir ilaçla' acilen çıkarılması gerekiyordu. Bu tedavi, belki birtakım 'sıkıntılara yol açacak, ama hastalığı da ortadan kaldıracaktı.

> *İşte insanlığı yola getirmek isteyen Cenab-ı Hak da aynı böyle, acı tatlı bir ilaç, yani dünyada bir eşi benzeri daha olmayan, Timur'un gazabını ve merhametini gönderdi; onun içine Asya'yı baştan başa fethetmek ve bu yolla bir sürü zorbayı defetmek hırsını yerleştirdi.*

Dünyanın bu bölgesini öyle bir huzur ve asayişe kavuşturdu ki, tek başına bir adam bir gümüş kova dolusu altını Asya'nın doğusundan batısına kadar kılına zarar gelmeden nakledebilir. Fakat fethettiği yerlerde belli bir ölçüde yıkım ve katliama, esaret ve yağmaya sebebiyet vermeden bu dev işin üstesinden gelmesine olanak yoktu; bunlar zafer kazanmanın olmazsa olmaz unsurlarıydı.

Timur'un seferleri için ahlaki gerekçeler bulmak nispeten kolay olabilirdi, ama bunlar için, hele de Çin'in yenilmesi gibi, çığır açacak nitelikte bir girişim için gereken fiili hazırlık, hiç de öyle değildi. Öncelikle yapılması gereken çok önemli atamalar vardı. Timur'un yirmi bir yaşındaki torunu Halil Sultan'a sağ kanadın kumandası verildi. Sultan Hüseyin adlı bir başka torun, sol kanadın başına getirildi. Bundan sonra sıra ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına geldi. *Tavacılar*, her atlıya on adamın ihtiyacını karşılayacak kadar yiyecek ve donanım sağlamakla görevlendirildiler. Her askere, süt veren iki inek ve on keçi verildi. Bunlar, sütünden ve gerekirse aşırı mahrumiyet koşullarında etinden faydalanılabilecek binlerce dişi deveye ek olarak sağlanıyordu. Ordu Çin'e giderken geçtiği yerlerde, binlerce yük arabasını dolduracak miktarda tahıl ekecekti. Bunların hasadını, sağ kalanlar Semerkand'a dönerken yapacaktı. Doğu seferi boyunca aşılacak yollar üstündeki toprakların tarıma elverişli duruma getirilmesi, buralarda kale ve istihkâmların kurulması gibi işler zaten çok önceden beri harıl harıl sürdürülmekteydi. Artık uzun süre at sırtında duramayan hükümdar, bu yolculuğu tahtırevanla yapacak; tam bir hükümdara yaraşır bir biçimde, ardı sıra şahsi eşyasını taşıyan beş yüz develik bir katar onu izleyecekti.

Müneccim göğü incelemiş, sözde seferin zamanlamasının uygun olduğu yolunda hüküm vermişlerdi, ama yıldızların altında koşullar, olsa olsa bu kadar berbat olabilirdi. Yezdi, "öyle keskin bir soğuk vardı ki, daha yoldayken çok adam ve at telef oldu; kiminin eli ayağı koptu, kiminin kulağı, burnu düştü" diye yazar. "Yağmur ve kar dinmek bilmiyordu; koca gökyüzü sanki yekpare bir buluta, koca yeryüzü yekpare bir kar kütlesine kesmişti." Askerler, ömürlerinin bu en uzun, en soğuk ve en tehlikeli yolunda ilerlerken, içlerinde birçoğu, müneccim, onla-

rın hayatına mal olacak bir hesap hatası yapıp yapmadığını merak etmiş olsalar gerektir. Sonradan akıllanan Yezdi, "gökbilimciler, tam bu sırada üç büyük yıldızın kova burcunda kümelendiğini, bunun da büyük bir felaketin habercisi olduğunu söylemişti" diye hayıflanır.

Timur, bu gibi düşüncelerle yolundan alıkonamazdı. Müneccimler, önceden ve kendi başına aldığı kararlara onay verdikleri sürece onun işine yarardı. Eski günlerde olsaydı, kışı belki Semerkand'da sefa sürüp dinlenerek geçirir, sefere çıkmak için ilkbaharı beklerdi. Fakat Azrail'in, onu bu fani dünyadan almaya hazırlandığı bir sırada, işleri ertelemeye gelmezdi. Tahtırevanı üstünde yan gelip oturmuş ve kürklerle sarılıp sarmalanmış olan Timur, emirlerini sıralıyordu. Ordu Çin seferine devam edecekti.

Kış, olanca hışmıyla üstlerine bastırmıştı. Dram yazarlarına has bir bakışı ve okurlarını hem şaşırtıp hem merakta bırakma eğilimi olan Arabşah, Asya boyunca, bu ölüme kafa tutan harekâtı dile getirecek en uygun yazardı. Kış, şimdi onun tarihçesine, yeni bir kahraman gibi girmiş, fırtına gibi sayfaları kasıp kavuruyordu; bu doğaüstü güç, tüm cihana, özellikle de Timur'a karşı harp ilan etmişti. "O gelmişti; öyleyse nefesler donmalı, burunlar, kulaklar buz kesip düşmeli, bacaklar kopmalı, kafalar uçmalıydı."

Fırtınaya karşı başlar omuzlara gömülmüş, atlar kardan zırhlara kesmişlerdi; hayalet ordu bata çıka ilerlemeye devam ediyordu. İlk konak yeri Seyhun Nehri'nden biraz önce, Aksulat'taydı. Burada, Halil Sultan'a, sağ kanadı alıp Taşkent'e; Sultan Hüseyin'e ise sol kanadı alıp Yesi'ye gitmesi emredildi. Her ikisi de baharda askerleriyle birlikte geri dönecek; Timur, Pekin'e doğru yoluna devam edecekti.

Hükümdar Aksulat'ta bazı aile sorunlarıyla meşgul oldu. Torunu Halil Sultan, merhum Emir Seyfeddin'in haremine mensup Şadimülk adlı bir odalıkla evlenerek, hükümdar ailesini allak bullak etmişti. Küplere binen Timur, kadının tutuklanmasını emretmiş; fakat Halil Sultan dedesinin emrine karşı gelerek onu saklamıştı. Kadın ele geçtiğinde, ölüme mahkûm edildi. Eğer bir başka torun, Pir Muhammed müdahale etmeseydi, eski odalık, yeni sul-

tan az kalsın boğazlanacaktı. Mamafih Aksulat'a gelen Timur, Halil Sultan'ın bir kez daha ona karşı gelerek kadından ayrılmayı reddettiğini öğrendi. Öfkeden kudurup, ikinci kez kadının öldürülmesi emrini verdi. Bu defa da, elinde büyüyen delikanlının acısına dayanamayan Saraymülk Hanım, kadın lehine araya girdi. İki kıdemli emir, Şeyh Nureddin ve Şah Melik kandırılarak, Timur'a, Şadimülk'ün Halil Sultan'dan gebe olduğunu söylemeye ikna edildiler. Bu hile işe yaradı. Ölüm cezası uygulanmadı. Şadimülk, hamileliği süresince Timur'un bir başka eşinin gözetimi altında olacaktı. Doğum yaptıktan sonra da hadımağalarına teslim edilecek; bunlar Halil Sultan'ın, yaşadığı sürece bir daha bu kadını görmemesini sağlayacaklardı.

Bu mesele halledildikten sonra, doğu seferine devam edildi. Şiddetli fırtınalar bozkırı kırbaç gibi dövdükçe, hükümdar ailesindeki çalkantılı ilişkiler hafızalardan silindi. Timur, soğuktan korunmaları için adamlarına kalın giysiler verdirmiş, çadır bezlerini takviye ettirmişti, fakat bunlar zalim soğuğa karşı gene de yetersiz kalıyordu. Gündüzleri eyer üstünde sallandıkları için biraz olsun ısınıyorlar, atlarına sımsıkı sarılarak, hayvanın vücut ısısını emmeye çalışıyorlardı. Geceleri, ısı hızla düşüyor; gökteki yıldızlar donmuş birer iğne ucu olup adeta etlerine batıyorlardı; işte o zaman kirli yün battaniyelerine iyice sarınıyor, cılız ateşlerin karşısında büzüşüp oturuyorlardı; gerçi bunlar da besleyecek fazla yakıt olmadığından çabucak sönüp gidiyorlardı.

Seyhun'a ulaştıklarında, geçtikleri diğer tüm nehirler gibi bunun da donarak taş kesilmiş olduğunu gördüler. Her ne kadar bu durum, onları nehri aşmak için sığ yer aramak veya başka bir yola sapmak zahmetinden kurtarıyor ise de, bu defa su bulmak açısından zora sokuyordu. Yezidi'nin ifadesine göre, bunun için adamların buzu birkaç metre kazmaları gerekiyordu. Zaten ondan önce üç beş parça çalı çırpı bulmak uğruna, kar küremekten şişmiş olan parmakları, buzun içine kanıyordu. Acı hissetmeyecek kadar donmuş, uyuşmuşlardı.

Kara, fırtınaya rağmen ordu inatla yoluna devam ediyordu. Arabşah, bu amansız saldırı karşısında geri çekilmemekle, Timur'un doğaya meydan okuduğunu yazar. "Fakat, kış ona çok zarar verdi; esen yeller böğürlerine saplandı; vahşi rüzgâr-

lar ordusuna yandan, önden daldı; dondurucu soğuk ordusunun filizlerini kesti, attı... Kış, kasırgalarıyla dört bir yanlarını kuşattı, onları hortumlarına sarıp üstlerine patır patır dolu saçtı; ayazlarını boralarını acı acı uğuldattı; soğuğu, karı, her şeyiyle topyekûn hücuma geçti." Arabşah, artık bunun iki kişi arasındaki şahsi bir kavgaya dönüştüğünü yazar; Timur bundan galip çıkmaya öylesine azimliydi ki askerlerinin çektiği ıstıraba aldırmıyor, durulması emrini vermiyordu. Suriyeli'nin ifadesine göre, çok zayiat vardı ve ölüm soylu, yoksul gözetmiyordu. Buna rağmen, Timur ve ordusu, Pekin'e doğru bastırıyorlardı. Arabşah'ın kahramanı kış, aman vermiyordu.

> *"Sözüme kulak ver, Allah da biliyor ki, ne üst üste yığılı kömürlerin koruyabilecek seni ölümün ayazından ne mangalda çıtırdayan ateşin!" Sonra tepesindeki kar ambarından; göğüslük zırhlarını çatlatacak, demir mengenelerini eritecek bir ölçü kar tarttı; bunu göklerden onun ve ordusunun üstüne dağ gibi dolu taneleri olarak yağdırdı, ardından boralar, kasırgalar, tayfunlar yolladı; bunlar kulaklarına, göz pınarlarına girdi; burun deliklerinden içeriye dolu bastı; sonra kuru bir ayaz gönderip soluklarını gırtlaklarına tıkadı; dokunduğu her şeyi çürüttü, parçaladı; yukarıdan tozuyan kar dört bir yanı kapladı, koca dünyaya kıyamet günü gelmiş ya da Allah onu gümüşten bir deryaya çevirmiş gibi oldu. Güneş doğup, don ışıldadığında manzara müthişti; sanki gök, Türk cevherlerinden çatılmış, yer billurdan yaratılmıştı; ikisinin arası altın gibi ışıldıyordu.*

Kış öyle zorluydu ki güneş bile üşüyüp donmuştu. Birisi yere tükürdüğü zaman, tükürüğü yere bir buz topu olarak düşüyordu. Soluk aldığı zaman, soluğu sakalında, bıyığında donuyordu.

Ocak ortasında ordu, Kazakistan'daki Otrar'a vardı. Burada, Timur ve en kıdemli kurmayları, Emir Birdi Bey'in konağında kaldılar. Buradan çıkarılan keşif kolları, mevcut hava koşullarında önlerindeki yolun geçilecek durumda olup olmadığına baktılar. Döndüklerinde ciddi bir ifadeyle başlarını iki yana sallayarak, gittikleri her yerde kar kalınlığının iki mızrak boyunu bulduğunu bildirdiler. Katırlar, develer ve yük arabaları, bu yolu aşamazlardı. Tam bu sıra, Toktamış'tan bir elçi geldi;

Yezdi'nin ifadesine göre, 1395'te Timur'un ona yaşattığı bozgundan beri Toktamış mağduriyet içinde, Kıpçak çöllerinde serseri gibi dolaşıp durmuştu. Aralarındaki geçmişe rağmen, Timur elçilik heyetinin şerefine mükellef bir şölen verdi. Toktamış'ın mesajı, uzlaşıcı ve af diler bir havadaydı. Başına gelen her belaya müstahak olduğunu söylüyordu. Kendini, hükümdarın ayakları dibine atmaktan başka çaresi kalmamıştı; affına sığınıyor ve Timur'un emrine amade olduğunu bildiriyordu. Tatar hükümdar, cevaben, Çin seferinden döndükten sonra onun tekrar tahtına kavuşması için yardımcı olacağını yazdı.

Otrar'da yeller acı acı eserken, zayıf düşmüş hükümdar ansızın soğuk algınlığına yakalandı. Her ne kadar tahtırevanında, adamlarına göre kışa karşı daha muhafazalı bir durumda yolculuk ettiyse de, bunların çoğundan kat kat daha yaşlıydı ve üstelik Clavijo'nun Semerkand'da bulunduğu dönemde tutulduğu hastalıktan daha tam kurtulamamıştı. Sarayda, ilaçlar ve şifalı otlarla hazırlanmış içecekler kaynatılıyor, soğuğu çıkartmak için her yanda ateşler yakılıyordu. Fakat belirtiler kaybolmamakta direniyordu. Asya'nın en ünlü tıp uzmanlarından, sarayda görevli hekim, Tebrizli Mevlana Fazl, birkaç tür tedavi hazırladı. Ne gariptir ki bunlardan biri, hükümdarın tüm göğüs ve karın nahiyesinin buzla kaplanmasını öneriyordu. Herkes tedirginlik içinde Timur'un iyileşmesini bekliyordu.

Hekimlerin çabaları istenilen sonucu vermedi. Soğuk algınlığı, hummaya çevirdi. Kırışık yüzlü hükümdar, yatağının içinde iki büklüm olmuş, bir o yana bir bu yana dönüyor; bir an soğuktan titrerken, bir an sonra tere batıyordu. Ateşler içinde yanarken sanrılar görüyor; *huri*lerin ona Yaradan'ına kavuşmadan önce tövbekâr olması için seslendiklerini sanıyordu. Sonunun geldiğini hissediyordu. Son sözlerini söylemek için eşlerini ve en kıdemli emirlerini başucuna çağırttı; sesi zor duyuluyordu.

> *Çok kalmadı; ruhumu teslim edecek, canı veren ve alan Allah'ın huzuruna çıkacağımı. Arkamdan ağlamayın. Üstünüzü başınızı yırtmayın; divaneler gibi kendinizi yerden yere çarpmayın; bunun yerine benim için dua edin ki Allah rahmetini üstümden eksik etmesin. Tekbir*

getirin, fatiha okuyun ki ruhum şad olsun.[82] *Cenab-ı Hak bana, İran ve Turan'a kanun ve nizam getirmeyi nasip eyledi; artık o topraklarda güçlü güçsüzü ezemiyor; taksiratım çoktur, Allah affetsin... Cihangir'in oğlu, Pir Muhammed tahtının tek kanuni vârisidir, burada ilan ediyorum. Semerkand tahtında, mutlak bir egemenlik ve tam bir serbesti içinde oturmalıdır; yurdumuza, ordumuza ve hâkimiyetimiz altında bulunan topraklara ancak böyle hükmedebilir. Hepinizin ona itaat etmesini emrediyorum; gerekirse onu güçlü kılmak için canınızı vermekten kaçınmayın; böyle yaparsanız dirlik ve düzen bozulmaz, yıllardır çektiğim emekler zayi olmaz. Birlik olursanız kimse ne size, ne de benim son vasiyetime karşı koyabilir.*

Emirlerini, beylerini ve kumandanlarını çağırtarak hepsine bu sözlerine uyacaklarına dair yemin ettirdi. Gözyaşlarını tutamayan Şeyh Nureddin ve Şah Melik, ona ebediyen sadık kalacaklarına ant içtiler. Dedesinin ölmeden önceki son arzularını şahsen duyması için, Halil Sultan'a yazıp onu Otrar'a çağırmayı önerdiler. Ne kımıldamaya ne konuşmaya takati olan Timur başını iki yana salladı. Buna zaman yoktu. "Bu benim huzuruma son çıkışınız olacak. Şehzade Şahruh'u görmekten başka bir arzum yoktu, fakat artık bu mümkün değil. Demek nasip bu kadarmış." Timur'un odasında ayakta bekleyen soylu beyler ve hanımlar, bu sözler karşısında hıçkırarak ağlamaya başladılar. Timur, son bir kez onlardan yana döndü. Hiç takati olmamakla beraber, gözleri her zamanki haliyle, kor gibi parlıyordu.

Huzuru ve asayişi korumak için dediklerimi yapmayı unutmayın. Tebaanızın ne yaptığından daima haberli olun. Korkmayın; kılıcınızı ce-

82 Kuran'ın ilk suresi, Fatiha:

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla
Hamd (övme ve övülme) âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.
O rahmandır ve rahimdir.
Ceza gününün malikidir.
Rabbimiz! Ancak sana kulluk ederiz
Ve yalnız senden medet umarız.
Bize doğru yolu göster.
Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu;
Gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!

saretle taşıyın ki benim gibi uzun saltanat sürün ve geniş topraklara hükmedin. İran'ı ve Turan'ı düşmanlarından ve asilerden temizledim; onlara refah ve adalet getirdim. Eğer benim son isteklerimi yerine getirir ve davranışlarınızı sadece adalet duygusunun yönlendirmesine izin verirseniz, daha uzun süre bu hükümdarlık elinizde kalır. Fakat ne zaman ki birlik ve ahenk bozulur, işte o zaman talih tersine döner. Düşman, sizi savaşla bunaltmaya başlar ve bunun önünü almak çok zor olur; devlete ve dine telafisi olanaksız zararlar gelir.

Bu sözlerden sonra ateşi daha da azdı. Dışarıda, hocalar Kuran okuyordu. Başucunda bir imam, yasin suresini mırıldanıyordu. Sabah sekiz civarında, Peygamber'in şahadet getirenlerin cennetlik olacağı yolundaki vaadine uyarak, "*La ilahe illallah...*" diye yüksek sesle inancını dile getirdi. Yezdi, "sonra ruhunu, onu şu sözlerle çağıran Azrail'e teslim etti: 'Ey ruh, Allah'ın huzuruna tevekkülle gel; O'ndan gelir, O'na döneriz.'"[83]

Odada kısa bir sessizlik oldu. Dışarıdan duyulan tek ses, o soğuk ve karanlık bozkır gecesinde, konağın duvarlarını kamçılayan rüzgârın sesiydi. Kandiller, Timur'un solgun yüzüne altın sarısı bir duvak örtmüşlerdi. Tüm soylu hanım ve beyler, emirler ve sarayın ileri gelenleri, hekimler ve hizmetkârlar kendilerini acılarına bıraktılar ve kana kana ağladılar. Hükümdar, yani kâinatlarının merkezi, ölmüştü.

83 Arabşah, elbette ki Timur'un son saatleri hakkında farklı şeyler yazmıştı. Son anında bile, Şam'da yurdunu yuvasını yıkan bu adama karşı duyduğu derin nefreti yenememişti. Kitabında Timur'un öldüğü bölümün başlığı, "O Mağrur Zorbanın Burnu Nasıl Yere Sürtüldü ve Cehennemin En Karanlık Kuyusuna Atıldı" olarak adlandırılmıştı. Nesri, hep olduğu gibi, tumturaklı ve haşindi: "Yüreği çatladı, ne servetinin ne de çocuklarının bir faydası olmuyordu; sonra kan kusmaya başladı, esef ve tövbeyle yumruklarını dişliyordu. Ölümün sâkisi ona acı şerbeti sundu ve o güne kadar inkâr ettiği şeyi artık aklı keser oldu; cehennemin lanetini görünce imanından medet umdu, ama nafile; aman diledi, ama veren olmadı ve ona şöyle denildi: 'Göç, ey o habis bedendeki habis ruh; göç, ey rezil, günahkâr ruh, kaynar kazanların, irinli kanların, kendin gibi günahkârların içine düş.' Öyle bir öksürüyordu ki deve boğazlanıyor sanılırdı; suratında renk kalmamıştı; yuları gerilmiş deve gibi ağzı burnu köpürüyordu; ona eza eden melekler ah bir görülseydi; günahkâr ruhu nasıl büyük bir keyifle hırpalıyorlar, evini barkını dağıtıp hafızalardan siliyorlardı... Sonra Cehennemden at kılından yapılmış giysiler getirdiler, ıslanmış keçeden lif çeken şiş gibi ruhunu çekip aldılar; oradan, lanetlenmek ve cezasını çekmek üzere Allah katına havale edildi; işkence hiç durmadı; Allah'ın cehennemi azabı hiç dinmedi."

12

Bir Hükümdarlığın Çöküşü, Bir Yenisinin Doğuşu

"Yüreğimiz dağlanıyor, çünkü dünyanın en büyük hükümdarı, canımız, ciğerimiz, öldü; daha şimdiden, ellerinden tutup bataklıktan çıkardığı ve en yüksek payeler bahşettiği birtakım cahil gençler onun anısına ihanet ediyorlar. Ona olan minnetlerini ve vazifelerini unutup, vasiyetlerine uymuyor, ettikleri yemini çiğniyorlar. Biz böyle bir felaket karşısında nasıl acımızı unutalım? Kralları kapısında uşak diye tutan bir hükümdar, fatih adını hak etmiş bir kişi, aramızdan ayrılır ayrılmaz vasiyeti bir kenara kaldırılıyor. Köleler velinimetlerine düşman kesiliyor. Hani bunların dinleri? Hani bunların imanları, nerede? Taşların yüreği olsa, onlar bile çatlardı. Bu nankör köpeklerin başına neden ceza olarak gökten taş yağdırılmıyor? Bize gelince, Allah'ın izniyle, efendimizin son arzusuna ve vasiyetine sadık kalacak, torunlarına biat edeceğiz."

Timur'un ölümünün ardından emirlerinin yaptığı konuşma.
HAROLD LAMB, *Dünyayı Yerinden Oynatan Adam, Timurlenk*

"Hükümdarların büyüklüğünün, arkalarında bıraktıkları eserlerle ölçüldüğü herkesin malumudur."
ŞEREFEDDİN ALİ YEZDİ, *Zafername*

Timur'ün bedeni daha soğumadan; ölüm döşeğinde gayet belagatla sakınılması gerektiğini söylediği kardeş kavgası patlak vermişti. Koca bir imparatorluğun kaderinin bir tek adama bağlı olduğu ve o adamın, tam da olmaması gereken bir zamanda, bulunmaması gereken bir yerde bulunduğu pek ender görülmüştür. Taht vârisi olarak atanan Pir Muhammed, çok uzakta, güneyde kendisine verilen Hindistan'ın kuzeyindeki topraklardaydı. Gözünü hırs bürümüş olan Halil Sultan ise, Taşkent'te, ordusuyla kışlamaktaydı ve burası hükümdarlığın merkezi, başkent Semerkand'dan yalnızca 260 kilometre uzaktaydı. Gücü ele geçirme savaşı başlamıştı.

İlk girişim, Timur'un torunu Sultan Hüseyin'den geldi. Tahtı ele geçirmek için yaptığı yıldırım harekât başarısızlıkla sonuçlanınca, Şahruh'a sığındı ve Şahruh, hiç zaman kaybetmeden onu öldürttü. Tahta, Pir Muhammed'in geçmesini sağlamak için alelacele Otrar'dan başkente gelen sadık emirler, Şah Melik ve Şeyh Nureddin, kent kapılarında durduruldular. Tahta göz koyan genç Halil Sultan'ın, o kısa arada tayin ettiği Semerkand'ın yeni valisi, onların içeriye girmesine izin vermedi. Kısa vadede sonucu, basit coğrafi unsurlar belirledi. Dedesi öldüğünde Semerkand'a en yakın mesafede bulunan Halil Sultan, tahta oturdu. 1406'da tahtın kanuni vârisi kuvvetlerini toplayıp savaş açmak üzere kuzeye yürüdü. Halil Sultan, onu müthiş bir bozguna uğrattı. Pir Muhammed bir yıl sonra, en güvendiği emirinin elebaşılık ettiği bir darbe sırasında öldürüldü.

Halil Sultan'ın saltanatı pek kısa ömürlü oldu. Onun başa geçmesinde destek olan ordu, büyük ölçüde Maveraünnehir dışında yaşayan topluluklardan alınma askerlerden oluşuyordu. Bu adamların, esasen bir ailenin içinde cereyan eden bu taht kavgasıyla pek ilgileri yoktu; ne de kumandanlarına candan, yürekten bağlıydılar. Timur'un yaşadığı süre içinde davasına kazandığı kavim ve boylarda olduğu gibi, satın alınmaları gerekiyordu. Geçen yıllar zarfında bu sadakat, Asya'nın savaş meydanlarında, yağmalanan saraylarında ve hazinelerinde ele geçirilen ganimetlerin askerler arasında paylaştırılmasıyla satın alınmıştı. Timur'un ölümü bu denklemi altüst etmişti. Başta ka-

labilmek için kendi yurdunda göğüslemesi gereken entrika ve çalkantılar yüzünden, Halil Sultan, dedesinin imparatorluğunu ayakta tutan sınır ötesi fetihlere çıkamıyordu. Dört yıl içinde; evlenmiş olduğu muhteris kadının da teşvikiyle, Semerkand'ın kasalarını kendine destek verenler uğruna boşaltmıştı. Şadimülk, hızla yükselmişti. Haremden kurtarıldıktan sonra önce hanım olmuş; ardından en büyük emeli gerçekleşerek, zirveye, başkadınlığa yükselmişti. Onun etkisiyle, emirler birer birer çaptan düşmüş; sonunda Halil Sultan, tümüyle güzel eşinin güdümüne girerek, devlet işlerini ona danışmadan göremez olmuştu. Arabşah, "deliliğin, divaneliğin, bu kadarı olur," diye alay eder, "karısı tarafından yönetilmeye bir adam nasıl rıza gösterir?"

1409'a gelindiğinde, artık verecek bir şeyi kalmamıştı. Halil Sultan'ın cömertçe dağıttığı günlerin geride kaldığını anlayan dalkavukları, büyük hüsran içinde, kendilerine yeni çıkar kapıları aramaya başladılar. Halil güçten düşmüş birliklerini alarak amcası Şahruh'a sığındı; ona kucak açmış gibi görünen Şahruh, yeğenini zehirleyerek öldürdü. Arabşah, Şadimülk'ün yıkıldığını yazar. "Eline bir hançer aldı ve gırtlağına dayadı, sonra öyle bir kuvvetle üstüne abandı ki hançer kafasını delip geçti; içini yakan ateş nihayet onu kavurup kül etti; ikisi bir mezara gömüldü."

Kendine ait olan Horasan'da, bir dizi taşkın başkaldırıyı bastıran Şahruh öne çıkarak gücü ele geçirdi. Semerkand'ı marifetli oğlu Uluğ Bey'e bırakarak, başkenti Herat'a taşıdı. Bundan sonraki kırk yıl Timuroğulları uygarlığının en parlak dönemi oldu. İmparatorluğun merkezinde birlik bozulmadı ve onlarca yıl süren savaşın ardından gelen barış ve huzur ortamının nimetlerinden yararlanıldı. Şahruh ve karısı Gevherşad, sanat ve edebiyatın cömert hamileri oldular ve onların döneminde Timuroğulları kültürü, doruk noktasına ulaştı. Semerkand'ın gökbilimci hakanı Uluğ Bey, kendini matematiğe, tıbba ve müziğe verdi. Babası gibi şiire düşkündü; ayrıca tarihe, coğrafyaya, felsefeye ve ilahiyata da merakı vardı. Fakat bunların hepsinden çok, yaptırdığı rasathane ve geliştirdiği yıldız çizelgeleri ile nam salmıştır; on yedinci yüzyılda İngil-

tere'de ilk defa bir Kraliyet Gökbilimcisi atandığı zaman, hâlâ bu çizelgelere başvuruluyordu. Birbirinden güzel ve görkemli anıtlar dikilmeye devam ediliyor, minareler gökleri süslüyordu. Recistan'da, gökbilimci hakanın ve onun keşfettiği takımyıldızların şerefine inşa edilen yeni bir medrese, meydanın şanına biraz daha şan katmıştı. Bir tarihçede yazılı olduğu gibi, "Âdemoğlu oldu olalı; insanların bu kadar mesut, bahtiyar ve huzurlu yaşadığı ne bir çağ, ne bir dönem, ne bir devir, ne de bir an görülmüştü."

Bunlar, Timur'un yoktan var ettiği imparatorluğun son pırıltılarıydı. On beşinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, hem Şahruh, hem Uluğ Bey ölmüştü. Otuz sekiz yıl süren fevkalade aydınlık bir idareden sonra, gökbilimci hakanın ölümü kendi oğlunun elinden olmuştu. Hükümdarın vefatından bir asır sonra, Timuroğulları imparatorluğu çökmüştü. Onun aile içi birliğin bozulmasıyla ilgili keramet dolu uyarıları dinlenilmemişti. İnsanlığa hediye ettiği mavi kubbeli camiler, göz kamaştıran minareler, zarif bahçe ve saraylar, ölü bir uygarlığın hazin kalıntıları olarak, Asya'nın dört bir yanına saçılmıştı. Yalnızca Hindistan'da, dünyanın damının tam karşısında, Timur'un torununun, torununun torunu ve en şanlı vârisi Babür'ün kurduğu Moğol İmparatorluğu'nda, eski şaşaa sürüyordu.

* * *

Bir sonbahar günü –bu Orta Asya'da geçirdiğim son gündü– akşamın geç bir saatinde Timur'a veda ettim. İki yanındaki iki zarif, ince minaresiyle Gûr-i Emir mozolesinin kentin her yerinden görülebilen otuz altı metre çapındaki yivli kubbesi, batan güneşin ışığında bir fener gibi parlıyordu; bu Semerkand'ın en müthiş yapısı ve Timuroğulları mimarisinin, dünyanın görüp görebileceği en yaratıcı örneğiydi. Sevgili torunu Muhammed Sultan için diktirdiği bu yapı, Cihangir'e de ebedi istirahatgâh olmuştu; iflah olmaz dalkavuk Yezdi, onu, 'muhteşem bir gömüt' olarak betimler. "Kubbeyi saran mermer kuşağı, mavi ve sarı çiniler daha göz alıcı hale getiriyor-

du. İçinde, ulu hükümdarın ölüsünün gömüleceği bir tonoz yapılmış; etrafında bulunan yıkık evlerin yerine pek güzel bir bahçe dikilmişti." Her ne kadar Timur, baba ocağı ve hükümdarlığının ilk başkenti Şehrisebz'e gömülmeyi düşünüyor idiyse de Halil Sultan onu kâfuru, misk, amber ve gülsuyuyla yıkatarak buraya defnettirmişti. Dikkafalı torunun, kente egemen olduktan sonra, kendini göstermek için yaptığı ilk işlerden biri bu olmuştu.

Arabşah, "önce dedesinin defin işiyle uğraştı; dini gerekler yerine getirildikten sonra mezara konuldu," diye yazar.

> *Na'şını abanoz ağacından bir tabuta koydurdu; belli başlı adamlar onu tepelerinde taşıdılar. Hanlar, beyler arkadan geldi; askerlerin başları öne eğikti, siyahlar içindeydiler; yanları sıra birçok emir ve danışman yürüyordu; onu herkesçe bilinen Ruhâbâd'da, torunu Muhammed Sultan'ın yattığı yere gömdüler; mezarı açıkta, bir kaidenin üstünde duruyordu; dini gerekleri yerine getirdi; hatimler indirtti, dualar okuttu; sadaka dağıttı, yemek ve tatlı çıkarttırdı; kabrin üstüne bir kubbe diktirerek ona olan borcunu ödedi; mezarının üstüne ipek giysilerini serdirdi, duvarlara silahlarını ve diğer savaş gereçlerini astırdı; bunların hepsi değerli taşlar ve altınla işlenmişti; o kadar süslü o kadar sanatlıydılar ki en basit birinin değeri bir ülkenin bütün gelirine eşitti ve üstlerindeki taşların bir tekine bile paha biçilemezdi. Tavana yıldız şeklinde altın ve gümüş avizeler taktırdı ve naşının etrafındaki oturacak yerlere baştan aşağı işlemeli ipekten örtüler serdirdi. Avizelerden biri altındı ve dört bin sekidram ağırlığındaydı, bu Semerkand ölçülerine göre yarım, Şam ölçülerine göre beş kiloydu.*
>
> *Sonra başına Kuran okuyan hocalar, hizmetkârlar, bekçiler, gözcüler koydu ve bunlara günlük, aylık ve yıllık ödenek tahsis etti. Bir süre sonra, na'şını sanatında fevkalade, Şirazlı bir ustanın yaptığı çelik bir tabuta geçirterek kabrine gömdürdü. Dualar ve niyazlar arasında uğurlandı. Büyük hanlar, beyler buradan geçerken atlarından inip önünde secde ederek ona olan hürmetlerini belirtiyorlardı.*

Mozolenin etrafında çocuklar bir o yana bir bu yana seğirtiyordu. Ayak bileklerimi okşayan hafif bir meltem, alacakaranlığın içinden aile yaşantısına ait uzak sesler ve buram buram pilav kokusu getiriyordu. Otoparkın karşısında, oturduğu tahttan Recistan'ı süzen ve her haftasonu yeni evlilerin önünde merasim yaptığı, Timur'un abidevi heykeli yükseliyordu. Kemerli, devasa giriş methali bir mavi çini cümbüşüydü; iç kısmı *mukarnas* tabir edilen yivlerle süslenmişti ve yukarıya doğru incelerek bir dikit oluşturuyordu; arkasındaki avluda kimsecikler yoktu. Bir başka methalin hemen ardında, yivli kubbe göğe doğru yükseliyordu. İsfahanlı ünlü bir mimar tarafından, sekiz kenarlı bir plan üzerinde inşa edilen bu mozole –üstündeki bir kitabede, "Tanrı'nın aciz kulu, Muhammed ibn Mahmud İsfahani tarafından yapılmıştır," diye yazıyordu– bir ölçü, üslup ve yalınlık harikasıydı ve bir hükümdarın hayatını, bir hanedanın saltanatını ve Tanrı'nın sınırsız kudretini kutlulayan, soylu bir yapıydı. Lacivert, firuze, sarı ve yeşil çinilerle işlenmiş kubbenin altında, üç metre yüksekliğindeki bir kitabede, "Allah ebedîdir," ifadesi okunuyordu. Bir şair, kubbenin büyüklüğünün etkisi altında, "Gök, bir gün ortadan kalksa da fark etmez, bu kubbe onun yerini tutar," demişti.

İçeriye, mozolenin ortasına doğru ilerledim; dışarının göz kamaştıran aydınlığından sonra, içerinin loşluğundan bir an gözlerim karardı. Karanlığa alıştığım zaman, kubbenin altında, mağara gibi bir odaya açılan, 1420'de Uluğ Bey'in eklettiği; doğu yakasındaki kemerli geçitten geçtim. İçerideki süslemelerin zenginliği karşısında nefesim kesildi; kimileri solmuş, kimileri çarpıcı parlak renklerle onarılmıştı. Duvarların alt kısmı, oniks mermerden altıgen karolarla kaplıydı; bu dingin süslemenin tepesinde, pek derin olmayan, mermer kornişler yer alıyordu. Oniks karoların hemen üstünde, duvarları çepeçevre saran yeşim taşından bir kuşağa, oyma, altın harflerle Kuran'dan ayetler yazılmıştı. Her duvarın ortasında yüksek cumbalar vardı, bunların üst tarafından aşağıya doğru sarkıt gibi inen, mavi ve altın yaldız boyanmış kartonpiyerler görülüyordu. Bunların

çok yukarısında, bakarken boyun ağrıtan bir yüksekliğe konulmuş kafesli pencerelerden içeriye kehribar rengi bir ışık süzülüyor, kubbenin altın yaldızlı davlumbazını ve bunun üstünde bulunan rengârenk yıldızlarla kaplı geometrik biçimleri aydınlatıyordu.

Mozoleyi taçlandıran bu şanlı kubbe aşağıda, odanın tam ortasında toplanmış ve oymalı mermer bir parmaklığın ardındaki yedi anıt mezara bakıyordu. Bunlar, Timuroğulları hanedanının önde gelen parlak kişilerine ait mezarlardı; biri, anısına bu mozolenin yapıldığı Muhammed Sultan'ın, öbürü çok yönlü âlim ve gökbilimci hükümdar Uluğ Bey'in; bir diğeri sanat âşığı, sağduyulu babası Şahruh'un, bir başkası hükümdarın haşarı oğlu Miranşah'ındı. Anıt mezarların ortasında, yüksek bir mermer kaidenin üstünde Timur'unki duruyordu; bu, göze siyahmış gibi görünen, çok koyu renk yeşim taşından, bir metre seksen üç santim uzunluğunda yekpare bir mermer lahitti; bir zamanlar dünyada, bu taşın bundan daha büyük bir parçası yoktu. Üstü ve kenarları oyma süslemelerle bezenmiş ve ortasından çatlamış olan bu lahti; dedesinin mezarını süslemesi için Uluğ Bey, 1425'te Semerkand'a getirmişti. Bu çatlağın 1740'ta, İranlı istilacı Nadir Şah'ın bu hazineyi gasp etmek için yaptığı başarısız girişim sırasında meydana geldiği sanılmaktadır. Yeşim taşından lahtin hemen yanında, çevresindekilere göre daha mütevazı süslemeleri olan gömüt, Şeyh Seyyid Bereke'ye aitti. Hükümdarın, öldüğü zaman bu din ve ahlak hocasının ayak ucuna gömülme vasiyeti, harfiyen yerine getirilmişti.

Timur, ölüsünde bile, kimliğinin iki zıt kutbunu bağdaştırmıştı. Yeşim taşının üzerine, uzun, ayrıntılı –ve yer yer hayali– bir soyağacı çıkarılmıştı. Babası Turagay Barlas'tan birkaç kuşak geriye giden bu ağaç, Timur'un soyunu Cengiz Han'a kadar dayandırıyordu. İsim listesi uzaya uzaya nihayet en yakın erkek atasına geldiğinde, "Bu şanlı adamın babası yoktu; anası Tekine Hatun'du. Bu, mazbut ve namusu bütün bir kadındı ve zina nedir bilmezdi. Ona, bir kapının üstünden süzülen ve bir erkeğe benzettiği bir ışık huzmesinden gebe kaldı. Bu adamın, Müminlerin Kumandanı Ebu Talib'in oğullarından Ali olduğu

söylenilir." Bu bir propaganda şaheseridir. Timur, bir hamlede hem Cengiz Han'ın hem Hz. Ali'nin ahfadından olmuş, Moğol töreleriyle İslam geleneğini kaynaştırmıştı.

Yaşlıca bir görevlinin yanıma yaklaşmasıyla dikkatim dağıldı. Kılığı pek düzgün değildi; başında pejmürde bir takke, sırtında havı dökülmüş, ütüsüz bir takım elbise vardı. Kırış kırış bir yüzün ortasından boncuk gibi iki göz bana bakıyordu. Saatini işaret edip, mozolenin kapanmak üzere olduğunu söyledi ve ışıkları söndürmeye başladı. Sonra, tam dönmüş giderken ve bana da kendisini takip etmemi işaret etmişken, durakladı.

"Sana Timur'un gerçek mezarını gösterebilirim. İki dolara," dedi.

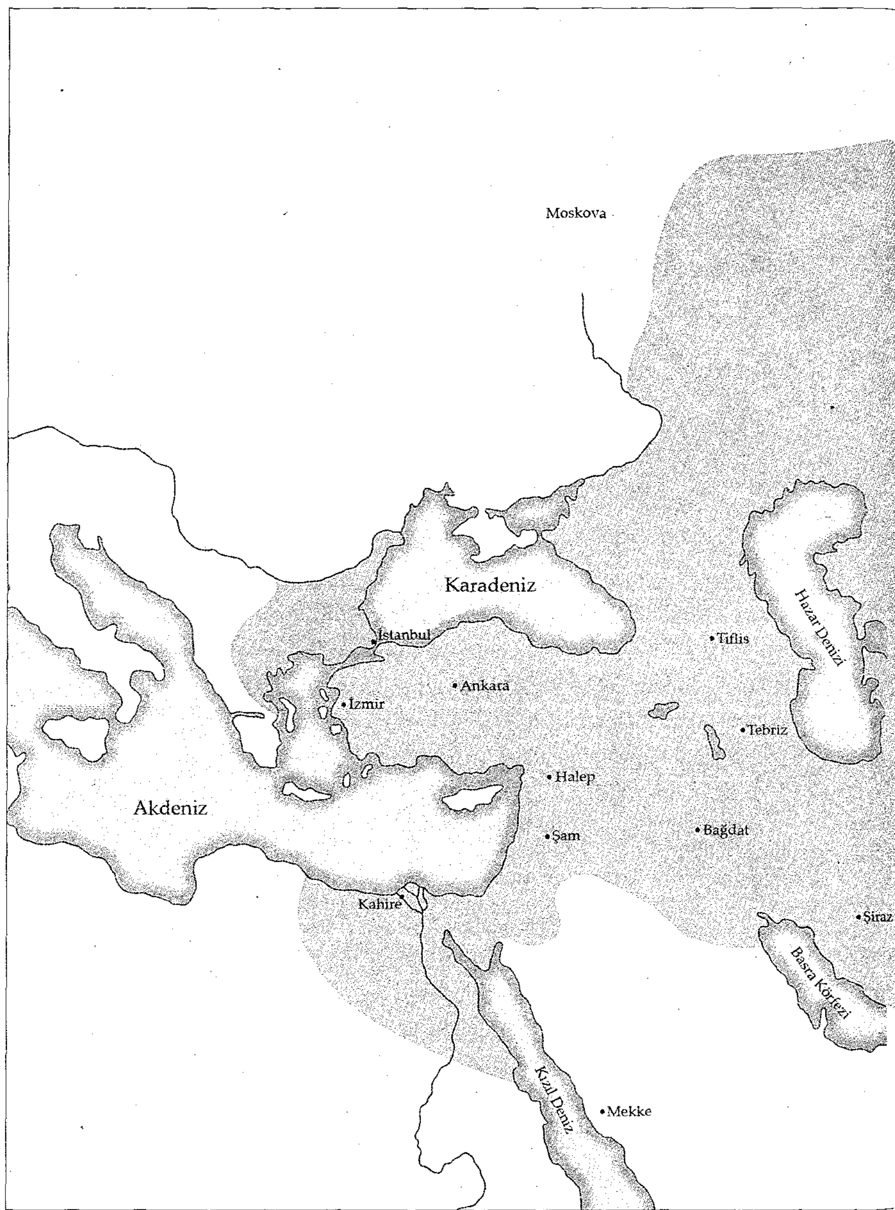
Yasak bir dünyanın anahtarını elinde tuttuğu için olsa gerek, gözleri heyecanla büyümüştü. Çarçabuk başımı salladım. Toprak seviyesinde gördüğüm mezartaşları birer süsten ibaretti. Yezdi tarihinden bildiğim kadarıyla yeraltında, Timur'un ve yakınlarının gömülü olduğu bir mezar daha vardı; fakat bu alanın ziyaretçilere kapalı olduğunu duymuştum.

Birlikte gizli bir merdivenden aşağıya indik. Yaşlıca görevli cebinden bulup çıkardığı bir anahtarla, ağır bir kapının kilidini açtı; buz gibi bir mahzenden içeriye girdik. Etraf zifiri karanlıktı. Hiçbir şey görünmüyordu. Sonra bir şalter indirdi; ışıkta, taş ve tuğladan yapılmış yalın bir mahzen ortaya çıktı.

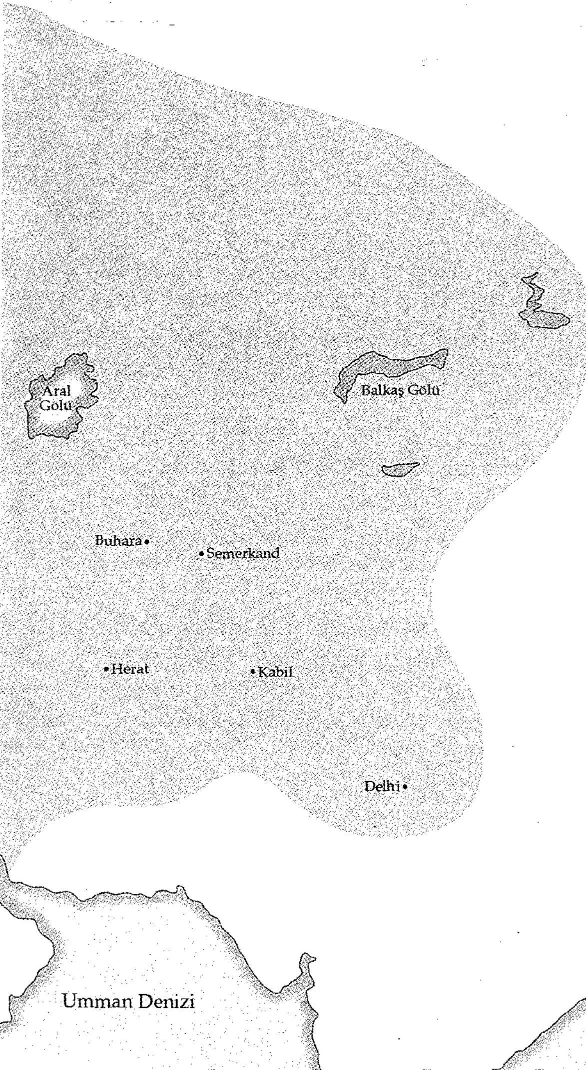
Timur'un mezarı, üstünde Kuran'dan alınmış ayetlerin yazılı olduğu sade bir taş lahitti. Yukarıdaki mozolenin renk ve debdebesinden sonra, bu loş ve kasvetli oda, insanın içini sıkıyordu. Bir kuyrukluyıldız gibi Asya semalarından ağıp, onu ışığa boğan adamın yattığı yer işte burasıydı. Vârisleri onun ardından birkaç yıl daha, gökten yağan pırıltılarını izlemiş, sonunda Timuroğulları hükümdarlığı ve hanedanı yere vurarak sönüp gitmişti. Batıda ise, Timur tümüyle unutulmuştu. Adını duymuş olanlar, belki Marlowe'un oyununda, kendini, "Tanrı'nın Kılıcı ve Gazabı/İnsanlığın En Büyük Korkusu ve Başbelası" olarak adlandıran dehşetengiz bir zorbayı hatırlıyorlardı. Fakat belli bir kesim dışındakiler için, Cengiz Han ve Büyük İskender'le birlikte dünyanın en büyük üç cihangirinden biri

olan ve gelmiş geçmiş en büyük İslam imparatorluğunu kuran adam, yalnızca bir isimden ibaretti. Büyük bir aşkla süslemiş olduğu, bir zamanlar tüm dünyaya parmak ısırtan o kent, şimdi, kimsenin umurunda olmayan uzak bir yerdi. Hatırası yalnızca burada sıcak tutulmuştu. Kapının üstündeki bir yazı, kısaca şöyle diyordu:

Adil ve ulu cihangir, yüce hakan, yiğit bahadır Emir Timur, burada yatmaktadır.

Moskova
Karadeniz
İstanbul
Ankara
İzmir
Tiflis
Hazar Denizi
Tebriz
Halep
Akdeniz
Şam
Bağdat
Kahire
Şiraz
Basra Körfezi
Kızıl Deniz
Mekke

Timur İmparatorluğu

EK A

Timur'un Hayatındaki Önemli Tarihler

1336 9 Nisan: Özbekistan resmi tarihine göre Timur'un Semerkand'ın güneyinde, Şehrisebz'de dünyaya gelişi. Bu ülke dışındaki araştırmacı ve tarihçiler, onun 1320'lerin sonuyla, 1330'ların başı arasında doğduğuna inanırlar.

1347 Emir Kazagan, Çağatay hanı Emir Kazgan'ı tahttan indirip öldürür.

1355 Timur'un en büyük oğlu Cihangir, bu tarihlerde dünyaya gelir. Bundan kısa bir süre sonra ikinci oğlu Ömer Şeyh doğar.

1358 Emir Kazagan bir suikasta kurban gider.

1359 Moğol hanı Tuğluk Timur Maveraünnehir'i istila eder. Timur ona bağlılık yemini ederek Barlas boyunun başına geçer. Tuğluk Timur oğlu İlyas Hoca'yı Maveraünnehir'in idaresine atayınca, Timur Moğol hanından kopar ve Belh'in soylu beyi Emir Hüseyin'le ittifak kurar. Emelleri, Moğolları Maveraünnehir'den atmaktır.

1362 Timur, Hüseyin'in kız kardeşi Aliye Türkan Ağa'yla evlenerek aralarındaki ittifakı güçlendirir. Bu Timur'un en fazla çaptan düştüğü tarihtir. Geleceğin cihan fatihi ve eşi iki ay süreyle haşarat dolu bir ahırda hapis tutulurlar.

1365 "Mir Savaşı." İlyas Hoca, Timur'la Hüseyin'i kaçmak zorunda bırakır.

1366 Timur'la Hüseyin, Semerkand'ı zapt ederler. Bu tarihe kadar Moğol hanı olmuş olan İlyas Hoca, bir suikasta kurban gider. Kamereddin yeni Moğol hanı ilan edilir. Miranşah'ın doğumu bu zamana denk gelir.

1366-70 Timur'la Hüseyin arasındaki ittifak rekabete dönüşür.

1368 Çin'de yeni Ming hanedanı, Moğol Yuan hanedanını devirir.

1370 Hüseyin Belh'de bozguna uğratılır, yakalanır ve öldürülür. Yıldızlara Hükmeden Hükümdar Timur, Çağataylar'ın yöneticisi olarak tahta çıkar. Cengiz Han'ın soyundan gelen, Çağatay hanı Kazan'ın kızı, Hüseyin'in dul karısı Saraymülk Hanım'la evlenir. Hanlarhanının damadı anlamına gelen Timur Gûrgân unvanını alır. Soyurgatmış'ı Çağatay hanı ilan eder. Timur, Moğollara karşı ilk seferini yapar. 1370'lerde, bunu başkaları izler.

1372 Timur, ordusunun başında kuzeye ilerleyerek, Harezm'de Sufi hanedanına karşı savaş açar ve Kat şehrini ele geçirir. Barış antlaşmasının şartlarından biri de, Cengiz Han soyundan gelen Hanzade'nin Cihangir'e eş olarak gönderilmesidir.

1373 Hanzade gönderilmez; Timur Harezm'e bir sefer daha düzenler. Anlaşma sağlanır; Hanzade gelir ve Harezm, Timur'un palazlanmakta olan imparatorluğuna eklenir.

1375-76 Timur, Moğolistan'a karşı bir sefer düzenler.

1376 Cihangir vefat eder. Ak Orda'nın başına geçmek isteyen Cengiz Han soyundan Toktamış, Timur'a sığınır; Timur, silah sağlayarak ona destek olur. Toktamış'ın ilk tahta çıkma girişimi başarısızlıkla sonuçlanır.

1377 Timur'un oğlu Şahruh dünyaya gelir. Toktamış bir kez daha yenilir.

1378 Toktamış, Timur'un da yardımıyla, üçüncü teşebbüsünde Ak Orda hanı olarak tahta çıkar.

1379 Timur, Herat'ın Kert boyundan gelen beyini haraca bağlar. Başkaldıran Harezm'e karşı bir sefer düzenlenir. Timur, Urgenç'i yağma eder.

1380 Toktamış Altın Orda hanı olur. Timur, Miranşah'ı Horasan valisi ilan eder.

1381 Horasan'a karşı sefer düzenlenir. Timur, kışı geçirmek üzere Buhara'ya gelmeden önce, Herat'ı hiçbir çarpışmaya gerek kalmaksızın ele geçirir.

1382 Mazanderan'a akın düzenleyen Timur, yerel yönetici Emir Veli'yi bozguna uğratarak, Hazar Denizi etrafındaki topraklarda egemenlik kurar. Ordusuyla birlikte Semerkand yakınlarında kışlar.

1383 Herat başkaldırır. Timur, Horasan'a döner ve İsfezar kenti ahalisinden iki bin kişiyi esir alır. Ceza olarak bir kule ördürür ve bunları kule duvarlarına diri diri gömdürür.

1384-86 Timur, Sistan ve Kandehar'ı ele geçirir. Zerenç yağmalanır. Celayirli Sultan Ahmed'in alçakça firarından sonra, Sultaniye teslim olur; Timur Semerkand'a döner.

Toktamış, Tebriz'i yağmalar.

Üç Yıllık İran Seferi başlar. Tebriz ilk düşen kent olur. İlk Gürcistan seferi yapılır. Başkent Tiflis, teslim olur.

1387 Toktamış Kafkaslar'da yağma hareketlerine girişir. Timur, batıya, Anadolu'ya geçmeden önce Ermenistan'a bir sefer düzenler. İsfahan önce teslim olup, hemen ardından başkaldırır. Timur, kentte katliam emreder. Şiraz, karşı koymadan düşer. Timur'a, Toktamış'ın Maveraünnehir'e saldırarak Buhara'yı kuşatma altına aldığı haberi ulaşır. Timur'un anayurdunda yağma hareketlerine girişilmiştir. Timur, Maveraünnehir'e dönerek Toktamış'ı kuzeye çekilmek zorunda bırakır.

1388 Buraya baskın yapan Toktamış'a destek verdiği için Urgenç ceza olarak yerle bir edilir.

1389-90 Timur, Horasan'da çıkan isyanı bastırır. Moğolistan'a bir sefer düzenler. Moğol hanı Hızır Hoca yenilgiye uğratılır. Kamereddin onun yerine geçmeye kalkışır. Timur'la Hızır Hoca arasında anlaşma sağlanır.

1390-91 Timur, Toktamış'a karşı büyük bir sefere hazırlanmak üzere kışı Taşkent'te geçirir. Beş ay süren 3.200 kilometrelik bir yürüyüşten sonra, Haziran ayında Toktamış'ın ordusuyla karşılaşarak, onu Kunduzca savaşında yenilgiye uğratır. Tatarlar zaferlerini Volga kıyılarında kutlarlar.

1391-92 Timur, Semerkand'a dönmeden önce kışı Taşkent'te geçirir. Cihangir'den olma torunu Pir Muhammed'i Kabil valiliğine getirir.

1392 Beş Yıllık Sefer başlar.

1393 Gürcistan'a bir sefer daha düzenlenir. Timur, Mazanderan'a yürüyerek, İran'ın kendi içinde çekişip duran Muzafferi hanedanlığını devirir. Muzafferi soyluları öldürülür. Oğlu Ömer Şeyh'i, Fars'ın başına getirir. Timur, Şiraz'ı yeniden ele geçirir. Başında bulunan Sultan Ahmed Celayir'in bir kez daha firar etmesinden sonra, Bağdat Timur'a boyun eğer. Ömer Şeyh vefat eder. Mısır sultanı Berkuk, Sultan Ahmed'e yardım eli uzatır ve Timur'un elçilerini öldürtür.

1394 Sultan Berkuk, ordusunu Timur'a karşı bir başka sefere hazırlayan Toktamış'la ittifaka girer. Berkuk, ordusunu toplayıp Sultan Ahmed'i Bağdat'ta yeniden başa getirdikten sonra kuzeye, Şam'a ve ardından Halep'e yürür. Timur, Ermenistan'la Gürcistan'a akın düzenler. Toktamış, bir kez daha Timur'un topraklarına tecavüzle, Kafkaslar'da yağma hareketlerine girişir.

1395 Timur, ikinci ve son kez, Toktamış'ı Terek savaşında yenilgiye uğratır. Ordusu kuzeye doğru yürümeye devam ederek Altın Orda dev-

letini kökünden kazır. Başlıca kentleri Tana ile Saray'ı ve başkent Astrahan'ı yerle bir eder.

1396 Timur, güneye dönerek, savaş yorgunu Gürcistan'ı talan eder. Muzaffer olarak Semerkand'a döner ve fevkalade iddialı imar işlerine girişir. Payitahtında iki yıl geçirir; bu, ömrü boyunca Semerkand'da kaldığı en uzun süre olur. Osmanlı padişahı I. Bayezid, son Haçlı Seferi'nde Avrupalı düşmanlarını Niğbolu savaşında yener. Şahruh Horasan'a vali atanır.

1397 Cihangir'in oğlu Pir Muhammed, Timur'un bir sonraki seferinin hazırlıkları için Pencap'daki Multan kentine gönderilir.

1398 Hindistan seferi başlar. Timur, Hindikuş Dağları'nı geçerek Multan'ı zapt eder. Hint ordusuyla çarpışmaya girmeden önce, aldığı yüz bin Hintli esirin katlini emreder. Hem Büyük İskender'den hem Cengiz Han'dan baskın çıkarak, Delhi'yi yerle bir eder. Kentin toparlanması, yüzyıl alır.

1399 Timur, Semerkand'a döner. En iddialı projesi olan Ulucami'nin inşaatına başlanır. Sultan Berkuk vefat eder. Yerine on yaşındaki oğlu Ferec geçer. Yedi Yıl Seferi başlar. Timur'un batıdaki fetihleri sırasında, kendini sefahate kaptırmış olan oğlu Miranşah'a idareden el çektirilir. Sultan Ahmed, üçüncü kez firar ederek, Sultan Bayezid'e sığınır. Timur'un birlikleri Karabağ'da kışlar.

1400 Timur, Sivas'ı aldıktan sonra, üç bin savaş esirini diri diri gömdürür. Halep ahalisi kılıçtan geçirilir. Yirmi bin Suriyelinin uçurulmuş kafalarından kuleler dikilir.

1401 Şam'ın dışında ordugâh kuran Timur, büyük Arap tarihçisi İbn Haldun'u birçok kez huzuruna kabul eder. Şam düşer ve ateşe verilir. Eşsiz Emeviye Camii tahrip edilir. Bağdat'ı yeniden ele geçiren Timur, bir katliam emri daha verir. Bu kez son zaferinin bir nişanesi olarak doksan bin kafadan 120 kule dikilir. Ordusu, bir kışı daha Karabağ yaylalarında geçirir.

1402 Timur, Bayezid'le karşılaşmak için batıya doğru yürür. Temmuz ayında, Osmanlı kuvvetlerini Ankara savaşında yenilgiye uğratır; bu onun o güne kadarki en büyük zaferi olur. Osmanlı tarihinde ilk ve son kez bir Osmanlı padişahı düşman eline geçer. Timur, Hıristiyanların Anadolu'daki son kalesi, Smirna'yı (İzmir) yıkar.

1403 Sultan Bayezid esaret altındayken vefat eder. Cihangir'in en büyük oğlu ve Timur'un tahtının vârisi Pir Muhammed ölür. Timur, kış için Karabağ yaylalarına çekilmeden önce, Gürcistan'a bir sefer daha düzenler.

1404 Timur, Semerkand'a dönerek yeni inşaat işlerine girişir. Kastilya

kralının elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Timur'un huzuruna çıkmak üzere, Ağustos ayında Semerkand'a ulaşır. Timur, Kanigil yaylasında bir kurultay toplar. Şarabın su gibi aktığı şenlikler iki ay sürer. Timur, Çin'in Ming imparatoruna karşı hayatının son seferine çıkar.

1405 Timur, Ocak ayında Kazakistan'daki Otrar kentine ulaşır ve burada hasta düşer. 18 Şubat'ta vefat eder.

1941 **22 Haziran:** Sovyet arkeolog Profesör Mikhail Gerasimov Timur'un mezarını açar; sağ kol ve bacağında aksaklığa neden olan darbe izlerini doğrular.

1991 **31 Ağustos:** Sovyet Rusya'nın dağılışının ardından Özbekistan İslam Kerimov önderliğinde bağımsızlığını ilan eder.

1993 **1 Eylül** Bağımsızlık kutlamaları sırasında, Başkan Kerimov Timur'un Taşkent'e dikilen heykelinin açılışını yapar. Öteden beri Timur'u karalama gayreti güden Sovyet Rusya'dan sonra Tatar hükümdar, anayurdunun yeni ulusal simgesi olur.

1996 Timur'un doğumunun 660'ıncı yılını kutlama şenlikleri bağlamında, Taşkent'te fatihin anısını ölümsüzleştirmek için kurulan müzenin açılışı yapılır. Özbekistan'a üstün hizmet verenleri ödüllendirmek için Emir Timur madalyası ihdas edilir.

EK B

On Dördüncü Yüzyıl Avrupa Tarihinde Olaylar

1272-1307 "İskoç Tokmağı" olarak bilinen, İngiltere kralı I. Edward'ın saltanatı.

1302 Fransa kralı IV. Philippe, kilise üzerinde baskı kurmak amacıyla Eyaletler Birliği'ni kurar. Bu meydan okumaya karşılık, Papa VIII. Bonifaceius, bir ferman yayınlayarak ruhani ve dünyevi tüm meselelerde papalık otoritesinin her şeyin üstünde olduğunu beyan eder. IV. Philippe onu hapse attırır.

1303 Roma Üniversitesi kurulur.

1305 İngiliz kralına karşı ordu toplayarak isyana kalkışan İskoç kahraman Sir William Wallace, ipe çekildikten sonra ölüsü sokaklarda sürünerek parçalanır..

1306 **29 Mart** Robert The Bruce, Scone'da İskoç kralı olarak taç giyer.

1307-27 İngiliz kralı II. Edward'ın saltanatı.

1309-77 Papalığın Avignon'da bulunduğu yıllar. İtalya'daki savaştan ötürü papalık Fransa'nın güneyine taşınır. 1378-1417 tarihleri arasındaki Kiliseler Arası Ayrılığa kadar, burada bir dizi Fransız papa hüküm sürer.

1314 **23-24 Haziran** Robert The Bruce, Bannockburn savaşında İngiliz ordusunu yenilgiye uğratır.

1321 *İlâhi Komedi*'nin yazarı Dante Alighieri vefat eder.

1327-77 İngiltere'de, III. Edward'ın saltanatı.

1337 Padua'daki ünlü Scrovegni fresklerini yapan Floransalı ressam ve mimar Giotto'nun vefatı.

1337-1453 Fransa'yla İngiltere arasındaki Yüzyıl Savaşları.

1338 III. Edward, kendini Fransa kralı ilan eder.

1342 ? Geoffrey Chaucer'ın doğumu. 1380'lerin sonunda, Timur gücünün zirvesindeyken, *Canterburry Öyküleri*'ni yazmaya başlar.

1345 Floransa'nın en ünlü köprüsü Ponte Vecchio'nun inşaatı tamamlanır.

1346 **26 Ağustos** III. Edward'ın ordusu Fransızları Crécy savaşında bozguna uğratır.

1347 Asya'dan batıya sıçrayan Kara Ölüm İstanbul, Rodos, Kıbrıs, Sicilya, Venedik, Cenova ve Marsilya'ya kadar ulaşır. Bir yıl sonra, İtalya'nın geri kalan kısmını ve İngiltere'yi de kırıp geçirdikten sonra, 1350'lerin başında Kuzey Avrupa'ya yayılır.

1350 II. Jean, Fransa kralı olarak taç giyer.

1356 **19 Eylül** Kara Prens Edward, Poitiers savaşında, İngiliz ordusuna Fransızlara karşı büyük zafer kazandırır. Kral II. Jean esir düşer ve serbest bırakılması karşılığında fidye istenir.

1356 Kutsal Roma imparatoru IV. Karl, Hanedan Seçimi Fermanı'nı vererek, Alman krallarının tahta geçme kurallarını vaaz eder.

1360 **8 Mayıs** Fransa ve İngiltere arasında Brétigny barış antlaşması imzalanır. II. Jean, üç milyon kron fidye öder. III. Edward, Fransa tahtındaki iddiasından vazgeçer. Fransız topraklarından kendisine büyük hisseler verilir.

1370 Granada'daki Elhamra bünyesi içinde yer alan, Comares ve Sala de la Barca saraylarının inşaatı tamamlanır.

1377-79 İngiltere'de, II. Richard'ın saltanatı.

1378-1417 Kiliseler Arası Ayrılık. Papa VI. Urbanus'un seçimi konusunda kiliseler arasında ihtilaf çıkar. Otuz yıl süreyle, Avignon'da bir papa ve Roma'da ona muhalif bir başka papa hüküm sürer.

1381 İngiltere'de halkın nefretini kazanan nüfus vergisine karşı Wat Tyler önderliğinde köylüler isyan eder.

1386 Kutsal Roma Germen İmparatorlarını seçen kurulun üyesi I. Rupert, Almanya'nın en eski üniversitesi Heidelberg'i kurar.

1389 Osmanlı padişahı I. Murad, Sırp kralı Lazarus kumandasındaki birleşik Avrupa ordusunu Kosova savaşında ağır bir yenilgiye uğratır.

1396 Osmanlı sultanı I. Bayezid, Niğbolu'da Avrupa'nın en seçkin şövalyelerini çıktıkları son Haçlı seferinde kılıçtan geçirir.

1399-1413 İngiltere'de IV. Henry'nin saltanatı.

1400 Galler Prensliği'nin bağımsızlığını savunan son prens Owen Glendower, İngiliz idaresine karşı Galler'i isyana kışkırtır.

Kaynakça

Adshead, S.A.M., *Central Asia in World History*, Londra, Macmillan, 1993

Alexandrescu-Dersca, M.M., *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Londra, Variorum, 1977

Allen, Terry, *Timurid Herat*, Wiesbaden, Reichert, 1983

Andrews, Peter, 'The Tents of Timur', *Arts of the Eurasian Steppelands* içinde, ed. Philip Denwood, Londra, Percival David Foundation of Chinese Art, 1978

Arabşah, Ahmed ibn, *Tamerlane of Timur the Great Amir*, çev. J.H. Sanders, *The Arabic Life by Ahmed ibn Arabşah* adlı eserden, Londra, Luzac&Co., 1936 [*Acâib-iil-Makdûr fî Nevâib-it-Timûr*] [*Timur Tarihi*, İstanbul, 1729; *Tarih-i Timurlenk li-Nazmizade*, İstanbul, 1860/61]

Arnold, Sir Thomas W., *Bihzad and his Paintings in the Zafar-namah MS*, Londra, Bernard Quatrich, 1930

Babur, *The Baburnama in English (Memoirs of babur)*, Zahiru'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi'nin Türkçe aslından çev. Annette Susannah Beveridge, Londra, Luzac&Co., 1922 [Gazi Zahireddin Babür Şah, *Babürname*, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006]

Barthold, V.V., 'The Burial of Timur', *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies* içinde, XII, Londra, 1974

Ibn Battutah, *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, çev. ve seç. H.A.R. Gibb, Londra, Routledge, 1929 [İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, 2 cilt, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004]

Bedrosian, Robert (çev.), *T'ovma Metsobets'i's History of Tamerlane and his Successors*, New York, Sources of the Armenian Tradition, 1987

Bellaigue, Christopher de, 'Letter from Herat: The Lost City', *The New Yorker* içinde, 21 Ocak 2002

Bicheno, Hugh, *Crescent and Cross: The Battle of Lepanto 1571*, Londra, Cassell, 2003

Blair, Sheila S., 'The Mongol Capital of Sultaniyya "The Imperial"', *Iran: journal of the British Institute of Persian Studies* içinde, XXIV, Londra, 1986
Blair, Sheila S. ve Bloom, Jonathan M., *The Art and Architecture of Islam: 1250-2800*, Londra ve New Haven, Yale University Press, 1994
Blochet, Edgard, *Introduction a l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Londra, Luzac&Co., 1910
Boas, Frederick S., *Christopher Marlowe*, Oxford, Clarendon Press, 1940
Boyle, J.A. (çev.), *The Successors of Genghis Khan*, Rashid ad-din, Farsçadan çevrilmiştir, New York, Columbia University Press, 1971
Bretschneider, Emile, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Soruces: Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the Thirteenth to the Seventeenth Century* (2 cilt), Londra, 1888, 1910
Browne, Edward G., *A Literary History of Persia* (4 cilt), Cambridge University Press, 1928
Burnes, Alexander, *Cabool: Being a Personal Narrative of a Journey to, and Residence in that City, in the Years 1836, 7 and 8*, Londra, John Murray, 1842
Bushev, Alexandr, 'Tamerlane v Marx', *Bulletin of the Atomic Scientists*, 50:48, 1994
Byron, Robert, *The Road to Oxiana*, Londra, Macmillan, 1937
The Cambridge History of Central Asia, Cambridge University Press, 1990
The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, 1968
The Cambridge History of Islam, Cambridge University Press, 1970
Cartelli, Thomas, *Marlowe, Shakespeare and the Economy of Theatrical Experience*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1991
Chambers, James, *The Devil's Horsemen: The Mongol Invasion of Europe*, Londra, Phoenix, 2001
Chew, Samuel, *The Crescent and the Rose: Islam and England During the Renaissance*, New York, Oxford University Press, 1937
Clavijo, Ruy Gonzalez de, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, Guy Le Strange tarafından İspanyolca'dan çevrilmiştir, Londra, Routledge, 1928
Creasy, Sir Edward S., *History of the Ottoman Turks: From the Beginning of their Empire to the Present Day*, Londra, Richard Bentley & Son, 1878
Dani, Ahmad Hasan, *Timur Legacy*, Islamabad, Pakistan Academy of Letters, 1996
Dawood, N.J. (çev), *The Koran*, Londra, Penguin, 1999
de Molina, Goncalo Argote, *Historia del Gran Tamorlan e Itinerario y Enarracion del Viaje, y relación de la Embaxada que Ruy Goncalez de Clavijo le hizo, por mandado del muy poderoso Señor Rey Don Henrique el Tercero de Castilla*, Sevilla, 1582

Dodwell, H.H. (ed.), *The Cambridge Shorter History of India*, Cambridge University Press, 1934

d'Ohsson, Mouradja, *histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan* (4 cilt), La Haye ve Amsterdam, 1834-35

Dunbar, Sir George, *A History of India from the Earliest Times to 1939*, Londra, Nicholson & Watson, 1949

Dupree, Nancy Hatch, *An Historical Guide to Afghanistan*, Kabil, Afghan Tourist Organization, 1977

Dupuy, R. Ernest ve Dupuy, Trevor N., *The Collins Encyclopedia of Military History*, Londra, HarperCollins, 1993

Elliot, Sir Henry Miers, *The History of India as Told by its own Historians*, Volume IV, Londra, Trübner & Co., ölümünden sonra yayınlanmıştır, 1872

Elliot, Jason, *An Unexpected Light: Travels in Afghanistan*, Londra, Picador, 1999

Ellis, Sir Henry, *Original Letters Illustrative of English History*, Third Series, Londra, Richard Bentley, 1846

Elphinstone, Mountstuart, *An Account of the Kingdom of Caubul, and its Dependencies in Persia, Tartary, and India Comprising a View of the Afghan Nation and A History of the Dooraunee Monarchy*, Kıbdra, Frank Cass & Co., 1815

Encyclopaedia of Islam, Londra, Luzac & Co., 1971

Encyclopedia of Asian History, Londra, Collier Macmillan, 1988

Ferishta, Mahomed Kasim, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the year A.D. 1612*, çev. John Briggs, Londra, longman, 1829

Fischel, Walter J. (çev.), *Ibn Khaldun and Tamerlane: Their Historic Meeting in Damascus, 1401, from Ibn Khaldun's Autobiography*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1952

Flecker, James Elroy, *Hassan: The Story of Hassan of Bagdad and how he Came to Make the Golden Journey to Samarkand*, Londra, William Heinemann, 1922

Fletcher, Joseph, 'China and Central Asia 1368-1884', *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations* içinde, ed. J. K. Fairbank, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1968

Forbes Manz, Beatrice, 'Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty', *Iranian Studies* içinde, XXI, 1-2 sayılar, New Haven, Connecticut, 1988

Forbes Manz, Beatrica, 'The Duel of Temur and Tokhtamish Over the Restitution of the Mongol Empire', *Materials of the International Scientific Conference: 'Amir Temur and his Place in World History'* içinde, Taşkent, 23-26 Ekim 1996

Forbes Manz, Beatrice, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, Canto, 1999 [*Timurlenk-Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, çev. Z. Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006]

Forbes Manz, Beatrice, 'Temur and the Problem of a Conqueror's Legacy', *Journal of the Royal Asiatic Society* içinde, Third Series, Cilt 8, Bölüm I

Francklin, Colonel (çev.), 'Account of the Grand Festival Held by the Amir Timur', *Miscellaneous Translations from Oriental Languages* içinde, Cilt I, Londra, Dunn & Co., 1831

Ghiyath ad-din Ali, *Diary of Temur's Campaign in India*, yazar tarafından özel olarak çevrilmiştir, Taşkent, 2002

Gibbon, Edward, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Londra, Penguin, 1937 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 3 cilt, BFS, Yay., Ankara, 1987-1988]

Gibbons, Herbert Adams, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I, 1300-1403*, Londra, Frank Cass & Co., 1968 [*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 21. Yüzyıl Yay., İstanbul, 1998].

Golombek, Lisa, *The Timurid Shrine at Gazur Galı*, Royal Ontario Museum of Art and Archaeology, Sunulmuş Çalışma 15, 1969

Golombek, Lisa, 'From Tamerlane to the Taj Mahal', *Essays in Islamic Art and Architecture* içinde, ed. Abbas Daneshvari, Malibu, Undena, 1981

Golombek, Lisa ve Wilber, Donald, *The Timurid Architecture of Iran and Turan* (2 cilt), Princeton University Press, 1988

Golombek, Lisa ve Subtelny, Maria (ed.), *Timurid Art and Culture: ıran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Leiden, Brill, 1992

Grabar, Oleg, A.A. Semenov'un *Inscriptions on the Tombs of Temur and Descendants in the Gur e Amir* eleştirisi, *Ars Orientalis* içinde, 2, 1957

Grantley, Darryll ve Roberts, Peter (ed.), *Christophe Marlowe and English Renaissance Culture*, Aldershot, Scolar Press, 1996

Grousset, René, *L'empire des steppes: Attila, Genghis-Khan, Tamerlan*, Paris, Payot, 1976 [*Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1996]

Hall, Peter, *Diaries: The Story of a Dramatic Battle*, Londra, Oberon Books, 2000

Hartog, Leo de, *Russia and the Mongol Yoke: The History of the Russian Principalities and the Golden horde, 1221-1502*, Londra, British Academic Press, 1996

Heath, Ian, *Armies of the Middle Ages, Vol 2: The Ottoman Empire, Eastern Europe and the Near East, 1300-1500*, Goring-by-Sea, Wargames Research Group, 1984

Hegarty, Stephen, 'The Rehabilitation of Temur: Reconstructing National History in Contemporary Uzbekistan', *Central Asia Monitor* içinde, Sayı 1, 1995
Hitti, Philip K., *History of Syria*, Londra, Macmillan, 1951
Holden, Edward S., 'Tamerlane the Great (1336-1405)', *Overland Monthly* içinde, Ekim 1893
Holmes, George, *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe*, Oxford university Press, 2001
Hookham, Hilda, *Tamburlaine the Conqueror*, Londra, Hodder & Stoughton, 1962
Howorthy, Henry H., *History og the Mongols: From the Ninth to the Nineteenth Century* (4 cilt), Londra, Longman, 1876, 1928
Humphreys, R. Stephen, 'Towards a History of Aleppo and Damascus in the Early Middle Ages, 635-1260 C.E.', Kyoto Üniversitesi'nde konferans, 29 Ekim 1997
Jamaluddin, Syed, *The State Under Temur: A Study in Empire Building*, Yeni Delhi, Har-Anand Publications, 1995
Juvayni, Ata-Malik, *The History of the World Conqueror (1252-1260)*, çev. John Andrew Boyle (2 cilt), Manchester University Press, 1958 [Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999]
Keen, Maurice, *A History of Medieval Europe*, Londra, Penguin, 1991
Khwandamir, *A Literal Translation of Habeeb-us-Siyar, Life of Tamerlane, Parts V & VI and Parts VII & VIII*, Bombay, Imperial Press, 1900
Krader, Lawrence, *Peoples of Central Asia*, Bloomington, Indiana University Press, 1963
Krist, Gustav, *Alone Through the Forbidden Land: Journeys in Disguise Through Soviet Central Asia*, çev. E. O. Lorimer, Londra, Faber & Faber, 1938
Lamb, Christina, *The Sewing Circles of Herat: My Afghan Years*, Londra, HarperCollins, 2002
Lamb, Harold, *Genghis Khan: The Emperor of All Men*, Londra, Thornton Butterworth, 1928 [*Bütün İnsanların İmparatoru Cengiz Han'ın Liderlik Sırları*, Alkım Yay., İstanbul, 1992]
Lamb, Harold, *Tamerlane the Earth Shaker*, Londra, Thornton Butterworth, 1929 [*Emir Timur*, Çev. A. Göke, İlgi Yay., İstanbul, 2006]
Lamb, Harold, *Babur the Tiger: First of the Great Moguls*, Londra, Robert Hale, 1962
Le Gay, Brereton, *Marlowe's Dramatic Art Studied in his Tamburlaine*, Sidney, H. T. Dunn & Co., 1925
Lentz, Thomas W. And Lowry, Glenn D., *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art, 1989

Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbasid Caliphate from Contemporary Arabic and Persian Sources*, Oxford, Clarendon Press, 1900

Le Strange, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, 1905

Levin, Richard, 'The Contemporary Perception of Marlowe's *Tamburlaine*', *Medieval and Renaissance Drama in England* içinde, ed. J. Leeds Barroll III, New York, AMS Press, 1984

Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, Phoenix, 2000 [*Müslümanların Avrupayı Keşfi*, çev. Nimet Yıldırım, Erzurum, Birey Yayıncılık, 1997]

Louis Frederic, *Encyclopedia of Asian Civilisations*, Villecresnes, Louis Frederic, 1977

McEwen, E., 'Nomadic Archery: Some Observations on Composite Bow Design and Construction', *Arts of the Euroasian Steppelands* içinde, ed. Philip Denwood, Londra, Percival David Foundation of Chinese Art, 1978

Mackintosh-Smith, Tim, *Travels with a Tangerine: A Journey in the Footnotes of Ibn Battutah*, Londra, John Murray, 2001

Mackintosh-Smith, Tim (ed.), *The Travels of Ibn Battutah*, Londra, Picador, 2002

Macleod, Calum ve Mayhew, Bradley, *Uzbekistan: The Golden Road to Samarkand*, Hong Kong, Odyssey, 1996

MacLure, Millar (ed.), *Christopher Marlowe: The Critical Heritage*, Londra, Routledge, 1995

Maalouf, Amin, *Samarkand*, Londra, Abacus, 1994 [*Semerkant*, çev. Esin Talu Çelikkan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1993]

Malcolm, Sir John, *History of Persia*, Londra, John Murray, 1829

Malleson, G.B., *Herat: The Granary and Garden of Central Asia*, Londra, W.H. Allen, 1880

Man, John, *Genghis Khan: Life, Death and Resurrection*, Londra, Bantam Press, 2004

Manucci, Niccolao, *The General History of the Mogol Empire: The History of Tamerlane the Great, Emperor of the Mogols and Tartars, and his Successors; Concluding with the Life of the Late Emperor Orangzeb*, Londra, 1722

Marlowe, Christopher, *The Complete Works of Christopher Marlowe*, Oxford, Clarendon Press, 1998 [*Bütün Oyunları*, çev. M. Hamit Çalışkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006]

Mitchell, George (ed.), *Architecture of the Islamic World*, Londra, Thames & Hudson, 1978

Moranville, H., *Mémoire sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain en 1403*, Paris, Bibliothèque de l'école de Chartres, Cilt 55, 1894

Morgan, David O., *The Mongols*, Oxford, Blackwell, 1986
Morgan, David O., 'The "Great Yasa of Chingiz Khan" and Mongol Law in the Ilkhanate', *Bulletin of School of Oriental and African Studies* içinde, Cilt 49, Sayı 1, Londra, 1986
Mukaddasi, *Description of Syria and Palestine* (çev.), The Library of the Palestine Pilgrims' Text Society'de, Londra, 1897
Nelson, Richard, 'Temur as Military Strategist and Geopolitician: A Modern Interpretation', *Materials of the International Scientific Conference: 'Amir Temur and his Place in World History'* içinde, Taşkent, 23-26 Ekim 1996
Nicolle, David, *The Mongol Warlords: Genghis Khan, Kublai Khan, Hülegü, Tamerlane*, Poole, Firebird, 1990
Nicolle, David, *Nicopolis 1396*, Oxford, Osprey, 1999
Nicolle, David, *The Age of Tamerlane: Warfare in the Middle East c.1350-1500*, Londra, Osprey, 2001
Nizam ad-din, Shami, *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama, par Nizamuddin Sami* (2 cilt), ed. F. Tauer, Prag, 1937, 1956 [Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, çev. N. Lugal, Ankara, 1987]
O'Kane, Bernard, *Timurid Architecture in Khorasan*, Costa Mesa, California, Mazdâ Publishers, 1987
Oman, C.W.C., *The Art of War in the Middle Ages A.D. 378-1515*, Oxford, Blackwell, 1885; yeniden baskısı, Ithaca, Cornell University Press, 1953
Parker, E.H., *A Thousand Years of the Tartars*, Londra, Kegan Paul, 2002
Partington, James Riddick, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge, Heffer, 1960
Polyakova, E.A., 'Timur as Described by the Fifteenth-Century Court Historiographers', *Iranian Studies* içinde, XXI, 1-2. sayılar, 1988
Popper, William (çev.), *History of Egypt, from Arabic Annals of Abul Mahasin ibn Taghri Birdi (1382-1469)*, Berkeley ve Los Angeles, University of Cambridge Press, 1954
Price, Major David, *Chronological Retrospect or Memoirs of the Principal Events of Mahommedan History, from the Death of the Arabian Legislator, to the Accession of the Emperor Akbar, and the Establishment of the Moghul Empire in Hindustaun*, Londra, 1811-21
Rashid, Ahmed, *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*, New Haven, Yale University Press, 2002
Rashid, Ahmed, *Taliban: Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia*, Londra, I.B. Tauris, 2000
Roemer, H.R., 'Timur in Iran', *Cambridge History of Iran* içinde, Cilt 6, Cambridge, 1986
Rushbrook-Williams, L.F., *An Empire Builder of the Sixteenth Century: A*

Summary Account of the Political Career of Zahir-ud-din Muhammad, Surnamed Babur, Londra, Longmans, 1918
Sacy, Silvestre de, *Mémoire sur une correspondance inedite de Tamerlan avec Charles VI – Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Altıncı Cilt, Paris, 1822
Said, Edward, *Orientalism: Western Concepts of the Orient*, Harmondsworth, Penguin, 1991 [*Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 1999]
Sales, Roger, *Christopher Marlowe*, Londra, Macmillan, 1991
Saliev, Khabibullo, *The Adventure of Mushaf of Ohtman*, Taşkent, 1994
Sattiev, Ismoil Makhdum, *The History of Mushaf of Othman*, Taşkent, 1971
Saunders, John Joseph, *The History of the Mongol Conquests*, Londra, Routledge & Kean Paul, 1971
Schiltberger, Johann, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa 1396-1427*, Londra, Hakluyt Society, 1879 [*Türkler ve Tatarlar Arasında*, çev. T. Akpınar, İletişim Yay., İstanbul, 1995]
Segal, Ronald, *Islam's Black Slaves: The Other Black Diaspora*, New York, Farrar, Straus & Giroux, 2001
Sharaf al-din, Ali Yazdi, *The History of Timur-Bec, Known by the Name of Tamerlain the Great, Emperor of the Moguls and Tartars: Being an Historical Journal of his Conquests in Asia and Europe. Written in Persian by Chereddin Ali, Native of Yezd, his Contemporary. Translated into French by the late Monsieur Petis de la Croix... now faithfully render'd into English [by John Darby]*, Londra, 1723
Shterenshis, Michael V., 'Approach to Tamerlane: Tradition and Innovation', *Central Asia and the Caucasus* içinde, Sayı 2, 2000
Soucek, Svatopluk, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, 2000
Sykes, Lieut. Col. P.M., *A History of Persia*, Londra, Macmillan & Co., 1915
Temur [?], *The Mulfuzat Timury or Autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timur...*, çev. Major Charles Stewart, Londra, 1830
Temur [?], *Institutes Political and Military*, çev. Joseph White, Oxford, Clarendon Press, 1783
Toynbee, Arnold, *A Study of History*, Londra, 1948
Tsui Chir, *A Short History of Chinese Civilisation*, Londra, Victor Gollancz, 1942
UNESCO, *The Citadel and Minarets of Herat*, Afganistan, 1976
Vambery, Arminius, *History of Bokhara*, Londra, Henry S. King & Co., 1873
Vernadsky, George, *A History of Russia, Vol III: The Mongols in Russia*, New Haven, Yale University Press, 1953

Wann, Louis, 'The Oriental in Elizabethan Drama', *Modern Philology* içinde, XII, Ocak 1915

Wellard, James, *Samarkand and Beyond: A History of Desert Caravans*, Londra, Constable, 1977

Whitlock, Monica, *Beyond the Oxus: The Central Asians*, Londra, John Murray, 2002

Wilber, Donald, *Architecture of Islamic Iran*, New York, Princeton University Press, 1955

Wilson, Richard, *Christopher Marlowe*, Londra, Longman, 1999

Wood, Captain John, *A Journey to the Source of the River Oxus with an Essay on the Geography of the Valley of the Oxus by Co. Henry Yule*, Londra, John Murray, 1872

Woods, John E., 'Timur's Genealogy', *Intellectual Studies on Islam* içinde, Salt Lake City, University of Utah Press, 1990

Zunder, William, *Elizabethan Marlowe: Writing and Culture in the English Renaissance*, Hull, Unity Press, 1994

Dizin

(Hemen her sayfada geçen "Timur" ile kıta adları dizine alınmamıştır.)

Zincire vurmuşum talihi, sımsıkı tutuyorum elimle,
Feleğin çemberini çeviriyorum öbürüyle,
Güneşin batmasına kalmaz,
Ya mağluptur Timurlenk ya hâkimdir tüm evrene.

Meşhur İngiliz tiyatro yazarı Christopher Marlowe'un kaleme aldığı bu satırlar, sadece Doğu geleneğinin değil, dünyanın en önemli liderlerinden biri olan Timurlenk'in ihtirasını özetlemektedir. Her daim muzaffer lider, rakiplerinin kendisini küçümseyerek taktıkları Aksak Timur lakabının tersine, savaş alanlarında ve siyasi emellerinde hiç aksamamış, seferden sefere kadim dünyayı dört dolaşarak sadık ordusuna ve tebasına hep zafer tattırmıştır.

İhtirasının sonuçları Timur'un, Türk ve Müslüman dünyasının en önemli lideri olmasına yol açsa da, ölümünden sonra hem Asya toplumları için, hem de Timuroğulları için şaşaa ve istikrar çok çabuk eprimiştir. Bu muhteşem zekânın ve büyük savaşçının varlığının dünyada bıraktığı izleri, Justin Marozzi'nin meraklı kaleminden takip edebilir, sadece savaş meydanlarında değil, Orta Asya'nın bir zamanlar efsane haline gelmiş kentlerinde de dolaşabilirsiniz.